МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

О. М. ЗУХБА

ІНСТИТУТ ДОМОГОСПОДАРСТВА В НАЦІОНАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Монографія

Донецьк
2014

ДК 330.837
ББК 65.010.11
З-95

Рекомендовано до видання вченою радою ДВНЗ «Донецький національний технічний університет» (протокол № 8 від 22 листопаду 2013 року).

Науковий редактор:
Дементьєв В.В., д-р екон. наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії та державного управління Донецького національного технічного університету.

Рецензенти:
Гудзь П.В. – д-р екон. наук, професор, директор Економіко-гуманітарного інституту, завідувач кафедри менеджменту Запорізького національного економічного університету;
Пилипенко Г.М. – д-р екон. наук, професор кафедри економічної теорії та основ підприємництва ДВНЗ «Національний гірничий університет»;
Антонюк В.П. – д-р екон. наук, професор, головний наук. співробітник відділу економічних проблем соціальної політики Інституту економіки промисловості НАН України.

Зухба О.М.
З-95 Інститут домогосподарства в національній економіці [Текст] / О. М. Зухба : монографія. – Донецьк: Донбас, 2014. – 512 с.

ISBN 978-617-638-283-6

Пропонована монографія – одна з перших наукових праць, у якій на системній основі створено концептуальну модель функціонування домогосподарства в структурі національної економіки. Актуалізуються теоретико-методологічні засади дослідження інституту домогосподарства, визначено його місце у фінансовій і відтворювальній системах національної економіки. Особливе місце в монографії посідає дослідження домогосподарства в інституціональній системі, в тому числі відносин власності і неформальних інститутів. На основі аналізу функціонування домогосподарства в різних економічних системах запропоновано напрямки розвитку домогосподарства в контексті управління національною економікою.

Для викладачів, науковців та аспірантів, а також для всіх тих, хто цікавиться проблемами функціонування домогосподарства та ефективної взаємодії економічних суб’єктів.

УДК 330.837
ББК 65.010.11

ISBN 978-617-638-283-6

© О.М. Зухба, 2014

ЗМІСТ

ВСТУП 5

1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ДОМОГОСПОДАРСТВА 10

1.1 Еволюція поглядів на домогосподарство і його роль в економічній структурі суспільства 10

1.2 Архітектура домогосподарства: структурно-логічний підхід дослідження 39

1.3 Інституціонально-суб'єктний аспект дослідження сутності домогосподарства..... 65

1.4 Життєвий цикл та чинники розвитку домогосподарства з позиції його динаміки 87

2 ДОМОГОСПОДАРСТВО У ВІДТВОРЮВАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ..... 102

2.1 Домогосподарство у відтворювальному процесі: міжнародні порівняння і специфіка функціонування 102

2.2 Домогосподарство як суб'єкт процесу споживання 121

2.3 Домогосподарство в системі суспільного виробництва 144

2.4 Домогосподарство в обмінній діяльності 162

2.5 Домогосподарство в системі відносин розподілу 175

3 ДОМОГОСПОДАРСТВО ЯК СКЛАДОВА ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ..... 205

3.1 Домогосподарство в системі фінансових відносин 205

3.2 Функціонування домогосподарства на фінансових ринках 235

3.3 Домогосподарство в системі національних рахунків 251

4 ДОМОГОСПОДАРСТВО В ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІЙ СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ 269

4.1 Концептуальна модель функціонування домогосподарства в інституціональному середовищі 269

4.2 Домогосподарство в ієрархії відносин власності 295

4.3 Неформальні інститути і домогосподарство: діалектика взаємодії 314

4.4 Інституціональні механізми реалізації інтересів домогосподарства 328

5 ДОМОГОСПОДАРСТВО В РІЗНИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМАХ 340
5.1 Інститут домогосподарства у ринковій і неринковій моделях управління національної економіки 340
5.2 Домогосподарство в мінливому інституціональному середовищі 360

ВИСНОВКИ 383

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 391

ДОДАТКИ 460

ВСТУП

Серед економічних суб'єктів національної економіки домогосподарство є ключовим учасником економічних процесів. Тому вивчення потенціалу і стимулювання діяльності сектора домогосподарств стає важливою умовою динамічного розвитку національного господарства.

Незважаючи на те, що над проблемами родини і домогосподарства працювало чимало економістів, соціологів, політологів та науковців інших напрямів, багато аспектів життєдіяльності домогосподарства залишилися недостатньо розкритими, в тому числі принципи функціонування у відтворювальній системі, поведінка домогосподарств в ринковому середовищі, механізми прийняття рішень на фінансових ринках, ринках споживчих товарів і послуг, ринках праці, капіталу, нерухомості та інших ресурсів. Поза увагою дослідження залишилося місце домогосподарства в інституціональній системі національної економіки, його взаємозв'язки з іншими суспільними інститутами – права, власності, традиції, моралі, етики, довіри, демократії, лобізму.

Питання дослідження домогосподарства є особливо актуальним для економіки України, яка зіткнулася з великими труднощами проведення економічних реформ без урахування особливостей поведінки українських домогосподарств в перехідних умовах. На відміну від східноєвропейських постсоціалістичних країн, які здійснили ринкові перетворення, на динаміку українського суспільства суттєво впливає існуючий сімейно-клановий механізм управління національною економікою, породжуючи тінізацію, лобізм, корупцію та криміналізацію суспільного розвитку, диференціацію населення за рівнем доходів, нагнітання соціального напруження.

Тривалого часу економісти обминали стороною теорію домогосподарства при вивченні різних аспектів ринкової економіки, вважаючи це явище відомим, яке не заслуговує глибокого теоретичного аналізу. Проте домогосподарства відіграють аж ніяк не пасивну роль у національній економіці. Домогосподарства посидають ключове місце серед суб'єктів ринкової економіки. Вони не приречені на те, щоб лише адаптуватися до мінливих історичних умов, укладу життя, існуючого соціального порядку.

Активна роль домогосподарств у національній економіці визначається тим, що, по-перше, вони опосередковують майже всі со-

ціально-економічні відносини, є носіями кінцевих інтересів розвитку суспільства; по-друге, домогосподарства виступають важливим чинником перерозподілу доходів, а відповідно, і платоспроможного попиту; по-третє, вони виступають як базові споживачі на товарному ринку; по-четверте, сектор домогосподарства є фактичним монополістом на ринку праці, формуючи її пропозицію, є важливим джерелом накопичення капіталу, а відповідно, є необхідною умовою технічного прогресу. І нарешті, головне: домогосподарства є господарюючим суб'єктом, основною функцією якого є створення ефективних економічних умов відтворення і розвитку людини, провідної мети суспільного прогресу. Для реалізації цієї мети домогосподарства вступають у відносини з іншими економічними суб'єктами, є кінцевими замовниками суспільного продукту, який пропонує держава. Саме тому інтереси домогосподарств мають бути в центрі уваги науковців і політиків.

Однак, не зважаючи на провідну роль домогосподарства в національній економіці, наукові розробки концентруються насамперед на проблемах матеріального добробуту населення. Роль домогосподарства в сучасній ринковій економіці зводиться до вторинної, похідної, як джерела ресурсів для «головних» суб'єктів – фірм і держави.

Очевидно, що сучасний етап розвитку економічної науки потребує комплексного наукового осмислення феномена домогосподарства як органічної складової національної економіки, яке і є метою даної монографії.

Структура монографії детермінована логікою та результатами проведеного дослідження.

У першому розділі проведено аналіз теоретико-методологічних основ дослідження домогосподарства як економічного суб'єкту, організації та інституту національної економіки. Показана еволюція наукових поглядів на домогосподарство від економічної думки стародавнього світу до сучасності, зміна його ролі в економічній структурі суспільства. Наукова спадщина таких економістів і соціологів класичного й неокласичного напрямів, як Т. Мальтус, А. Сміт, К. Поланьї, П. Сорокін, Дж. Б. Кларк, а також роботи представників марксизму, соціальної філософії, авторів концепції нової економіки домогосподарства Дж. Мінсера, Р. Евенсона, Т. Скітовскі, Г. Беккера, Дж. Колдвелла та ін. допомогли сформувати основні методологічні підходи до вивчення домо-

господарства. В працях представників інституціонального й неоінституціонального напряму (Т. Веблена, Дж. Гелбрейта, Е. Гідденса, Р. Поллака, Дж. Ходсона, О. Олійника та ін.) запропоновано для аналізу економічних суб'єктів застосовувати чинники позаекономічного характеру, що дозволило використати їхній науковий інструментарій для дослідження домогосподарства як складової інституціональної системи. Значний внесок у теорію домогосподарства зробили сучасні вітчизняні й зарубіжні науковці: Ю. Артамонова, Т. Артемова, С. Барсукова, С. Білозеров, Є. Болотіна, Ю. Васильчук, М. Ватаманюк, О. Гаршина, Є. Дуракова, Т. Заславська, І. Калабіхіна, Т. Кізима, Л. Лавриненко, М. Литвак, Є. Лібанова, В. Радаєв, Є. Тюгашев, С. Тютюнникова, О. Шаститко, Є. Шубна та ін.

Побудована структурно-логічна модель організації домогосподарства дозволила комплексно дослідити поняття й ознаки домогосподарства, його структуру, організаційні форми, визначити інституціональні та економічні межі його розмірів, запропонувати класифікацію і типи організації. Аналіз у статиці та динаміці домогосподарства на основі системно-еволюційного підходу дозволив вивчити його функціонування на різних рівнях прояву і зробити висновок, що домогосподарство як організація є зовнішньою формою прояву його інституціональної сутності та умовою його діяльності як економічного суб'єкта.

У другому розділі монографії доведено, що у відтворювальному процесі домогосподарство посідає особливе місце, яке визначається цільовою місією домогосподарства – створення економічних умов (добробуту) відтворення людини. Реалізації цієї провідної настанови підпорядкована діяльність домогосподарства в усіх сферах суспільного відтворення (споживанні, виробництві, обміні, перерозподілі). Аналіз параметрів функціональних моделей діяльності домогосподарства на різних етапах процесу суспільного відтворення дозволив дослідити її суб'єкти й об'єкти, інституціональне середовище, ресурси, чинники, технології та соціально-економічні результати.

У третьому розділі досліджено діяльність домогосподарства у фінансовій системі національної економіки. Доведено, що фінансова діяльність домогосподарства здійснюється з використанням широкого спектра фінансових інструментів та інститутів під впливом інституціонального середовища (норм, правил, законодавства), яке

трансформується відповідно до загального тренду розвитку національної економіки. Звертаємо увагу читачів, що облік економічної діяльності домогосподарства на макрорівні має певні методологічні та організаційні обмеження і тому не завжди адекватно віддзеркалює її соціально-економічні результати.

Четвертий розділ присвячений обґрунтуванню концептуальної моделі функціонування домогосподарства в інституціональній системі національної економіки. В цьому розділі запропоновано авторське бачення механізму формування національної інституціональної системи. Доведено, що домогосподарство посідає особливе (системоутворююче) місце в системі суспільних інститутів. Інституціональна система постає як результат реалізації оптимального економічного вибору домогосподарства, яке за економічними мотивами (зниження ризиків, оптимізації витрат та ін.) виводить частину власних функцій за межі домогосподарства, делегуючи їх виконання іншим інститутам (державі, фірмам, закладам освіти, охорони здоров'я, страховим, кредитним організаціям тощо). Показано, що виконання окремих функцій призводить до появи агентських конфліктів (конфліктів інтересів) між різними домогосподарствами. Для ефективного вирішення протиріч домогосподарства укладають угоди (контракти, правила дії), а формальні суспільні інститути використовують як гаранти їх виконання. Крім того, для захисту власних інтересів домогосподарства використовують різноманітні неформальні інститути (етичні, ментальні, звички, традиції, довіру тощо) та складні інституціональні механізми (демократію, лобізм, корупцію та ін.).

Проведене дослідження спрямовано насамперед на вивчення загальних умов функціонування домогосподарства, але в різних типах економічного порядку його діяльність має специфічні риси. Тому п'ятий розділ монографії присвячено визначенню таких особливостей. Домогосподарство, використовуючи інституціональні механізми командної та ринкової системи, пропонує власні організаційні механізми досягнення цілей, так званий сімейно-клановий устрій управління національною економікою. Його використання має особливі риси в умовах мінливого інституціонального середовища перехідного періоду. Сучасна економічна система, яка характеризується феноменами глобалізації та становлення постіндустріального способу виробництва, також визначає зміну змісту і форми функціонування домогосподарств. Відтак, врахування особливос-

тей діяльності домогосподарств має бути основою розвитку управління національною економікою.

Дослідження зазначених вище аспектів дало можливість зробити висновки про необхідність і напрямки подальшого удосконалення механізмів і методів управління сектором домогосподарства як складової національної економіки.

* * *

З великою шаною висловлюю щиру вдячність своєму науковому консультантові, доктору економічних наук, професору Дементьєву В'ячеславу Валентиновичу, завдяки якому змогла знайти ключові підходи до вибраної теми, здійснити цілісне наукове дослідження, а також моїм колегам, які сприяли появі цієї праці. Особлива подяка професору кафедри економічної теорії ДонНТУ, доктору економічних наук Тарасенко Галині Дем'янівні, яка протягом усього дослід-ження спрямовувала його у потрібне русло.

Висловлюю щиру подяку рецензентам доктору економічних наук, професору Антонюк В.П., доктору економічних наук, професору Гудзю П.В., доктору економічних наук, професору Пилипенко Г.М. за слушні зауваження і конструктивні пропозиції. Я вдячна також моїй родині за постійну підтримку, розуміння й активну допомогу в роботі над книгою.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ДОМОГОСПОДАРСТВА

1.1. Еволюція поглядів на інститут домогосподарства і його роль в економічній структурі суспільства

В економічно розвинених країнах світу сукупність домогосподарств є принципово важливою складовою національної економічної системи, одним з основних суб'єктів економіки, який представляє інтереси всього населення і враховується у всіх процесах макрорегулювання та статистичної звітності. Як правило, в сучасній економічній літературі домогосподарство вважають постачальником економічних ресурсів і основною споживчою одиницею [380;506;530]. Доходи домогосподарств від продажу ресурсів використовуються для задоволення потреб з орієнтацією на максимізацію корисності. В сучасній економічній теорії положення та життєдіяльність домогосподарств доцільно розглядати і з позиції забезпечення виживання в ситуації економічної кризи, і з позиції їх існування в умовах ринку взагалі. Без такого аналізу не можна зрозуміти всієї складності процесів, пов’язаних із функціонуванням домогосподарств.

Категорія домогосподарства формувалася в економічному світогляді чимало століть [252]. Еволюція поглядів на роль і значення цього інституту в значній мірі визначалася рівнем розвитку економічної системи і зрілістю наукових шкіл. В Україні, як складовій Радянського Союзу, у зв'язку з відсутністю інституту приватної власності на засоби виробництва, економічна роль сім'ї була обмежена в основному споживчими функціями, а домогосподарство не мало можливості конституюватися як її економічний суб'єкт. В економічній теорії в радянські часи проблеми сім'ї і домогосподарства розглядалися урізано і принципово відмінно від того, що представлено в сучасній світовій економічній науці. Перехід країни до організації господарства на ринкових принципах з перспективою загального цивілізаційного розвитку обумовлює об'єктивну необхідність зміни економічної ролі сім'ї і формування домогосподарства як найважливішого економічного суб'єкта в кругообігу ресурсів, товарів і послуг. Тому дослідження умов функціонування домогосподарства не може будуватися без урахування історичного досвіду пізнання цього інституту.

У зв'язку з тим, що домашнє господарство за всіх часів виступало найважливішим учасником економічних відносин суспільства, його вивчення викликало інтерес у представників різних напрямів економічної думки. Ідеї стародавніх вчених і влади знаходили своє закріплення у релігійних та наукових трактатах, уложеннях юридичних законів, нормах повсякденного життя. Такі дослідження були несистематизованими, мали донауковий характер, але саме вони заклали ідеологічні та ідейні основи сучасних економічних знань.

Общинний характер об’єднання людей стародавнього світу вплинув на їхні уявлення про принципи господарювання. У таких суспільствах господарювання було орієнтоване на самозабезпечення, причому кожна родина діяла самостійно і на натуральній основі. Міжродинні зв’язки будувалися на засадах взаємодопомоги. Як доводять дослідження антропологів, навіть у скрутних умовах на межі виживання члени таких суспільств не помирали з голоду. Не зважаючи на те, що наукова думка ще не виокремлювала домогосподарство, саме воно було головним об’єктом її дослідження.

Характерною рисою економічної думки Давнього Сходу був її державно-нормативний характер, нерідко вона мала догматичний і бездоказовий характер. Проте давньосхідна економічна думка широко трактувала актуальні питання свого часу і, без сумніву, відігравала активну роль в історичних подіях. У цілому вона була спрямована на вирішення проблем організації державного господарства і управління ним, на визначення межі втручання держави в економічне життя, на економічну доцільність державних монополій, регулювання торгівлі, визначення переваг натурального чи товарного господарства, напрямків їх розвитку, на взаємини рабства і общини, протиріччя між ними. Наукові проблеми давньосхідної економічної думки безпосередньо пов'язані з проблемами економіки сім'ї і домогосподарства, хоча як окрема категорія домогосподарство не виділялося. Слід зазначити помітні успіхи давньосхідної думки в становленні і конкретних економічних дисциплін, таких як облік і аналіз господарської діяльності, статистика, аграрна наука, управління, в основі яких лежали економічні потреби управління «малою економікою» [500].

В історії економічного дослідження інституту домогосподарства викликає інтерес така пам'ятка давньосхідної економічної думки, як кодекс законів царя Хамурапі (XVIII ст. до н.е.), основною темою якого є створення умов, за яких «сильний не гнобив би слаб-

кого» [645; с.31-34]. Це один з перших відомих прикладів спроби управління країною, у тому числі і економічним життям окремих господарств (домашніх економік) за допомогою інституціональної системи правових норм.

Найбільш зрілою в історії Давнього Сходу була економічна думка Давнього Китаю, зокрема колективний трактат «Гуань-цзи» (IV ст н.е.), в якому розроблено систему державного регулювання, механізм стабілізації економіки (регулювання цін, створення державних запасів хліба, введення пільгових «засобів землеробів», заміна прямих податків непрямими та ін.). Трактат прямо пов'язаний з розумінням важливості добробуту окремих сімей і родів [663].

Визначення економічної ролі окремих господарюючих суб'єктів, якими в умовах дотоварної економіки були домогосподарства (у сучасній термінології), отримало подальший розвиток у період античності. У античних суспільствах формування класів було обумовлене розвитком відносин власності окремих сімей на засоби виробництва та рабів. Роль пануючого класу в суспільній організації праці була вторинною по відношенню до засобів і умов виробництва. Головною продуктивною силою виступали раби. У ході боротьби дрібних вільних виробників з родовою знаттю виник античний поліс, своєрідне місто-держава, основою якого була міська землевласницька община. Власне, дослідження економічних засад його функціонування можна трактувати як вивчення проблем домогосподарювання.

Проблеми античної економічної думки зводилися до наступного: співвідношення натурального і товарного господарств; рабство і його ефективне використання (питання організації приватного рабовласницького господарства й управління ним); проблема збереження рівності між громадянами, оскільки в умовах майнової нерівності й рабства постійно відтворювалося протиріччя між багатими й бідними; проблема розвитку міст, зростання промисловості і торгівлі, на цій основі міжнародна експансія; розробка проблеми вартості, грошей, відсотка, ренти, прибутку й інше. Античний світогляд зароджувався в період панування общинно-родового устрою, заснованого на праці всієї родової общини. Розподіл і споживання продуктів праці також були колективними. Відповідно і навколишній світ пояснювався виходячи з родинних і родових стосунків. Характерною в цьому сенсі є система суспільних відносин, віддзеркалена в античних міфах і казках [405].

У центрі наукового дослідження давньогрецьких філософів стояли моральні, правові та релігійні основи діяльності інституту сучасного для них домогосподарства. Для громадянина Греції V століття до нашої ери основою життя були закони власної держави. У чинному законодавстві та суспільній свідомості зростає роль окремої людини, діяльної, ініціативної і досвідченої. Сократ (469 - 399 рр. до н. е.) першим спробував висунути антропологічне пояснення складності внутрішнього життя людини [405; с.350-352]. Не боги, а людська особа стає мірою всіх речей і вінцем природи. В центрі сократівської філософії моралі постають проблеми добра і зла, життя і смерті, свободи і відповідальності, особи і суспільства, стосунки між членами сім'ї тощо. Фактично вже на цьому етапі була зроблена спроба сформувати ідеальну модель інституту домогосподарства, хоча вона ще і не була оформлена категоріально.

Перші прояви економічної думки епохи становлення рабовласництва містяться в поемах Гомера «Іліада» і «Одіссея», які є справжньою енциклопедією світогляду древніх греків X - VIII ст. до н.е. [145;146] Цей період характеризувався розпадом родового устрою і початком розвитку рабовласництва. У поемах розглядаються взаємовідносини натурального і товарного господарства, засуджуються підступи купців-іноземців, що замахуються на натуральне господарство, сільське господарство вважається плідним заняттям, гідним вільних людей. Багатство трактується автором в натурально-господарському сенсі, як накопичення хліба, худоби, металу, запасів різного роду. І хоча домогосподарство і тут ще не визначено як окрема економічна категорія, очевидне визнання його ролі в економічному житті суспільства.

Якщо гомерівський епос відображав процес формування класового суспільства переважно з погляду аристократії, то Гесіод оцінював цей же процес з погляду народних мас, насамперед селянства. Як видно з твору «Труди і дні» (VIII - VII ст. до н.е.), він вважав працю почесною справою [139, с. 12-19].У творах Гесіода відображалися сучасні йому погляди на економічні підвалини домогосподарювання. Селянські мотиви економічної думки Гесіода та її обмеженість знайшли свій подальший розвиток у домостроївських радах: рекомендації «системи двох дітей», у який багато століть потому селяни буржуазної Франції шукатимуть поради для своїх парцел щодо обзаведення господарством: спорудження будинку, придбання вола, інвентарю, рабів.

Ксенофонт (430-354 до н.е.) розмірковував про виховання, устрій держави, давав поради з раціонального ведення домашнього господарства [336;338]. Домоведення він визначав як науку, за допомогою якої люди можуть збагачувати господарство, а під терміном «господарство» розумів усе без винятку майно, що корисне їм у житті й усе, чим людина може користуватися. Він повторив думку Сократа про те, що домашнє господарство, як і управління державою, повинно входити в програму філософської освіти. У «Домострої» [337] Ксенофонт висловлював думки, які актуальні й до цього дня: поряд з банальними порадами, що хліб треба зберігати у сухому місці, а вино – у прохолодному, Ксенофонт радив плаття та взуття працівникам купувати не одної якості, щоб можна було доброму працівникові дати ті, що кращі, а поганому – гірші. Це повністю збігається з сучасними рекомендаціями матеріального стимулювання праці.

Загострення економічної ситуації привело до появи реформаторів, які шукали вихід з положення, що склалося. Так, реформи Солона (594 р. до н.е.), спрямовані на подолання гострих суперечностей рабовласницького суспільства, сприяючи ліквідації пережитків родового ладу, панування родової аристократії, розвитку товарно-грошових відносин [678]. Його реформи поривають з натурально-господарською концепцією домашнього господарювання, примиряючись із зростанням міст, розширенням промисловості й торгівлі, в міській торгівлі бачиться нове джерело доходів. Змінюється і розуміння ролі домогосподарства. У реформах Солона передбачаються активні заходи щодо полегшення товарообігу, знімаються деякі обмеження з передачі власності, з метою зростання промисловості, використовуються заходи, спрямовані на підвищення кваліфікації майстрів. З метою зміцнення позицій городян була введена заборона на експорт сільськогосподарської продукції. Для порятунку соціальних резервів рабовласництва серед вільного населення, необхідного для придушення рабів і зміцнення держави, була проведена корінна реформа боргового права. Касації боргів, ліквідація боргової кабали і заборона її в майбутньому доповнювалися в реформах Солона встановленням максимальної норми для землеволодіння, що повинно було стримувати процес обезземелення селян, заходами, спрямованими на підтримку селянських господарств, розширення площі агрикультури та її інтенсифікацію. Основною метою реформ Пісистрата був захист домашніх економік

від свавілля аристократів і держави. Це вже було передвісником виділення домогосподарства в окрему економічну категорію.

Розуміючи сутність цього економічного явища, Ксенофонт придумав слово «економія» («ойкос» - дім, «номос» - правило, закон). Колись воно означало «мистецтво управляти домашнім господарством». Розвиваючи його погляди, Аристотель утворив слово «політика» - наука про державний устрій і розмежував поняття «економії» як мистецтво домогосподарювання та «хрематистику» як мистецтво накопичення грошей. Як зауважив К. Поланьї [114;116;141], Аристотель під хрематистикою розумів уміння домогосподаря забезпечувати себе предметами необхідності. Хрематистика доповнює економію як мистецтво використання та розпорядження майном. У свою чергу хрематистика Аристотеля у відповідності з цілями використання в господарюванні поділялась на два види: один забезпечував запаси, потрібні для домогосподарювання (економії), інший – для накопичення понад такі потреби. Країна уявлялася економістам-філософам великим загальним домом, государ - хазяїном, населення - прислугою. Економкою мав бути міністр фінансів [20].

Слід визначити методологічні відмінності сучасної та давньої економічної науки. Так, уявлення античних авторів про економіку як єдність родинно-побутових, організаційних та виробничих явищ не співпадають з сучасними. Сфера застосування принципу розумності, раціональності господарювання та його роль у стародавньому світі суттєво відрізняється від сучасних уявлень. Для античних авторів ця сфера мала стосуватися саме домашнього господарства, в той час як для сучасних дослідників йдеться про поводження суб’єктів на ринку. Об’єктом раціоналізації діяльності для античних авторів була якість виконання окремих функцій, з погляду авторів сучасності – розмір особистого доходу та абстрактної корисності. Суттєво змінилося й місце критерію раціоналізації господарювання з обмеженого сферою домашнього господарства до системоутворюючого в сучасній системі наукових поглядів.

Сучасний світогляд передбачає раціональність поведінки людини на основі вільного вибору з альтернативних варіантів для реалізації особистих інтересів свого домогосподарства. Для античної людини розумною, раціональною була така поведінка, яка визнавалася громадянами того суспільства. В сучасному розумінні раціо-

нальним є поводження у відповідності з інтересами індивіда та його домогосподарства.

Таким чином, античне мистецтво домогосподарства (економії) та сучасна економічна теорія, яка вирішує проблему розподілу обмежених ресурсів, не просто відрізняються певним набором явищ, що входять до поняття «економічне», а мають справу з різними ситуаціями. В античній Греції прагнення до зростання грошового багатства не було нормою поведінки, тому Аристотель засуджував накопичення грошей як загрозу для існуючого ладуу, комерційну торгівлю (на відміну від бартерної, необхідність якої він визнавав), а особливо засуджував діяльність лихварів. Саме ці погляди на зміст та цілі домогосподарювання суттєво вплинули на економічну думку наступних епох.

У період середньовіччя виникають проблеми, яких не знав античний світ і які також потребували наукового осмислення. Крах рабовласництва змінив ставлення до фізичної праці. Праця кріпака як відносно економічно самостійного працівника виявилася продуктивнішою, ніж праця раба. Якщо в античному суспільстві спостерігалося презирливе ставлення до праці фізичної, то у феодальному суспільстві затвердилася точка зору, що праця є єдиним джерелом засобів існування відповідно до біблійної заповіді «У поті чола твого їси хліб твій». Джерелом трудових ресурсів усвідомлювалася економіка окремих сімей, домогосподарств [678].

В умовах феодального способу виробництва основним виробником продукту стає феодальний маєток, який утілює собою образ домогосподарства. Феодалізм ґрунтувався переважно на натуральному господарстві, про що свідчить економічний лад феодального маєтку з його споживчими мотивами, вотчинним ремеслом, крайньою різноманітністю панщини і оброків, політикою накопичення запасів і заготівлі харчів про запас. При цьому натуралізація сільського життя стикалася з проблемою обмеженості та крайньої одноманітності економічних ресурсів. Усе це зумовило боротьбу за рідкісні елементи виробництва (залізо) і споживання (сіль, хороша зброя, предмети розкоші), за економічну реалізацію додаткового продукту, створеного у феодальному маєтку, що призводило до розвитку товарного виробництва. В економічній науці особливо актуальною стала розробка проблеми економічної політики феодального маєтку, що знайшло своє віддзеркалення в появі господарських регламентів, свого роду інструкцій для керівників феодальними ма-

єтками. Прикладом правового регулювання діяльності домашнього господарства (маєтку) може бути «Капітулярій про вілли» (відомий як «Закон про маєтки»), виданий на початку IX ст. Карлом Великим, в якому визначалося монопольне право феодалів на землю, натуральне господарство проголошувалося ідеальною формою організації економічного життя, а продаж надлишків продукції та купівля того, що не виробляється власними силами, допускалася як виняток.

Особливою епохою розвитку економічної думки стали XVI – XVIII століття. В економічному житті відбулися радикальні зміни: активно формуються ринкові відносини, зростає роль економіки у суспільному житті, з'являються нові класи. Економічна думка набула рис справжньої науки. Як і раніше, економічна література була насамперед нормативною, розглядала економічне життя не таким, як воно є, а рекомендувала, яким воно повинно бути. Але потрібні були й дослідження реального життя, і економічна наука набула рис позитивного дослідження, яке узагальнювало факти економічного життя та з'ясовувало зв'язки між ними. За таких умов подальшого розвитку набули традиційні та нові категорії, закони, суспільні явища. Категорія домогосподарства також отримала у класиків нового уявлення.

У середині XVIII століття Адам Сміт зрозумів, що ніякий уряд не зможе зробити народ багатим, якщо дивитися на жителів країни як на службовців, що діють за указкою. Кожній людині потрібно дозволити вільно обирати заняття і місце проживання, щоб кожен міг виготовляти те, що він бажає і з ким хоче, сам міг домовлятися про ціну і товар. Сміт вважав, що в самій природі все влаштовано так, щоб люди могли жити в матеріальному достатку. Якщо кожен трудитиметься сам для себе (тільки чесно, без обману, крадіжки, без насильства), тоді весь народ ставатиме багатшим. Сміт був проти того, щоб держава тримала у своїх руках всю господарську діяльність населення. У праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» він фактично зорієнтував економічні дослідження у бік домогосподарств [560]. Державне господарство Сміт уявляв собі як різновид домашнього господарства, управління яким повинне будуватися за аналогією з великою патріархальною родиною, у який всі беззаперечно виконують розпорядження голови. За Смітом, кожна людина краще за інших знає свої інтереси. Підтвердженням таких суджень є закони ринку. Узагальнюючи думку про

«невидиму руку ринку», Сміт писав, що людина, яка переслідує власні інтереси, часто більш дієво служить інтересам суспільства, ніж коли намагається слугувати їм [20, с. 91]. Досліджуючи працю, Сміт поділяє її на виробничу, яка продукує новий матеріальний продукт, та невиробничу, яка обслуговує споживання виробленого продукту [20, с. 356-357].

Класична школа формувалась як єдність двох начал: теорії обміну (ринку) і теорії виробництва. Кожна теорія мала свою предметну галузь та свій підхід до її вивчення. Теорія обміну розвивала ідеї ринкового саморегулювання на протидію практиці державного протекціонізму. Теорія виробництва намагалась зрозуміти сутнісну природу багатства. Результатом досліджень першого напряму стало розуміння економічної самостійності домогосподарства на ринковій арені. Англійський філософ Дж. Локк висунув трудову теорію власності. На думку Локка, власність – «природне право» людини. Власність передує владі, первинна щодо неї, тому уряд не в змозі вільно розпоряджатися тим, що належить громадянам. Таким чином, Локк вперше зміг поставити власність окремих домогосподарств та їх інтереси перед інтересами держави та суспільства. Обґрунтовуючи природний розмір домогосподарства, він пише, що людина природно повинна мати стільки землі, скільки вона може самостійно обробити своєю працею, і стільки інших благ, скільки їй необхідно для власного споживання [19, с. 123].

У Європі первісна натуральна форма господарювання підкріплювала уявлення про домогосподарство як закрите економічне формування, що розвивається перш за все за рахунок внутрішньої господарської діяльності. Результати досліджень сучасних економістів свідчать про те, що з розвитком товарно-грошових відносин зростає ступінь залучення домогосподарства в економічні процеси, які відбуваються на національному рівні. Це знаходить відображення в різних аспектах дослідження домогосподарства представниками провідних напрямків сучасної економічної думки, таких як нова інституціональна теорія або в концепції «нової економіки домогосподарства» неокласичного напряму.

Важливий внесок у теорію розвитку домогосподарства та його відносин з державою здійснив К. Поланьї [114]. В неокласичній економічній теорії прийнято вважати, що ринкові відносини панують не тільки в економіці, а й у всіх інших сферах життєдіяльності суспільства. За Поланьї, ідея саморегулювання ринку є утопічною

та не має відношення до реального життя [718]. Згідно з його поглядами, економічне життя є вторинним, похідним елементом більш широкої соціальної системи. Люди налагоджують відносини між собою на основі обміну дарунків (реципроктність), централізованого перерозподілу (редистрибуції) або ринку. В первісних суспільствах домінували реципроктні відносини, у ранньокласових – перерозподіл, в епоху нового часу – ринок. Саме такі відносини детермінували мережеві та ієрархічні зв'язки між домогосподарствами та їх внутрішній устрій в різні економічні епохи.

Вивчення домогосподарства як такого і його історії починається з 1861 р., коли вийшла у світ робота Бапофена «Материнське право». З тих пір чимало вчених-економістів і соціологів займалися цією проблемою. Але сфера їхніх досліджень і наукових суперечок тих часів не відходила від шлюбних (родинних) стосунків.

Особливе місце в дослідженні інституту домогосподарства посідає «Домострой» [188] - одна з найдавніших літературних пам'яток середньовічної Московської держави. Він включає безліч побутових повчань і правил, що охоплюють майже всі сторони життя. Основні положення «Домострою» до сьогодні лежать в основі сімейної моралі росіян. Містив «Домострой» і економічні поради та повчання щодо домогосподарювання.

Іншим до проблем домогосподарювання був підхід Т. Мальтуса, який вважав, що населення має властивість збільшуватися за законом складних відсотків (у геометричній прогресії), а продовольство може зростати лише за законом арифметичної прогресії. Мальтус вважав, що одружуватися слід лише тоді, коли є впевненість, що дана пара твердо стоїть на ногах і може прогодувати дітей [20, с. 37-44].

Важливе місце в дослідженні умов існування і господарювання сім'ї посідає теорія марксизму. У працях Ф. Енгельса, зокрема у «Походженні сім'ї, приватної власності і держави» [676] сімейна економіка розглядається як результат суспільної еволюції, а у відтворювальному процесі - як кінцевий споживач і постачальник трудових ресурсів. Марксистський аналіз носить переважно політико-економічний характер, в якому перевага віддається класовим відносинам. Окремий індивідуум розглядається як елемент, включений у систему класових економічних відносин, що і визначає характер його економічної поведінки.

Науково обґрунтувавши органічний зв'язок особистої

власності з домогосподарством, існування якої немислимо без домашнього побуту і привласнення предметів споживання, класики марксизму визначили необхідність домогосподарства виникненням і функціонуванням сім'ї як первинного осередку суспільства, що передбачає ведення відособленого господарства. Маркс і Енгельс писали в «Німецькій ідеології»: «...у дикунів кожна сім'я має свою печеру або хатину, як у кочівників окреме шатро. Це роздільне домогосподарство стає все більш необхідним внаслідок подальшого розвитку приватної власності. У землеробських народів спільне домогосподарство так само неможливе, як і спільне землеробство... Само собою зрозуміло, - скасування роздільного господарства невіддільно від скасування ... сім'ї» [387, С. 28].

Маркс і Енгельс довели, що суть сім'ї характеризується специфічною сукупністю соціальних, у тому числі економічних відносин. Вони підкреслювали, що існування сім'ї неминуче обумовлене її зв'язком із способом виробництва. За Енгельсом, об'єктивна необхідність існування домогосподарства ґрунтується на недостатньо високому рівні розвитку продуктивних сил для повного задоволення потреб членів суспільства [676].

К. Маркс підкреслював, що зміни в сім'ї органічно пов'язані зі змінами в економічних стосунках. В. Ленін відзначав, що суттєвим чинником розвитку родинних стосунків були і будуть соціально - економічні стосунки.

З історичного погляду доречно розглянути спроби створення в Росії після 1917 р. загальнодержавного домогосподарства. Характерними у цьому зв'язку є виступи А. Колонтай, за думкою якої з розповсюдженням гуртожитків та комунального споживання зникнуть родинні зв’язки і сімейне домоводство [315, с. 27-29]. Діти, чоловік, дім - все це оголошувалося пережитком минулого, в майбутньому їх мали замінити будинки-комуни, фабрики-кухні, дитячі комбінати, ясла і сади. Той же зміст мала ідея К.Каутського про те, що з ліквідацією товарного виробництва зникне й родина [289].

Показово, що під впливом таких ідеологічних настанов у 30-і рр. XX ст. партійно-адміністративна радянська система у приказному порядку скасувала соціологію, замінивши її умоглядною соціальною філософією. Лише у 60-і роки соціологію починають поступово визнавати наукою, чому неабиякою мірою сприяло поширення соціологічних досліджень сім'ї і народжуваності, а також активізація демографічних досліджень. В значній мірі таке становище

було детерміновано загальними тенденціями розвитку суспільних наук у світі. Методи та моделі економічної теорії були поширені на проблеми, які традиційно вважалися прерогативою інших суспільних наук. Такий напрямок розвитку науки отримав назву «економічного імперіалізму». Зрозуміло, що й питання розвитку домашньої економіки також розглядалися з цих позицій.

Не зважаючи на те, що кожне домогосподарство є індивідуальним за своєю формою, воно залишається соціальним за основним вмістом. У середині XIX століття з'явилася така наука, як соціологія родини, яка предметом вивчення якої є людина та її найближче родинне оточення. У 1895 р. вийшла книга М.Ковалевського «Нарис походження і розвитку сім'ї і власності», в який автор дійшов висновку, що родиною є не лише союз осіб, пов’язаних родинними стосунками, це община, сукупність осіб, що спільно живуть та хазяйнують [308, с. 96]. Але такі дослідження мали суто соціологічний характер.

Суттєвий вплив на розвиток досліджень сутності домогосподарства в економічному та соціальному аспектах здійснив П. Сорокін. У статті «Криза сучасної родини» він підкреслив, що з розвитком системи економічних і суспільних відносин зміняться роль та місце союзу чоловіка й жінки, характеристики економічної функції родини, але це не призведе до загибелі родини як суспільного інституту, зміняться лише її форми [568].

Сьогодні вивченням сім'ї та умов її існування переймаються соціальна антропологія, родинне право, соціальна психологія сім'ї, медицина і соціологія здоров'я, демографія і чимало інших наукових дисциплін. Існує досить об’ємний прошарок соціального знання, який прийнято називати соціальною економікою. Для соціальної економіки характерним є признання етичної обумовленості господарювання, у тому числі й домогосподарства, намагання зрозуміти роль ціннісних чинників в економічній поведінці його суб’єктів, соціальна спрямованість використання результатів дослідження в економічному житті. Саме для соціальної економіки як сукупності поглядів характерна постановка проблеми втручання держави у соціальне життя окремих домогосподарств та індивідів. Йдеться про державне забезпечення мінімуму заробітної плати, контроль за безпекою, гігієною, втручання в конфлікти тощо. Наприклад, можна навести такі соціальні досягнення капіталізму, як обов’язкове страхування працівників на випадок непрацездатності (Німеччина –

1883 р.), страхування працівників на випадок безробіття (Швейцарія – 1893 р.), пенсійне страхування (Німеччина – 1889 р.) та інші.

На протидію соціальному напрямку дослідження домогосподарства в межах чистої економічної теорії сформувався напрямок суто економічного його дослідження насамперед як ринкового суб’єкта. В рамках неокласичної теорії виділилися два основні суб'єкти економіки: фірма, що представляє сферу виробництва і що має на меті максимізацію прибутку, і домашнє господарство, що представляє сферу споживання і прагне максимізувати корисність. Наочним прикладом такого підходу можуть слугувати відома модель кругообігу продукту, ресурсів і доходів, мікроекономічні моделі поведінки споживача та виробника. При цьому неокласики одним з основоположних принципів функціонування домашнього господарства вважають раціональність, тобто продумане використання коштів, спрямоване на досягнення двоєдиної мети. Економічна діяльність домогосподарств, на думку неокласиків, орієнтується виключно на споживання, на максимальне задоволення потреб своїх членів, що значно обмежує її реальну сферу.

У неокласичній теорії дослідження домогосподарства слід виділити теорію раціонального попиту. Мета аналізу попиту полягає у встановленні функціональної залежності, що виникає в процесі пред'явлення попиту на ринку, між доходом кожного суб'єкта попиту, ціною товару і необхідною його кількістю. Зміна попиту при цьому пов'язана виключно із зміною цін і доходів. Кожен суб'єкт ухвалює власне рішення про використання своїх коштів, для отримання максимальної корисності. При цьому, суб'єкт отримує найбільшу користь тоді, коли його бюджет розподіляється таким чином, що гранична корисність грошей залишається однаковою незалежно від того, на який товар вони витрачені [303, с. 20].

При визначенні індивідуального попиту домогосподарств на окремі товари використовуються в основному маржинальні підходи, засновані на понятті граничної корисності. Домогосподарства при здійсненні покупок виходять з максимізації корисності [74, с. 289]. Недоліком такої моделі є її абстрагованість від економічної дійсності. Неможливо, щоб кожен представник попиту в повсякденному житті мав у своєму розпорядженні розвинену функцію корисності, що враховує всі можливості споживання, і володів повною інформацією про ринки і властивості благ. Витрати насправді можуть перевищувати дохід і, крім доходу, можуть бути інші чин-

ники, що обмежують можливості вибору. Проблему розподілу всередині домогосподарства і можливості власної виробничої діяльності домашніх господарств неокласична теорія не розглядала. Як вважають представники цього напряму, якщо в домогосподарствах відбувається не тільки споживання, але і виробництво, то вони повинні розглядатися як підприємства. Тоді їхньою метою є максимізація прибутку за допомогою оптимального розподілу використовуваних виробничих чинників, що забезпечує ефективне виробництво. При цьому не враховується той факт, що чимало домогосподарств традиційно виробляють продукт не тільки для ринку, але і для власного споживання, без ринкової оцінки ефективності.

Окремо представники маржинального напрямку досліджують поведінку домогосподарств на ринку праці. У. Джевонс розглядає працю виключно як діяльність, що має негативну корисність, а пропозицію праці індивідом – як суб'єктивний вибір кращого варіанту з альтернатив отриманих благ: «... Праця ... завжди супроводжується певним стражданням, швидко зростаючим як деяка функція від інтенсивності або тривалості праці. ... Момент закінчення праці буде залежати від останнього відношення корисності виробленого предмета.» [183, с. 72-73]

Власний внесок в економічну теорію домогосподарства здійснив представник австрійської школи К. Менгер, запропонувавши теорію суб'єктивної цінності благ. Австрійська школа поділяла блага на блага першого порядку, які забезпечують людські потреби, й блага вищих порядків, які слугують для виробництва благ першого порядку й задовольняють потреби людини опосередковано [6, с. 55]. Тим самим обумовлюється первинність предметів споживання та похідний, вторинний характер засобів виробництва. Змінюється й розуміння місця домогосподарства та індивіда в економічній системі.

Теорії неокласичного напряму аналізують домогосподарство суто з позицій економічного аналізу фірми та економічного середовища її функціонування, обмежуючись розумінням домогосподарства як економічного суб'єкта ринку. Але само домогосподарство, його внутрішній устрій, мотиви діяльності, чинники його розвитку, його соціальна складова залишається за межами дослідження. Економісти, розуміючи обмеженість предмета свого дослідження, навіть замінили поняття «домогосподарство» поняттям «індивід» у назві економічного суб'єкта. Розуміння, що обмеженість наукових

підходів неокласиків стримує розвиток науки та не може відповісти на нагальні питання, призвело в середині XIX ст. до кризи в науці, яка породила цілу низку нових теорій (теорії «економічного імперіалізму»).

В середині 60-х років XIX століття виникла нова теорія домашнього господарства - концепція нової економіки домогосподарства, в який сім'я представлена не як пасивний споживач ринкових товарів, а як активний виробник споживчих благ. Виробнича функція домашнього господарства включала тепер не тільки ринкову, але й неринкову діяльність членів домогосподарств. З концепцією нової економіки домогосподарств пов'язані імена таких економістів, як Г. Гершуні, Р. Гронау, Р. Евенсон, К. Ланкастер [344], Дж. Мінсер, Т. Скітовскі [556]. Значний внесок у розвиток цього напряму вніс Г. Беккер, який отримав у 1992 році Нобелівську премію за «розповсюдження сфери мікроекономічного аналізу на цілу ланку аспектів людської поведінки і взаємодій, включаючи неринкову поведінку». Здійснюючи свій вибір у світі обмежених ресурсів, людина в будь-який господарській системі прагнула звести до мінімуму власні витрати і досягти максимуму в отриманні вигоди. Універсальність цього принципу дозволила вченим застосувати його не тільки в рамках економічної теорії, але й пояснити мотиви людських дій поза економічних сферах життя. Беккер прагнув пояснити природу і функціонування сім'ї, закономірності її формування, репродуктивну поведінку, внутрішні взаємини її членів і їх родинні ролі, об'єднуючи всі аспекти її функціонування в єдиній концепції, заснованій на універсальному підході. Сім'я розглядається ним як виробнича ланка, яка використовує такі засоби, як матеріальні ресурси сім'ї, час, зусилля її членів, інвестуючи їх в такі «товари», як здоров'я, діти, задоволення, відпочинок, статус в сім'ї та інше [59, С. 103]. Ці «товари» розподіляються між членами сім'ї за загальним правилом: «від кожного - по місцю і ролі в родинному виробничому процесі, кожному - відповідно до його цінності на шлюбному ринку, на ринку робочої сили». Освіта та інші види навчання - це теж капітал. Знання і здібності, отримані у минулому, полегшують здобуття додаткових знань у сьогоденні. Норма віддачі від інвестицій в людський капітал може не лише не скорочуватися, але й підвищуватися у міру збільшення запасу людського капіталу. Батьківські вкладення в дітей є набагато важливішим джерелом формування запасу капіталу в економіці, ніж спадок або накопичення

капіталу протягом життєвого циклу [59, С. 102]. При поясненні закономірностей зниження народжуваності Беккер виходить з того, що родина прагне максимізувати функцію корисності, маючи на увазі співвідношення кількості і «якості» дітей в умовах обмеженого родинного доходу. Діти «вищої якості», як і машини, є дорожчими, але можуть задовольняти ті ж потреби меншою кількістю. Беккер допускає, що в процесі своєї поведінки в будь-яких сферах життєдіяльності людина не завжди поводить себе корисливо. Їй притаманна й альтруїстична поведінка, коли головним мотивом є турбота про інших, але, за Беккером, модель раціональної поведінки працює й у випадку альтруїзму.

У статті «Теорія розподілу часу» [689] Беккер сформулював нову теорію споживання, в який з'ясовано сутність робочого та вільного часу з погляду формування здатності працювати. Він показав, що останній не може вважатися повністю вільним у зв'язку з існуванням особливого виду діяльності – «домашнього господарювання». Необхідно розрізняти товари, придбані на ринку, та споживчі блага, які створювалися у домашньому секторі. За Беккером, родина є своєрідною міні-фабрикою, яка за допомогою «виробничих чинників» (ринкових товарів, часу, вмінь членів родини) на основі певних технологій продукує «кінцеву продукцію» – споживчі блага. Вартість виробленого продукту домогосподарювання складається з двох частин: явної - ринкової вартості придбаних ресурсів та прихованої – вартості часу, витраченого на домашню роботу. Відповідно, повний дохід домогосподарства складається з явного, грошового доходу та втрачених доходів, не отриманих через роботу вдома. Економічну діяльність домогосподарства стає можливим описувати в категоріях ефекту доходу та ефекту заміщення, і на такій основі Беккер зміг пояснити відмінності в економічній активності членів родини, розподіл праці між членами родини у відповідності з їх трудовими здібностями, межі застосування побутового обладнання та подальші економічні наслідки (наприклад, розширення можливостей залучення жінок у суспільне виробництво та зростання рівня оплати їх праці призводить до змін технологій господарювання, переходу до більш економних за витратами часу).

Таким чином, у межах нової економіки домогосподарства були висунуті наступні теорії: модель «сім`я - мініфабрика», «розподілу часу», модель Гронау, теорія вибору партнера на шлюбному ринку, альтруїстична модель внутрішньосімейного розподілу, тео-

рія специфічного сімейного капіталу, економічна теорія народжуваності, теорія домогосподарських стратегій як соціологічна версія «нової економіки».

Своєрідну економічну концепцію сім'ї та домогосподарства розробив Дж. Колдвелл [313]. Підхід до аналізу домогосподарства Колдвелла полягає в наступному. Традиційна селянська економіка заснована на домогосподарстві, вона принципово відрізняється від неродинної капіталістичної економіки. Основна відмінність міститься в організації виробництва, в його способі (виробничих відносинах). Кожен спосіб виробництва, вважає Колдвелл, має свої економічні та залежні від них демографічні закони. Родинний спосіб виробництва характеризується наявністю виробничих відносин між родичами, які виступають як відносини панування і підпорядкування, саме ті, що очолюють сім'ю та приймають рішення у всіх аспектах її життя, отримують матеріальні і нематеріальні вигоди від функціонування родинного способу виробництва. Висока народжуваність і розширена сім'я вигідна саме їм. Оскільки родинний спосіб виробництва, згідно з поглядами Колдвелла, в основному самодостатній, він може існувати протягом тривалого часу і в перехідних до ринку суспільствах, і там, де ринкові відносини вже досить сформовані. Розробки Колдвелла, які за змістом близькі неокласичним поглядам П. Самуельсона та Т. Шульца, лягли в основу моделі сімейного консенсусу та теорії сімейного способу виробництва.

Світові тенденції дослідження домогосподарства мали свої особливості у вітчизняних дослідженнях. Ідея про особливий шлях розвитку вітчизняної економіки знайшла втілення у теоретичному напрямку слов’янофільства. Слов’янофільське протиставлення общини та «земства» відповідає розробленому пізніше західною соціологією (Ф. Тенніс) безпосередньої «загальності» та опосередкованої формальними настановами «суспільності». К. Аксаков [11, с.2] протиставляв сформованій Петром Великим за західними зразками регулярної імперської державності традиційні самодостатні «земські» начала руського селянського міру (а російське «мір» означає і «всесвіт», і «згоду»). Домогосподарство розумілось як складова сільської общини, яка не мала своїх інтересів за її межами і повністю підлягала останній.

Подальшого розвитку теорія російського домогосподарства набула у поглядах народників. О. Корсак дослідив специфіку формування ремесла і промисловості в Росії, підкреслив, що розвиток

промисловості неможливий в умовах невиокремлення ремесла з домашнього господарювання селян [325, С. 182-185, 310]. За Корсаком, міста Росії, на відміну від європейських, формувалися як воєнно-адміністративні огороджені селища. Ремесло переважно існувало поряд з домашнім та селянським господарюванням. Причинами такого стану Корсак називає природні умови (клімат, низька продуктивність сільської праці, її ризикованість, що не дозволяє впевнено виокремити значну частину населення для ремесла), загальна відсталість країни (відсутність доріг, слабкий розподіл праці, відсутність промислового виробництва дешевих товарів першої необхідності).

Якісно новий етап еволюції економічних теорій домогосподарства пов'язаний з виникненням і розвитком організаційно - виробничого напряму народників. Характерним представником цього напряму є російський економіст О. Чаянов [652], що досліджує селянське родинне господарство, в якому відсутня наймана праця, яке не отримує капіталістичного доходу на вкладені ресурси і протягом тривалого часу має гнучкий доступ до землі. Згідно з положеннями його теорії, домогосподарства пов'язані з ринком; капітал може виходити з власних джерел або позикових коштів; існує певний суспільно обґрунтований і визначений постійний мінімальний подушний дохід, який у разі підвищення призведе до зменшення граничної корисності [652, с. 67]. Чаянов говорить про сільське господарство без зовнішніх заробітків. Це означає, що при калькуляції результатів виробництва, на відміну від капіталістичного підприємства, тут не відбувається нарахування заробітної плати для оплати використовуваної робочої сили самих членів домогосподарства. Одночасно, якщо має місце нестача сільськогосподарських виробничих чинників (землі, капіталу) для заняття їх членів, або якщо ця оплачувана робота приносить більший дохід, члени домогосподарства можуть брати участь у несільськогосподарській роботі. Замість прибутку визначався чистий дохід від витрат робочої сили, який розраховувався як різниця між валовим доходом (у грошовому вираженні) і матеріальними витратами і зіставлявся з доходом від праці за наймом. У цьому випадку дохід повинен служити задоволенню потреб усіх членів домогосподарства і суб'єктивно оцінюватися як задовільний, якщо він перевищує або хоч би відповідає витратам праці. Чаянов стверджував, що при виникненні загрози зниження доходу на працю нижче рівня, який визначався як мінімаль-

ний, і відсутності можливості здобуття доходу поза домогосподарством, селянські домогосподарства здатні підвищити інтенсивність своєї праці й оптимізувати своє виробництво за рахунок максимального використання чинників виробництва [652, с. 69]. Головною заслугою Чаянова є розгляд домогосподарства як економічного суб'єкта, що приймає рішення, як одиниці не лише споживання, але й виробництва. Слід зазначити те, що положення Чаянова про специфічний спосіб виробництва трудових селянських господарств отримали подальший розвиток, наприклад ідея гнучкості у споживанні ресурсів унаслідок взаємозв'язку всіх сфер домогосподарства, що було, на його думку, перевагою описаного ним родинного способу виробництва. Таким чином, для організаційно - виробничого напряму в дослідженні домашніх господарств характерне вивчення виробничої функції домогосподарства.

У сучасній економічній теорії виділяються три основні підходи до визначення домашнього господарства: обліково-статистичний, функціональний та інституціональний. Обліково-статистичний підхід визначає домашнє господарство як відособлену одиницю, що складається з одної або більше осіб, які спільно проживають і об'єднують свій бюджет [76, С. 24].

Згідно з функціональним підходом домашнє господарство є, з одного боку, основним постачальником економічних ресурсів, з іншого боку, споживачем створених в суспільстві благ [380;506;530]. Крім того, в рамках даного підходу аналізується ощадна поведінка домогосподарства, його взаємини з державою, а також все більша увага приділяється виробничій функції домашнього господарства.

У 70-80-ті роки XX ст. питання домогосподарства досліджувалися в неомарксистських концепціях (К. Дельфі, Е. Зарецькі, Х. Хартман), які сформувалися в теоріях «домогосподарського способу виробництва», «двох систем» та «теорії субсидії».

З тридцятих років XX століття відома ще й кейнсіанська теорія [291;448], що розглядає не окреме домашнє господарство («household»), а їх сукупність у масштабах національної економіки. Вона досліджує сукупний обсяг попиту, що надає сектор домогосподарства, загальний об’єм пропозиції та заощаджень, рівень зайнятості та інші макроекономічні показники. В рамках кейнсіанської концепції сформувалися такі теорії споживання домогоспо-

дарств, як теорії абсолютного та відносного доходу, теорія міжчасового вибору, теорія постійного доходу, теорія життєвого циклу.

З позиції інституціонального підходу домашнє господарство розглядається як особливого роду організаційна структура, заснована на специфічному типові владних стосунків і прагненні до максимізації добробуту. Теорія нової економіки домашнього господарства в деякій мірі близька до положень інституціоналізму, представники якого (Т. Веблен, Дж. Гелбрейт та ін.) до аналізу домашнього господарства застосовують чинники позаекономічного характеру: соціально-статева нерівність між членами домогосподарства, демографічні аспекти сім'ї та інше [113]. Проте інституціоналісти відмовляються від образу домашнього господарства як раціонального споживача, позбавленого інституціональної специфіки. Крім того, дана теорія вважає за неправильне ототожнення індивіда і домогосподарства (на відміну від неокласиків), значну увагу приділяє внутрішній структурі домашнього господарства, специфіці стосунків між його членами, а також особливостям інституціонального середовища, в якому діють домашні господарства і яке характеризується невизначеністю, що приводить інституціоналістів до висновку про обмежену раціональність поведінки домашніх господарств.

У рамках неоінституціонального напряму, який сформувався у 80-ті роки XX ст. (Р. Поллак, Е. Гідденс, Дж. Ходжсон, А. Олійник) для дослідження домогосподарства запропоновано концепцію зниження трансакційних витрат, теорію контрактів, концепцію «морального ризику», переговорні моделі внутрішньогосподарського розподілу ресурсів. Інструментарій нової інституціональної теорії дозволяє вивчати домогосподарства (як і інші організації – фірми, державу) як взаємодію між людьми. Структура, що її впорядковує, потребує спеціального дослідження процесів обробки інформації, отримання та використання знань, системи стимулів і контролю.

Істотним чинником розвитку західної економічної думки в галузі домашніх господарств є те, що вона формувалася в основному в період стабільного розвитку економіки, тому питанням внутрішнього виробництва домогосподарств, значення якого зросло в умовах становлення ринкових відносин, характерних для сучасної України, вона приділяє відносно невелику увагу.

Дослідження поглядів вітчизняних економістів дозволяє стверджувати, що через особливості економічного розвитку тривалий час зберігався підхід до домогосподарства як до селянського госпо-

дарства. Для України, як і для її найближчих сусідів Росії, Білорусії, Польщі, домогосподарство служило формою реалізації господарсько-економічної самостійності окремої сім'ї, визначало її часткову відособленість у виробництві і споживанні матеріальних благ.

У радянській науці дослідження феномена домогосподарства мало певні обмеження об'єктивно-економічними та науково-методологічними причинами. Так, в основу статистичних вимірювань у більшості держав з плановою економікою була покладена концепція Сміта виробничої та невиробничої праці, пізніше підтримана Марксом. Уся господарська діяльність країни поділялась на дві сфери: виробничу та невиробничу. Передбачалось, що суспільний продукт та національний дохід продукуються у виробничій сфері, тоді як невиробнича сфера – сфера послуг, до якої відносили й домогосподарства, охоплює види діяльності, що обслуговують споживання. Доходи, що отримуються у сфері послуг, трактувалися як вторинні (перерозподілені) й не включалися у національний дохід. Матеріальні та трудові витрати домогосподарств, як і інших суб'єктів цієї сфери, враховувалися у кінцеве споживання відповідних ресурсів. У результаті радянська статистика не повністю враховувала результати діяльності сектора домогосподарств, обмежуючись лише підсобним господарством, і була непорівнянна із західною.

Відсутність глобальних товарно-ринкових відносин знімала необхідність розглядання домогосподарства як одиницю ринкових відносин та необхідність його взаємодії з ринковими інститутами. Наприклад, на відміну від західної концепції «нової економіки родини», в радянській науці неоднозначно вирішувалась проблема співставлення домашньої та ринкової праці. В дослідженнях сфери домашньої праці, з одного боку, стверджувалось, що не існує капітальних цінностей в некапіталістичній системі і трудова теорія вартості не може бути застосованою до домашньої праці [449, гл. 3-5;451, гл. 1]. З іншого боку, використовували аналіз у термінах «робочий час» та «відтворення праці» [564;373;429]. При цьому стверджувалось, що в домогосподарській системі неможливо з'ясувати ані суспільно-необхідного робочого часу, витраченого на виконання певного завдання, ані впливу організації праці або виробничих параметрів. Більш того, натуральне виробництво та споживання продукту та послуг усередині домогосподарства практично ігнорувалося: «У соціалістичному господарстві здійснюється планомірне

використання як засобів виробництва, так і предметів споживання. У цьому процесі суттєва роль належить актам купівлі-продажу товару, оскільки *лише в результаті його звершення* (курсив наш – О.З.) товар як споживча вартість може надійти у сферу споживання (продуктивного чи особистого) ...» [673, с. 198.]. Стверджувалось, що неможливо проводити порівняння доходів від послуг домашньої господині з доходами від заробітної плати працівників сфери послуг, а також визначити накопичення та експлуатацію в домогосподарстві. Історичні перспективи домашнього господарювання зводилися до його поглинання суспільним виробництвом та зникнення: «Функція накопичення приватної власності відмирає в ході соціалістичних перетворень, а господарсько-побутова функція є не метою, а умовою сімейного життя. У майбутньому суспільстві госп.-побутова функція сім'ї значно скоротиться.» [672, с. 546]. Певним чином саме такі теоретичні висновки обґрунтовували створення в 60-ті роки системи інтернатів, і не завжди для сиріт.

У той же час у довоєнні роки досить глибоко досліджувалися питання відтворення народонаселення, зокрема в працях С. Струміліна, П. Куркіна, А. Черткова, С. Новосельського, С. Томіліна та ін. Становлення радянської демографії супроводжувалося створенням нових наукових центрів - Демографічних інститутів у Києві (1919 р.) та Ленінграді (1930 р.), тематика досліджень яких охоплювала питання методики обчислення населення та його статевовікового складу, дитячої смертності. Проводилися бюджетні дослідження селянських домогосподарств Н. Макаровим, А. Чаяновим, А. Челінцевим та ін. З 60-х років інтерес до домогосподарств зріс, але все ще в рамках їх споживчої функції. Проблеми сім`ї як економічного агента знайшли своє відображення в роботах М. Алексєєва, Є. Владимирського, В. Грігоровського, Т. Заславської, А. Карапетяна, Н. Рімашевської та інших науковців, які вивчали економіку радянської родини в контексті проблеми підвищення ефективності відтворення, розміщення та використання суспільної робочої сили [328; 550; 564; 620].

Обмеження (межами родини) наукового розуміння домогосподарства в радянський період мало суто інституціональну природу. Радянська статистика визначала родину як об’єднання людей, засноване на відносинах кровного споріднення та шлюбу, пов’язаних спільним побутом та взаємною відповідальністю. Такий підхід акцентував увагу на шлюбно-родинних відносинах та ігно-

рував інші можливі форми суспільної організації побуту людей. У радянському суспільстві спільне проживання в межах одного домогосподарства людей, що не є родичами, а, відповідно, й прописка в одній квартирі, були неможливими нормами. В той же час була досить поширена практика комунальних квартир, в яких мешкало декілька родин з окремими господарствами, гуртожитків для одинаків. Мотивом саме родинної природи домогосподарства було намагання підкреслити пріоритет суспільних форм діяльності людей, звужуючи до мінімуму сферу їх особистого життя.

Взагалі, в економічній теорії зарубіжжя родина та домогосподарство вивчається повніше, ніж у радянському та пострадянському науковому просторі. Традиційно ця проблематика входить до досліджень, присвячених розподілу доходів, споживанню, формуванню платоспроможного попиту, частково – в питання відтворення робочої сили та зайнятості. Питання розвитку родинного господарства включається також у наукові дослідження, присвячені соціально-економічної політиці держави, соціального забезпечення непрацездатних, підтримки малозабезпечених або неповних родин тощо.

На тепер питанням домогосподарювання як предмету дослідження економічної теорії та інших суспільних наук (соціології, демографії тощо) приділяється більше уваги. Проте характерною ознакою сучасної загальної парадигми домашнього господарства є те, що воно (як і поняття родинної економіки) розглядається головним чином як зовнішня для економіки змінна. Наприклад, як виробничий осередок родинне господарство аналізується лише у випадку, коли воно продає вироблені блага (фермерство, дрібнотоварне виробництво тощо) або власні виробничі ресурси (працю, землю, капітал). Виробництво ж усередині домогосподарства залишається недослідженим. Так само недостатньо уваги в економічній теорії приділяється механізму делегування функцій домогосподарства (виробничих, відтворювальних, розподільних, виховних, споживання, забезпечення старості тощо) іншим економічним та громадським інститутам або зворотному відзиву цих функцій. Недостатньо досліджено й місце домогосподарства у створенні та розвитку неформального (тіньового) сектора економіки, хоча на цю тему вже є системні дослідження соціологів [51]. Не зрозумілим залишається питання щодо перспектив домогосподарства в таких сучасних тенденціях економічної трансформації, як глобалізація, формування

«економіки знань» тощо. Бракує досліджень впливу на стан інституту домогосподарства таких чинників, як мораль та етика, хоча є певний інтерес до питань довіри [101; 137; 370; 375; 638 та ін.]. В роботах сучасних вітчизняних економістів і досі не приділяється достатньої уваги вивченню суті процесу перетворення домогосподарства в суб'єкт ринкового типу (хоча у 1990-2000-ні роки велися активні наукові дослідження адаптаційної поведінки в перехідних умовах [350; 379; 608; 657]), а також визначенню соціального та економічного потенціалу українських домашніх господарств у сучасних умовах. Системні дослідження останніх років охоплюють більш широкий спектр проблем, пов’язаних із проблемою розвитку домогосподарства в сучасній Україні: вивчається економічна природа домогосподарств, розглядається роль домогосподарств у системі економічних інтересів, динаміка сектора домогосподарств України та його склад за регіонами, висвітлюється поведінка домашніх господарств на ринках та в різних економічних системах [193].

Проведене дослідження дозволяє надати в схематичному вигляді (табл. 1.1) еволюцію трактування поняття домогосподарства в економічній теорії.

Результати дослідження дозволяють виділити певні тенденції в трактуванні домогосподарства на різних етапах розвитку економічної теорії. Для філософів Давнього світу домогосподарство ще не було виокремлене з загального економічного середовища, в епоху античності воно було вже помічене, але натуральний характер господарювання не дозволяв зрозуміти його економічного характеру.

Модель натурального домогосподарства стала основою формування економічного світогляду, моделлю економіки держави та суспільства. Така ж модель була основою й феодального маєтку, але обмеженість ресурсів та суспільний поділ праці змінив модель строго натурального господарювання на частково ринкову.

Подальший розвиток ринкових відносин привів до розуміння класичною економічною теорією домогосподарства як економічного суб’єкта, носія трудових навичок, продавця ринкових ресурсів.

Таблиця 1.1

Дескриптивна модель трактування поняття домогосподарства в економічній теорії

Історичні періоди та напрями економічної теорії	Визначення домогосподарства	Місце домогосподарства в економічній теорії
1	2	3
Економічна думка Давнього Сходу	- як окрема категорія домогосподарство не виділялося	- зародження конкретних економічних дисциплін, таких як облік і аналіз господарської діяльності, статистика, аграрна наука, управління, в основі яких лежали економічні потреби управління «малою економікою»
Економічні погляди античності	- спроба сформувати ідеальну модель інституту домогосподарства, хоча вона ще і не була оформлена категоріально; - поняття «економії» як мистецтва домогосподарювання та «хрематистики» як мистецтва накопичення грошей	- розуміння домогосподарств як окремих господарюючих суб'єктів в умовах дотоварної економіки; - дослідження виконання економічних функції в межах натурального домашнього господарства у відповідності з традицією, нормою

Продовження табл. 1.1

1	2	3
Економічна думка Середньовіччя	- домогосподарство сприймається як феодальний маєток	- розуміння необхідності торгівлі: натуралізація економічного життя домогосподарств стикалася з проблемою обмеженості економічних ресурсів; - важливість залучення особистих заощаджень домогосподарств до обігу
Класична економічна теорія	- розуміння державного господарства як різновиду домашнього господарства, тому домогосподарство досліджується на прикладі держави	- розуміння первинності приватної власності домогосподарств; - розуміння домашньої праці як невиробничої, а домогосподарства – як виключно сфери споживання
Мальтузіанство	- домогосподарство розглядається як окрема родина, яка повинна сама забезпечити своє існування	- розуміння відповідальності домогосподарства за обрані економічні рішення
Народництво, слов'янофільство	- розгляд домогосподарства як економічного суб'єкта, що приймає рішення, як одиниці не лише споживання, але й самостійного виробництва в межах общини, земства	- розуміння домогосподарства як селянського родинного господарства, в якому відсутня наймана праця, яке не отримує капіталістичного доходу на вкладені ресурси і має гнучкий доступ до землі

Продовження табл. 1.1

1	2	3
Марксизм	- домогосподарство як таке не вивчалось, індивідуум розглядався перш за все як елемент, включений у систему класових економічних відносин	- сімейна економіка розглядається як результат суспільної еволюції, а у відтворювальному процесі - як кінцевий споживач і постачальник трудових ресурсів
Радянська політекономія	- домогосподарство сприймалось як додаток до соціалістичного виробництва; - його головною функцією було задоволення особистих матеріально-побутових потреб;	- в історичній перспективі домогосподарство повинне зникнути;
Неокласична теорія, маржиналізм	- домогосподарство є окремим господарюючим суб'єктом, що оптимізує свій вибір у ринкових умовах	- економічна діяльність домогосподарств орієнтувалася виключно на споживання, на максимальне задоволення потреб своїх членів; - ринкова пропозиція ресурсів будується на основі раціонального вибору;
Історична школа	- домогосподарство як складова економічної системи, що еволюціонує	- певне місце домогосподарства в еволюції суспільства;
Австрійська школа	- домогосподарство як споживач первинних благ	- на основі поділу благ на первинні та похідні домогосподарства як споживачі первинних благ набувають первинного характеру

Закінчення табл. 1.1

1	2	3
Соціологія родини, соціальна економіка	- домогосподарство розглядається як свого роду община, члени якої живуть під одним дахом	- постановка проблеми втручання держави у соціальне життя окремих домогосподарств та індивідів
Концепція нової економіки домогосподарства	- домогосподарство розуміють як активного виробника споживчих благ	- домогосподарство як джерело людського капіталу (Г.Беккер) - сільське домогосподарство як родинний спосіб виробництва (Дж. Колдвелл)
Кейнсіанська теорія	- розглядає домогосподарства на макрорівні, як сектор національного господарства	- досліджує сукупний обсяг попиту, що надає сектор домогосподарства, загальний обсяг пропозиції та заощаджень, рівень зайнятості та інші макроекономічні показники
Обліково-статистичні теорії	- визначають домашнє господарство як відособлену одиницю, що складається з однієї або більше осіб, що спільно проживають і об'єднують свій бюджет	- суто статистичне застосування категорії для кількісних соціальних досліджень на макро- та мікрорівні.
Теорії функціонального аналізу	- домогосподарство є економічним суб'єктом у сфері виробництва та споживання	- домогосподарство як економічний суб'єкт виконує дві незалежні функції: є основним постачальником економічних ресурсів та споживачем створених в суспільстві благ
Інституціоналізм	- домашнє господарство розглядається як особливого роду організаційна структура, заснована на специфічному типі владних стосунків і прагненні до максимізації добробуту	- розрізняють індивіда та домогосподарство; - домогосподарство діє як специфічний економічний інститут у системі інших інститутів

Цікаво, якщо в стародавньому світі домогосподарство ототожнювалось з більшими економічними суб'єктами – національною економікою та державою, то з поширенням розуміння домогосподарства як економічного суб'єкта ринкових відносин воно звузилося до окремого індивіда – власника трудових ресурсів та (пізніше, в межах неокласицизму) споживача, який оптимізує свої економічні рішення. Такий «суб'єкт – індивід» не мав соціального змісту, не розглядався в часовому вимірі та був вилучений з соціального середовища.

Наповнення економічних досліджень соціальним змістом дало змогу зрозуміти сутність домогосподарства як джерела людського капіталу, обґрунтувати його поведінку в інвестуванні, споживанні, накопиченні тощо. Розвиток Кейнсом макроекономічних досліджень дозволив з'ясувати багатошаровий зміст домогосподарства як явища національного рівня.

Важливим етапом сучасного розуміння домогосподарства стало сприйняття домогосподарства як суспільного інституту, який має складну організацію і діє в рухливому інституціональному середовищі. Але дослідження в цій сфері досить стримані та обмежуються адаптацією вітчизняних домогосподарств до умов змішаної економіки.

Таким чином, категорія домогосподарства знаходилася в центрі уваги економістів упродовж усієї історії розвитку людства. Еволюція її пізнання призвела до сучасного її трактування як організації та інституту. Економічні дослідження проблематики домогосподарства відображали розвиток самого домогосподарства, зміни в суспільному розвитку та їх вплив на місце домогосподарства в ньому. Світова економічна думка запропонувала широкий спектр теоретико-методологічних підходів, які слід враховувати в комплексному дослідженні домогосподарства. В той же час, проведений аналіз показав, що як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій літературі практично відсутні цілісні концепції домашнього господарства, у тому числі і в таких специфічних умовах, як перехід до ринку, глобалізації, становлення «економіки знань» тощо.

Слід відзначити, що розроблена західними вченими модель домогосподарства дозволяє виявити певні тенденції та напрями розвитку економіки домогосподарств в умовах ринкової економіки, проте вона не цілком придатна для української дійсності. Україна має свій історичний досвід, господарські та наукові традиції, що

склалися, систему цінностей, за яких просте копіювання чужого досвіду може принести лише негативний результат. Тому вельми актуальною є подальша розробка аспектів дослідження домогосподарства як інституту сучасної економіки.

1.2 Архітектура домогосподарства: структурно-логічний підхід дослідження

Фундаментальною основою економічної, політичної й суспільної організації людської спільноти є певна система її устрою у вигляді вертикальних або горизонтальних зв'язків. Тому саме ієрархічність та мережевість можуть бути визначені як інваріанти її існування [245]. В науковій літературі проблема співвідношення вертикальних і горизонтальних зв'язків як чинника забезпечення оптимальної суспільної побудови спеціально не вивчалася, хоча останніми роками набула актуальності у межах дослідження динаміки інституціональної архітектоніки та компаративістики (див., наприклад, такі фундаментальні дослідження інституціональної структури суспільства, як [159; 160; 458; 648 та ін.]). Досить детально розроблена теорія організації підприємства та фірми, але архітектура інших соціальних та економічних інститутів, наприклад, домогосподарства, залишилася поза увагою дослідників.

Актуальність дослідження цієї проблеми детермінована тим, що домогосподарство посідає ключову позицію серед суб'єктів ринкової економіки, опосередковує майже всі соціально-економічні відносини, є базовим споживачем і фактичним монополістом на ринках праці, капіталу, інших ресурсів, воно впливає на всі економічні та соціальні процеси. Його взаємодія з іншими суб'єктами досліджена досить ретельно як економістами, так і соціологами [43; 47; 48; 51; 53; 70; 73; 82; 86; 135; 317; 559 та інші], але дуже мало досліджень внутрішньої інституціональної побудови і динаміки розвитку. В сучасному інституціональному середовищі домогосподарство знаходиться під впливом суспільства, держави та підприємств, є головним об'єктом їх соціальної політики. На наш погляд, слід формувати ці відносини таким чином: домогосподарство в процесі соціально-економічної еволюції створило спеціальні інститути (державу, фірми та ін.) з метою найкращого задоволення власних потреб, делегувало їм частину своїх функцій та використовує їх, впливаючи на їхню діяльність через пряме управління, інвести-

ційну діяльність, попит і пропозицію ресурсів і продуктів, суспільні інститути (наприклад, інститут демократії). Знання законів самоорганізації домогосподарств дозволяє визначати, які напрями соціального впливу на домогосподарство є необхідними і ефективними. Внутрішня організація домогосподарства набуває значення суттєвого фактора, що забезпечує зростання ефективності функціонування всієї економічної системи.

Функціонування економічної системи визначається дієвістю структури її організації. Складовими структури організації є підрозділи або окремі учасники системи, а зв'язки відображають ступінь включеності учасників системи в єдине ціле. Головною характеристикою якості структури будь-якої економічної організації є її збалансованість і пропорційність. Кількісні параметри оцінюються на основі співвідношення її частин. Як й інші організаційні структури, домогосподарство має внутрішню логіку побудови. Дослідити її можна на основі наступної моделі (рис. 1.1).

Блок 1 Поняття і ознаки домогосподарства.

Основу домогосподарства зазвичай становлять родинні господарства. Але поняття родини й домогосподарства не співпадають, хоча і є досить близькими. За сучасними поглядами, відмінність полягає у групуванні за ознакою спільного хазяйнування (домогосподарство) або наявності родинних зв'язків (родина) [45, С. 21]. Головним критерієм різниці є наявність відокремленого бюджету кожного домогосподарства. Ступінь наближення понять «родина» і «домогосподарство» обумовлена соціокультурними особливостями суспільства, ставленням до дітей і людей похилого віку, релігійних норм, вимог моралі, економічної ментальності та інших інститутів. Розповсюджена думка, що у романських країнах (Італії, Іспанії, країнах Латинської Америки) традиційно родини й домогосподарства є досить близькими, тоді як в англосаксонських країнах (наприклад, США) вони більш атомізовані.

Існує ще одна проблема розуміння сутності та меж дії домогосподарства. В економічній науці досить часто (насамперед у неокласичній економічній теорії) поняття «домогосподарство» й «індивід» розглядаються як тотожні. Неокласики фактично головним економічним суб'єктом вважають індивіда, який керується особистою вигодою. Але соціальний характер кожного індивіда передбачає таку його рису, як турбота про свою родину та намагання забезпечити власне відтворення у наступних поколіннях. Крім

соціальних, існують і суто економічні мотиви діяльності індивіда в межах домогосподарства – такі, як зниження трансакційних витрат, оптимізація витрат виробництва, споживання, відтворення тощо.

Рис. 1.1. Структурно-логічна модель організації домогосподарства

Статистичні дані свідчать, що питома вага домогосподарств з одним членом досить низька. Так, хоча у 2011 році вони становили 23,4% від загальної кількості домогосподарств України, частка домогосподарств із двома особами становила 29%, тобто охоплювала вдвічі більшу кількість осіб [574, с.11].

Слід відрізняти поняття «домогосподарство» від діяльності з ведення домашнього господарства - «домашньої економіки». Домашня економіка містить у собі господарську діяльність виключно всередині помешкання: прибирання, приготування їжі, догляд за ді-

тьми і т.п. Поняття «домогосподарство» є значно ширшим. Діяльність домогосподарства включає як неринкове ведення домашнього господарства, так і ринкову взаємодію з іншими суб'єктами ринкового господарства [45; 693].

Домогосподарство є господарською організацією, і йому притаманні загальні ознаки функціонування організаційних форм і структур. Насамперед, це наявність спільних цілей домогосподарства, що перевищують індивідуальні цілі його членів, яка визначає напрями домогосподарської діяльності. Домогосподарство встановлює порядок у взаємодії та дисциплінує своїх членів. По-друге, в організації діяльності домогосподарства існують певні технологічні ланцюжки, відбувається розподіл трудових, капітальних та інших економічних ресурсів між різними видами діяльності, часове і просторове розміщення ресурсів, у тому числі між окремими поколіннями. По-третє, характерною рисою організації домогосподарства є наявність спеціалізації праці, розподіл функцій, відповідальності та повноважень. Для домогосподарства притаманна статусна система (лідер, виконавець, організатор, консультант, спостерігач та ін.), що детермінує можливість прийняття рішень кожним учасником. Домогосподарство як організація має внутрішню впорядкованість, структуру та ієрархію. В ньому існує й добре розроблена формальна й неформальна система норм і правил поведінки, яка має внутрішню та зовнішню спрямованість, передбачає засоби контролю, покарання і винагороди. Відповідно, діють економічні й неекономічні мотивації та структури стимулів, що відрізняються для різних груп домогосподарств і їх членів. Такі стимули діють не тільки зсередини, але й ззовні. На організацію домогосподарства і всіх його учасників впливає система зовнішніх і внутрішніх обмежень діяльності, які є породженням зовнішнього середовища.

Блок 2. Внутрішня структура домогосподарства та її складові

Поняття «домогосподарство» є ширшим за поняття «родина», оскільки включає осіб, що ведуть з родиною спільне домашнє господарство, але не є членами родини. Частіше за все такими особами є домашні служниці, гувернери, тобто наймані працівники, що мешкають з родиною хазяїна. Це можуть бути особи різного віку, яких родина прийняла до себе, щоб підтримати матеріально, або такі, що не можуть самостійно обслуговувати себе. Домогосподарство може включати декілька окремих родин. У той же час домогос-

подарство є в одинаків, що не є родиною, проживають і господарюють окремо.

Такі визначення стосуються приватних домогосподарств. Але поряд з ними існують і домогосподарства колективу або гуртожитку, так звані інституціональні домогосподарства. В 2011 році частка домогосподарств у гуртожитках становила 2,5 % загальної кількості домогосподарств України [574, с. 27]. Спільне проживання, споживання та господарювання в таких господарствах мають суттєві відмінності в порівнянні з родинним домогосподарством, хоча певним чином схожі з ним. У них також вибудовується ієрархічна та мережева система відносин, діють формальні й неформальні правила поведінки, вони виступають у зовнішньому світі як інститути, організації та суспільно-економічні суб'єкти, мають власний бюджет, здійснюють споживання й збереження, можуть мати і розпоряджатися власними ресурсами і доходами. Між членами таких утворень можуть формуватися досить міцні, хоча й не родинні зв'язки. Історично й організаційно домогосподарства неродинного типу є похідними, перетвореними[1]. Тому їх можна назвати квазіродинними[2].

Таким чином, домогосподарства можуть мати різні цілі, складові елементи, різний склад та різну функціональну спрямованість. Для вивчення концептуальних засад дослідження структури домогосподарства важливо з'ясувати існуючі підходи до їх класифікації.

Блок 3 Класифікація домогосподарств.

У сучасній економічній літературі не існує єдиного погляду на класифікацію домогосподарств. У залежності від мети дослідження класифікацію домогосподарств проводять за різними ознаками: за територіальним розміщенням, за демографічними ознаками, за доходами, за трудовим статусом членів домогосподарства, за їх соціальним статусом та ін. Можлива також класифікація домогосподарств на групові, індивідуальні, за формою власності на засоби виробництва, за інституціональним оформленням. Аналіз чинників,

---

[1] Особливості їх виникнення та цільова функція відрізняються від домогосподарств родинного типу, але частка таких господарств є відносно малою, і вивчення специфіки їх господарювання знаходиться за межами даного дослідження.

[2] Під квазіродинною економікою розуміємо господарське об'єднання суб'єктів для домогосподарювання, які не є родичами (наприклад, спільне хазяйнування в гуртожитках, монастирях тощо).

які детермінують форму домогосподарств, міститься у роботі Д. Кертцера «Історія домогосподарства і соціологічна теорія» [711]. Загальний висновок автора: структура домогосподарств тим більше визначається логікою економічних вимог, чим більше домогосподарство являє собою «одиницю виробництва». При зміщенні акценту з виробництва на споживання логіка структури домогосподарств як виробничих одиниць слабшає, і основними детермінантами починають виступати вже не економічні параметри, а культурні норми та демографічні показники. Найчастіше домогосподарства розрізняють за складністю родинної організації, яка може залежати від фази його життєвого циклу. За висновками С. Барсукової, найбільш поширеним є поділ домогосподарств на прості (нуклеарні) та складно-сімейні. Домогосподарство нуклеарного типу складається з подружньої пари і дітей. Домогосподарство складно-сімейного типу включає й інших родичів. Такий тип може бути або однією з фаз життєвого циклу домогосподарства, або однією з форм його усталеного стану. Структура домогосподарства - похідне дії комплексу чинників економічної, правової, культурної та демографічної природи [45, С. 21]. Існують також спроби класифікації за ознакою функціональної спрямованості діяльності домогосподарства. Так, за дослідженням М. Попова, обґрунтована класифікація домашніх господарств з позиції кількості виконуваних функцій, де виділяються повне (представлені всі функції), часткове (виконується велика частина функцій) і відносне (виконується одна функція) домашні господарства [487].

Застосування конкретної класифікації залежить від наявності певних умов дослідження. По-перше, важливим є визначення сфери практичного застосування отриманих результатів. По-друге, це – об’єктивна можливість виокремлення різних типів на основі вихідної інформації. Вивчення складних соціально-економічних систем, у тому числі й сектора домогосподарства, ґрунтується насамперед на певних статистичних матеріалах, збір та обробка яких здійснюється багатьма виконавцями. Тому ще на етапі формування статистичних даних повинна бути проведена класифікація за певними ознаками. По-третє, вибір класифікації детермінований необхідністю визначення ступеня деталізації дослідження. Наприклад, кабінетом Міністрів України 28 липня 2010 року прийнято розпорядження «Про проведення у 2012 році Всеукраїнського перепису населення» [537]. З 1 по 14 грудня 2010 року у Дергачівському районі

Харківської області відбувся пробний перепис населення, який став одним із основних етапів підготовки до проведення Всеукраїнського перепису населення 2012 року. Одиницею спостереження пробного перепису населення обрано домогосподарство. Методикою дослідження [130] визначено, що домогосподарство – це сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують і витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати в родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати в будь-яких із цих стосунків або бути і в тих, і в інших стосунках.

За умовами даного дослідження домогосподарства поділяються на індивідуальні, колективні та домогосподарства безпритульних осіб. До індивідуальних домогосподарств належать домогосподарства, члени яких проживають у звичайних житлових приміщеннях – в одноквартирних будинках, у квартирах багатоквартирних будинків, гуртожитках тощо, а також у нежилих приміщеннях, пристосованих для проживання. Колективні домогосподарства (інституціональне населення) складаються з осіб, що постійно проживають в інституціональних установах, призначених для колективного проживання (дитячі будинки, школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, будинки-інтернати для людей похилого віку та інвалідів, монастирі, казарми, установи виконання покарань тощо). До складу інституціонального населення не включаються члени домогосподарств обслуговуючого персоналу, які також можуть проживати в приміщеннях і на території вищезазначених установ.

До домогосподарств безпритульних належать особи, які не мають визначеного місця проживання (не мають житла/житлового приміщення, яке б вони могли використовувати для проживання/перебування). Члени таких домогосподарств носять дрібне майно з собою та сплять на вулицях, у під’їздах будинків або інших випадкових місцях.

Складна система класифікаційних ознак домогосподарства знайшла своє віддзеркалення у спеціальних наукових дослідженнях. Одним з найбільш системних досліджень у цій сфері є робота О. Шубної [664, С. 227], в який запропоновані типи домогосподарств за різними ознаками – економічними, демографічними, соціальними, організаційними. Відомі й інші спроби класифікації домо-

господарств. За їх допомогою можна запропонувати таку класифікаційну структуру домогосподарств (табл. 1.2).

Зрозуміло, що наведена класифікація є досить умовною, типи і види домогосподарств можуть комбінуватися, мати перехідний характер, бути комплексними та багаторівневими. Можливі й інші критерії класифікації (за інституціональними ознаками національності, віросповідання, соціальної страти чи ін.), які дозволяють дослідити домогосподарство в інших площинах. Різноманітність класифікаційних підходів визначається не тільки складністю інституту домогосподарства, але й цільових настанов, висунутих дослідниками.

Для теоретичного аналізу є важливим той факт, що домогосподарство може розглядатися на різних рівнях: нанорівні (господарство індивіда), мікрорівні (господарство родини або квазіродини), макрорівні (сектор національного рахівництва), мегарівні (господарство людства). Як правило, під час статистично-демографічних досліджень об’єднуються два перших з них, після агрегування з’являються можливості для визначення параметрів домогосподарювання вищих рівнів.

Таким чином, інститут домогосподарства має складну архітектуру побудови, є багатопрошарковим і багатоаспектним явищем, яке детермінує форми його зовнішнього прояву. Вибір критеріїв класифікації домогосподарств детермінований метою та умовами наукового дослідження.

Блок 4. Організаційні форми домогосподарств.

Виходячи з наведених прикладів класифікації можна виокремити певні форми реалізації інституту домогосподарства. Оскільки домогосподарство діє у певному інституціональному середовищі, воно активно впливає на форми прояву діяльності. Якщо інституціональне довкілля має ринкову природу, то й домогосподарство реалізує свої функції у ринкових формах. Одночасно домогосподарство має власну інституціональну побудову, яка, наприклад, в межах домашньої економіки орієнтована на реципроктні відносини [45, с. 21], зберігає власний гомеостаз та реалізує свої функції у неринкових формах.

Таблиця 1.2

Класифікація організації домогосподарств

Ознака класифікації	Типи домогосподарств
1	2
Економічні та політекономічні ознаки	
за типом економічного порядку	- домогосподарства традиційної (доринкової) економіки; - домогосподарства ринкової економіки; - домогосподарства командної (планової) системи; - домогосподарства перехідної економіки
за стадією суспільно-технологічного розвитку	- домогосподарства доіндустріального етапу; - домогосподарства індустріального етапу; - домогосподарства постіндустріального етапу
за формою зайнятості членів домогосподарства	- домогосподарства непрацездатних; - домогосподарства безробітних; - домогосподарства, члени яких не працюють з інших причин; - домогосподарства самостійно зайнятих; - домогосподарства найнятих працівників

Продовження табл. 1.2

1	2
за власністю на ресурси	- домогосподарства, що володіють лише засобами споживання та отримують доходи у вигляді трансфертів; - домогосподарства, що володіють лише трудовими ресурсами; - домогосподарства, що володіють матеріальними (земля, капітал, нерухомість і т.п.) ресурсами та отримують доходи від об'єктів власності; - домогосподарства на повному утриманні держави (казарми, тюрми, лікарні, дитячі будинки, будинки інвалідів та ін.)
за власністю на житло	- домогосподарства, що проживають у власному житлі; - домогосподарства, що функціонують на основі оренди житла у держави, фірм або у приватних осіб; - домогосподарства, члени яких проживають у службовому житлі, яким користуються згідно з трудовим контрактом; - тимчасове користування житлом (у лікарнях, дитячих домах, казармах, гуртожитках тощо)
за ступенем залучення в процес суспільного відтворення та обміну	- натуральні домогосподарства; - ринково орієнтовані
	- спеціалізовані; - кооперовані; - багатопрофільні та самодостатні

Продовження табл. 1.2

1	2
залежно від обраної моделі пристосування до змін на ринку праці [226, с. 170-183]	- засновані на традиційній моделі пристосування до змін на ринку праці, яка передбачає первинність чоловічої ринкової зайнятості у порівнянні з жіночою; - в основі функціонування яких лежить егалітарна модель адаптивного партнерства, що характеризується зростанням жіночої зайнятості та переходом до чоловіків частки домашніх обов'язків; - домогосподарства, що функціонують у відповідності до перехідної моделі поступової адаптації з поступовою передачею обов'язків [664, с. 227]
за формою розподілу продукту і доходу	- домогосподарства з реципроктною (дарунковою) моделлю розподілу; - домогосподарства з рестрибутивною (розподільною) моделлю розподілу; - домогосподарства ринкової моделі (еквівалентного обміну)
за характером функцій, що виконуються	- домогосподарства, що самостійно виконують усі свої функції (репродуктивну, виробничу, освітню, виховну, соціалізації, страхування та ін.); - домогосподарства, що делегували частину функцій іншим суб'єктам та інститутам (державі, школі, страховим компаніям, пенсійним фондам тощо)

Продовження табл. 1.2

в залежності від джерела доходу	- домогосподарства з трудовими доходами; - з доходами у формі суспільних трансфертів; - з доходами від власності (оренда, прибуток, відсоток, дивіденди тощо); - з доходами від натурального господарювання; - інституціональні домогосподарства на бюджетному утриманні (тюрми, казарми, лікарні і т.п.); - з доходами через міжпоколінні трансферти (домогосподарства молоді, яка проживає окремо від батьків, але за рахунок останніх); - домогосподарства без постійного джерела доходів (безпритульних і т.п.)
в залежності від обраної моделі фінансової поведінки [567; 590]	- домогосподарства, яким притаманна позитивна фінансова поведінка (більше заощаджують з метою інвестування у майбутні доходи); - домогосподарства з негативною поведінкою (більше витрачають на споживання за рахунок зростання боргів, витрати збережень, продажу майна); - змішані домогосподарства, що мають як позитивну, так і негативну фінансову поведінку; - пасивні домогосподарства, що не здійснюють фінансових операцій;

Продовження табл. 1.2

1	2
Соціально-демографічні ознаки	
демографічна ознака за місцем проживання [664, С. 227]	- домогосподарства великих міст; - домогосподарства малих міст; - селищні домогосподарства; - сільські домогосподарства
стадія життєвого циклу[346]	- молоді домогосподарства; - середньовікові домогосподарства; - домогосподарства пізніх стадій життєвого циклу
за фактом наявності родинних зв'язків між членами домогосподарства [664]	- домогосподарства, що складені з осіб, пов'язаних відносинами шлюбу та родинності; - домогосподарства, члени яких не мають родинних відносин; - домогосподарства, у складі яких є як особи, пов'язані родинними відносинами, так і такі, що не мають таких зв'язків
у залежності від виду шлюбних відносин [346] [3]	- домогосподарства, засновані на стабільних союзах; - засновані на нестабільних союзах; - візитні домогосподарства

[3] Така класифікація домогосподарств має явну соціальну спрямованість і дуже близько стикається із класифікацією родин.

Продовження табл. 1.2

1	2
за характером розподілу влади	- з переважно жіночою владою (матріархат); - з переважно чоловічою владою (патріархат); - рівноправність осіб за статтю у владі; - за віком (влада старших поколінь); - за рівнем доходу
в залежності від ступеня соціальної мобільності	- мобільні, що протягом життя пересуваються з одних соціальних страт у інші; - немобільні, життєвий цикл яких проходить в одній страті
ступінь ексклюзії[4] [346]	- домогосподарства з високим ступенем ексклюзії; - домогосподарства з середнім ступенем ексклюзії; - домогосподарства з низьким ступенем ексклюзії
Обліково-статистичні ознаки	
кількість осіб, що входить до складу домогосподарства [346]	- унітарне домогосподарство, що складається з однієї особи; - нуклеарне домогосподарство, що складається мінімум з двох дорослих осіб, які отримують дохід з метою спільного споживання; - розширене домогосподарство, у склад якого входить багато неповнолітніх і дорослих осіб, об'єднаних родинними зв'язками, які спільно мешкають і отримують дохід з метою спільного споживання;

[4] Ексклюзія - соціальна та економічна виключеність домогосподарства

Закінчення табл. 1.2

1	2
складність структури [346]	- домогосподарства, що складаються з однієї особи; - домогосподарства, що складаються з однієї подружньої пари; - домогосподарства, що складаються з декількох подружніх пар; - домогосподарства, що складаються з осіб, які не є пов'язаними родинними відносинами
за інституціонально-організаційною ознакою	- індивідуальні домогосподарства; - колективні (інституціональні) домогосподарства; - домогосподарства безпритульних

Як окрему форму функціонування домогосподарства деякі дослідники [33; 55; 56; 633] виокремлюють родинну фірму, яка принципово відрізняється від інших видів бізнесу. Інші пропонують виокремлювати певні форми домогосподарювання за ознакою галузі, місця розташування (сільські та міські домогосподарства) або спеціалізацією (ремісничі, сільськогосподарські та ін.) [126; 228]. Конкретна форма домогосподарства обирається відповідно до зовнішніх умов господарювання.

Блок 5 Об'єктивні межі розмірів домогосподарства.

Зовнішнє інституціональне оточення детермінує не тільки внутрішній склад та архітектуру мікроекономічного суб'єкта, але і його розмір і межі. Питання масштабів виробничого підприємства є досить вивченим. Певний внесок у вирішення цього питання здійснили теорія менеджменту, маржинальні, монетарні, кейнсіанські, інституціональні концепції. Так, в економічній науці є визначеним той факт, що оптимальний розмір підприємства детермінований умовами його дії у конкурентному і неконкурентному середовищі, знаходиться під впливом ефекту масштабу, залежить від попиту і пропозиції, динаміки витрат і прибутку.

Межі та оптимальний розмір домогосподарства досліджені набагато гірше. Домогосподарство є економічним суб'єктом, що виконує певні функції на макро- та мікрорівні, оптимізує свої витрати, споживання, використання ресурсів тощо. Можна висунути гіпотезу, що його розмір також знаходиться під впливом певних інституціональних обмежень, об'єктивних та суб'єктивних чинників.

Соціологи довели, що розмір та склад родин тісно пов'язані з економічними умовами їх існування. За умови економічної кризи формується менше нових родин, вони частіше хазяйнують у формі складної родини, що включає декілька родин різних поколінь. Змінюється дітородна стратегія, родини переорієнтовуються на натуральне виробництво, зростає частка внутрішнього виробництва домашньої економіки. Але не визначено, що стає чинником ринкової орієнтації домогосподарства на фазі економічного зростання, чому великі домогосподарства розпадаються на менші, які економічні умови детермінують економічні межі домогосподарств.

Пошук відповідей на ці питання почали соціологи й історики на прикладі системи «відкритих полів». Д. Макклоскі розглянув формування мережевих відносин у землеробстві Північної Європи на початку XX століття [367, с 633-636]. В той час селянське госпо-

дарство являло собою роздроблені невеликі ділянки землі, що перебували у приватній власності, користування якими регулювалося громадою. Громадське регулювання впливає на технологічні, економічні та організаційні рішення кожного хазяїна. Село, в якому панує система «общинних полів», об'єднавшись, може впровадити інновації, але окремий селянин, що залежить від рішень громади, не може цього зробити. Общинне землекористування, обмежуючи нововведення, певним чином знижує інноваційні ризики, але це заважає одержати відповідні вигоди технологічного прогресу.

Роздроблення общинних земель і перехід до дрібного родинного землеволодіння пояснювали по-різному: егалітарною спадщиною [696], спільною обробкою землі [723], спільним випасом худоби [694], графіком збиральних робіт [698] і диверсифікацією локальних ризиків [714]. Усі наведені обмеження є у певному розумінні чинниками оптимального розміру домогосподарства, діючого в системі зовнішніх ринкових інститутів. Так, якщо роздрібнення було формою страхування, то елемент страхування був вбудований у більшість соціальних інститутів, навіть у XIV столітті більше, ніж тепер. Селянин мав змогу страхувати власну діяльність через систему іспольного господарювання, входження у «велику родину», отримання позик у лендлорда, формування запасів зерна, покупки ліквідних активів тощо. Гранична доходність від кожного виду страхування була однаковою – на рівні 30-40% [367, с. 635]. Запас зерна на рік у XIV ст. мав вартість 40% вартості урожаю, відсоткові ставки дорівнювали 30% річних. Коли у XVI ст. відсоткова ставки і витрати становили всього 15%, процес обгородження та формування великих господарств ринкового типу швидко завершився.

Наприкінці XVIII століття діяльність селянських общин була остаточно заборонена спеціальними законами. Формальні інституціональні обмеження завершили економічний процес «обгородження».

За середньовічними даними агрономічної практики Макклоскі дослідив також цінність портфеля активів, що отримував селянин через роздроблення земельних ділянок [367, с. 635.]. Його розрахунки показали, що оптимальна кількість ділянок землі співпадає з фактичною. Тобто інституціональні обмеження забезпечили оптимальні умови господарювання окремих домогосподарств в умовах розпаду общинного устрою та переходу до ринку.

Як відомо, критерієм оптимізації розміру фірм на ринковому просторі є їх намагання зниження трансформаційних (пов'язаних зі зміною фізичної форми продукту) і трансакційних витрат (пов'язаних із ринковою діяльністю суб'єкта). За Р. Коузом, трансакційні витрати є «витратами збору й обробки інформації, проведення переговорів і прийняття рішень, контролю та юридичного захисту виконання контракту» [329, с. 94]. В. Радаєв визначив трансакційні витрати як «витрати фірм, пов'язані зі входом на ринок і виходом з ринку, доступом до ресурсів, передаванням, специфікацією і захистом прав власності» [507, с. 5].

Але всі ці дії виконують й інші учасники ринкових трансакцій, в тому числі й домогосподарства. Тому домогосподарства також несуть певну частину трансакційних витрат, пов'язаних із ринковою діяльністю як продавців ресурсів і як споживачів (покупців) продуктів і послуг. Серед трансакційних витрат домогосподарства є витрати на пошук інформації (витрати часу й інших ресурсів на пошук контрагентів, витрати, пов'язані з неповною інформацією), на ведення переговорів (у тому числі й на укладення і оформлення трудових контрактів), витрати виміру (на оцінку якості товару, умов контракту), витрати специфікації і захисту прав власності (витрати на забезпечення прав приватної власності, носієм яких є саме домогосподарство), витрати опортуністської поведінки (моральні ризики, витрати від «незамінності» контрагента – монополіста), витрати політизації умов контракту (витрати колективного прийняття рішень і витрати впливу). Слід зазначити, що трансакційні витрати інших економічних суб'єктів (підприємств, держави) в остаточному підсумку також лягають на гаманець кінцевого споживача – домогосподарства. Тобто трансакційні витрати «сплачує будь-яка економічна система за недосконалість власних ринків»[368, с. 79].

Оскільки домогосподарство завжди виконує самостійну виробничу функцію (всередині домогосподарства навіть у ринкових умовах відбувається натуральне виробництво продуктів і послуг), то воно несе й власні трансформаційні витрати. Виконуючи функцію забезпечення гомеостазу (незмінності умов існування), домогосподарство несе й адаптаційні витрати, забезпечує виживання людини у мінливому економічному й інституціональному середовищі.

Так само, як і ринкові підприємства, домогосподарства намагаються оптимізувати трансформаційні, адаптаційні й трансакційні витрати, об'єднуючись для зниження накладних витрат за рахунок

спільної праці або спільного використання інших ресурсів (інформаційних, часових та ін.). Форми такого об'єднання можуть бути різними: від повного злиття у «великі родини» до суто функціональних організаційних об'єднань (ТВЖ, спілка споживачів тощо), але саме динаміка витрат є основним економічним критерієм розміру і меж домогосподарств та їх організаційних утворень.

Формування ринкового середовища на пострадянському просторі також суттєво вплинуло на економічну поведінку всіх економічних суб'єктів. Домогосподарства, здійснюючи різні типи відтворення – репродуктивне, економічне, соціальне - по різному реагували на нові правила гри і або підтримували їх, або протидіяли їх впливу. Але у будь-якому випадку вони моделювали свій тип економічної поведінки в залежності від адекватності інституціонального середовища їх соціально-економічним інтересам.

Механізми і форми адаптації домогосподарств до зовнішніх умов макроструктури національної економіки залежать як від їх власного потенціалу, так і від особливостей інституціонального оточення, у якому вони існують. Дослідження умов сучасного макроекономічного інституціонального простору дозволяють з'ясувати ступінь впливу формальних і неформальних інститутів на стан, розмір і форми домогосподарювання.

Таким чином, на процес формування окремих домогосподарств впливає інституціональне середовище, насамперед ринкові обмеження (такі, як гранична доходність ресурсів, банківський відсоток, ринкові ціни тощо), які детермінували розклад общинного господарювання і забезпечили зростання ефективності суспільної праці. Ефективність функціонування сектора домогосподарства залежить від інституціональної інфраструктури економіки, доступності інформації, співвідношення формальних та неформальних норм, розміру трансакційних витрат, існуючої системи прав власності та інших інституціональних параметрів.

У той же час домогосподарство має здатність до протидії впливу зовнішнього інституціонального середовища, зокрема ідеологічних чинників. Так, на перших стадіях розвитку радянського суспільства пропонувалося взагалі відмовитися від родинного життя, впроваджувався перехід до суспільних форм виховання дітей, практикувалася максимальна свобода статевих відносин та повна відмова від реєстрації шлюбу. Але такі ідеї відмирання родини не були підтримані більшістю населення країни. Поступово природні

форми особистого життя, які потребують відносин родини та шлюбу, відтворили нормальний тип родинно-шлюбних відносин. Розвинулося радянське сімейне право, що регулювало відносини подружжя, їх взаємні права та обов'язки, ускладнилася процедура розлучення, яка у перші роки радянської влади була максимально спрощеною. Змінився порядок визначення батьківства у випадку конфліктної ситуації, з'явилися санкції до батьків, що не виконують свої функції щодо виховання дітей. Таким чином, сім'я і домогосподарство забезпечили своє інституціональне оформлення, захист та відновлення більшості своїх функцій у новому радянському просторі. Інститути домогосподарства і сім'ї змогли протистояти впливу інституціонального середовища (соціалістичної ідеології, політики, моралі тощо), хоча й вимушені були змінити свою форму, втратити частину своєї незалежності та функцій.

Блок 6. Типи організації системи домогосподарств: ієрархія та мережева структура.

На відміну від традиційного підходу до розуміння домогосподарства як виключно суб'єкта економічних відносин системний, холістичний погляд на сутність домогосподарства як інституту та організації, в якому синкретично поєднуються ієрархічні та мережеві засади, дозволяє забезпечити більш ефективну взаємодію різних інститутів у суспільстві та удосконалити інституціональну структуру суспільства в цілому.

Ієрархічна система може бути складною та багатовимірною. Так, історії відома стратова (прошаркова) форма інституціональної ієрархії, яка може мати формальне оформлення (наприклад, поділ на вільних та рабів в античному світі), може підтримуватися релігією (кастова система традиційної Індії) чи ґрунтуватися на потужній соціокультурній традиції (інститут лордів в Англії). Така прошаркова структура суспільства може розглядатися як альтернатива ієрархії і як основа для формування горизонтальних зв'язків мережевого типу. Соціальна мережа може мати багаторівневу структуру, тобто складатися з мережевих структур різного рівня. Мережеві структури мають різноманітні організаційні втілення (комерційні підприємства, благодійні фонди, мистецькі артілі, неформальні групи молоді та інше), серед яких провідне місце займають домогосподарства.

Домогосподарства як мережева структура є сукупністю спільно працюючих багатофункціональних груп (команд), об'єднаних

спільною метою, тому йдеться про багаторівневий характер соціальних мереж домогосподарств. Взаємні обов'язки у родині та у домогосподарстві детермінують вирішення конфліктів також на основі взаємності. Мережеві відносини є не тільки кооперaційними за суттю, а й можуть мати конкурентний характер. Повною мірою це стосується організації домогосподарства. Так, соціологам добре відомі механізми розвитку боротьби за владу в родинах та у міжродинних (кланових) об'єднаннях.

Особливістю мережі є горизонтальна структура, тобто комунікація здійснюється не вертикально, а горизонтально - не начальника з підлеглим, а рівноправних людей при їх прямих контактах один з одним. При цьому важливим є три основні елементи, що присутні в мережевій організації домогосподарства:

- загальний комунікативний простір: кожен член домогосподарства має доступ до будь-якої інформації про організацію його діяльності, а також до знань будь-якого іншого учасника;

- об'єднуюча ідея або смисловий концепт: явним для всіх членів домогосподарства є блок перспективного бачення, який задає контекст (рамку) для роботи всієї організації;

- рівність і пов'язаність учасників: використовується стратегія інтеграції та організації інформації, що забезпечує можливість для учасників домогосподарства включатися в роботу домогосподарської організації.

Мережеві структури домогосподарства будуються як неформальні, мобільні та дискретні системи з високим ступенем самостійності «підрозділів». Йдеться, наприклад, про господарські родинні зв'язки, які в звичайних умовах майже не проявляються, але в умовах жорсткого впливу навколишнього середовища (криза, нещасний випадок, тяжка хвороба, неврожай) пов'язані між собою домогосподарства надають одне одному матеріальну, грошову, трудову та моральну допомогу, нерідко безоплатну.

Мережа та ієрархія в організації домогосподарства за суттю є взаємовиключними поняттями, що протистоять одне одному. Незалежно від конкретного наповнення, соціальна мережева структура є складною багатокомпонентною системою без єдиного центру управління. Вона протистоїть ієрархічній структурі, що має такий центр. Мається на увазі співвідношення протилежних начал базових і компліментарних інституціональних форм прояву інституціональної матриці організації суспільства. За С. Кірдіною [293], в Y-

матриці поєднуються економічні інститути ринку, політичні інститути держави та субсидіарні цінності насамперед мережевого типу. Х-матриця сформована економічними інститутами редистрибуції, політичними інститутами унітарного устрою та ідеологічними інститутами комунітарності, які передбачають насамперед ієрархічні відносини. Домогосподарства мають у собі риси кожної матричної моделі організації суспільства.

Внутрішня побудова відносин у традиційному домогосподарстві, як правило, сформована за ієрархічним принципом. Але на рівні окремого домогосподарства така вертикальна система влади має свою специфіку. На перший погляд, влада у традиційній родині має суто ієрархічну природу. Розподіл прав і обов'язків у родині, у домогосподарстві, поділ його членів на таких, що працюють (годувальники), та утриманців автоматично будує ієрархію взаємин. Одночасно в межах домогосподарства створення і споживання продукту традиційно здійснювалося на засадах взаємодопомоги, неринкових горизонтальних зв'язків між окремими родинами та їх членами. Тобто на рівні окремого домогосподарства одночасно співіснують як вертикальні, так і горизонтальні зв'язки.

Мережеві зв'язки домогосподарств будуються на основі різних мотивів. Формою прояву неринкових відносин мережевого типу є трансферти, які передають і отримують домогосподарства та їх члени [43;47]. Тому мережева побудова відносин домогосподарств може бути проаналізована на основі класифікації їх трансфертів. Так, за висновками О. Бессонової, трансфертні відносини існують як між окремими домогосподарствами, так і в середині одного домогосподарства; в залежності від типу каналів передавання - горизонтальні (між представниками одного покоління) або вертикальні (між представниками різних поколінь) [70]. С. Барсукова підкреслює, що мережеві відносини можуть стосуватися різних ресурсів, що передаються [матеріальні (фінансові та не фінансові) та нематеріальні (витрати праці, часу, зусиль, емоційна підтримка)]. Передавання трансфертів у часі може здійснюватися у вигляді спадщини або впродовж життя старших поколінь [53]. Мережеві трансферти розглядаються, як правило, за умов окремого проживання родин, але спільне проживання також може розглядатися як вид взаємної допомоги мережевого типу. Переміщення трансфертів у межах домогосподарського сектора здійснюється переважно на основі реципроктних (не ринкових) відносин. Напрямки і мотиви таких мере-

жевих відносин є предметом дослідження насамперед соціальних наук. У межах економічної науки відповідь на ці запитання дають економічні моделі життєвого циклу родини і мотивів передачі трансфертів.

Архітектура внутрішніх і зовнішніх відносин домогосподарства формувалися разом з історичним розвитком суспільства, віддзеркалюючи його основні перетворення. Відтворювальне домогосподарство зародилося на етапі розкладу суспільства, що привласнює (період ранньої первісності). Результатом стало формування відтворювального суспільства. Зростання потреб та здібностей людини супроводжувалося формуванням моногамної родини. На ступені становлення основ цивілізації почався процес формування первісних родових та гетерогенних суспільств без наявності органів влади і управління ними. Первісна організація людського соціуму характеризувалася наявністю багатьох ситуаційних лідерів. Саме до цього періоду відносять прискорення темпів зростання населення після першої демографічної кризи, ускладнення соціальної структури суспільства. Відносини між окремими індивідами того часу ймовірно будувалися на мережевому принципі, хоча в філософському сенсі для того часу ще не можна виокремити само поняття ієрархії або мережі. За висновками А. Гриценка [159, с. 53], в традиційному суспільстві ієрархія і мережа знаходяться в синкретичній єдності: індивіди залежать один від одного, так що ні в реальній дійсності, ні в мисленні вони не можуть відокремитися, їх діяльність є діяльністю соціально рівних людей, хоча ця рівність означає підпорядкування традиції, що поступово суб'єктивізується в певних агентах, зароджується ієрархія, яка ще тотожна мережі. На рівні домогосподарства такі відносини змогли зберегтися й сьогодні. Так, парцела (селянське домогосподарство, що забезпечується працею однієї родини) проходить через усю історію людства до нашого часу, зберігаючи основні засади неринкової організації мережевого типу.

Зі становленням племінних органів влади й управління (структур «старших» домів) виникають основи ранньокласових відносин і ранньоцивілізаційних систем. Принципово змінюються технології виробництва: люди опановують металеві знаряддя праці, використовують іригаційні системи землеробства, енергію тварин. В економічному житті виникає приватна власність, гроші, ринки, багатоукладна економіка та згодом виникає міжнародна торгівля. На етапі формування ранньокласового та античного суспільства відбуваєть-

ся соціальна і професійна спеціалізація виробників, виникає нова мотивація праці, розвивається виробнича спеціалізація родин. Формується інститут домогосподарства в його сучасному розумінні.

Активізація економічного життя обумовлює зростання духовного потенціалу, прискорюються темпи відтворення населення. На ступені розвитку й інтеграції окремих цивілізацій (власно цивілізаційна історія) формуються ранньокласові суспільства, відбувається перехід від локальних до традиційних (станово-класових, регіональних) цивілізацій. Вузловими моментами такого розвитку європейської цивілізації стали епохи Відродження, Реформації, Великих географічних відкриттів, утвердження капіталізму в західнохристиянській цивілізації та її трансформації у новоєвропейсько – північноантлантичну. Інституціональні відносини суспільства того часу формувалися на основі насамперед вертикальних ієрархічних зв'язків. Зрозуміло, що така історична картина є досить схематичною та спрощеною і стосується розвитку насамперед європейської цивілізації. Саме до цього періоду можна віднести формування відомої та існуючої до сьогодні ієрархічної системи побудови відносин всередині домогосподарства. Така ж сама пірамідальна вертикальна система взаємин характерна й для відносин домогосподарства і суспільства, держави, інших інституціональних суб'єктів, у який домогосподарство посідає нижчий (підлеглий) щабель ієрархії.

З часом сталися суттєві зміни в ієрархічній організації сучасного домогосподарства. Як правило, головою традиційної родини й домогосподарства був чоловік, який забезпечував існування родини. Але з включенням жінок у суспільну працю, зростанням рівня їх освіти суттєво змінилися порядок формування доходів домогосподарства, напрямки та обсяги їх використання, розподіл функцій, обов'язків, робочого і вільного часу. Тому з розвитком цивілізації відбувся зворотний перехід від суто ієрархічної до прошарово-ієрархічної, мережевої і сучасної демократичної системи відносин у суспільстві, родині, домогосподарстві.

З розвитком науково-технічної революції і виникненням індустріального, а з часом і постіндустріального, і глобально-інформаційного суспільства, знижується тенденція формування вертикальних зв'язків, повертається мережева побудова інституціональних взаємин. Такі погляди досить розповсюджені в сучасних дослідженнях цивілізаційного напрямку[340; 462; 516]. Технологі-

чні зміни супроводжуються змінами у суспільних відносинах, зростає значення низових ланок організації суспільства (індивідів, домогосподарств), посилюються демократичні засади існування спільноти. Так, за М. Кастельсом сучасне інформаційне суспільство є мережевим, таким, що має мережеву логіку своєї базової структури [288, с. 43]. Такі тенденції суспільного розвитку пояснюють зростання інтересу сучасних науковців до визначення місця домогосподарства та індивіда в соціумі й економіці. Тобто в розвитку інституціональної організації суспільства і домогосподарства можна виокремити протилежні тенденції: з одного боку, до формування ієрархії (пірамідальної чи кастово - прошаркової) з розвитком ринкових відносин, з іншого боку, збереження первинних неринкових мережевих відносин всередині окремого домогосподарства.

Ієрархії та мережі постійно взаємодіють і часто здійснюють взаємні переходи. В історії відомі чисельні приклади розкладу ієрархій з розвитком мереж. Але не можна підходити до класифікації інституціональних відносин (ієрархічних чи мережевих) суто з альтернативних позицій. Кожна з систем має свої позитивні й негативні риси. Ієрархічно-бюрократичні структури повсюдно поширилися і мають незаперечні переваги в ряді ситуацій (наприклад, ефективність і плановість управління діяльністю організації в стабільному зовнішньому оточенні й при використанні в основному рутинних технологій і методів роботи). Але ієрархія все більш рельєфно демонструє і негативні риси, про які писав Вебер [109]: можливість корупції керуючих ланок і організації в цілому, її закритість з тим або іншим ступенем ізоляції від зовнішнього світу і наявністю перегородок усередині організації, між її структурними підрозділами, а також прагнення формалізувати і підпорядкувати статутам та іншим документам багато сторін людського життя і діяльності.

Одночасно з протистоянням протилежних моделей побудови суспільних систем відоме й синхронне існування ієрархій та мереж. Так, сучасна політична система, побудована за ієрархічним принципом («вертикаль влади») діє поряд з неієрархічними об’єднаннями, організаціями, асоціаціями громадян («горизонталь громадянського суспільства»).

Неефективність протиставлення засад побудови суспільної організації наочно проглядається у протистоянні населення і держави. Держава, яка первісно виникла як інститут забезпечення інтересів окремих членів (та їх домогосподарств) суспільства, часто діє у

власних, державних інтересах. Механізмом протидії неефективної діяльності держави визнано так зване громадянське демократичне суспільство [249]. Воно організовано на мережевих принципах, включає в себе сукупність законних неурядових асоціацій, груп за інтересами, благодійних фондів тощо і надає можливість діалогу та протидії державним структурам. Але мережевий характер громадянського суспільства передбачає також його певну структурованість і внутрішню впорядкованість. Так, з самого початку існування громадянського суспільства, наприклад, у США, провідну роль відігравали мережеві структури, значення яких зростає і в постіндустріальну епоху [604]. Тому ієрархічна та мережева структури організації суспільства не тільки є не протилежними, а й співіснують, продукують одна одну, взаємно підвищуючи ефективність функціонування.

Протиставлення мережевих та ієрархічних побудов суспільного устрою не дозволяє повністю використати потенціал кожної з альтернатив. Відомий пострадянський ефект патерналізму у відносинах держави і домогосподарства не можна здолати на суто ієрархічних засадах. Визнання домогосподарства не тільки як складової загальної системи, а й як незалежного самостійного суб'єкта дозволить забезпечити його соціальну відповідальність. У той же час саме вертикальні зв'язки дозволяють зменшити негативні наслідки соціального хаосу або ентропії, якщо мережева система є нестабільною. В умовах системних ієрархічних зрушень (наприклад, під час трансформаційних перетворень на пострадянському просторі) саме мережевий характер домогосподарських зв'язків дозволив населенню не тільки вижити, але й допоміг адаптуватися до нових умов існування.

Отже, архітектура інституту домогосподарства є досить складною, має багато рівнів існування. Внутрішня структура, зовнішні зв'язки та організаційні форми функціонування домогосподарства детерміновані динамікою загального інституціонального розвитку суспільства, вони мають одночасно й ієрархічну, і мережеву основи. Такі засади організації внутрішніх та зовнішніх зв'язків домогосподарства дозволяють повніше використовувати його потенціал в економічній та соціальній системах.

Проведений статичний аналіз архітектури домогосподарства дозволяє визначити його внутрішню побудову, класифікувати типи та види домогосподарств відповідно до мети дослідження. Однак у

такому аналізі відсутня часова траєкторія розвитку інституту домогосподарства, залишаються прихованими чинники та напрямки його розвитку. Перспективним напрямком подальших досліджень є обґрунтування ефективної соціально-економічної політики держави і підприємств щодо інституту домогосподарств з урахуванням діалектичного характеру його внутрішньої ієрархічно-мережевої структури.

1.3 Інституціонально-суб'єктний аспект дослідження сутності домогосподарства

Еволюційний підхід до вивчення домогосподарства, застосований у попередньому дослідженні, дозволяє показати динаміку наукових поглядів в історичному аспекті. Для визначення сутності такого складного економічного явища, як домогосподарство, слід здійснити системний аналіз за відтворювальним та функціональним підходами [248].

Методологічною засадою дослідження домогосподарства у вітчизняній науці традиційно визначався принцип макропідходу, тобто визнання провідної ролі структури на рівні всього суспільства, а також принципи історизму та економічного детермінізму. Західна наукова думка у дослідженні домогосподарства базується на принципі структурного функціоналізму. Розвиток наукової думки інституціонального напряму дозволяє сформулювати певні теоретико-методологічні положення, на які має спиратися дослідження домогосподарства.

Домогосподарство, що є складним соціально-економічним явищем, потребує багатозначного, полімерного, нелінійного пізнання. Воно існує у декількох вимірах – на макро-, мезо- та мікрорівнях, тобто дослідження домогосподарства має бути багаторівневим, принаймні, дворівневим. З одного боку, на мікрорівні, слід вивчити індивідуальне домогосподарство як малу модель економіки, з іншого боку, належить дослідити сукупність домогосподарств як економічний сектор національної економіки. Деякі дослідники розглядають домогосподарство ще й на нанорівні – як економічну модель окремого індивіда. Такі підходи, як буде показано далі, цілком можливі й не заперечують один одному. Домогосподарство в традиційній економічній науці є незалежним центром прийняття рішень, зусилля якого спрямовані головним чином на зростання доб-

робуту індивідів, що входять до нього, і одночасно його дії неможливі поза межами великої (макро-) економічної та інституціональної систем, для якої домогосподарство є і складовою, й однією з умов функціонування. Проте деякі дослідники наполягають на недоцільності виділення окремих рівнів функціонування інститутів для вивчення їх розвитку: «... Інститути як правила і патерни поведінки господарюючих суб'єктів пронизують весь комплекс відносин, що виникають в економіці. Тому розмежування процесів еволюції інститутів за традиційними економічними рівнями - макро-, мезо- та мікро- здається зайвим» [127, с. 68].

Системний підхід як напрямок методології наукового пізнання передбачає, що складові системи мають бути розглянутими як частини цілого (системи), що знаходяться у взаємодії. З такого погляду домогосподарство можна розглядати як цілісну економічну систему, яка є частиною великої економічної системи (національної або світової). Так, І. Калабіхіна під домогосподарством розуміє основну одиницю соціального та біологічного відтворення, пов’язану з соціально-економічною макроструктурою [277, с. 28].

Структурне трактування процесу пізнання є характерним для сучасної науки. На думку Н. Овчиннікова, будь-яке пояснення явищ природи має структурний характер [439, с. 111]. Це не заперечує роль причинного пояснення, але підкреслює його підпорядковану роль по відношенню до структурного пояснення.

Системний підхід передбачає використання методу структурного аналізу, що полягає у розчленуванні предмета дослідження на складові та визначення характеру зв’язків між окремими елементами. Як зауважили М. Тода і Е. Шуфорд [602], структура залежить від мети дослідження. В дослідженні структури національної економіки слід виявити склад її елементів, одним з яких є домогосподарство, визначення їх внутрішньої побудови і системи зв’язків. За результатами дослідження П. Гудзя, аналіз організаційно-економічної структури соціально-економічних систем є основою визначення рівня розвитку їх потенціалу [169]. На думку Ю. Маркова [381, с. 5], процес декомпозиції може бути представлений ієрархією, де більш глибокий рівень відповідає більш високому ступеню деталізації системи. Можливе також структурування предмета дослідження за мережевим принципом. Дослідження побудови домогосподарства за типом його організації (ієрархія та мережа)

дозволить визначити його роль і місце в структурі національної економіки.

Домогосподарство є не тільки складовою макросистеми, а й само є складною системою, що має власну ієрархічну та мережеву структуру, включає чимало елементів, які пов'язані між собою. Як складова макросистеми, домогосподарство активно впливає на її стан і одночасно знаходиться під впливом макросистеми, розвивається, адаптується до її динаміки. При цьому домогосподарство залишається відносно стабільним утворенням, зберігає свої основні риси, характеристики, склад та функції, що забезпечує його гомеостаз.

Традиційно економічний стан домогосподарств розглядається через такі агреговані показники, як рівень життя населення, рівень споживання та рівень збережень, рівень доходів та заробітної плати. Ці показники характеризують загальну ефективність макроекономічної системи, а не стан домогосподарства як її складової. Економіка суб'єктів мікрорівня, до яких відноситься домогосподарство, займає помітне місце в системі суспільного виробництва, відіграє особливу роль в економічному розвитку макросистеми [244]. З іншого боку, існує суттєвий зворотний вплив макросистеми на стан та функціонування системи мікрорівня, що слід враховувати в дослідженні [240].

Для сучасного наукового дослідження є характерним так званий «міждисциплінарний підхід», зв'язок економічної науки з іншими науками, тобто проведення досліджень на стику наук. У середині 50-х років XX століття, коли економісти-неокласики зрозуміли, що апарат мікроекономічного дослідження має набагато ширшу сферу застосування, ніж вважалось раніше, заявив про себе економічний імперіалізм. Економічна теорія проникла у пограничні дисципліни і привнесла свої специфічні методи дослідження. З'явилася ціла низка нових дисциплін: теорія суспільного вибору, економіка сім'ї, нова економічна історія тощо. В результаті домогосподарство сьогодні є об'єктом вивчення широкого спектра суспільних наук (соціології, статистики, психології, біології, медицини тощо), що досить часто призводить до плутанини результатів та методів дослідження. Тому в дослідженні домогосподарства слід розрізняти поняття та категорії, які притаманні наприклад, соціології (домогосподарство як родина) або статистиці [130]. В результаті такого «міждисциплінарного» наукового дослідження домогоспо-

дарства деякі аспекти його діяльності взагалі опинилися за межами економічної науки. Характерним є такий факт: в економічній енциклопедії радянських часів, присвяченій проблемам політичної економії [670 - 673], взагалі не згадується домашня економіка або домогосподарство, або домашня праця, але є досить багато статей з економічної історії, демографії та соціології, наприклад, «Сім'я», «Перепис населення» тощо.

Діяльність сім'ї охоплює чимало різних сфер життя: економічну, біологічну, демографічну, психологічну, соціальну тощо, тоді як домогосподарство проектується тільки на одну з них – економічну. Історично дослідження домогосподарства обмежувалося, як правило, аналізом механізмів його взаємодії з іншими економічними суб'єктами. Будучи повноправною складовою економічної системи, домогосподарство до сьогодні є певним «чорним ящиком» [441, с. 375] в економічній науці. У кращому випадку воно розглядається як носій функцій, або показників господарської діяльності, у той час як економічне життя домашніх господарств має свій внутрішній механізм, який потребує ретельного аналізу.

В дослідженні домогосподарства має бути застосований й відтворювальний підхід, який дозволяє розкрити основні напрямки взаємодії сектора домогосподарства з іншими економічними суб'єктами та секторами в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання, обґрунтування його впливу на формування сукупного попиту на товари і послуги, з'ясувати важливість збережень домогосподарств як потенційних джерел інвестування. Відтворювальний підхід також передбачає розмежування макро- та мікрорівнів функціонування домогосподарства. Відтворювальні процеси здійснюються як у середині домогосподарства (домашнє виробництво, розподіл домашнього продукту між членами домогосподарства, обмін результатами праці та споживання продукту), так і на рівні макросистеми (участь у суспільному виробництві як власників ресурсів, розподілі результатів суспільної діяльності на еквівалентній основі або через систему трансфертів, обміні та суспільному споживанні як частки суспільного попиту).

Домогосподарство є носієм певних функцій, наприклад, споживчої функції – як кінцевого споживання товарів та послуг на мікрорівні та сукупних споживчих витрат на макрорівні; функції збереження та інвестування – формування збережень та накопичування; відтворювальної - відтворення робочої сили та капіталу; вироб-

ничої – створення товарів і послуг для домашнього споживання та продажу; господарсько-побутової. Функції домогосподарства реалізуються на різних рівнях. Внутрішні функції домогосподарства (внутрішнє споживання чи відтворення людського капіталу) і зовнішні (формування суспільного попиту або суспільна пропозиція чинників виробництва, їх об'єм та структура з урахуванням потреб суспільства). Тому дослідження домогосподарства має спиратися й на функціональний підхід. Головну функцію домогосподарства в ринковому середовищі науковці інституціонального напрямку трактують як комплексне завдання виробництва, реалізації, збереження та використання людського капіталу, під яким розуміють сукупність знань, практичних навичок та трудових зусиль людини [441, с. 375]. Зрозуміло, що в інших інституціональних умовах функціонування домогосподарства має свою специфіку, дослідженню якої присвячений 5 розділ цієї роботи.

Головним об'єктом економічного дослідження на сьогодні постають інститути та інституціональне середовище. Важливого значення набуває дослідження еволюції інститутів та похідних проблем спадку, варіативності і мутацій та природного відбору інститутів. Розвиток домогосподарства під впливом внутрішніх (внутрішня еволюція) та зовнішніх (вплив зміни інституціонального середовища) мотивів дозволяє проаналізувати не тільки гомеостаз інституту домогосподарства (здатність до самозбереження та відтворення власних системних внутрішніх якостей), а й зрозуміти процес адаптації, розвитку та удосконалення відповідно до вимог зовнішнього оточення [246]. Такими чинниками зовнішнього впливу на домогосподарство можуть бути політико-правові, соціокультурні, ментальні, психологічні та технологічні інституціональні зміни [251].

Для дослідження місця й ролі домогосподарства в економічній системі важливим є взаємний вплив усіх діючих економічних агентів – фірм та держави як головного формоутворюючого компонента суспільного розвитку. Завдання дослідження домогосподарства з інституціональних позицій можна розуміти і як проблему вивчення суспільного вибору на мікрорівні в межах домашньої економіки.

Домогосподарство є складним феноменом, який має чимало різних прошарків існування та прояву. Застосування всього комплексу наукових підходів та методів дозволить всебічно дослідити цю складову національної економіки. На наш погляд, найбільш до-

цільним є дослідження домогосподарства на основі системно-еволюційного підходу, який можна відобразити за допомогою наступної моделі (рис.1.2).

Дослідження домогосподарства як складової інституціональної системи має будуватися на тристоронньому підході: аналізі його як інституту, як організації і як суб'єкта економічної діяльності.

Економічна наука вивчає що, як і для кого виробляти в умовах обмежених ресурсів. Обмежені ресурси необхідні для будь-якого виробництва і можуть мати альтернативне використання. Тому суспільству необхідно скоординувати використання ресурсів таким чином, щоб воно отримало максимальний ефект, а виробництво благ відповідало суспільному попиту. Тут діє певний механізм координації діяльності людей.

Одним з поширених механізмів взаємодії сьогодні називають ринковий (існують й інші – реципроктна та редистрибутивна економіка [114]), але чимало аспектів суспільної економічної діяльності потрапляють у так звану «зону провалів ринку», у який ринковий механізм не може функціонувати ефективно, не діє зовсім або діє за умов значних соціальних втрат. Координація дій економічних агентів ринковими методами досить часто є занадто дорогою та складною. Теорією і практикою доведено доцільність альтернативного механізму координації дій на основі сукупності загальноприйнятих правил, норм, обмежень – системи інститутів.

У науковій літературі поширено декілька підходів до дефініції інститутів. Їх розуміють як «правила гри», які структурують поведінку організацій та індивідів в економіці: культурні норми, віру, менталітет, організаційні структури, рівновагу в ігровій ситуації або використовують стосовно окремої особи чи посади (інститут президентства) тощо. Всі ці підходи можуть бути використаними у з'ясуванні економічної сутності домогосподарства. Найбільш поширеним є визначення інституту, яке належить Д. Норту: «Інституції – це правила гри в суспільстві або, точніше, придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне русло. І як наслідок вони структурують стимули в процесі людського обміну – політичного, соціального чи економічного» [432, с.11].

Рис. 1.2. Модель системно-еволюційного підходу до пізнання домогосподарства

З цієї точки зору *домогосподарство як інститут* є правилом поведінки між індивідами, яке впорядковує людські відносини на основі формальних (закон, договір, конституція) або неформальних (звичаї, стереотипи поведінки) обмежень на рівні родинної та квазіродинної економіки.[3] Той факт, що домогосподарство є інститутом, в сучасній науковій літературі розуміється як належне, але й досі не здійснено системного дослідження його сутності, характеру відносин з іншими інститутами та системою в цілому, межі та форми економічної організації.

В системі соціально-економічних інститутів домогосподарство посідає особливе місце. Історично і логічно саме воно було першою формою організації економічної діяльності людей. З ускладненням соціальних відносин у суспільстві частину його функцій було передано спеціалізованим інститутам - державі, фірмам та ін. Цей процес відбувався досить повільно, протягом століть і має чітко зрозумілу економічну природу. Мотивами такого делегування функцій було прагнення домогосподарства запобігти зростаючим ризикам, намагання знизити витрати (прямі та альтернативні), забезпечити підвищення ефективності за рахунок розподілу праці, спеціалізації, концентрації виробництва та ресурсів, застосування новітніх технологій тощо. Тобто в системі сучасних інститутів домогосподарство протягом економічної історії людства виконувало системоутворюючу функцію, було головним системоформуючим фактором.

Рішення домогосподарства відбиваються в поведінці індивідів, що його представляють, яка у свою чергу розділяється на типи (метараціональна, цілісноpаціональна, традиційна і афективна поведінка). Ухвалення господарських рішень індивіда, а, отже, і його поведінка, залежать від його здатності приймати оптимальні рішення, від обсягу інформації, його інтелектуально-аналітичних даних, детермінується його власними переконаннями, представленнями, традиціями, емоціями, звичками, психологічними домінантами, інтуїцією та іншими параметрами, а також від дії правил і норм у суспільстві, тобто від наявності та дії всього комплексу інститутів.

Однак, суб’єктивна оцінка рішення не може слугувати критерієм його правильності та ефективності. Кінцевий результат дії

[3] Дефініція автора на основі [587, с. 382]

економічного суб'єкта визначається тільки через його взаємодію (координацію) з іншими учасниками економічних процесів. Механізм цієї взаємодії може мати різноманітний характер (ринковий, планово-розподільний, суспільно-мобілізаційний і т.п.), але обов'язково порядок координації дій економічних суб'єктів визначається межами існуючих інституціональних угод. Отже, інститут домогосподарства не може бути дослідженим поза межами загальної інституціональної системи.

Домогосподарство як інститут має різні рівні існування та прояву. На мікрорівні домогосподарство є сукупністю традицій, правил, рутин, які детермінують прийняття щоденних економічних та інших рішень його членами. На макрорівні домогосподарство розглядається як особливий інституціональний сектор національної економіки, а його економічна діяльність на цьому рівні потребує оформлення індивідуальної трудової діяльності, приватного бізнесу, селянського господарства тощо. Крім того, домогосподарство діє як інституціолізований споживач та виробник, ефективне задоволення потреб якого є головною метою існування економічної системи в цілому.

Необхідність виникнення та існування інституту домогосподарства, як і інших суспільних інститутів, обумовлена наявністю різних ситуацій: а) якщо може існувати декілька положень рівноваги системи (проблема координації), б) якщо має місце неефективність рівноваги (дилема ув'язнених), в) якщо є несправедливість рівноваги (ситуація нерівноваги). Прикладом порушення рівноваги може стати недбале становлення окремих осіб до будь-кого з непрацездатних членів родини (старих батьків, малолітніх дітей, вагітної жінки). Якщо індивідом оцінюються лише сьогоденні виграші та втрати і не враховуються майбутні, суспільство формує механізми протидії – інститути примусу (економічного або соціального) – аліменти, штрафи, суспільне осудження, релігійна анафема та ін.

Інститут домогосподарства та родини має об'єктивні причини існування й на макрорівні. Якщо суспільство отримує гарантію передбачуваності дій окремих суб'єктів, то знижуються трансакційні витрати на проведення актів обміну, розподілу тощо. Інститут родинної (приватної) власності, який виникає як реакція на ситуацію невизначеності, вирішує проблему координації дій людей, підвищуючи рівень передбачуваності, хоча й діє насамперед в інтересах власника ресурсів на основі нерівності [237, с. 29-33]. Аналогічну

проблему вирішують такі похідні інституту домогосподарства, як право спадщини, або правова норма про порушення земельних меж, чи поняття священного характеру приватної власності.

Інституціональна модель поведінки домогосподарства повинна будуватися на платформі порядку й координації взаємодій економічних суб'єктів. Отримання домогосподарством благ відповідного рівня обов'язково співвідноситься із кількістю часу, енергії, фізичних, емоційних та інтелектуальних зусиль, необхідних для виробництва, придбання та споживання. Інститут домогосподарства являє собою сукупність стосункових контрактів, які майже не потребують витрат для їх реалізації і тому є інструментом зниження трансакційних витрат. Вибір економічної моделі поведінки здійснюється на основі принципу раціональності як результату порівняння реальних альтернатив, що можуть бути реалізованими в існуючому інституціональному середовищі з найменшими трансакційними витратами. Домогосподарства здатні формувати ефективні інститути свого функціонування, які мінімізують соціально-економічні ризики та забезпечують соціально-економічну стійкість домогосподарства в довгостроковій перспективі. З позиції сучасного знання домогосподарство може бути визначено як соціально-економічний інститут, характеристикою якого є як кількісні, так і якісні параметри, такі як системна сталість існування, повнота виконання функцій тощо.

Поняття інституту слід відрізняти від поняття організації. Плутанина, що склалася в літературі, пояснюється тим, що, як і організації, інститути впорядковують, структурують відношення між людьми. Але інститути – це «правила гри», а організації – діючі актори, гравці [432, с. 13]. Між поняттями «інститут» та «організація» існує тісний взаємозв'язок. М. Вебер, автор відомої теорії бюрократії, під організацією розумів сукупність соціальних відносин, які регулюються звичайно якоюсь керівною групою – адміністративним апаратом. А. Стінчкомб уявляє організацію як систему соціальних відносин, для яких характерним є певна стійкість, спрямована на вирішення поставлених завдань. На відміну від Вебера, він говорить про організацію не як про закриту ієрархічну систему, а як про штучну структуру, яка створена для досягнення певних цілей [727, с. 85].

А. Маршалл запропонував виокремити організацію як особливий чинник виробництва, який забезпечує єдність економічних

процесів та явищ високої складності, підвищує ефективність функціонування загальної системи [388, с.208].

За визначенням Норта, кожній організації притаманні такі риси: сукупність учасників, більш-менш постійна; згода або незгода (відкрита чи скрита) щодо мети або засобів організації (контракти, звільнення, страйки тощо); формальна координація, яка детермінує структуру з урахуванням складності (ієрархії) її правил та процедур (формалізація) і ступеня централізації прийняття рішень [432, с. 13]. М. Одинцова визначає організацію як групу людей, об'єднаних спільним бажанням досягти якоїсь мети. [440, с.17]

З урахуванням зазначеного, домогосподарство можна розглядати не тільки як інститут, а й як організацію. З такої точки зору є зрозумілим визначення домогосподарства, яке наводить А. Олійник: «Домогосподарство – група людей, об'єднаних спільним завданням відтворення людського капіталу, місцем проживання, бюджетом і сімейно-родинними зв'язками» [441, с.337].

Домогосподарству притаманні загальні соціоекономічні ознаки функціонування організаційних форм і структур[4]. По-перше, наявність спільних цілей, які стоять вище індивідуальних цілей членів домогосподарства, розробка та застосування у відповідності з цілями стратегій поведінки за різними напрямами домогосподарської діяльності. Як і інші організації, домогосподарство може розглядатися як організація, що встановлює порядок у взаємодії та дисциплінує своїх членів. О. Уільямсон розглядає вертикальну організацію як спосіб гармонізації інтересів, які, діючи через структури стимулів, призводять до використання ефективних процедур прийняття рішень [614].

По-друге, в організації життя домогосподарства виконується аллокативна функція, існують певні технологічні ланцюжки. В межах домогосподарської діяльності відбувається розподіл трудових, капітальних та інших економічних ресурсів між різними видами діяльності, часове та просторове розміщення ресурсів, у тому числі між поколіннями.

По-третє, характерною рисою організації домогосподарства є наявність спеціалізації праці, розподіл функцій, повноважень та відповідальності. Соціологи вивчили спеціалізацію окремих членів домогосподарства в різних родинах з урахуванням регіонів та пере-

[4] Загальні ознаки організації сформульовані О. Сухаревим: [587, с. 84-94]

бігу часу, ввели до загального вжитку поняття голови родини, основною функцією якого визначено завдання прийняття економічних рішень щодо контролю над формуванням і використанням родинного бюджету та відповідальність за ступінь їх оптимальності. Голова родини діє в інтересах усіх її членів і забезпечує найвищий рівень споживання в межах родинних ресурсів. Розподіл власних повноважень між членами родини передбачає також передачу батькам права контролю над діями дітей, що забезпечує максимальну реалізацію їх інтересів.

Для домогосподарства притаманна статусна система (і, відповідно, розподіл ролей: лідер, виконавець, організатор, консультант, спостерігач тощо), яка детермінує можливість прийняття рішень кожним учасником. Як було показано, домогосподарство має внутрішню впорядкованість, структуру та ієрархію. Існують й добре розроблені формальна та неформальна системи норм і правил поведінки членів домогосподарства, що має внутрішню та зовнішню спрямованість, передбачає засоби контролю та покарання і винагороди. Відповідно, діють економічні та неекономічні мотивації та структури стимулів, які відрізняються для різних груп домогосподарств та їх членів. Такі стимули діють не тільки зсередини, але й ззовні. Одним з таких механізмів організаційного регулювання є господарська етика, яка використовується не тільки як моральний, але й як економічний важіль прийняття рішень на мікрорівні, в тому числі й у домогосподарстві [251, с. 458]. На всіх учасників домогосподарства та його організацію в цілому впливає система зовнішніх та внутрішніх обмежень діяльності, які є породженням зовнішнього середовища [250].

Таким чином, домогосподарство є організацією, йому притаманні загальні ознаки функціонування організаційних форм і структур (рис. 1.3.).

З позиції інституціональної теорії доцільно аналізувати домогосподарство як специфічну організацію, що відрізняється від інших організацій: фірм, держави, ринку та ін., оскільки за своєю природою воно є соціально-економічним. Ця особливість визначає певні переваги та недоліки домогосподарства [725, с. 21]. Слабкість домогосподарства як виробничої одиниці полягає у можливості внутрішніх і міжсімейних конфліктів на основі гендерних розбіжностей або розбіжностей між поколіннями, труднощів в оцінці внеску окремих членів і принципова неможливість пропорційної вина-

городи. Вузька спеціалізація здібностей членів домогосподарства призводить до низької задіяності у суспільному виробництві.

Рис. 1.3. Ознаки домогосподарства як організації

До переваг організації домогосподарства можна віднести легкість постійного моніторингу за діями кожного у зв'язку з тісними контактами, довгострокова мотивація учасників домогосподарства, природні межі опортуністичної поведінки, пов'язаної з «честю родини», сприйняття витрат участі в домашній праці як природних, нормальних.

Деякі риси організації домогосподарської діяльності не можна однозначно характеризувати як позитивні або негативні, зокрема наявність міжпоколінних трансфертів, які створюють додаткові стартові можливості наступним поколінням за рахунок накопичень (а нерідко - недостатнього споживання) попередніх поколінь. Оптимізація таких трансфертів можлива за умови ефективної організації інституціонального середовища (сформованість системи страхування, банківської системи, дієвість правового та іншого організаційного захисту приватної власності тощо). Таким чином, реалізація функцій домогосподарства як організації можлива лише за наявності відповідної організаційної структури вищого (макро-) рівня.

Для домогосподарства як інституціолізованого суб'єкта економічної діяльності є характерною перевага персоніфікованих відносин (влади, власності тощо). З такої точки зору для нього є важливим традиційна і рутинна дія. Існуюче економічне та соціальне середовище, менталітет і правила, що були розроблені в минулому, ідентифікація себе з певними соціальними групами і класами, детермінують інституціональну поведінку домогосподарств, диктують умови прийняття рішень його членами. Так, останні наукові дослідження економістів, соціологів, демографів підтверджують, що характер поведінки більшості вітчизняних домогосподарств (як й інших на пострадянському просторі) залишається адекватним попередній системі господарювання і не є ринковим за суттю.

Теорія агентських угод розглядає організацію (на прикладі фірми) без урахування наявності зовнішніх владних структур, що стабілізують якість та встановлення порядку. Відносини всередині організації (між виконавцем та керівником) регламентуються контрактним правом: агент, що діє у правовому полі контракту, і є саме фірмою.

Аналогічно внутрішні відносини у домогосподарстві детерміновані формальними контрактними інститутами (шлюбним контрактом, вимогами «родинного кодексу» або Домострою) і неформальними (норми родинних відносин, правила, традиції тощо), які диктують права, обов'язки в родині, відносини власності та інші. Деякі з контрактів мають достатньо класичний вигляд з чітко прописаними умовами («якщо... – то...», наприклад, шлюбний контракт), інші більш невизначені (неокласичний контракт), наприклад, обов'язки утримання дітей або престарілих. Деякі контракти діють як стосункові і передбачають двосторонню вигоду від їх дії. Неформальні умови мають перевагу перед формальними. Деякі взагалі є неявними (імпліцитними) і не оформлюються у вигляді документів. Прикладом може бути розподіл хатньої роботи між членами домогосподарства. Більшість внутрішніх контрактів у домогосподарстві є імпліцитними в силу традицій та інших неформальних інститутів.

Домогосподарство не можна розглядати лише як частину макросистеми або як атомарну одиницю, «цеглинку» економіки. Економічна система домогосподарства є складним комплексом інститутів, що визначають норми і правила соціально-економічної активності суб'єктів домогосподарства і мотиви вибору адаптаційної моделі поведінки в заданому інституціональному середовищі. До-

могосподарство здатне до самоорганізації (формуванню внутрішньої структури), саморозвитку (ускладненню структури), саморуйнуванню (внутрішні та зовнішні суперечності розвитку). Під впливом низки чинників домогосподарство має здатність пристосовуватися до зміни оточення або само інституціонально організовується в сили, що захищають його гомеостаз. Зокрема, в умовах несприятливої кон'юнктури, домогосподарська система, маючи певну сукупність ресурсів з різною мірою специфікації, на основі власної системи інституціональних обмежень здійснює автономне самовідтворення, включаючи елементи неформальної і кримінальної зайнятості [244]. Тому домогосподарство можна вважати зменшеною економічною і соціальною моделлю, в який відтворюється, віддзеркалюється вся система відносин макрорівня [240]. Однак, тут існують певні методологічні проблеми.

У розвитку сучасних господарських систем одночасно існує проблема первинності окремих інститутів, наприклад, перебільшення права приватної власності (в ринковій системі суспільного порядку) або державної власності (в командній системі). Нерозуміння похідного характеру інституту приватної власності від інституту домогосподарства перетворює перший у самостійний системоутворюючий чинник і не враховує первинність останнього. Автором досліджена суперечливість у розумінні приватної власності домогосподарства як первинної в сучасній економічній теорії та праві [237]. З іншого боку, в економічному дослідженні є проблема визначення ролі та значення окремих суб’єктів (домогосподарств, фірм, держави) у зберіганні системних ознак макроекономіки та одночасно їх дії як інструмента руйнування та створення нових відносин, інститутів, кластерів в економіці. Об’єктивне дослідження має враховувати діяльність домогосподарства як суб’єкта економічної діяльності.

Принципи функціонування організації пояснюють існуючі соціологічні підходи. Деякі з них можуть бути застосованими до економічного аналізу домогосподарства. Функціональна модель описує організацію як адаптивну систему. Для неї необхідні стійкі системи правил і норм, розподілу ролей, які дозволять скоординувати діяльність окремих індивідів всередині домогосподарства (родини) та сформують сильний потенціал адаптації у випадку різких змін зовнішнього середовища. Докладно функціональна модель діяльності домогосподарства досліджена у наступних розділах. Останніми

роками на пострадянському науковому просторі з'явились дослідження, присвячені механізму адаптації домогосподарств до умов ринку [608; 657; 674 та ін.]. Конфліктна модель зосереджена на проблемі влади та домінування в організації. Відповідно до її положень, повинні бути сформовані такі структури влади, що слугували б інтересам домінуючих груп. Відома теорія людського капіталу також передбачає, що в домогосподарстві прийняття господарських та інших рішень здійснюється насамперед в інтересах членів, що мають владу (голова родини, або дорослі працездатні у порівнянні з утриманцями). Таким чином, домогосподарство у відповідності з різними теоріями та підходами безперечно є організацією та повинно вивчатися як така.

Існування організаційної форми домогосподарства дозволяє йому здійснювати незалежну діяльність (економічну, політичну або соціальну), тобто виступати як окремий господарюючий суб'єкт. В економічному просторі домогосподарство діє як суб'єкт економічної діяльності.

Сучасна ринкова економіка є складним господарським організмом, що складається із значної кількості різноманітних виробничих, фінансових, інформаційних структур, у межах яких взаємодіють господарюючі суб'єкти: «Економічний суб'єкт (від лат sabjectum) – особа (людина, родина, підприємець, держава), яка здійснює економічну, господарську діяльність» [512, с. 471]. В ринкових умовах економічні суб'єкти постають як продавці та покупці, якими можуть бути домогосподарства, фірми, держава. Роль і місце кожного суб'єкта економічних відносин по-різному оцінюються економічною думкою. Так, існує теорія фірми як економічного агента. Практично в усіх підручниках з економіки є розділ, присвячений ролі держави в економічній системі. Але в економічній науці все більше поширюються принципи класичного лібералізму, згідно з якими реальним економічним агентом визнається індивід (та його домогосподарство), а всі інші суб'єкти економічної діяльності (фірми, держава) розглядаються як похідні від нього форми: фірми – як юридичні фікції, держава – як агенція із специфікації та захисту прав власності [440, гл. 3, 5, 6].

Для характеристики економічного суб'єкта необхідно визначити таки його риси, як місце і роль у суспільному відтворенні, джерело та кількісні параметри його доходів, напрямки і розмір його витрат.

Домогосподарство є одним з найважливіших економічних суб'єктів. Його роль у розвитку ринкових відносин досить суттєва й обумовлена наступним.

По-перше, домогосподарства забезпечують необхідний рівень споживчого попиту, без якого неможливе функціонування ринкового механізму. На визначенні ролі та місця домогосподарського сектора в національному виробництві ґрунтується кейнсіанська концепція ефективного сукупного попиту та відповідна економічна політика держави.

По-друге, фінансові ресурси домогосподарств є джерелом накопичень та інвестицій, що важливо в умовах поширення масштабів відтворення. Одночасно домогосподарство виступає головним постачальником податків у державний бюджет і основним одержувачем трансфертних виплат, тобто є потужним суб'єктом на фінансовому ринку.

По-третє, домогосподарства є суб'єктами пропозиції на ринку чинників виробництва (праці, підприємницьких здібностей, капітальних та фінансових ресурсів тощо).

По-четверте, можливість домогосподарств займатися родинним бізнесом дозволяє не тільки забезпечити зростання родинного добробуту, а й позитивно впливає на розвиток ринкової системи в цілому. Під час становлення ринково-капіталістичного виробництва домогосподарство відігравало помітну роль у формуванні його соціально-економічних передумов. З одного боку, воно забезпечувало «проміжні» господарсько-економічні форми організації бізнесу у вигляді надомної та поденної праці, з іншого боку, в рамках домогосподарства відбувалася підготовка необхідного для капіталізму працівника, створюючи умови розвитку операцій і стратегій, що забезпечували пристосування майбутніх працівників до індустріальних форм праці.

По-п'яте, домогосподарство стало інституціональною та організаційною основою виробництва і реалізації людського капіталу.

Таким чином, домогосподарство є потужним функціональним суб'єктом, який суттєво впливає на товарний, фінансовий, інформаційний ринки, ринок праці та інші. Це обумовлює міцний взаємозв'язок домогосподарства з іншими економічними суб'єктами, яку наочно ілюструє відома модель кругообороту продукту, ресурсів і доходів.

У цьому зв’язку слід відрізняти поняття «домогосподарство» від діяльності з домашнього господарювання – «домашньої економіки». Домашня економіка передбачає господарську діяльність виключно всередині дому: його прибирання, приготування їжі, догляд за дітьми, одягом, присадибне господарювання тощо. Поняття домогосподарство є значно ширшим й охоплює як неринкове домашнє господарювання, так і ринкову взаємодію з іншими господарюючими суб’єктами. Саме домогосподарство має розглядатися як окремий економічний суб’єкт. Можна визначити головні ознаки домогосподарства як економічного суб’єкта:

- спільне проживання його членів і спільний побут;
- спільне господарювання;
- колективне володіння певними ресурсами;
- самостійність у прийнятті господарських рішень;
- намагання максимально задовольнити власні потреби.

Важливою ознакою самостійності економічного суб’єкта є його вільне розпорядження власними ресурсами. Доходи домогосподарств є приватними доходами, що формуються за рахунок оплати за використання іншими суб’єктами господарювання чинників виробництва (ресурсів, які належать домогосподарствам). Наявність у домогосподарства ресурсів, а відповідно й доходів, дозволяє йому реалізувати свої потреби та інтереси: «Ресурс суб'єкта - це сукупність якостей, які забезпечують не лише його здатність до виживання, але й до розширення діапазону саморегуляції своєї поведінки, включаючи вплив на інших суб'єктів» [682, с. 315].

Домогосподарство як економічний суб’єкт розглядається як сукупність певних ресурсів, які воно намагається використати, виходячи з внутрішніх потреб з урахуванням зовнішніх (у тому числі й інституціональних) обмежень та можливостей. За визнанням російських дослідників [674, с. 26], домогосподарство як суб’єкт розглядається як комплекс певних ресурсів: накопичене майно, поточні прибутки, освіта, кваліфікація, проживання у великому місті. Дослідження домогосподарства як економічного суб’єкта передбачає обґрунтування його відносної автономності та взаємозв’язок макро- і мікрорівнів соціальної та економічної діяльності, виокремлення механізмів і потенціалу незалежності цих рівнів. За висновками В. Ядова, діяльнісний підхід формує уявлення про соціальний суб'єкт як такий, що може володіти сильним або слабким ресурсом, намагається використати його, постійно прагне зміцнити своє ста-

новище, соціальний статус, розширити свій вплив у суспільстві. Таким чином суб'єкт здатний впливати на формування соціальних інститутів, тобто тих реальних типів відносин, які йому в його становищі є представляються більш вигідними [682, с. 315]. Руйнуюча і формуюча основа діяльності домогосподарства як соціального суб'єкта передбачає, що воно, використовуючи власні ресурси, змінює інституціональне оточення та систему суспільних інститутів.

Однією з ознак самостійності економічного суб'єкта є наявність окремого бюджету і можливість його вільного використання. Інституціональна система сучасного суспільства не тільки припускає його існування, але й юридично захищає бюджети домогосподарств (наприклад, через інститут приватної власності). Наявність спільного бюджету та можливість його використання зі спільною метою є досить відносною ознакою окремого суб'єкта. Такий спільний бюджет не заперечує існування певних фінансових коштів у індивідів, які не є внеском у спільний бюджет і використовуються індивідом особисто. Поняття бюджету домогосподарства може не співпадати з поняттям бюджету родини, якщо в домогосподарство включені інші особи, які не мають між собою родинних зв'язків: слуги, наймані вчителі, садівники тощо.

Проблеми формування та використання бюджетів домогосподарств досить ретельно досліджені у вітчизняній економічній науці [147; 679 та ін.]. Переважно в літературі надається фінансово-статистичний аналіз динаміки бюджетів домогосподарств, але інституціональний аспект проблеми вивчено недостатньо і потребує подальшої уваги науковців. Автором досліджено окремі напрямки даної проблеми [239; 241; 247].

Доход домогосподарств використовується за трьома основними напрямками: сплата державі податків, задоволення особистих потреб і формування особистих заощаджень. Збереження є частиною доходу після оподаткування, яка не була спожита домогосподарством. Ця частина доходу може виступати в декількох видах: домашні (у наявно-грошовому вигляді); інституціональні (банківські депозити, страхові поліси, облігації тощо) і виконувати різні функції («захисну» - дії зі збереження споживчої сили даної суми грошей і «спекулятивну» - дії із множення споживчої сили грошових коштів). Фактично заощадження домогосподарств – це майбутній попит, який суттєво впливає на всю економічну систему. Так, за Кейнсом [291], відносне зростання заощаджень означає відносне

скорочення споживання, що може призвести до скорочення виробництва та зростання безробіття (так званий парадокс заощадливості). Зростання частки домашніх заощаджень порушує рівновагу інвестиційного ринку і потребує стимулювання пропозиції інвестицій. Споживчі витрати домогосподарств через динаміку сукупного попиту впливають на структуру й об'єм виробництва товарів споживання, а опосередковано – й засобів виробництва. Таким чином, споживча й ощадна політика домогосподарств як економічних суб'єктів формує темпи і пропорції макроекономічного відтворення, динаміку розвитку економічної системи в цілому.

Домогосподарство можна розглядати як окрему одиницю (рівень) прийняття рішень, оскільки існує свобода вибору оптимального варіанта господарювання з урахуванням усіх належних умов у відповідності зі своїми інтересами і перевагами. Такий оптимум передбачає раціональність вибору, який детермінує необхідність певних пропорцій на макро- та мікрорівнях. Домашнє господарство самостійно розраховує альтернативні варіанти застосування власних ресурсних можливостей у кожній операції, кожному інвестуванні ресурсів і намагається передбачити можливі наслідки одержання прибутку та витрат. Домогосподарство вільно й виходячи з власних внутрішніх потреб розподіляє отримані доходи насамперед між споживанням і заощадженням.

На прийняття споживчих рішень домогосподарством суттєво впливають такі інституціональні чинники, як культура і субкультура, релігія, мораль, традиції, норми, правила, ототожнювання особи з певними соціальними групами та класами, соціальні ролі та статус індивіда, дію яких досліджено автором [239; 241; 247; 250]. Одночасно вільне розпорядження домогосподарством як економічним суб'єктом всіма власними ресурсами (матеріальними, фінансовими, інтелектуальними, праці та іншими) є необхідною умовою ефективності та стійкості оточуючого ринкового середовища.

Можна визначити особливу роль домогосподарства в якості функціонального економічного суб'єкта в процесі становлення ринкового типу економічної системи. Вона полягає в тому, що саме домашнє господарство практично накопичувало потенціал тих трансформацій і змін у продуктивних силах і виробничих відносинах, які згодом стали основою ринкових перетворень. Відбулося відділення виробництва від родини, поділ домашніх господарств за міськими і сільськими ознаками, за соціально-класовим критерієм,

домогосподарства делегували частину своїх функції державі, фірмам та іншим громадським інститутам (школі, закладам охорони здоров'я, пенсійним фондам, страховим компаніям тощо). Саме це дозволило суспільству перейти до ринкової організації економічної системи.

Домогосподарство є об'єктом системного впливу. Раціональність економічної поведінки суб'єкта господарювання не означає, що особисті інтереси є головними чи первинними у прийнятті рішень. Неокласичне бачення головним економічним суб'єктом індивіда, зайнятого тільки особистою вигодою, не відповідає реальній дійсності. Соціологи підкреслюють, що кожна нормальна людина не проводить межі між собою та своєю родиною, членами свого домогосподарства. Домогосподарство як господарюючий суб'єкт є частиною відповідної соціальної структури. На прийняття господарських рішень домогосподарством впливають інтереси соціальних груп, з якими вони себе асоціюють, національні або державні інтереси. Конкретні цілі кожного домогосподарства знаходяться під впливом усього соціального й інституціонального середовища, залежать від взаємодії з іншими домогосподарствами та їх групами. «У ринковій економіці домогосподарства - власники капіталу, праці й землі - можуть отримувати користь від своєї власності, тільки застосовуючи її для задоволення потреб інших людей. Щоб отримати будь-яку вигоду від того, чим вони володіють, вони повинні служити споживачам. Сам факт того, що вони володіють засобами виробництва, змушує їх підкорятися бажанням громади. Власність є активом тільки для тих, хто знає, як найкращим чином поставити її на службу споживачам.» [246, с. 313].

Стан домогосподарства, рівень споживання, якість життя його членів не тільки залежать від стану макросередовища, домогосподарство активно протидіє впливу останнього. Саме домогосподарство пом'якшує негативні наслідки економічних криз, поширюючи матеріальну базу виживання населення в складних умовах. Стабілізуючий вплив домогосподарств у трансформаційній економіці відзначали вітчизняні та зарубіжні дослідники [350; 608 та ін.].

Домогосподарство є суб'єктом, який розвивається під впливом макро-, мікроекономічних і соціальних чинників зовнішнього та внутрішнього середовища. Зазвичай, у літературі не розрізняють ринковий і неринковий аспекти діяльності домогосподарства. Під зовнішнім середовищем функціонування домогосподарства слід ро-

зуміти умови, які не залежать від дій домогосподарства. Наприклад, чинники макрорівня мають слабку кореляцію між прийняттям рішень домогосподарствами і результатами їх діяльності. До таких чинників макрорівня можна віднести розмір домогосподарства (кількісні параметри його майна, нематеріальні активи, накопичений грошовий фонд тощо), оборот домашніх фондів, ступінь їх зносу, потенціал поповнення. Такі чинники залежать від існуючих гарантій зайнятості, рівня інфляції, якості освіти, охорони здоров'я та рівня життя в цілому, політичної та соціальної стабільності суспільства.

Внутрішні чинники розвитку є умовами, які домогосподарства можуть самі сформувати чи суттєво вплинути на їх дію. Такі чинники безпосередньо пов'язують витрати домогосподарства з їх ефективністю. До таких чинників мікрорівня можна віднести кількість членів домогосподарства, їх вік, рівень освіти кожного, співвідношення працюючих і непрацюючих, рівень життєвої активності тощо. Їх вплив детермінований рівнем заробітної плати в галузі, на підприємстві, рівнем соціального і побутового обслуговування, наявністю та дієвістю соціальних програм розвитку тощо. Економічна макросистема має високий потенціал розвитку, якщо всі її суб'єкти мають переважно спільні інтереси та мотиви поведінки. Тому одним з головних напрямів забезпечення ефективної політики економічного і соціального зростання має бути врахування чинників розвитку суб'єкта домогосподарства.

Таким чином, домогосподарство як складний багаторівневий феномен може бути досліджений як економічний інститут, економічна організація та окремий економічний суб'єкт. Існує певна логічна залежність між цими трьома аспектами функціонування домогосподарства. Домогосподарство як організація є зовнішньою формою прояву його інституціональної сутності та необхідною умовою його дії як економічного суб'єкта. Дослідження домогосподарства як інституту і як економічного суб'єкта має бути багаторівневим і базуватися на сукупності декількох методологічних підходів: системному аналізі, функціональному та відтворювальному підходах. Одночасно дослідження внутрішньої структури домогосподарства, ієрархії норм і правил його економічної активності вимагає застосування структурно-логічного підходу.

1.4. Життєвий цикл та чинники розвитку домогосподарства з позиції його динаміки

Господарська діяльність домогосподарства може бути розглянутою з позицій як статичного, так і динамічного підходів. Відомо, що для статичного підходу характерним є визначення стану явища або процесу без урахування кількісних та якісних змін у часі. Саме тому вивчення питань внутрішньої структури, співвідношення її складових, існуючий тип організації системи (ієрархічний чи мережевий), форми та класифікація домогосподарств певного моменту часу є суто статичним, навіть якщо таке структурно-логічне дослідження й охоплює визначені чинники кількісного руху складових системи. Статичний підхід не дозволяє комплексного дослідження економічної системи і повинен бути доповнений методами дослідження економічної динаміки. За висновками М. Кондратьєва, у тих випадках, коли елементи економічного життя або їхнього зв'язку піддаються змінам, що не вичерпується зміною їх кількості, обсягу і взагалі не зводиться до кількісних змін, слід вважати наявність якісних змін [318]. Автором досліджено окремі проблеми визначення інституціональних обмежень прийняття економічних рішень домогосподарством у динаміці, зокрема, у сфері споживання, інвестування, збереження тощо [239; 247].

Варто враховувати, що динаміку інституціональної системи та її складових неможливо аналізувати окремо на різних рівнях. Необхідність комплексного дослідження інституціональної системи одночасно на всіх рівнях підкреслюють й провідні закордонні представники інституціоналізму. Так, В. Вольчик і І. Бережной зауважують, що інститути й патерни поведінки господарюючих суб’єктів пронизують весь комплекс відносин, які виникають в економіці, тому розмежування процесів еволюції інститутів за традиційними економічними рівнями (макро-, мезо-, мікро-) вони вважають зайвим [127, с. 68]. Проте реалізація загальних закономірностей розвитку інститутів на різних рівнях може суттєво відрізнятися.

Розвиток економічної або інституціональної системи в цілому формує динаміку всіх її складових, у тому числі й домогосподарства. Виходячи з логіки циклічного розвитку цивілізації, домогосподарство проходить певні етапи в межах динаміки макроциклу суспільства і зникає разом з цивілізацією. Прикладом циклічного ба-

чення світової динаміки можна назвати концепції О. Шпенглера [661], А. Дж. Тойнбі [603], Л. Гумільова [171] та ін. Циклічний підхід може бути застосований до визначення розвитку домогосподарства і на мікрорівні. Наприклад, сучасна економічна соціологія пропонує дослідження життєвого циклу родини [610, с. 110-113], а економічна теорія концентрує увагу на визначенні чинників прийняття економічних рішень домогосподарства на різних етапах його життєвого циклу та в різних фазах суспільного відтворення.

Життєвий цикл домогосподарства включає ряд станів (змін), через які проходить домогосподарство з плином часу, а також пов'язані з цим зміни в ньому. В основі концепції життєвого циклу домогосподарства лежить припущення, що більшість родинних та неродинних домогосподарств (а в деяких сучасних суспільствах частка неродинних домогосподарств сягає 30%) послідовно проходить через певні стадії свого існування.

Нерідко динаміку життя домогосподарства пов'язують з життєвим циклом родини [21], але, як вже було показано, між ними існують певні відмінності. У спеціальній літературі життєвий цикл домогосподарства європейської родини описується в еволюційно-системному плані, цикл життя американської родини - у маркетинговому аспекті [610, с.111]. Життєвий цикл радянської та пострадянської родини досліджується насамперед в інституціональному (контрактному) розрізі [197; 266; 343; 407; 408]. Іноді аналіз динаміки і життєвого циклу родини будується навіть з соціально-біологічних засад [610, с. 110].

Проведені ще на початку XX століття економічні дослідження довели, що економічна динаміка родини визначається динамікою людського капіталу і фізичного капіталу, що його забезпечує. Економічну динаміку селянського домогосподарства в дореволюційній Росії вивчав О. Чаянов [652]. Для характеристики динаміки основних аспектів діяльності селянського господарства він використовував показник трудової напруженості, тобто відношення кількості утриманців до кількості працівників. За його статистичними дослідженнями, тиск споживчих вимог виявився максимальним (1,94) на чотирнадцятому році існування родини. На перших фазах родинного циклу вимушеною є відносно неефективна зайнятість, на останніх фазах загальний обсяг зайнятості скорочується, але сфера її застосування є найбільш ефективною. За висновками Є. Тюгашева, створення і зростання родини потребує розширення життєвого про-

стору, що визначає додатковий попит на товари тривалого користування. З часом діти вивільняють зайнятих ними членів сім`ї, сімейний дохід зростає, основні споживчі фонди оновлюються [610, с. 113].

Сучасні дослідження динаміки економічної поведінки домогосподарств будуються на використанні багатовимірних таблиць тривалості трудового періоду, перший досвід застосування яких належить американським дослідникам Ф. Віллекенсу [754], Р. Шоену, К. Вудроу [720] і датським вченим Дж. Хоему і М. Фонгу [704]. Таблиці дозволяють узагальнити інформацію про вхідні та вихідні потоки робочої сили і визначити середню тривалість періодів життєдіяльності населення (працездатності й утриманства).

Білоруська дослідниця Н. Агабекова запропонувала власну методологію оцінки тривалості економічних періодів життєдіяльності людини [9]. За результатами її дослідження, процес вікової мобільності чоловіків і жінок обумовлений початком і закінченням освіти, народженням дитини, зміною місця роботи, виходом на пенсію тощо. Як показав аналіз статистичних даних, у Білорусі мобільність жінок у віці 25-55 років є вищою, ніж у чоловіків. Значна трудова активність населення припадає на вік 16-19 років і має переважно сезонний характер. Для чоловіків максимальний вік виходу зі складу робочої сили співпадає з виходом на пенсію та зміною місця роботи у віці 30-40 років. У жінок визначено два періоди включення до складу робочої сили – у віці 35-39 років після народження дітей та у віці 50-54 роки перед початком пенсійного віку. Максимальні значення коефіцієнтів виходу зі складу робочої сили білоруських жінок не співпадають зі встановленим законом пенсійним віком і припадають на 60-65 років [9, С. 25]. Відповідно, в часі змінюються й інші параметри економічної діяльності домогосподарств (динаміка доходів і розходів, заощаджень, споживання, інвестицій тощо), інтенсивність включення домогосподарств до економічної та інституціональної системи національної економіки.

Дослідження динаміки інституціональної поведінки домогосподарства знайшло віддзеркалення в науковій літературі. Споживчий вибір та структура розподілу одержуваних доходів домогосподарств визначається в динаміці цілим спектром різних факторів. Сьогодні чимало з них досить глибоко досліджені економістами, соціологами, демографами, відслідковуються статистичними органами [119]. Зазначеним проблемам присвячені праці Т. Алімової,

В. Буєва, П. Вакурова [14], М. Байгереєва [37], А. Баланди [40] Е. Балацького [41], С. Барсукової [43], А. Батракової [57], С. Білозерова [65 – 67], І. Бобуха [77], М. Ватаманюка [106], А. Вдовиченко [108], А. Верникова [115] та ін.

Динаміка економічної поведінки домогосподарств має тісний зв’язок із діяльністю держави і впливом ринкового механізму. На розвиток теорії соціальної держави і соціального ринкового господарства вплинули роботи Х. Ламперта, К. Херманн-Пілата, Л. Ерхарда та ін. Моніторинг розвитку сучасних світових систем пенсійного забезпечення проводиться у працях С. Бернса, Е. Джеймса, Б. Ліндсі, А. Мойєра, Є. Уайтхауза. Питання соціального забезпечення домогосподарств тісним чином пов'язані з теорією добробуту, представленої концепцією утилітаризму І. Бентама, теоріями суспільного добробуту А. Бергсона, Н. Калдора, В. Парето, А. Пігу [474], П. Самуельсона [719], Т. Скітовскі, Дж. Хікса. Сучасний етап розвитку економіки добробуту пов'язаний з роботами А. Сена, Дж. Стігліца [580], Дж. Ролза [538].

Школа маржиналізму заклала основи теорії споживчого вибору домогосподарства на базі аналізу граничної корисності для індивідуального споживача, кейнсіанська теорія [291] ґрунтується на аналізі впливу фактора наявного доходу як основного фактора споживчого попиту на макрорівні. Однак ці дослідження стосуються насамперед питань динаміки обсягу споживчого попиту і не торкаються питань розподілу доходу домогосподарств на поточне і майбутнє споживання в реальній економічній ситуації.

Сучасна динаміка доходів українських домогосподарств супроводжувалася скороченням їх нефінансових активів, що є свідченням неефективного використання наявних ресурсів. Так, у 2010 році в Україні реальні доходи населення зросли порівняно з 2009 роком майже на 13%, у тому числі за такими показниками як зарплата і прибуток на 14%, соціальні трансферти на 13%, а доходи від власності не змінилися. У той же час динаміка витрат домогосподарств була така: витрати на придбання товарів і послуг, податки на доходи, поточні трансферти і внески на соціальне страхування зросли на 10-19%, сплачені доходи від власності скоротилися на 24%, заощадження в іноземній валюті - на 30%. Загальний приріст фінансових активів становив 54,5%. В цілому ж готівковий дохід українців зріс на 15,3%, а обсяг заощаджень - в 1,7 рази. При цьому накопичення нефінансових активів питомо скорочувалося (з -0,8%

у 2009 до -0,6% в 2010 р. - по 1 кварталу відповідно) [189]. Визначення мотиваційних чинників такої економічної поведінки домогосподарств може допомогти запобіганню структурних перекосів та кризи в економіці.

Як відомо, на основі аналізу емпіричних даних Кейнс сформулював основний психологічний закон, суть якого полягає в тому, що люди, як правило, з ростом наявного доходу схильні збільшувати витрати на споживання, але в меншій мірі, ніж зростає дохід. Із зростанням доходу змінюється співвідношення споживання і збереження (змінюється середня схильність до споживання і заощадження). Але якщо існує така причинно-наслідкова залежність на рівні системи, вона має певним чином проявлятися і на рівні її складових. Тобто якщо основний психологічний закон діє на макрорівні при прийнятті рішень у секторі домогосподарств, то він працює (принаймні як тенденція) й на мікрорівні. Це дає підставу модифікувати модель Кейнса таким чином.

Якщо зі зростанням доходу частка споживання (середня схильність до споживання) не є стабільною, а знижується, функція попиту C(Y) з ростом доходу домогосподарств (Y) поступово згинається до осі абсцис, хоча і продовжує зростати (рис. 1.4). Крива споживчих витрат (C) може прагнути наблизитися до горизонтального рівня, хоча і не стає горизонтальною[5]. Гранична схильність до споживання (перша похідна функції споживання) скорочується, спрямовується до 0, споживчі витрати відносно стабілізуються на якомусь рівні ($C_{опт}$). Слід зауважити, що наявність такого рівня споживчих витрат, який домогосподарство визначає як оптимальний, прийнятний у даний момент для нормального відтворення, жодним чином не суперечить закону підвищення потреб, оскільки зростання потреб відбувається протягом часу, а час у кейнсіанській моделі не враховується.

Однак, логічно припустити, що у всякий момент часу при кожному рівні доходу для домогосподарства існує якийсь (цілком певний) рівень прийнятного (оптимального) споживання. Звичайно, ця величина є оптимальною вельми умовно. Але статистичні дані по Україні свідчать, що витрати населення на придбання товарів і послуг стабілізувалися на рівні 83%, поточні податки на доходи, на

[5] Теоретично можливі й такі зростаючі функції, які не прагнуть до горизонтальної асимптоти, наприклад, функція виду ($x^{1/2}$). Але і в їхній поведінці швидкість наростання значення функції дещо знижується.

майно, поточні сплачені трансферти - на рівні 12,8-11% в 1 кварталі 2009 і 2010 років відповідно [189].

Рис.1.4. Динаміка споживання і заощаджень домогосподарства із зростанням доходу

Зрозуміло, що така модель має свої особливості та обмеження. По-перше, прийняття рішень кожним індивідом і його домогосподарством є завжди суб’єктивним, залежить від значної кількості інших чинників поза динамікою доходу. Деякі з них досліджені в економічній науці (модель «дохід – споживання» для інферіорних та суперіорних благ, модель ефектів доходу та заміщення й ін.). По-друге, у вихідній моделі Кейнса не враховувався чинник часу. Аналіз статистичних даних сімейних бюджетів у короткострокових часових рядах показав наявність співвідношення між споживанням і доходом, яке відповідає гіпотезі Кейнса. Проте дослідження довгострокових періодів показали, що середня схильність до споживання не змінювалася систематично разом із змінами доходу. Цей зв'язок був названий довгостроковою функцією споживання. Тобто короткострокова функція споживання має спадаючу середню схильність до споживання, в той час як довгострокова функція споживання має постійне значення середньої схильності до споживання. В даному випадку розглядається модель з мінливою схильністю.

Оскільки дохід (Y) розпадається на спожиту частину (C), і частину, що зберігається (S), це означає збільшення відносної швидкості зростання функції заощаджень. Функція заощадження з ростом наявного доходу збільшує кут свого нахилу, прямуючи до вертикальної прямої. Із збереженням таких тенденцій функції спожив-

чих витрат і заощадження неминуче перетнуться (точка Б). Очевидно, що така переорієнтація доходів переважно на заощадження можлива тільки після того, як заощадження перетворилися в позитивну величину (точка Б завжди розташована праворуч від точки А).

Перетин функцій споживання і заощадження в точці Б означає, що споживач готовий стабілізувати свої споживчі витрати і половину доходів спрямувати на заощадження. Рівень доходу ($Y_Б$), при якому споживання дорівнює заощадженню, визначає суб'єктивну межу доходу домогосподарства, достатню для забезпечення поточного споживання і для нарощування споживання в майбутньому. Ця межа не є жорсткою, вона завжди суб'єктивна і зі зміною життєвої ситуації може зміщуватися. Але й при її переміщенні вона залишається як психологічна межа оптимального рівня споживчих витрат домогосподарств.

Слід зазначити, що сучасна ринкова економіка пропонує домогосподарству доволі досконалий механізм оцінки ефективності майбутнього споживання, забезпечуючи можливість інвестувати кошти, які воно накопичує. Майбутнє споживання (поточне заощадження) визначається дією багатьох різноспрямованих об'єктивних і суб'єктивних факторів, перш за все майбутньою прибутковістю інвестиційних вкладень.

Залучення ринкових інститутів до аналізу прийняття рішень економічними суб'єктами є досить поширеним. Зокрема, з'ясування правил поведінки домогосподарств як суб'єктів господарського життя щодо прийняття рішень відносно поточного і майбутнього споживання присвячена оптимізаційна модель І. Фішера. При прийнятті рішення про те, скільки споживати сьогодні, а скільки відкласти на завтра, домогосподарства стикаються з міжчасовим бюджетним обмеженням, яке за Фішером трактується досить прямолінійно[6]. Якщо процентна ставка (r) буде дорівнювати нулю, то бюджетне обмеження буде складатися з суми споживання за два пері-

---

[6] За Фішером, перший період життя індивіда представляє молодість, другий період - його старість. У першому періоді споживач має дохід Y_1 і рівень споживання C_1 в другій - дохід Y_2 і споживання C_2, відповідно. Всі змінні мають реальне вираження, тобто коригуються з урахуванням інфляції. Оскільки як споживач він має можливість позичати кошти і робити заощадження, споживання в кожному окремо взятому періоді може бути або вище, або нижче рівня доходу відповідного періоду.

оди. У звичайному випадку, коли процентна ставка є більшою за нуль, майбутні споживання і дохід дисконтуються на (1 + r). Дисконтування обумовлене відсотками, одержуваними із заощаджень. У зв'язку з тим, що фактично домогосподарство отримує відсоток на ту частину поточного доходу, що переводиться в заощадження, то майбутній дохід матиме меншу цінність у порівнянні з поточним доходом. Враховуючи цей аспект, можна відзначити, що майбутнє споживання оплачується за рахунок заощаджень, на які було отримано відсоток, майбутнє споживання коштує менше в порівнянні з поточним споживанням.

Для домогосподарства процентна ставка, що приймається як інституціональне обмеження, стає критерієм прийняття рішень про напрямок використання доходу, про співвідношення споживаної частини і частини, що зберігається. Множник 1/(1 + r), названий «фактором дисконтування», є «ціною» споживання другого періоду (старості), вираженої в одиницях виміру, що відносяться до періоду молодості: це розмір споживання в молодості, від якого споживач змушений відмовитися для отримання одиниці споживання в старості.

Розподіл доходу домогосподарства між його поточним і майбутнім споживанням детермінований ринковою оцінкою ефектів (вигод) від кожного з напрямків використання коштів. Для домогосподарства поточне споживання означає формування людського капіталу (здоров'я членів домогосподарства, їх освіта і кваліфікація, виховання дітей тощо). Як і передбачається теорією людського капіталу Г. Беккера [60; 62; 688], домогосподарство інвестує кошти в поточне споживання, очікуючи відповідних вигод від його використання (наприклад, зростання трудових доходів або забезпечення догляду в старості). Вибираючи альтернативний напрям інвестування (в заощадження), домогосподарства оцінюють і альтернативні витрати (альтернативні доходи) формування фінансових та інших активів. Інакше, вибираючи напрями і пропорцію інвестування в поточне чи майбутнє споживання, домогосподарство тим самим розподіляє доходи на створення людського і фінансового капіталу сім'ї. Майбутні доходи домогосподарства оцінюються як сума майбутніх доходів від людського капіталу (трудових доходів) та доходів від фінансових інвестицій (відсотки).

Якщо розглянути динаміку одержання і використання доходу домогосподарства з урахуванням різних періодів його життя, то

можна виділити кілька етапів. На етапі формування домогосподарства і його життєвого потенціалу (період t_0t_1 на рис. 1.5.) трудових доходів недостатньо для покриття поточного споживання, споживання йде в борг, за рахунок позикових (або накопичених предками) ресурсів, а заощадження є негативним (скорочується).

У даній моделі розглядається поведінка домогосподарства без урахування зміни поколінь, коли нуклеарна сім'я повинна таким чином розподілити сукупний (сумарний за всі роки життя своїх членів) дохід (Y_Σ), щоб забезпечити споживання до останнього дня життя. Якщо модель замкнута (не припускає спадкування нащадками коштів предків), то оптимальний (середній) рівень споживання визначається як (Y_Σ / T).

На етапі нарощування трудових доходів (період t_1t_2) домогосподарство може дозволити собі позитивні заощадження. Заключними є етапи скорочення трудових доходів у зв'язку з виснаженням життєвого потенціалу, коли заощадження все ще позитивні (період t_2t_3) й етап припинення потоку трудових доходів, коли споживання забезпечується нагромадженими заощадженнями (період t_3t_4).

Рис. 1.5. Динаміка доходу (Y), споживання (C) і заощаджень (S) на різних етапах життя домогосподарства

Відповідно, можна виділити окремі специфічні етапи в динаміці обсягів і структури споживання та зберігання. Характер домогосподарства молодих одинаків (студентів, молодих спеціалістів, які мешкають у гуртожитку або на орендованій квартирі) детермінований відносно низьким рівнем доходів, але й стійких нагальних потреб також небагато. Споживання орієнтоване на моду, відпочинок, значна частка доходів витрачається на одяг, розваги, відео- та аудіотехніку, освіту, спортивні товари, алкоголь, харчування за межами дому, відпустку та вільний час. До появи дітей в сім'ї витрачають доходи на машини, одяг, меблі, побутову техніку, прилади для полегшення домашньої роботи, розваги, відпочинок, подорожі.

З появою першої дитини один з батьків йде з роботи, доходи зменшуються і змінюється структура витрат: купують дитячі речі, скорочують витрати на розваги за межами дому. Зберігання у сім'ї також суттєво скорочуються. Зазвичай після досягнення молодшого з дітей 3-6 років, другий дорослий повертається до роботи. Це приводить до покращення фінансового стану родини, розширення споживчих інтересів двох поколінь і підвищення середньодушових доходів. У цей період остаточно завершується оформлення родинного кола, оновлюються меблі, побутова техніка, з'являються домашні тварини. З переходом дітей до категорії дорослих та їх працевлаштуванням дохід родини зростає. Але можуть з'явитися витрати на спеціальну або вищу освіту. Молодше покоління, як правило, спрямовує свій попит на освіту, комп'ютер, книги, розваги, спортивне та туристичне спорядження. За умови їх фінансової незалежності від батьків, родина спрямовує доходи на зберігання. Родина збільшує витрати на подорожі, предмети розкоші, відпочинок. Для сімей такого періоду характерні витрати на садівництво та городництво. Після виходу одного з членів родини на пенсію родинний дохід різко зменшується. Витрати спрямовуються на підтримку стану здоров'я.

Економічна динаміка родини та її домогосподарства визначається динамікою людського капіталу і фізичного капіталу, що його забезпечує. Створення та зростання родини потребує розширення життєвого простору, що призводить, як правило, до покращення умов життя і додаткового попиту на товари довготривалого використання. Діти, які підростають, звільняють старших членів домогосподарства від догляду за ними, дохід родини зростає, домогосподарські фонди споживання періодично оновлюються. Таким чи-

ном, доходи, споживання і зберігання домогосподарств циклічно змінюються, що впливає на всі аспекти їх життєдіяльності, поетапно змінюється і мотивація прийняття ними господарських рішень.

Періоди коливання низьких чи високих доходів не є випадковими. Відповідно до моделей «життєвого циклу» Ф. Модільяні [685; 686; 690] і «перманентного доходу» М. Фрідмена [701, с. 21] людина на своєму життєвому шляху послідовно проходить через період низьких доходів у молодості, коли вона тільки починає працювати, потім її доходи зростають і досягають максимуму в середньому віці і знижуються в старості. Споживання в кожному періоді життя залежить не від поточного доходу, а від доходу, який людина хоче отримувати протягом усього життя. Тому домогосподарство планує власне споживання протягом усього життя таким чином, щоб максимізувати сумарну корисність.

За Модільяні, люди вирівнюють граничну схильність свого споживання в умовах коливання поточних доходів, тому молодь скоріше буде позичати, люди середнього віку – зберігати, а в старості – витрачати накопичене. У зв'язку з тим, що головною причиною падіння доходів є вихід на пенсію, основний мотив довгострокових накопичень є мотив збережень на старість. Слід зазначити, що в американській пенсійній системі пенсії, які виплачують із пенсійних фондів, включають внески, які людина здійснює все трудове життя, а тому є різновидом збережень[13]. Така сама система в різних варіаціях існує в багатьох розвинутих країнах світу [12; 83 – 85; 132; 163]. В додатку Ж наведено порівняльний аналіз світового досвіду реформування пенсійних систем, спрямованого на впровадження даного принципу пенсійного забезпечення в Австрії, Болгарії, Естонії, Словацькій республіці, Казахстані, Росії, Нідерландах, США, Швеції. В Україні також обговорюється перспектива переходу на подібну систему пенсійних накопичень. У додатку К запропоновано порівняльний аналіз результатів реформи пенсійного законодавства в Україні для домогосподарств.

Із гіпотези життєвого циклу логічно витікає важливий практичний висновок про те, що програми соціального забезпечення (доплати до пенсій і т.і.) призводять до зменшення збережень людей середнього віку, оскільки їм немає потреби зберігати, щоб забезпечити адекватний рівень споживання в старості.

І гіпотеза перманентного доходу, і теорія життєвого циклу в рамках моделі міжчасового вибору приводять до одного і того ж

результату. В цілому, ці дві моделі є дуже близькими. На сьогодні в економічній літературі прийнято вважати «гіпотезу перманентного доходу - життєвого циклу» як єдину теорію, головною ідеєю якої є те, що домашні господарства прагнуть згладити своє споживання, споживаючи перманентні компоненти поточного доходу.

Можна було б вважати, що з гіпотезою перманентного доходу Фішера і теорією життєвого циклу Модільяні вирішено питання про ефективність розподілу доходів домогосподарств. Однак сучасні емпіричні дослідження показують, що споживачі нерідко реагують на зміни поточного, а не перманентного, доходу (вірніше, його часової компоненти). Існує низка нових теорій, які пояснюють цю емпіричну загадку. Однією з них є теорія обмежень ліквідності (liquidity constraints), ідея якої полягає в наступному. Через недосконалість ринку позикового капіталу споживач не може взяти кредит у той період, коли його поточний дохід є нижчим за перманентний. У результаті він змушений споживати менше, ніж він планував. У цій ситуації споживач буде реагувати на будь-яке збільшення поточного доходу збільшенням споживання. Вирішення цього протиріччя можливе, якщо визнати, що головним суб’єктом у моделях є не просто індивід, який не має організаційного оформлення, а інститут домогосподарства. В такому випадку слід визнати, що рішення приймаються в певному інституціональному середовищі і під впливом останнього. З’являється теоретична можливість через систему інституціональних важелів управляти рішеннями щодо розподілу доходів.

На першому етапі життя домогосподарства метою інвестування в поточне споживання є максимізація майбутніх доходів від використання людського капіталу (наприклад, трудових доходів). Заради реалізації цієї мети сім'я готова поступитися сьогоднішніми доходами, використовувати накопичений ресурсний потенціал, позичати кошти і платити відсоток по кредиту. У сучасному світі широко поширена практика надання студентського кредиту, іпотеки, та й у певному сенсі практика страхування здоров'я, допомоги з догляду за дітьми, допомоги та оплачувані відпустки з вагітності і пологах та інші соціальні трансферти.

Звичайно, в ринковій економіці такі позики не завжди поворотні і платні (часті соціальні трансферти з держбюджету), але значна їх частина будується саме на ринкових принципах. У Європі кредити на освіту мають, як правило, соціальний характер - їх дають у

першу чергу небагатим сім'ям. Відсоток за користування невеликий - від 0 до 5-6% на рік. У Швеції банківська ставка за освітній кредит всього 1,5-2% річних, а термін повернення необмежений. У Німеччині гроші дають на 10 років під 2-5% річних, у Франції та Англії - під 2-5,5% на той самий строк. А в деяких європейських країнах повернення позики пов'язане зі щомісячним доходом. Якщо він нижчий за середній по країні, то виплата відкладається до тих пір, поки заробіток позичальника не зросте. У США гроші на навчання дають під 3-6% річних. Повернення позик гарантує держава - якщо випускник оголошує себе банкрутом, міністерство освіти виплачує заборгованість. Для цього створена ціла система профілактики студентських банкрутств, причому настільки ефективна, що рівень неповернень освітніх кредитів становить всього 5%. Домогосподарство готове взяти подібні кредити на платних засадах за умови, якщо розуміє відносну вигідність інвестицій у людський капітал родини. Якщо ж такі вигоди не можна передбачити чи вони занадто ризиковані і непорівнянні з витратами, домогосподарство відмовляється від таких інвестицій. Саме тому далеко не всі родини прагнуть забезпечити дітям і собі високий рівень освіти, якісні послуги охорони здоров'я тощо.

Але в сучасних умовах, коли стає очевидною різниця в доходах людей з різним рівнем освіти, багато сімей віддають перевагу інвестиціям у підвищення кваліфікації своїх членів. У 2011 році в структурі споживчих грошових витрат українських домогосподарств витрати на освіту становили 1,7%, у тому числі в міських поселеннях 1,8% [572, с. 106]. За даними державного комітету статистики України, частка населення, віком 22 роки і старше, що має повну вищу освіту в 2009 році становила 21,6%, у 2010 - 22,7% [450]. У системі доступу громадян України для здобуття вищої освіти все відчутніший вплив ринкової економіки. Так, у 2011/12 навчальному році для навчання за рахунок фізичних та юридичних осіб було прийнято 50% студентів. Навчання на платній основі переважає у ВНЗ III-IV рівнів акредитації (53%), у ВНЗ I-II рівнів акредитації цей показник становить 41%. Кількість вищих навчальних закладів приватної форми власності у 2011/12 навчальному році становила 185 закладів. Протягом 2011 року вищими навчальними закладами було підготовлено 95,1 тис. магістрів, 265,2 тис. спеціалістів, 121,7 тис. бакалаврів та 144,5 тис. молодших спеціалістів [572, с.54].

Слід зауважити, що в Україні порушено зв'язок між рівнем кваліфікації та рівнем оплати праці. Так, за висновками державної статистичної служби, розподіл працівників за розмірами заробітної плати свідчить про відсутність залежності розміру зарплати від професійно-кваліфікаційного рівня працівників як у сфері послуг, так і виробництва. Наприклад, в установах освіти, де працівники мають високий кваліфікаційний та професійний рівень, забезпечений вищою освітою, у грудні 2011р. лише у чверті працюючих нарахована заробітна плата була понад 3000 грн, в установах охорони здоров'я та надання соціальної допомоги ще менше – у 16,8% працюючих. Разом з тим серед зайнятих у сфері фінансової діяльності зазначена категорія становила більше половини [572, с. 18.].

Зростає і розуміння значення здорового способу життя. Здоров'я населення є однією з головних умов соціального благополуччя й успішного економічного зростання, збільшення тривалості активного життя, поліпшення демографічної ситуації. Як свідчать дані статистичних досліджень, в Україні в 2011 році порівняно з 2000 роком загальна захворюваність населення знизилась на 3,3%, а з попереднім роком на 2,1% [572, с.39].

Звичайно, на першому етапі життя домогосподарства мова не йде про заощадження, а й загальноприйнятий рівень споживання можливо забезпечити тільки за допомогою системи інститутів соціальної підтримки (формальних чи неформальних). Одним з найважливіших інструментів управління споживчими витратами домогосподарств за ринкових умов є використання кредитних інструментів: кредитні карти, «магазинні», «автомобільні» кредити, кредити на невідкладні потреби (ремонт, покупку гаражу тощо), іпотека. Досить поширеним важелем регулювання динаміки розподілу доходів домогосподарств сьогодні є інститути страхування, оподаткування, спадщини. Використання цих інструментів можливо лише за наявністю відповідних інституціональних структур. Тобто суспільство через розвиток інститутів споживчих, освітніх та інших кредитів, іпотеки, страхування тощо впливає на інвестування доходів домогосподарства в поточне споживання і людський капітал.

Таким чином, проведений аналіз моделі поведінки домогосподарства в динаміці показав, що (1) функції споживання і заощадження домогосподарств мають нелінійний характер. Динамічний аналіз поведінкових моделей свідчить, що для кожного домогосподарства існує певний рівень споживання, що визначається як доста-

тній і після якого домогосподарство вважає за краще більшу частину свого доходу спрямовувати на заощадження.

(2) На структуру розподілу доходу домогосподарства в часі і його оптимізацію істотно впливають такі інститути, як ступінь відкритості домогосподарства по відношенню до накопичення попередніх і наступних поколінь. Наявність середнього рівня споживання не означає фактичної рівномірності процесу споживання в часі. Нуклеарне домогосподарство (одного покоління) повинно таким чином розподілити своє споживання, щоб повністю використовувати потенціал отриманого протягом життя доходу. Створюючи фінансовий запас (накопичення) для спадкоємців, домогосподарство забезпечує його кращі стартові умови і більш рівномірне споживання. Громадські інституціональні важелі повинні бути влаштовані таким чином, щоб стимулювати спадкування сімейного фінансового капіталу. Розвиток системи економічних інститутів дозволяє забезпечити ефективне використання доходів домогосподарств.

РОЗДІЛ 2. ДОМОГОСПОДАРСТВО У ВІДТВОРЮВАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Домогосподарство у відтворювальному процесі: міжнародні порівняння і специфіка функціонування

Попереднє дослідження показало, що аналіз діяльності домогосподарства як економічного суб'єкта доречно проводити на макро- і мікро- рівнях, оскільки домогосподарство реалізує свої функції як індивідуальна модель економіки та макроекономічний сектор національного господарства. Рівень макроекономічного аналізу розглядає домогосподарство як єдину сукупність об'єктів, окреслює загальну схему структури, їх типів і зв'язки між ними, оцінює загальне макроекономічне значення їх діяльності у відтворювальному процесі, тенденції економічної поведінки та адаптацію до мінливих умов господарювання. Одночасно домогосподарство є єдиним відносно незалежним центром прийняття рішень на мікрорівні, зусилля якого спрямовані головним чином на зростання добробуту індивідів, що входять до нього. Але домогосподарство є складовою макросистеми і тому його діяльність на мікрорівні можлива лише в її рамках.

У вітчизняній і в зарубіжній науковій літературі на сьогодні відсутня єдина концепція місця і ролі домогосподарства у системі суспільного відтворення й усталеного категоріального апарату. Не приділяється належної уваги аналізу питань сутності та специфіки процесу перетворення домашнього господарства в суб'єкт відтворення ринкового типу, визначенню місця і ролі домашніх господарств у системі факторів економічного зростання, вимірювання потенціалу домашніх господарств у суспільній економіці й механізму формування та розвитку домогосподарства як економічного суб'єкта. Проте без відповіді на ці питання неможливе дослідження домогосподарства як органічної складової національної економічної системи.

Метою дослідження в цьому розділі є визначення місця і ролі домогосподарства як економічного суб'єкта в системі суспільного відтворення національної економіки, об'єктом дослідження є домогосподарство як її складова, а його предметом – економічні відносини домашніх господарств, пов'язані з реалізацією їх соціально-економічних інтересів у процесі суспільного відтворення.

Методологія визначення місця та функцій домогосподарства у відтворювальній системі потребує врахування наступних вихідних даних. По-перше, історично й логічно домогосподарства були початковими носіями економічних відносин через постачання національній економічній системі таких чинників виробництва, як праця, капітал та інші ресурси. По-друге, все функціонування економічної системи завжди підпорядковане задоволенню потреб людей, і тому економічний процес від початку був організований в інтересах домашніх господарств як їх (людей) економічних організацій. Третій момент пов'язаний з місцем і роллю домогосподарства в системі суспільного відтворення та його безпосередній залежності від характеру цього відтворення. Екстенсивний та простий типи суспільного відтворення об'єктивно передбачають перевагу у функціях домогосподарства натурального виробництва, а інтенсивний і розширений типи створюють економічні можливості для зростання функції споживання, включення у суспільний розподіл праці, зростання ринкових засад економічної діяльності. Індустріальний етап суспільного розвитку на відміну від попередніх посилює частку таких відтворювальних функцій домогосподарства, як обмін та розподіл, а постіндустріальний змінює структуру обмінних процесів та споживання на користь зростання послуг та інформації.

Ці обставини визначають особливості домогосподарства як суб'єкта відтворювального процесу, відрізняють його принципово іншу позицію у порівняні з фірмами чи державою. За висновками Р. Нурєєва [434], існують й інші, суто інституціональні чинники, що відрізняють домогосподарство від інших суб'єктів відтворювального процесу. Врахування неекономічних чинників в діях домашніх господарств цілком логічне; такі інститути, як національна культура, традиції, цінності формуються століттями і є дуже інертними. Мораль та управління так само важливі для функціонування домогосподарства, як грошові інститути або наявність машин та обладнання, які полегшують процес виробництва.

Звісно, в сучасному світі домогосподарство не здатне самостійно забезпечити умови людського відтворення і використовує з цією метою державні та інші суспільні інститути. У різних країнах можливості доступу до них у домогосподарств різні, що визначає неоднакові умови функціонування домогосподарств у відтворювальному процесі. Для порівняння умов господарювання домогоспо-

дарств в окремих регіонах використовують спеціалізовані показники людського розвитку.

Домогосподарство як особливий інститут реалізації інтересів людини має певні функціональні завдання (цілі), головним серед яких є забезпечення добробуту як економічної основи відтворення людини. Зміну добробуту домогосподарств у системі національного відтворення певним чином відображає динаміка макроекономічних показників, таких як ВНП, ВВП, ВНД у розрахунку на душу населення. Індекс ВНД на душу населення є одним з базових у міжнародній статистиці. Він дає уявлення про кількість товарів і послуг, яку отримав би кожний член суспільства, якби весь річний ВНД був би розподілений між ними порівну.

Хоча індекс ВНД на душу населення часто сприймається як індекс рівня життя або добробуту, він є лише приблизною мірою добробуту населення, оскільки має певні методологічні обмеження. По-перше, він не показує, наскільки рівномірно розподіляються доходи між громадянами. В реальності більша частина національного доходу концентрується у вузькому колі людей. По-друге, не враховує збитки, що наносяться природним ресурсам і довкіллю. По-третє, не враховує неоплачувану роботу, виконану в домашньому господарстві або на громадських засадах, а також результати дії тіньової економіки. По-четверте, надає рівного значення корисним і шкідливим (окремі ліки, сигарети, зброя) для суспільства продуктам, ігноруючи водночас цінність вільного часу та свободи. Тому застосування цього індексу має доповнюватися іншими параметрами. Але він надає певне уявлення про стан добробуту домогосподарств окремих країн у світовому порівнянні. За даними Всесвітнього банку (база даних «World Development Indicators») у 2012 році (дані опубліковані в липні 2013 р.) Україна посідала 120 місце у світі, маючи індекс ВНД на душу населення 3 500 дол. США (без урахування інфляції), між Сальвадором (3 580 дол.) та Індонезією (3 420 дол.) [521]. У порівнянні з сусідніми країнами це відносно низькі показники: Словаччина (17 170 дол.), Росія (12 700 дол.), Польща (12 670 дол.), Угорщина (12 390 дол.), Білорусь (6 530 дол.), хоча й значно кращі, ніж у Молдові (2 070 дол.) [521]. Протягом 1990-2012 рр. ВНД на душу населення в Україні скоротився приблизно на 22 %, що свідчить про негативні тенденції у створенні можливостей для відтворення людини [479].

За розрахунками національної служби статистики України, дані якої дещо відрізняються від світових оцінок, ВНД на одну особу у 2012 році становив 30 901 грн, а фактичне кінцеве споживання домашніх господарств на душу населення становило 25 861 грн [571, с. 17]. Слід зауважити, що доходи домогосподарств розподілялися вкрай нерівномірно, що звужує можливості нормального відтворення людського потенціалу. Так, за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств [572, с. 95] у 2011 році співвідношення загальних доходів 10 % найбільш та найменш забезпеченого населення становило 4,9 рази (у 2010 р. – 5,1 рази), у тому числі серед міського населення – 5 разів (5,1 рази у 2010 р.), серед сільського – 4,3 рази (4,4 рази у 2010 р.). За той же період співвідношення мінімального рівня загальних доходів серед 10 % найбільш забезпеченого населення до максимального рівня серед 10 % найменш забезпеченого населення зменшилося з 2,8 до 2,7 рази по Україні, серед міських жителів – з 2,9 до 2,7 рази, а серед мешканців сіл – з 2,7 до 2,6 рази. Найбільш заможні 20 % населення отримували, як і в попередньому році, 36 % усіх загальних доходів. В той же час майже 20% домогосподарств отримували до 1 тис. грн середньодушевих доходів у місяць. Індекс Джині у 2011 році становив 0,263, а частка населення із середньодушовими еквівалентними доходами на місяць нижче прожиткового мінімуму – 13,7 % (23,5 % у сільській місцевості) [572, с. 102].

Більш широке уявлення про умови відтворення населення та якість його життя ілюструють показники соціального розвитку. За методологією ПРООН провідним серед них є Індекс людського розвитку - це сукупний показник рівня розвитку людини в тій чи іншій країні, тому іноді його використовують як синонім таких понять, як «якість життя» або «рівень життя». ІЛР вимірює досягнення країни з точки зору стану здоров'я, отримання освіти і фактичного доходу її громадян, за трьома основними напрямками, для яких оцінюються свої індекси: 1) Індекс очікуваної тривалості життя: здоров'я та довголіття, вимірювані показником середньої очікуваної тривалості життя при народженні. 2) Індекс освіти: доступ до освіти, вимірюваний середньою очікуваною тривалістю навчання дітей шкільного віку та середньою тривалістю навчання дорослого населення. 3) Індекс валового національного доходу: гідний рівень життя, вимірюваний величиною валового національного доходу (ВНД) на душу населення в доларах США за паритетом купівельної спро-

можності (ПКС) [260]. Тому, на наш погляд, показники ІЛР можна використовувати як порівняльні для оцінки національних умов відтворення людини. Так, за показником Індексу людського розвитку (Human Development Index (HDI)) Україна займає 78 місце (зі 186 держав і територій, для яких розраховується рейтинг у 2013 році), випереджаючи серед своїх найближчих сусідів лише Молдову (113 місце) [269]. Протягом 1990-2012 рр. значення HDI зросло на 4 %, що свідчить про позитивні тенденції відтворення людини, хоча потрібно враховувати зміну методик визначення індексу HDI і вихідних даних.

Індекс процвітання країн світу (The Legatum Prosperity Index) вимірює досягнення країн світу з погляду їх благополуччя і процвітання як зважування комплексних показників у різних аспектах (економіка, підприємництво, управління, освіта, охорона здоров'я, безпека, особиста свобода, соціальний капітал). Україна посідає 71 місце в рейтингу (серед 142 країн світу), причому її рейтинг за окремими категоріями досить нерівний. Так, в аспекті економічного розвитку її рейтинг 110, підприємництва – 64, управління – 121, освіти – 29, охорони здоров'я - 69, безпеки - 56, особистої свободи - 108, соціального капіталу - 58. Україна відстає від Росії (66 місце), Білорусі (54 місце), Литви (47 місце), Угорщини (39 місце) та інших своїх сусідів, хоча й обганяє Молдову (84 місце) і Туреччину (89 місце) [528].

З погляду відтворення дуже важливим є якість життя людини, її відчуття успішності, пристосованості, надійності, затребуваності. Комбінованим показником, який вимірює досягнення країн світу та окремих регіонів з точки зору їх здатності забезпечити своїм жителям щасливе життя, є Всесвітній індекс щастя (The Happy Planet Index). Укладачі рейтингу (New Economic Foundation) підкреслюють, що в тих країнах, де акцент ставиться на розвиток виробництва, а з ним і на економічне зростання, люди, як правило, щасливішими не стають, так як економічні теорії, яких дотримується влада цих держав, не мають нічого спільного з життям реальних людей. Індекс вимірює показники задоволеності жителів кожної країни і середню тривалість їхнього життя у співвідношенні з кількістю споживаних ними природних ресурсів. У 2012 році серед 151 країн світу Україна посіла 100 місце (її індекс щастя становив 37,583), обігнавши серед своїх сусідів лише Білорусь (103 місце) та Угорщину (104 місце) [523].

Крім соціально-економічних чинників на сучасну діяльність домогосподарств із забезпечення умов відтворення людини впливають фактори науково-технічного та інформаційно-комунікаційного розвитку. Але Україна в цій сфері також є не серед провідних. Так, за глобальним індексом інновацій (The Global Innovation Index) вона посідає 71 місце серед 142 країн, які були досліджені у 2013 році [738], її рейтинг за індексом економіки знань (The Knowledge Economy Index) становив 56 місце з 146 (2011 рік) [710], а за рейтингом рівня науково-дослідницької активності (Scientific and Technical Activity) у 2009 році вона посідала 40 місце зі 180 [722]. Хоча рівень освіти її громадян досить високий (31 місце зі 188), у країні досить низький рівень інноваційності (а відповідно, й продуктивності, й конкурентоспроможності) виробництва [376]. За таких умов українським домогосподарствам дуже важко забезпечити конкурентоздатність своїх трудових та інших ресурсів на національному і міжнародному ринках, що знижує можливості отримання адекватних доходів.

Загалом аналіз соціальних, економічних, політичних, науково-технічних, інформаційно-комунікаційних та ін. показників відтворення людини в Україні в контексті міжнародних порівнянь (додаток Р табл. Р.1) свідчить про негативні тенденції, які лише загострюються в умовах сучасної світової кризи. Це висуває додаткові вимоги до українських домогосподарств у забезпеченні добробуту як економічної основи відтворення людини.

Роль та значення домогосподарства в системі суспільного відтворення досить наглядно демонструє відома макроекономічна модель кругообігу ресурсів, продукту і доходів. У ній домогосподарство традиційно розглядається як суспільний постачальник ресурсів і споживач кінцевого продукту. Його роль у сучасному суспільному виробництві є значною: домогосподарства споживають більшу частину всіх споживчих товарів і послуг, які виробляють й пропонують фірми і державні підприємства. Зокрема, в Україні на «... кінцеві споживчі витрати всіх інституціональних секторів національної економіки протягом 2000-2007 років припадало у середньому 75-76 % ВВП. При цьому значну частку сукупних споживчих витрат економіки складали витрати сектора домогосподарств – 73-74 %.» [653, с. 118]. Саме попит домогосподарств на матеріальні блага та послуги є провідним у вирішенні головних питань національної економіки: що, скільки, як і для кого виробляти. За даними

Державної служби статистики України [99] (додаток Л), частка кінцевих споживчих витрат у ВВП у 2011 році становила 85 % , у тому числі на сектор домогосподарств припадало 66,5 % (рис. 2.1.)

Рис. 2.1. Динаміка структури ВВП України за категоріями використання у 2002-2011 роках, %

Побудовано автором на основі даних Державної служби статистики (додаток Л)

З іншого боку, домогосподарства є власниками і основними постачальниками ресурсів, тобто забезпечують вихідні умови виробництва економічних благ. Через інститут власності (насамперед на ресурси) домогосподарства реалізують свої економічні, соціальні та інші інтереси, забезпечуючи безперервність суспільного відтворення. Слід зазначити, що визначення ролі домогосподарств у ресурсному забезпеченні суспільного виробництва в економічній літературі є дещо заниженою: як правило, домогосподарства розглядаються як власники трудових ресурсів, а інші види ресурсів – капітал, земля, гроші та інші – залишаються поза увагою дослідників. Певною мірою це обумовлено своєрідною трактовкою прав власності. Незважаючи на те, що, наприклад, капітал, знаходиться у юридичній власності окремих фірм, фактичні функції володіння, на наш погляд [237], належать певним індивідам та їх домогосподарс-

твам (акції та інші активи належать особам, які й реалізують усю повноту економічної влади). Частка одержаних населенням України доходів від власності хоча й незначна, але зростає від 3 % у 2002 р. до 6 % у 2010 р., а у 2011 році становила 5,4 % (табл. 2.1). Особливості реалізації інтересів домогосподарства через систему відносин власності докладно досліджено в наступному розділі.

Таблиця 2.1

Динаміка суми і частки доходів від власності населення України у 2003-2011 роках

2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Доходи – всього, (млн грн)								
215672	274241	381404	472061	623289	845641	894286	1101175	1266753
в тому числі: доходи від власності (одержані)								
6706	8337	11072	13855	20078	28432	34654	67856	68004
Частка доходів від власності в загальній сумі доходів, %								
3,1	3,04	2,9	2,94	3,22	3,4	3,9	6,2	5,4

Розраховано автором за даними Державної служби статистики (Додаток М).

Роль домогосподарства в суспільстві не обмежується його прямою участю в системі виробництва та споживання ринкового продукту. Через систему оподаткування домогосподарства перерозподіляють власні доходи, спрямовуючи їх до державного та місцевих бюджетів, що дозволяє вирішити проблему фінансування громадського виробництва і неринкового споживання суспільного продукту. Існують й інші економічної мотивації та реалізації інтересів домогосподарства через неринкові механізми (демократію [249; 246], соціальні мережі неринкового обміну[43; 53; 72], соціальні інститути [94; 251], державну соціальну політику [226; 366] та ін.)

За допомогою системи делегування своїх повноважень (демократичні вибори, делегування частини економічних функцій і т.п.) домогосподарство як інституціолізований економічний, соціальний та політичний суб’єкт реалізує власні інтереси на національному та місцевому рівні управління, а через участь своїх членів в управлінні фірмами та державними підприємствами домогосподарства впливають на організацію виробництва на мікрорівні.

Особливості фази процесу відтворення, в який діє домогосподарство, визначають види необхідних ресурсів (власних або позикових) та їх матеріально-речовинний зміст. Необхідно зауважити, що серед витрат ресурсів домогосподарств за характером виявлення треба розрізняти явні (ресурсні) та неявні (сховані, альтернативні). Так, в оцінці ефективності споживання (або виробництва, обміну, розподілу) домогосподарства слід враховувати не тільки витрачання матеріальних та інших (часових, капітальних і т.п.) ресурсів, а й витрати і доходи від оптимального з альтернативних варіантів їх використання. Оцінка альтернатив дозволяє домогосподарству зробити висновок щодо оптимальних обсягів, темпів, структури, напрямків споживання, зберігання або інвестицій власних ресурсів.

Потрібно також враховувати характер формування витрат ресурсів домогосподарства. Серед них є такі, що обумовлені об'єктивним впливом зовнішнього середовища, і такі, що пов'язані з суб'єктивними чинниками (уподобання, бажання, вміння, звички членів домогосподарства, родинні та культурні традиції тощо). Суб'єктивний характер використання ресурсів не скасовує об'єктивності закономірностей прийняття рішень на рівні економічного суб'єкта.

У процесі суспільного відтворення домогосподарство здійснює щоденний вибір у декількох аспектах. По-перше, воно має зробити вибір між зайнятістю і дозвіллям, необхідною умовою якого є такі інституціональні умови, як особиста свобода і відсутність позаекономічного примусу до праці. Треба підкреслити, що, за визначенням Г. Беккера [689], такий вибір не є жорстко дихотомічним, оскільки неробочий час не можна вважати вільним, існує ще й потреба у витратах часу на домашнє хазяйнування. По-друге, має розподілити отримані доходи на споживання і заощадження, тобто здійснити вибір між поточним і майбутнім споживанням, що також визначається інституціональними чинниками (аналіз яких наведено у підрозділі 1.4). Третій вибір домогосподарства пов'язаний із використанням бюджету, структура надходжень і витрат якого, як показано у 2 розділі, знаходиться під впливом зовнішніх та внутрішніх інституціональних чинників (формальних і неформальних): економічний механізм, законодавство, суспільні норми і правила, етика, традиції, звички тощо. Саме тому діяльність домогосподарства у відтворювальному процесі слід розглядати насамперед як результат впливу інституціональної системи національної економіки.

В національній системі домогосподарство виконує різні функції, але головною є забезпечення певного рівня добробуту для відтворення людини, що ефективно реалізується за допомогою спеціалізованих соціальних інститутів – сім'ї, племені, клану. Сьогодні провідним серед них є інститут сім'ї [555, с. 5]. Одна з найбільш повних класифікацій функцій сім'ї розроблена М. Мацковским [395]. Функції родини він поділяє на суспільні, які спрямовані на задоволення потреб суспільства в цілому, та індивідуальні, пов'язані з інтересами окремих індивідів (табл.2.2).

Виконання вказаних функцій родини можливе лише за умов певного рівня добробуту, забезпеченням якого опікується домогосподарство. Тому основним чинником суспільного відтворення в національному господарстві є економічні функції домогосподарства з виробництва, реалізації та збереження людського потенціалу, реалізовані на основі сім'ї.

У ринковій економіці функціонування домогосподарства набуває певної специфіки: домогосподарство діє як інституціональний механізм відтворення людського капіталу. З такої точки зору функції домогосподарства зводяться до функцій трьох рівнів: 1) формування людського капіталу; 2) збереження людського капіталу; 3) реалізація людського капіталу. На кожному з них домогосподарство має свої завдання (табл. 2.3)

Як відомо, теорію людського капіталу розробив Беккер [688], популяризував її основні ідеї Т. Шульц. Сформульована Беккером і Шульцем модель людського капіталу стала основою для наступних досліджень у цій сфері.

Людський капітал за Беккером - це наявний у кожного запас знань, навичок, мотивацій. Інвестиціями в нього можуть бути освіта, накопичення виробничого досвіду, охорона здоров'я, географічна мобільність, пошук інформації. Як зауважив Р. Капелюшников [283], відправним пунктом для Беккера служило уявлення, що при вкладанні своїх коштів у підготовку та освіту домогосподарства поводяться раціонально, зважуючи відповідні вигоди і витрати. як і звичайні підприємці, вони зіставляють очікувану граничну норму віддачі від таких вкладень з прибутковістю альтернативних інвестицій (відсотками за банківськими вкладами, дивідендами з цінних паперів тощо). Залежно від того, що економічно доцільніше, домогосподарством приймається рішення або про продовження навчання, або про його припинення.

Таблиця 2.2

Функції родини [395]

Сфера сімейної діяльності	Функції	
	суспільні	індивідуальні
Репродуктивна	Біологічне відтворення суспільства	Задоволення потреби в дітях
Виховна	Соціалізація молодого покоління	Задоволення потреби в батьківстві, контактах з дітьми, їх вихованні, самореалізації в дітях
Господарсько-побутова	Підтримка фізичного здоров'я членів суспільства, догляд за дітьми	Отримання господарсько-побутових послуг одними членами родини від інших
Економічна	Економічна підтримка неповнолітніх і непрацездатних членів суспільства	Отримання матеріальних засобів одними членами сім'ї від інших
Сфера первинного соціального контролю	Моральна регламентація поведінки членів сім'ї в різних сферах життєдіяльності, а також відповідальності і зобов'язань у відносинах між подружжям, батьками та дітьми, представниками старшого й середнього покоління	Формування і підтримка пра-вових і моральних санкцій за неналежне поведінку і порушення моральних норм взаємовідносин між членами сім'ї
Сфера духовного спілкування	Розвиток особистості членів сім'ї	Духовне взаємозбагачення членів сім'ї. Зміцнення дружніх основ шлюбного союзу
Соціально-статусна	Надання певного соціального статусу членам сім'ї. Відтворення соціальної структури	Задоволення потреб у соціальному просуванні
Дозвільна	Організація раціонального дозвілля	Задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля, взаємозбагачення дозвільних інтересів
Емоційна	Емоційна стабілізація індивідів та їх психологічна терапія	Отримання індивідами психологічного захисту, емоційної підтримки в сім'ї. Задоволення потреби в особистому щасті і любові
Сексуальна	Сексуальний контроль	Задоволення сексуальних потреб

Таблиця 2.3

Домогосподарство як інститут забезпечення відтворення людського капіталу

Функції домогосподарства	Завдання домогосподарства
Формування людського капіталу	а) забезпечення умов народження дітей; б) первинна соціалізація дітей.
Збереження людського капіталу	а) ведення домашнього господарства; б) забезпечення умов відпочинку
Реалізація людського капіталу	а) організація сімейного бізнесу; б) забезпечення умов індивідуальної участі в економічній діяльності за межами домогосподарства

Тобто норми віддачі виступають як інституціональний регулятор розподілу інвестицій між різними типами і рівнями освіти, а також між системою освіти в цілому і національною економікою. Високі норми віддачі свідчать про недостатнє інвестування, низькі - про його надлишок.

Сучасна концепція людського капіталу є багатоаспектною, оскільки розглядає різноманітні сторони інвестування в людину. Основними аспектами інвестування домогосподарства в людину виступають освіта, харчування людини, екологічні та соціально-економічні умови її життя. В процесі інвестування у відтворення людського капіталу формуються певні навички: загальні, які пов’язані з умінням пошуку інформації, умінням формулювати проблему, навички роботи з текстами і числами; спеціальні, пов’язані з технологічними процесами і операціями; технічні, що відносяться до певних технологічних прийомів, а також суто фізичні, які використовуються в певних операціях [705, с 7].

Оскільки можливості інвестування обмежуються наявними у домогосподарства ресурсами, виникає проблема нерівності можливостей, наприклад, освітніх, тобто залежність рівня одержуваної індивідом освіти і його освітніх досягнень (наприклад, успішності) від так званого сімейного капіталу, який представляє собою, відповідно до концепції Дж. Коулмана [692], різні види ресурсів батьків дитини: економічний капітал - доходи, людський капітал - освіта

батьків, соціальний капітал – щільність внутрішніх і зовнішніх соціальних мереж [541, С. 259]. Поняття культурного та соціального капіталу детально розглянуті П. Бурдьє [93]. Культурний капітал, відповідно до його концепції, може виступати в трьох видах: інкорпорований, тобто пов'язаний із культурою, знаннями самої людини; об'єктивований, що міститься в культурних товарах, наявних у сім'ї; інституціоналізований, тобто у формі академічних кваліфікацій. О. Тоффлер вводить поняття «символічного капіталу - знання», який на відміну від традиційних форм капіталу є невичерпним і одночасно доступним великій кількості користувачів без обмежень [279, с. 48]. І. Ільїнський до складу людського капіталу крім капіталу освіти і капіталу здоров'я додає ще капітал культури [259, с. 30, 163.]. Іншими словами, реалізація відтворювальної функції домогосподарства відбувається за наявності складного комплексу економічного та соціального капіталу сім'ї.

Людський капітал має певні риси, які домогосподарство повинне враховувати в процесі його відтворення. (1) Формування людського капіталу потребує ресурсних витрат як від домогосподарства, так і від суспільства в цілому. (2) Людський капітал може бути накопиченим. (3) Людський капітал протягом життя людини не тільки зростає (людина набуває знання, досвід), але й зношується (фізично і морально). (4) Інвестиції в людський капітал дають власникові, як правило, більш високий дохід у майбутньому. (5) Інвестиції в людський капітал мають довгостроковий характер: в освіту – 12-20 років, у здоров'я – протягом усього життя. (6) Людський капітал неможливо відокремити від його носія – людини, а тому його неможливо успадкувати наступним поколінням. (7) Функціонування людського капіталу, а відповідно, і ступінь віддачі від нього залежить від економічних рішень людини, її інтересів, уподобань, рівня культури, традицій і звичок.

Відтворення людського капіталу домогосподарства відбувається нерівномірно. На відміну від фізичного капіталу, амортизація якого відбувається протягом строку його експлуатації, і по закінченні його вартість підлягає списанню, амортизація людського капіталу домогосподарства відбувається складніше. В перші роки використання людського капіталу за рахунок фізичного розвитку працівника і накопичення його виробничого досвіду його економічна цінність не зменшується, а зростає. Протягом першого десятиліття зростає вартість інтелектуального капіталу. До кінця другого

десятиліття темпи зростання морального і фізичного зносу запасу інтелектуального капіталу перекривають накопичення іншого активу людського капіталу - виробничого досвіду.

З цього періоду відбувається процес знецінення людського капіталу домогосподарства, і темпи його збільшуються до кінця третього десятиліття. Проте, після закінчення трудової діяльності не можна вважати, що відбулася повна амортизація людського капіталу. Якщо протягом усіх трьох десятиліть індивідуум постійно здійснював інвестиції в людський капітал, у його складові (освіта, здоров'я, мистецтво), то в цьому випадку також не можна говорити про знецінення людського капіталу. [599, с. 6]

Численні емпіричні роботи, здійснені на Заході, а останнім часом також і в Україні, в основному підтвердили теоретичні припущення детермінації обсягів інвестицій у людський капітал дітей, освітніх досягнень і намірів дитини (наприклад, вступу до вузу) обсягами сімейного капіталу (матеріального, людського, соціального, культурного). Повернення інвестицій домогосподарства в освіту відбувається як прямо, у вигляді доходів від ринкової діяльності, так і опосередковано, через більш цікаве життя, доступі до кращих благ, економічна ефективність яких також може бути оцінена.

Для оцінки результативності інвестицій домогосподарства у відтворення людського капіталу застосовують декілька методів. Методи оцінки людського капіталу, як правило, базуються на двох підходах: витратному і доходному. Серед них найбільш наглядними є такі, що враховують різницю у заробітній платі та рівні довічних доходів працівників у відсотковому або грошовому виразі. На їх основі можна зробити розрахунок зворотності витрачених коштів, у тому числі й з урахуванням втрачених можливостей отримання доходів. Прикладом такої методики є оцінка людського капіталу за Дж. Мінцером, запропонована у 1974 році. Витратний метод схожий на оцінку ефективності інвестицій у матеріальні об’єкти і будується на оцінці сукупних капіталовкладень у людину, включаючи витрати на освіту, охорону здоров’я, їжу, одяг, житло, транспорт, задоволення культурних потреб та ін.

Доходний метод ґрунтується на оцінці доходів населення у вигляді заробітної плати. Зокрема, на такому підході базується оцінка людського життя у страхуванні в разі тимчасової непрацездатності або смерті працівника. Дані методики розрахунків є суто академічними, у практиці інвестування домогосподарств не застосо-

вуються, хоча й беруться до уваги під час прийняття інвестиційних рішень.

Як показали дослідження в Росії, останнім часом сім'ї беруть активну участь у фінансуванні освіти і дітей, і дорослих. Але економічний механізм системи освіти поки що недостатньо відпрацьований, унаслідок чого значна частина витрат сімей не потрапляє в систему освіти, а деяка має корупційний характер [134; 540].

В Україні в структурі сукупних витрат домогосподарств частка витрат на освіту коливається від 1,1 % у 2005 році до 1,3 % у 2012 році [582]. У 2011 році 41,4 % студентів ВНЗ I – II рівнів навчання і 52,7 % студентів ВНЗ II-IV рівнів навчання отримували освіту за рахунок власних коштів домогосподарств [572, с. 59]. За результатами перепису вищу освіту в Україні мають 31,3 % населення (з них 40,6 % мешканців міст), що є досить високим показником [572, с. 63].

Порівняння умов отримання освіти в різних країнах світу можливо за допомогою Індексу рівня освіти (EI - Education Index). Хоча показники грамотності населення мають певні методологічні обмеження (не враховується якість освіти, її доступність, кількість студентів, що отримують освіту за кордоном тощо), вони можуть дати уявлення про стан освіти в країнах. За даними 2011 року (опубліковані у 2012 році) Україна посідає 31 місце серед 188 країн, що були досліджені. Її показники (EI 0,86) вищі, ніж сусідніх країн: у Польщі (EI 0,82; 37 місце), Росії (EI 0,78, 49 місце), Білорусі (EI 0,78; 52 місце), Молдови (EI 0,72; 76 місце), хоча й відстають від Чехії (EI 0,92; 12 місце), Латвії (EI 0,88; 19 місце) та Литви (EI 0,87; 25 місце) [270]. Протягом 1980-2012 рр. середня тривалість навчання в Україні збільшилася на 3,9 р., а очікувана тривалість навчання – на 2,9 р.[479].

Рівень освіти залежить від національних витрат на освіту, який виражається у відсотках від валового внутрішнього продукту (ВВП). Інвестиції в освіту є не тільки важливим способом збільшення людського капіталу країни та поліпшення перспектив економічного розвитку, вони мають і власну цінність, оскільки освіта розширює кругозір людей, забезпечує їм можливість самореалізації, сприяє їх матеріальному благополуччю та здоровому способу життя. Разом з тим, цей показник не враховує, наскільки рівномірно або нерівномірно розподіляються витрати на освіту за різними соціальними групами, співвідношення між державними та приватни-

ми витратами на освіту і структуру цих витрат. За даними Світового банку («World Development Indicators») станом на 2006-2010 рр. (опубліковані у 2012 р.) Україна посідає 57 місце в світі (зі 153 країн, що були досліджені), спрямовуючи на освіту 5,3 % ВВП. Серед сусідніх держав за рівнем витрат на освіту вона випереджає Польщу (5,1 %; 64 місце), Росію (4,1 %; 98 місце), Туреччину (2,9 %; 132 місце) [524].

Інвестиції домогосподарства в здоров'я (капітал здоров'я) здійснюються з метою формування, підтримки і удосконалення здоров'я і працездатності його членів. Стан здоров'я людини є її природним капіталом, частина якого є спадковим. Протягом життя відбувається зношення капіталу здоров'я, інвестиції в його підтримку уповільнюють цей процес [599, с. 3-4].

Ефективність інвестицій домогосподарства в капітал здоров'я визначають як співвідношення витрат на підтримку здоров'я і втрат, які може мати член домогосподарства внаслідок хвороби. В даному аспекті застосовують декілька методів розрахунку: «витрати – вигода», «мінімізації витрат», «витрати – ефективність», «витрати – корисність» та ін. [254, с. 5].

Для міжнародного порівняння результативності інвестицій в охорону здоров'я і оцінювання національних умов відтворення людини використовується Індекс рівня тривалості життя як показник очікуваної тривалості життя, який розраховується ПРООН. За даними 2010 року (опубліковані у 2012 році) Україна посідає 128 місце (68,8 років), пропустивши перед собою Росію (124 місце; 69,1 років), Молдову (119 місце; 69,6 років) та всіх інших своїх сусідів [533]. У рейтингу країн світу за рівнем смертності немовлят (Child Mortality Rate) (кількість випадків смерті дітей у віці до одного року на 1000 народжених живими) Україна посідає 60 місце зі 193, випереджуючи Росію (64 місце), Туреччину (72 місце), Молдову (84 місце) – дані за 2011 рік, опубліковані у 2012 році [526]. У період між 1980 і 2012 рр. передбачувана тривалість життя в Україні знизилася на 0,5 року [479], що також ілюструє негативні тенденції відтворення людини.

Ще гірше виглядають умови людського відтворення в Україні за показником темпу зростання населення (Population Growth Rate): 194 місце зі 195 країн, що були досліджені ПРООН у 2010 році (дані опубліковані у 2012 р.) [527]. Темп зростання населення - це виражена у відсотках відносна величина, яка розраховується як пока-

зник загального збільшення чисельності населення (або його зменшення, - тоді цей показник має від'ємне значення) протягом календарного року за рахунок природного приросту і міжнародної міграції. Природний приріст - це різниця між кількістю тих, хто народився і кількістю померлих або різниця між народжуваністю і смертністю населення. Значення індексу в Україні становило -0,6. У світі гірша ситуація лише у Молдови (- 1,1), яка посідає останнє 195 місце в рейтингу.

Зрозуміло, що рівень відтворення населення та тривалість його життя має тісний зв'язок із фінансуванням охорони здоров'я. За рівнем витрат на охорону здоров'я Світовим банком розраховується окремий індекс як загальний обсяг державних і приватних витрат на охорону здоров'я протягом календарного року, включаючи державні бюджети всіх рівнів, фонди медичного страхування, зовнішні займи, гранти та пожертвування від міжнародних закладів і недержавних організацій. Рівень розходів на охорону здоров'я виражається у відсотках від валового внутрішнього продукту (ВВП). У 2010 році (дані опубліковані у 2012 р.) Україна посіла 71 місце серед 187 країн, спрямувавши на охорону здоров'я 4,4 % ВВП. Цей показник гірший, ніж у Молдови (5,4 % ВВП), Туреччини (5,1 %), Польщі (5,4 %), хоча й кращий, ніж у Росії (3,2 %) [525].

У структурі сукупних витрат домогосподарств України частка витрат на охорону здоров'я коливається від 2,5 % у 2005 році до 3,4 % у 2012 році [582]. Серед сукупних ресурсів українських домогосподарств безготівкові пільги на оплату товарів та послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку тощо у 2012 році становили 0,5 %, що вдвічі менше ніж у 2003 році (1 %) [583]. Фактичне кінцеве споживання домогосподарств у сфері охорони здоров'я становило у 2012 році у фактичних цінах 58948 млн грн, що у 1,8 рази більше, ніж у 2008 році (32365 млн грн), хоча не так суттєво зросло у відносному вимірі (з 4,7 % до 5 %) [571, с. 18]

Недостатнє фінансування охорони здоров'я і низький рівень доходів призводить до того, що у багатьох випадках пенсіонери змушені працювати після досягнення ними пенсійного віку, незважаючи на стан свого здоров'я. Під диспансерним наглядом у лікувальних закладах знаходиться у 2 рази більше осіб пенсійного віку, ніж осіб працездатного віку (відповідно 138 497 та 66 661 у розрахунку на 100 тис. осіб згаданих груп населення) [572, с. 143].

Але й населення у працездатному віці не є здоровим. За останні 16 років захворюваність українців на активний туберкульоз зросла у 1,4 рази і досягла у 2011 році 30,7 тис. осіб з уперше в житті встановленим діагнозом або 67,3 на 100 тис. населення. Кількість ВІЛ-інфікованих, які перебували під диспансерним наглядом, на кінець 2011 року по Україні становила 120,2 тис. осіб (264,6 на 100 тис. населення), з них з діагнозом СНІД 18,8 тис. осіб (41,3 на 100 тис. населення) [572, с. 39-40]. Всі ці дані свідчать про вкрай небезпечні тенденції у сфері відтворення людського потенціалу в країні.

На стан здоров'я населення суттєво впливають умови праці. Так, на початок 2012 року в Україні майже третина (28,9 %) працівників працювала в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, в тому числі під впливом шкідливих хімічних речовин 1-4 класу небезпеки – 8,9 % працівників, пилу фіброгенної дії – 11,5 %, шуму та вібрації – 20 %. А в окремих галузях негативні рівні навіть подвоювалися: в добуванні вугілля – 73 %, добуванні лігніту і торфу – 77,4 %, виробництві коксу – 55,9 % працюючих знаходилися у небезпечних умовах [572, с. 50-51].

У забезпеченні людського розвитку і відтворення людини особливе місце належить жінкам. Її роль визначається виконанням сімейних функцій з народження і виховання дітей, догляду непрацездатних, вирішенні побутових та інших проблем. Певним чином умови людського відтворення на рівні домогосподарства пов'язані з вибором жінок між родиною і роботою [276]. Саме тому одним з ключових показників людського розвитку та відтворення людини за методологією ПРООН є індекс гендерної рівності (The Gender Equity Index), який вимірює досягнення країн за трьома основними напрямками: охорона репродуктивного здоров'я, громадянські права та можливості на ринку праці. За цим індексом серед 148 країн світу Україна зайняла 57 місце (значення індексу 0,338) після Росії (51 місце), Молдови (49 місце), Угорщини (43 місце), Литви (36 місце) [268; 479] (дані за 2010 рік, опубліковані у 2012 році).

Сучасні тенденції динаміки соціальної структури суспільства характеризуються пошуком нових форм організації домогосподарства. Чимало досліджень свідчать про негативні тенденції в розвитку родини як соціального інституту [286; 427]. Зростання ролі жінки у виробничій сфері, зміна її положення в сім'ї знизили статус традиційної шлюбно-сімейної моделі, з'явилися інші нові форми органі-

зації приватного життя. В основі руйнування сім'ї лежать насамперед економічні причини. Сучасна жінка освічена, професійна, краще ніж чоловіки пристосована для рутинної монотонної праці в офісі, що є в інформаційному суспільстві переважаючою.

Причому її домашня неоплачувана праця, за статистикою, щодня становить (незалежно від професії та роду занять) приблизно 4 години на добу. Американські дослідники економіки праці вирахували, що, за розцінками найманого персоналу, домашня праця жінки, якби вона була оплачуваною, оцінюється в 80-90 тис. доларів США на рік [355, с. 15]. В результаті при порівнянні ефективності двох сфер (виробничої та сімейної) з точки зору отримання особистого доходу з'ясовується, що вкладення у власну освіту, здоров'я, кар'єрне зростання приносять в грошовому еквіваленті набагато більший доход, є більш вигідними інвестиціями, ніж витрати часу та коштів на сім'ю і дітей [319, с. 329]. В результаті інвестиційні рішення сучасних домогосподарств зрушуються в бік позародинної організації процесу відтворення людського капіталу, інвестиції здійснюються насамперед в нинішнє, а не в майбутні покоління. Такій вибір детермінований суто економічною оцінкою ефективності відтворення людського капіталу, а соціальні, культурні, інформаційні та інші аспекти цього складного процесу залишаються вторинними. Саме сім'я виконує найважливішу суспільну функцію - передачу від покоління до покоління основних культурних кодів, цінностей і установок. За визначенням Ю. Васильчука, тут закладаються ті феномени розвитку соціальної людини, які потім реалізуються (або не реалізуються) у вищих досягненнях світової культури, в досягненнях націй і людства, світової економіки і міжнародних відносин [103, с. 53]. Слід зазначити, що пошук нових (неродинних) форм соціальної організації домогосподарства не впливає на економічний зміст його функціонування у відтворювальному процесі в національній економіці.

Можливості відтворення людини визначаються також екологічними умовами і станом управління природними ресурсами, які на світовому рівні віддзеркалює індекс екологічної ефективності (The Environmental Performance Index - EPI). Індекс вимірює досягнення країни з точки зору стану екології та управління природними ресурсами на основі 22 показників у 10 категоріях, які відображають різні аспекти стану навколишнього природного середовища та життєздатності її екологічних систем, збереження біологічного різ-

номаніття, протидію зміні клімату, стан здоров'я населення, практику економічної діяльності та ступінь її навантаження на навколишнє середовище, а також ефективність державної політики у сфері екології. Серед 132 країн світу, для яких у 2012 році було розраховано цей індекс, Україна посіла 102 місце (значення EPI 46,31), випередивши серед своїх сусідів Росію (106 місце), Молдову (108 місце), Туреччину (109 місце). Але сусідня Литва посіла 2 місце, Словакія – 12 місце, Польща - 22, Білорусь - 65 місце [522].

В Україні досить високим є рівень викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, хоча він дещо знижується протягом останніх років. Так, у розрахунку на одну особу в середньому по країні цей показник становив 150,5 кг, але в деяких регіонах він набагато вищий (Донецька область - 391 кг, Дніпропетровська область – 347,7 кг, Луганська обл. – 242,6 кг) [572, с. 48].

Отже, роль домогосподарства як економічного суб'єкта у відтворювальному процесі є багатомірною і тісно пов'язаною з реалізацією функцій домогосподарства на різних етапах процесу суспільного відтворення. Виокремлення таких сфер діяльності є суто аналітичним, у реальному житті процеси відтворення є одночасними і відбуваються в єдиному нерозривному потоці.

2.2. Домогосподарство як суб'єкт процесу споживання

Споживацька діяльність тривалого часу залишалася на периферії наукового дослідження, хоча в літературі підкреслювалося особливе місце споживання в розвитку людини і суспільства [104]. Різні аспекти теорії споживання індивідів і домашніх господарств розглядали такі відомі економісти, як А. Сміт [560], Д. Рікардо [20], Г. Беккер [62], І. Бентам, Л. Вальрас, М. Вебер [110], Т. Веблен [113], Ф. Візер, К. Менгер, Є. Бем-Баверк [6], У. Джевонс, Дж. Дьюзенберрі [697], Дж. Катона [709], Дж. М. Кейнс, Р. Клауер, С. Кузнець [712], Х. Лейбенстайн [347], К. Д. Ланкастер [344], Ф. Модільяні [617; 685; 686; 690], В. Парето, А. Пігу [474; 475], Р. Саймон, Є. Слуцький, І. Фішер [634; 699]; М. Фрідмен [637; 701], Дж. Р. Хікс [643; 644].

Традиційно економічна наука, починаючи з фізіократів, основну увагу приділяла процесу виробництва, сприймаючи інші фази відтворювального процесу як вторинні. Хоча головною метою виробництва завжди проголошували споживання, практично не дос-

ліджені такі його економічні аспекти, як витрати споживання, час споживання, умови споживання, його організація, результативність та ефективність, у той час як аналогічні питання щодо виробництва досліджуються досить ретельно всіма теоретичними школами. Наприклад, час на споживання блага економічною наукою нерідко ототожнюється з часом відпочинку, а витрати на ефективне споживання розглядаються як витрати виробництва у сфері споживання.

Згідно з неокласичною позицією, в основі діяльності домогосподарств лежить універсальний принцип раціональної максимізації добробуту. Але цільова настанова такої максимізації відрізняється в різних соціально-економічних системах: для одних суспільств це максимізація доходу, для інших – максимізація престижу в очах оточення або релігійного благочестя. Тому максимізація кінцевого ефекту вибору домогосподарства в споживанні має відносно обмежений характер. Іншим інституціональним обмеженням споживацького вибору домогосподарств є обмеженість окремих членів домогосподарств до сприйняття і обробки інформації щодо предметів і технологій споживання.

Слід з'ясувати економічний зміст процесу споживання. На перший погляд, споживання пов'язується з фізичним витрачанням, знищенням матеріальних благ (наприклад, поглинанням їжі або зношенням одягу). У сучасному світі значна частина споживаних благ не має предметної форми, а виступає як послуга. Тому під процесом споживання доцільно розуміти використання корисних властивостей благ (матеріальних, нематеріальних речей чи процесів). Важливим аспектом розуміння змісту категорії споживання є її застосування лише до обмежених (економічних) благ на відміну від так званих «вільних благ», тобто тих що знаходяться у вільному доступі для всіх.

Процес споживання може бути розглянутий як процес безповоротного витрачання вартості благ. У цьому полягає його принципова відмінність від інших складових господарського процесу: виробництва, розподілу, обміну, які пов'язані зі створенням, збереженням вартості та зміною її форм. Але на відміну від споживання на підприємстві, де вартість матеріальних чинників виробництва є витратами та переноситься на вартість продукту, особисте споживання у домогосподарстві є завжди інвестуванням у людський капітал, що створюється в межах домогосподарства і передбачає зрос-

тання його вартості. Тому важливо розрізняти проміжне та кінцеве споживання.

У сучасних умовах все більше уваги науковці приділяють сфері кінцевого споживання [296; 369; 466; 473]. Розуміння процесу кінцевого споживання благ як витрачання їх вартості не означає, що одночасно не відбувається процесу виробництва, як це спостерігається у процесі проміжного споживання. В процесі кінцевого споживання відбувається створення головного господарського ресурсу – людського. В цьому сенсі важливим стає аналіз купівельної поведінки, ролі та функцій домогосподарства як кінцевого споживача. На наш погляд, слід чітко розрізняти споживацьку та купівельну діяльність домогосподарства. Остання може розглядатися як один із способів задоволення потреб - ринковий. Але споживання домогосподарств може здійснюватися й у натуральній формі. Співвідношенню ринкового та неринкового споживання домогосподарств присвячено досить багато економічних, статистичних, демографічних та соціальних досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема роботи Д. Блекуелла [75], А. Вдовиченко [108], І. Ільїна [258], Л. Лавриненко [342], Ю. Петруні [473], Г.Россінської [539] та ін.

Як відомо, домогосподарство виконує в економічній системі низку функцій, серед яких головною є специфічна функція забезпечення економічних умов (тобто певного рівня добробуту) відтворення людини і людського розвитку, а в ринкових умовах - відтворення людського капіталу. Її реалізації підкорюється вся економічна, соціальна, інституціональна, організаційна та інша діяльність домогосподарства. Провідна мета діяльності домогосподарства позначається на всіх сферах його життя.

Місце і роль домогосподарства у процесі суспільного відтворення пояснює функціональна модель його відтворювальної діяльності, що дозволить дослідити особливості її реалізації, призначення у взаємозв’язку із внутрішніми та зовнішніми елементами. Складність та багатоформатність функціональних настанов економічного життя детермінує складність такої моделі. Системні обмеження подібної моделі вперше запропонувала Ю. Артамонова [25, с. 118]. З аналітичною метою можна сформувати її пофазні частини, зокрема модель споживацької, виробничої, обмінної та розподільної діяльності. Система ознак (параметрів) такої моделі може включати наступні складові (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Параметри функціональної моделі відтворювальної діяльності домогосподарств

Слід підкреслити, що модель функціонування домогосподарства у сфері споживання є багатокомпонентною і неоднорідною за структурою, містить велику кількість складових, розгалужений характер зв'язків елементів, тісний взаємозв'язок із зовнішнім середовищем, наявність елементів випадковості, мінливість у часі. Вона може бути застосована до аналізу як на мікрорівні (окремого домогосподарства або індивіда), так і на макрорівні (національної економіки), і навіть на глобальному рівні.

Особливістю сучасного етапу розвитку людської цивілізації є процеси глобалізації, що впливають на реалізацію функцій домогосподарства в будь-якому регіоні планети. Це стосується насамперед споживацької діяльності: відбувається глобальна стандартизація продукту та технологій його споживання. Параметрична модель діяльності домогосподарства може розглядатися як статична або динамічна, що віддзеркалює розвиток, зміну стану і характеристик процесу споживання в часі.

У процесі суспільного відтворення на фазі споживання задіяні всі економічні суб'єкти: держава, що регулює процеси споживання через економічну та соціальну політику, фірми, які пропонують для споживання домогосподарствам матеріальні блага та послуги, до-

могосподарства, які є основними кінцевими споживачами і своїм попитом детермінують структуру, темпи, напрями та цільову настанову процесу виробництва. Відповідно до законодавства України споживач є «фізичною особою, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника» [212, ст. 1, п.22].

Процес споживання знаходиться під впливом системи спеціалізованих інститутів, які забезпечують його ефективність. Так, інтереси домогосподарств у споживанні захищають спеціалізовані організації – спілки та товариства споживачів, розроблено спеціальне правове регулювання (закони, правила, стандарти, технічні умови тощо), створено спеціалізовані лабораторії з нагляду за якістю продуктів та послуг, діє розгалужена система страхування та перестрахування споживчих ризиків, у багатьох країнах світу законодавчо закріплено право споживачів на гарантійне обслуговування та сервіс складної продукції, регулюється якість та форма рекламного впливу.

У розвинених країнах і країнах, що розвиваються, законодавство із захисту прав споживачів або повністю базується, або значною мірою враховує основний міжнародно-правовий документ у цій галузі, підготовлений економічною і соціальною радою ООН (ЕКО-СОС) – «Керівні принципи для захисту інтересів споживачів», схвалені Генеральною Асамблеєю ООН резолюцією від 9 квітня 1985 р. № 39/248. До основних прав споживачів «Керівні принципи» віднесли: право на безпеку товарів; право на інформацію; право на вибір товарів; право на виявлення своїх думок; право на задоволення основних потреб; право на відшкодування збитків; право на освіту; право на здорове навколишнє середовище.

В Україні законодавство про захист прав домогосподарств у сфері споживання складається з Закону України «Про захист прав споживачів» [212], Цивільного кодексу України [649], Господарського кодексу України [150] та інших нормативно-правових актів, що містять положення про захист прав домогосподарств у сфері споживання. Так, Закон України «Про захист прав споживачів» регулює відносини між споживачами товарів, робіт і послуг та виробниками і продавцями товарів, виконавцями робіт і надавачами послуг різних форм власності, встановлює права споживачів, а також

визначає механізм їх захисту та основи реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів.

До системи споживчого права як комплексного цивільно-правового інституту, крім Закону України «Про захист прав споживачів», належать інші законодавчі акти чи окремі їх норми у сфері торговельного та інших видів побутового обслуговування населення. Такими є, зокрема, постанова Кабінету Міністрів України від 19 березня 1994 р. № 172 «Про реалізацію окремих положень Закону України «Про захист прав споживачів», «Порядок відбору в господарюючих суб'єктів сфери торгівлі, громадського харчування і послуг зразків товарів, сировини, матеріалів, напівфабрикатів, комплектуючих виробів для перевірки їх якості» та «Порядок проведення контрольної перевірки правильності розрахунку із споживачами за надані послуги і реалізовані товари», затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 2 квітня 1994 р. № 215 та ін.

Важливе значення для споживчого права мають закони України «Про захист від недобросовісної конкуренції» [211], «Про рекламу» [218] та інші нормативні акти, які містять окремі норми, що прямо чи опосередковано сприяють захисту прав споживачів.

В Україні з 1974 року в спеціалізованому інституті ДП «Укрметртестстандарт» формується Фонд технічних умов (ТУ). До Фонду щомісячно надходять ТУ з усіх регіонів України, проходять аналітико-синтетичну обробку з метою створення електронного банку даних «Технічні умови України», унікального інформаційного ресурсу, який зібрав інформацію про майже 50 000 найменувань продукції, що виготовляється в Україні в усіх галузях народного господарства, її виробників та власників ТУ. Якість зазначеної продукції відповідає вимогам ТУ, документам МОЗ України та чинному законодавству. Такими механізмами інституціональне середовище забезпечує домогосподарствам умови для ефективного та безпечного споживання.

У 1992 р. в Україні був створений Державний комітет у справах захисту прав споживачів, завданням якого були розробка і втілення в життя державної політики із захисту прав споживачів. У липні 2000 р. відповідно до Указу Президента України «Про Державний комітет стандартизації, метрології та сертифікації України» [615] новостворений Державний комітет стандартизації, метрології та сертифікації України став правонаступником ліквідованого Державного комітету України у справах захисту прав споживачів. Ін-

ституціональне регулювання сфери споживання в Україні розвивається: з 2011 року діє нове Положення про Державну інспекцію з питань захисту прав споживачів, яка здійснює державний нагляд за додержанням законодавства про захист прав споживачів [616].

Крім нормативно-приписних гарантій якісного споживання, важливу роль у забезпеченні надходження у торговельну мережу якісних товарів відіграють сертифікація та гарантії, які умовно можна назвати організаційними (ліцензування, патентування), інформаційними (маркування, штрихове кодування, рекламування), контрольно-запобіжними (контрольні перевірки якості, санітарні вимоги до умов продажу, зберігання тощо), правозахисними (санкції за порушення вимог законодавства щодо якості) заходами. В основу національної системи технічного регулювання умов споживання домогосподарств України закладаються міжнародні принципи діяльності впливової Міжнародної організації із стандартизації (ISO), членом якої Україна стала в 1993 р., Європейських організацій CEN/CENELEC.

Права домогосподарств у сфері споживання захищає складний механізм перевірки якості продукції ще на стадії її виробництва – її сертифікація. Сертифікацію можна визначити як комплекс заходів, спрямованих на з'ясування відповідності продукції встановленим або ініційованим вимогам, про що видається належний сертифікат. До створеної Держстандартом України системи УкрСЕПРО входить 131 орган сертифікації, 565 випробувальних лабораторій, 11 органів сертифікації систем якості. В основу побудови УкрСЕПРО закладені настанови та принципи міжнародних документів, прийнятих у рамках міжнародних інститутів ISO/1EC і ГАТТ/СОТ.

Відповідно до законодавства України, сертифікація продукції може бути обов'язковою чи добровільною. Держстандартом України затверджується перелік продукції, що підлягає обов'язковій сертифікації, та визначаються строки впровадження. Сертифікація передбачає перевірку й випробовування продукції для визначення її характеристик, а також подальший державний технічний нагляд за сертифікованою продукцією. В разі позитивного проходження випробувань компетентним органом видається сертифікат, і заявникові надається право маркувати продукцію спеціальним знаком відповідності. Добровільна сертифікація може здійснюватися з ініціативи виробника, продавця, споживача, органів державної виконавчої влади, громадських організацій і окремих громадян на договір-

них умовах між заявником і органом із сертифікації щодо відповідності продукції вимогам, які не віднесені до обов'язкових.

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини» ніякий харчовий продукт (окрім виготовленого для особистого споживання), продовольча сировина і супутні матеріали не можуть бути ввезені, виготовлені, передані на реалізацію, реалізовані або використані іншим чином без документального підтвердження їх якості та безпеки. Документами, що підтверджують належну якість та безпеку харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів, є:

1) сертифікати відповідності;

2) Державний реєстр харчових продуктів, продовольчої сировини, супутніх матеріалів або висновок державної санітарно-гігієнічної експертизи;

3) ветеринарний дозвіл для харчових продуктів та продовольчої сировини тваринного походження;

4) карантинний дозвіл для продукції рослинного походження.

Імпортні харчові продукти, продовольча сировина і супутні матеріали допускаються на митну територію України за умови виконання постачальником правил їх реєстрації та сертифікації (ст. 16 Закону).

Незважаючи на те, що сертифікація на відміну від стандартизації, безпосередньо не містить показників, яким має відповідати продукція, що виготовляється, вона сприяє встановленню фактичної якості виготовленої продукції, знижує можливість реалізації неякісної продукції, дисциплінує суб'єкти підприємництва і, безперечно, виконує щодо споживача інформаційну функцію, повідомляючи про властивості товару. У зв'язку з цим потребує активізації система заходів інформування споживачів стосовно характеристик тих товарів, які не відповідають вимогам стандартів та інших нормативних документів України, що забезпечить вільний вибір товарів.

Як показали дослідження П. Гудзя [170], необхідність сертифікації споживання домогосподарств стосується не тільки матеріальних продуктів, а й сфери послуг, зокрема, муніципального управління. Практика сертифікації послуг, що надаються органами державної та місцевої влади набула досить широкого поширення у 80-90-ті роки XX ст. в Америці, Європі, зокрема у Нидерландах, Німеччині, Швейцарії, Австрії, Чехії, Польщі та ін. В 2003 році в Україні у м. Бердянськ (Запорізька обл.) вперше було адаптовано польський

досвід застосування міжнародних стандартів системи управління якістю на муніципальні послуги ISO 9001:2000. У 2005-2007 він був використаний у м. Комсомольськ (Полтавська обл.), Славутич (Київська обл.), Макіївка (Донецька обл.), Коростень (Житомирська обл.). У 2006 р. на відповідність стандарту сертифікована система управління якістю Головного управління державної служби України [489].

Сьогодні ще зарано стверджувати, що в Україні вже діє ефективна система, яка перешкоджає потраплянню в торговельну мережу неякісних товарів, але вже створена і активно використовується спеціалізована інституціональна система захисту прав домогосподарств та їх членів у сфері споживання, яка допомагає реалізувати домогосподарствам їх головну специфічну функцію – забезпечення умов людського розвитку і відтворення людського капіталу на мікрорівні.

Межі сфери споживання як частки господарської діяльності визначаються метою та способом реалізації процесу споживання. Мета споживання домогосподарства пов'язана із задоволенням потреб його членів та домогосподарства як такого. Оскільки споживацька діяльність домогосподарства здійснюється з метою задоволення потреб, то, очевидно, її результатом повинне бути задоволення споживача, носія (в ринкових умовах) людського капіталу. Модель споживацької поведінки домогосподарств визначається мотивами здійснення цієї діяльності. В сучасній соціологічній та економічній літературі [415; 296] виокремлюють три основні мотиви споживацької поведінки: конформістське споживання («ефект приєднання до більшості»), коли вибір продуктів споживання детермінований завданням підвищення самооцінки і статусу людини; демонстративне споживання («ефект сноба»), за яким споживчий вибір спрямовано на придбання дорогих товарів у кількості, що перевищує потреби; звичайне споживання, яке відбувається за умов визначених статусних позицій і призводить до формування певних уподобань та звичок. Тип споживання обирається домогосподарством у залежності від рівня доходів, ментальних настанов, звичок, формальних і неформальних норм споживання, існуючих у суспільстві тощо. С. Цирель виділив декілька типів традиційного споживання у домогосподарствах (аскетичне споживання монахів і пустельників; мінімізоване споживання нижчих верств населення; накопичувальне споживання заможної частини суспільства, що макси-

мізує споживання; престижне споживання еліти, спрямоване на використання унікальних речей) [650, с. 46].

Поведінку домогосподарства на ринку споживчих товарів і послуг визначає його соціальний статус. У європейських країнах (Франція, Німеччина, Італія, Великобританія) маркетологами виділено вісім соціальних груп домогосподарств, які розрізняються за моделлю споживання: верхівка суспільства, консерватори; головуючі традиціоналісти; традиційний робочий клас; головуючі «нові»; законодавці мод; авангард; соціальні «утриманці»; незаможні [309].

В літературі нерідко підкреслюється здатність ринкової системи організації суспільних економічних зв'язків задовольнити найвибагливіші запити платоспроможних споживачів. Але, як показує практика, індустріальне масове виробництво (а лише воно здатне задовольнити масовий попит населення) не є персоніфікованим. За Е. Геллнером, сучасний тип споживання є не масовим і не індивідуальним, а модульним, оскільки вибір здійснюється в єдиному глобальному супермаркеті зі стандартного набору можливостей [138, с. 16-22].

Процес реалізації економічної активності домогосподарства у сфері споживання є здійсненням споживацької діяльності під час задоволення всіх видів потреб домогосподарства і його членів. Потреби, як відомо, визначаються сутністю людини як істоти біологічної і соціальної. Звідси й поділ потреб на фізіологічні та соціальні. Перша їх група включає первинні життєві потреби (повітря, вода, їжа, житло, розмноження). Потреба у джерелах доходу для задоволення життєвих потреб домогосподарства «розкладається» на спектр так званих «вторинних життєвих потреб» (потреба у роботі, що дає оплату, знаннях і навичках, у послугах транспорту і зв'язку та ін.). Людині притаманні також соціальні потреби, прямо пов'язані з суспільним характером людського життя. Вони включають потреби в певному соціальному статусі, сприятливих особистих стосунках (дружба, любов, спілкування), в діяльності, яку поважають у суспільстві і яка забезпечує суспільне визнання та повагу. Структуру основних потреб, їх групування та ієрархію докладно вивчив та запропонував ще у 1954 році у вигляді так званої «позитивної теорії мотивації» засновник гуманістичної психології А. Г. Маслоу [392; 393]. Задоволення всіх видів потреб (у структурі, а не абсолютно) дозволяє реалізувати адекватний людський розвиток та розширене відтворення людського капіталу [363; 365; 594].

В структурі сукупних витрат домогосподарств України протягом останнього десятиріччя споживчі витрати займають значну частку – більше 90 %, серед них левова частка належить витратам на продукти харчування (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Динаміка структури сукупних витрат домогосподарств України у 2001 – 2011 роках, %

Побудовано автором на основі даних Державної служби статистики України (табл. В.1, додаток В)

Споживання товарів і послуг населенням України здійснюється, в основному, за рахунок власних коштів громадян. Так, у 2012 році в структурі фактичного кінцевого споживання домашніх господарств частка їх витрат на купівлю товарів і оплату послуг для особистого споживання зменшилась у порівнянні з 2011 роком на 0,3 % і становила 83,7 %. Проте на 0,3 % збільшилась питома вага послуг, наданих населенню за рахунок коштів сектора загального державного управління, і становила 15,4 %. [571, с. 17]

За даними державної служби статистики в Україні протягом останнього десятиліття знижувалася частка бідного населення, що позначилося на споживанні домогосподарств. (табл. 2.4)

Зі зміною рівня доходів домогосподарств змінюється структура споживання основних харчових продуктів: зростає частка м’яса, риби, яєць, фруктів і знижується частка цукру, хліба й картоплі, що свідчить про оптимізацію споживчої корзини населення (табл. 2.5)

Таблиця 2.4

Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму [185]

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
у відсотках до загальної чисельності населення	82,7	83,3	76,2	65,6	55,3	49,7	12,7	7,1	5,8	8,8	7,8

Таблиця 2.5

Споживання продуктів харчування в домогосподарствах (у перерахунку в первинний продукт) у середньому за місяць у розрахунку на одну особу [576]

	2000											
м'ясо і м'ясопродукти, кг	3,3	2,8	3,3	3,9	4,0	4,4	4,7	5,1	5,1	4,8	5,1	5,1
молоко і молочні продукти, кг	17,1	17,3	18,8	19,1	20,2	21,7	22,3	22,1	22,6	19,8	19,1	18,9
яйця, шт.	18	16	17	17	18	21	19	20	20	20	20	20
риба і рибопродукти, кг	1,3	1,4	1,4	1,4	1,6	1,8	1,9	1,9	2,1	1,8	1,8	1,7
цукор, кг	3,5	3,3	3,1	3,2	3,6	3,6	3,2	3,2	3,4	3,2	3,0	3,1
олія та інші рослинні жири, кг	1,8	2,0	2,0	2,0	1,9	1,9	1,7	1,7	1,8	1,9	1,8	1,8
картопля, кг	10,4	11,1	10,3	9,9	10,1	9,6	8,7	8,3	8,4	8,0	7,6	7,7
овочі та баштанні, кг	9,5	9,0	9,5	9,0	8,7	9,1	9,4	8,7	9,3	10,1	9,5	10,1
фрукти, ягоди, горіхи, виноград, кг	2,5	2,2	2,4	2,5	2,7	3,1	3,0	3,6	3,7	3,6	3,7	3,7
хліб і хлібні продукти, кг	10,7	10,7	10,7	10,3	10,4	10,3	9,8	9,6	9,6	9,3	9,3	9,2

Але деякі зміни в структурі домашнього харчування, які відбулися у 2011 році, свідчать про інші, негативні тенденції: збільшилося споживання цукру – на 3 %, картоплі – на 1,3 %, скоротилося споживання риби та рибопродуктів – на 6 %, хліба та хлібопродуктів, молока та молочних продуктів – на 1 % кожного. Залишилося на рівні попереднього року споживання м'яса та м'ясопродуктів, яєць, олії та інших рослинних жирів і фруктів, ягід, горіхів, винограду. Порівняно з 2010 р. калорійність домашнього харчування зменшилася на 2 %. Вміст вуглеводів у спожитих продуктах харчування збільшився на 1,2 %, що свідчить про погіршення структури харчування [572, с. 96].

Слід зазначити, що як і в доходах, у споживанні спостерігається диференціація населення України. Так, за абсолютною величиною середньодушових сукупних витрат домогосподарства з дітьми поступаються домогосподарствам без дітей: якщо у 2011 році по домогосподарствах з дітьми середньодушові сукупні витрати становили 1150,3 грн на місяць, то без дітей – 1555,7 грн, або менше в 1,35 рази.

Відповідно, і можливості здійснювати покупки у сім'ях з дітьми є меншими. Найбільш істотною є різниця у величині витрат на продукти харчування, яка сягає 227 грн у розрахунку на одну особу. На непродовольчу складову сім'ї з дітьми витрачають на 61 грн менше, а на послуги – на 44,3 грн [424, с 62].

Існує чимало потреб, які задовольняються так званими суспільними товарами: оборона, армія, поліція, благоустрій міст і селищ, екологічна безпека тощо, для виконання яких домогосподарство залучає інститут держави й оплачує його послуги через систему оподаткування (табл. 2.6).

Чимало з потреб неможливо або неефективно задовольняти на рівні окремого індивіда: створення сприятливого мікросередовища, продовження роду, виховання дітей, догляд за недієздатними тощо. Тому виникає і відтворюється спеціальний соціально-економічний інститут, який допомагає здійснити процес споживання та забезпечити його ефективність – домогосподарство і його соціально-суспільну форму - родину.

Домогосподарства неродинного типу (гуртожитки, монастирське господарство, тимчасові туристичні табори тощо) підкорюються тій же меті – забезпеченню ефективного споживання та задоволення життєвих потреб їх членів.

Таблиця 2.6

Кінцеві споживчі витрати сектора загального державного управління за функціями у 2012 році (у фактичних цінах) [420]

	У цілому за рік	
	млн грн	відсотків до підсумку
Кінцеві споживчі витрати сектора загального державного управління	272 816	100,0
Державні послуги загального характеру	25 060	9,2
Діяльність та послуги в галузі оборони	11 991	4,4
Діяльність щодо забезпечення громадського порядку та безпеки	31 959	11,7
Економічна діяльність	15 170	5,6
Охорона навколишнього середовища	1 166	0,4
Діяльність та послуги в галузі житлово-комунального господарства	5 608	2,1
Діяльність та послуги в галузі охорони здоров'я	58 985	21,6
Діяльність та послуги у сфері відпочинку, культури та релігії	8 171	3,0
Діяльність та послуги в галузі освіти	90 868	33,3
Діяльність та послуги у сфері соціального забезпечення та соціальної допомоги	23 838	8,7

Колективні споживчі витрати в структурі ВВП за категоріями кінцевого використання (рис. 2.4.) протягом останніх років коливалися в інтервалі 6-7 %, індивідуальні споживчі витрати 10-13 %.

Рис. 2.4. Динаміка структури витрат ВВП за сектором загального державного управління (індивідуальні та колективні споживчі витрати), %

Побудовано автором за даними Держстату (додаток Л, табл. Л.1)

Задоволення потреб домогосподарства у сфері послуг відбувається за різними напрямками: житлові послуги, охорона здоров'я, відпочинок і культура, освіта, релігія, охорона довкілля тощо, які в сучасних умовах надають відповідні організації та інститути: заклади освіти, ЖКГ, охорони здоров'я та інші. В структурі послуг некомерційних організацій найбільшу вагу мають житлові послуги (18,6 %), послуги політичних (40,6 %) і релігійних (10,9 %) організацій (рис. 2.5).

Споживчі витрати державного сектора спрямовані насамперед на надання послуг у сфері освіти (33 %), охорони здоров'я (21 %) та забезпечення громадського порядку (12 %) (рис. 2.6.).

Таким чином, домогосподарства, намагаючись задовольнити попит для задоволення власних інтересів у сфері споживання, фактично стимулюють створення і розвиток держави та інших інститутів.

В результаті сукупного впливу об'єктивних і суб'єктивних чинників споживання в структурі кінцевих споживчих витрат домогосподарств у 2012 році витрати на продукти харчування та безалкогольні напої становили 38,9 %, алкогольні напої, тютюнові вироби та наркотики 7,7 %, одяг і взуття 6,6 %, житло, вода електро-

енергія, газ та інші види палива 12 %, предмети домашнього вжитку 4 %, послуги транспорту 12 % (табл. 2.7).

Рис. 2.5. Структура кінцевих споживчих витрат некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства, за цілями за 2012 рік, %

Побудовано автором за даними Державної служби статистики України (додаток Л, табл. Л.2)

В сучасних умовах у діяльності домогосподарств у сфері споживання відбуваються значні кількісні та якісні зміни. Поширюються можливості задоволення потреб через систему суспільного споживання (служби побуту), громадську сферу послуг, що нерідко дублює традиційні послуги домогосподарств. Розроблений та широко впроваджений комплекс машин та механізмів для автоматизації домашньої роботи (пральні, посудомийні автомати, мікрохвильові, електро- та газові печі, домашні роботи тощо) змінює зміст домашньої праці, підвищує її ефективність (табл. 2.8).

Рис. 2.6. Структура кінцевих споживчих витрат сектора загального державного управління в 2012 році, %

Побудовано автором за даними Державної служби статистики України (додаток Л, табл. Л.3).

Як свідчать дані таблиці 2.8, більшість помешкань у міських поселеннях України обладнані водопроводом, каналізацією, центральним опаленням, централізованим газопостачанням, що суттєво впливає на побут населення. Для мешканців сільських будинків частка сучасного побутового обладнання є меншою, але й вона має тенденцію до зростання.

Одночасно зростають вимоги до домашньої робочої сили. Для орієнтації у складному світі сучасних товарів, оптимізації їх вибору треба мати достатню кваліфікацію домогосподарок. Процес споживання в сучасних умовах має бути раціонально організованим, що також потребує певних зусиль. Насамперед це означає оптимізацію витрат домогосподарств на споживання за рахунок планування витрат (це допоможе запобігти стихійним покупкам, розподілити витрати у часі), грамотне споживання (без намагань наздогнати моду, без нестримних бажань, за відсутністю шкідливих звичок, ведення здорового способу життя), використання можливостей дешевих покупок (сезонних розпродажів та створення домашніх запасів), грамотні маркетингові дослідження ринку, вивчення якостей пропонованих товарів і послуг, багато з яких є досить складними, знання умов експлуатації товарів, їх зберігання, ремонту, комплексне бачення ринку (компліментарних і субституційних благ).

Таблиця 2.7

Кінцеві споживчі витрати домашніх господарств за цілями за 2012 рік [300]

	У фактичних цінах		У постійних цінах 2007 року, відсотків до попереднього року	
	млн грн	відсотків до підсумку	зміна обсягу	зміна дефлятора
Кінцеві споживчі витрати домашніх господарств	**986540**	**100,0**	**11,7**	**2,0**
Продукти харчування та безалкогольні напої	384212	38,9	15,0	-1,0
Алкогольні напої, тютюнові вироби та наркотики	76168	7,7	18,7	7,6
Одяг і взуття	65293	6,6	20,8	-1,1
Житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	119882	12,2	5,2	5,5
Предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	40178	4,1	5,3	1,2
Охорона здоров'я	46476	4,7	9,1	3,5
Транспорт	120863	12,3	6,3	6,5
Зв'язок	23436	2,4	9,1	1,3
Відпочинок і культура	38126	3,9	7,5	-0,2
Освіта	13535	1,4	1,3	4,8
Ресторани та готелі	24624	2,4	5,3	4,6
Різні товари та послуги	33747	3,4	15,4	2,9

Таблиця 2.8

Обладнання житла домогосподарств України у 2010 – 2011 рр. [574, с. 39].

	Всі домогосподарства		у тому числі, які проживають			
			у міських поселеннях		у сільській місцевості	
	2010	2011	2010	2011	2010	2011
Кількість домогосподарств (тисяч)	17050,3	17022,7	11788,0	11774,6	5262,3	5248,1
Розподіл домогосподарств (%) за наявністю в їх житлі:						
центрального опалення	41,4	41,6	59,1	59,6	1,5	1,0
індивідуальної системи опалення	37,3	37,2	31,3	30,9	50,7	51,4
водопроводу	71,9	73,8	90,1	91,3	31,0	34,4
каналізації	70,8	72,4	89,1	90,3	29,8	32,4
гарячого водопостачання	32,8	32,5	45,4	44,4	4,7	5,7
газової колонки	15,0	15,7	18,4	18,6	7,4	9,1
централізованого газопостачання	74,4	75,2	84,2	84,6	52,4	54,3
балонного газу	15,7	15,2	5,2	5,1	39,1	37,8
електроплити підлогової	4,7	4,9	6,6	6,6	0,3	1,0
ванної або душу	66,3	68,0	84,8	86,0	24,9	27,7
телефону	51,8	49,8	62,9	61,0	27,0	24,9
сміттєпроводу	14,7	14,2	21,3	20,5	...	...

За рахунок залучення жінок до сфери послуг відбувається взаємне проникнення та переплетіння сфер діяльності домогосподарств та суспільства. Науково-технічний і соціальний прогрес впливають на процес споживання в усіх домогосподарствах.

У той же час у структурі споживання значну частку займають нові типи товарів і послуг, призначені не тільки для побутового використання, а й для освіти, бізнесу, наукової роботи та інших інтелектуальних потреб: мобільні телефони, персональні комп'ютери, програмне забезпечення, доступ до Інтернету. Такі товари обумовлюють не тільки споживання як таке, а й є умовою зростання якості людського капіталу, розвитку виробництва. Змінюються технології споживання, воно набуває глобального характеру, стираються національні та кастові відмінності, прискорюється темп процесу споживання, зростає його економічна ефективність [344; 466; 473].

Результати таких тенденцій у споживанні не можна розглядати однобічно: вони мають як позитивні, так і негативні економічні, соціальні, демографічні та інші наслідки (для здоров'я, культурної спадщини, інституціонального розвитку тощо). Ці зміни самі по собі не є предметом даного дослідження, але вони викликають зміну суспільної оцінки результатів діяльності домогосподарства та детермінують його інституціональну форму, що потребує ретельного аналізу.

Як і інші види економічної діяльності, споживацька діяльність домогосподарства потребує затрат певних ресурсів у грошовій (фінансовій) і натуральній (фізичній) формі. Серед них можна визначити (1) ресурси часу, (2) ресурси витрат зусиль (праці), (3) інформаційні ресурси. (4) капітальні ресурси. Наявність ресурсів домогосподарства визначається рівнем доходів та власністю. Щодо витрат ресурсів у процесі споживання, варто зауважити, що це витрати, пов'язані безпосередньо з процесом вживання продукту або послуги, на відміну від виробничих витрат, обумовлених продовженням процесу виробництва у сферу споживання - доведення продукту до споживчої кондиції: приготування їжі, догляд за житлом та його ремонт, догляд за одягом, його прання, ремонт, чистка тощо. Крім того, існує певна теоретична проблема розмежування витрат споживання та відпочинку. І справді, чи можна ототожнювати час на вживання вечері чи перевірки домашніх завдань дітей з дозвіллям?

Чисті витрати споживання ще майже не досліджувалися економічною наукою. Між тим, їх визначення дозволило б адекватно

оцінити ефективність діяльності домогосподарства як споживача благ та послуг ринкового та неринкового походження. Як приклад необхідності такого розмежування можна навести статтю Є. Дуракової, де автор розглядає витрати споживання виключно як витрати, пов'язані з ринковою діяльністю. Хоча авторське визначення таких витрат і відноситься до сфери споживання: «під витратами споживання варто розуміти витрати, що виникають у споживача з моменту виникнення попиту на товар до його кінцевого використання та утилізації» [190, с. 198], їх структура пропонується як витрати виключно на придбання товару (витрати часу і грошей на пошук товару, транспортні, пов'язані з його доставкою, торгова комісія тощо), тобто стосується сфери ринкового обміну.

Сучасний економічний словник дає таке визначення витрат споживання: «Витрати споживання – це затрати, пов'язані з придбанням, покупкою, забезпеченням умов використання та споживання товару» [512, с. 99]. Але тут існує явне змішування витрат сфери споживання («використання»), сфери виробництва («забезпечення умов споживання») і сфери обміну («придбання, покупка»).

На наш погляд, крім прямих та очевидних витрат (вартість самих споживаних благ) до витрат споживання домогосподарств слід додати:

- витрати ресурсів на обслуговування товару (технічний та експертний огляд, чищення, профілактичні заходи);
- витрати ресурсів, пов'язані з використанням товару (витрачені матеріали (посудомийна машина – вода, електрика та миюча рідина, принтер - картридж) і компліментарні товари (автомобіль – бензин));
- витрати ресурсів на здобуття навичок користування благом (на певну освіту, наприклад, технічну, комп'ютерну тощо, вивчення споживчих якостей блага);
- витрати ресурсів на запобігання негативних наслідків (зіпсування здоров'я або погіршення оточуючого середовища) та отримання додаткових можливостей, які надає дане благо (користування комп'ютером буде більш ефективним при підключенні до мережі Інтернет);
- витрати ресурсів, пов'язані з установкою, ремонтом, демонтажем блага (певною мірою це може розглядатися також як виробничі витрати домогосподарства);

- витрати ресурсів на страхування, охорону, гарантійне обслуговування споживчих благ.

Словник бізнес-термінів додає до них ще й витрати на утилізацію відходів [558].

Слід зауважити, що хоча процес споживання домогосподарства відбувається за межами ринку, це не скасовує ринковий характер більшості його витрат. Витрати часу (прямі та альтернативні) також можна вважати вартісними.

Результатом економічної діяльності домогосподарства у сфері споживання є споживацьке задоволення як умова людського розвитку. Виникає питання про джерело засобів задоволення потреб домогосподарства – матеріальних благ та послуг. У домогосподарство як в окрему господарчу одиницю блага та послуги можуть проникнути ззовні – через ринок або неринковими шляхами (реципроктними або редистрибутивними), чи бути виробленими у середині домогосподарства. В першому випадку йдеться про діяльність домогосподарства у сфері розподілу та обміну продукту, в другому – у сфері його внутрішнього виробництва. Зрозуміло, що виокремлення таких сфер діяльності є суто аналітичним, у реальному житті процеси відтворення одночасні, відбуваються в одному нерозривному потоці.

За дослідженнями С. Цареля, існують певні риси споживання, які сприяють перевагам ринкового товарообміну: індивідуальний і раціональний вибір найбільш бажаних товарів; готовність до придбання нових товарів, заміні старих речей більш сучасними; існування моди, яка змінюється декілька разів протягом життя одного покоління, наслідування моді [650, с. 47].

Ринковий спосіб задоволення споживчих запитів домогосподарств є дешевшим, передбачає широку гаму можливостей задоволення, тому сучасні домогосподарства намагаються використовувати потенціал ринку, вдаючись до натурального виробництва тільки в умовах «провалля» ринкового механізму. Через споживчий попит домогосподарства підтримують існування ринкової системи.

Таким чином, модель діяльності домогосподарства у сфері споживання набуває такого вигляду (рис. 2.7).

Рис. 2.7 Функціональна модель споживацької діяльності домогосподарства

Проведений аналіз діяльності домогосподарства у сфері споживання демонструє наступне:

- у процесі суспільного відтворення на фазі споживання задіяні всі економічні суб'єкти: держава, що регулює процеси споживання через економічну і соціальну політику; фірми, які пропонують для споживання домогосподарствам матеріальні блага та послуги; домогосподарства, які є основними кінцевими споживачами;
- для забезпечення ефективності діяльності у сфері споживання функціонує відповідне інституціональне середовище, яке має певну організаційну структуру, правове регулювання, систему контролю прав домогосподарств як споживачів;
- мета діяльності домогосподарства у сфері споживання пов'язана із задоволенням потреб його членів та домогосподарства як цілого, а її результатом є задоволення споживача. Оскільки головною функцією домогосподарства є забезпечення умов відтворення людського капіталу та людського розвитку, споживацька діяльність спрямована на її реалізацію;
- споживацька діяльність домогосподарства потребує затрат певних ресурсів, серед яких можна визначити ресурси часу, ресурси витрат зусиль (праці), інформаційні ресурси та капітальні ресурси.

Запропонована функціональна модель домогосподарства як суб'єкта процесу споживання визначає його особливе місце у відтворювальній структурі національної економіки.

2.3. Домогосподарство в системі суспільного виробництва

Одним із суттєвих напрямків господарської діяльності домогосподарства є виробництво. Ця сфера навіть визнається провідною. Так, на думку відомого французького економіста Р. Барра, домашнє господарство є виробничою одиницею, що комбінує фактори виробництва - землю, працю, капітал для задоволення потреб, сукупність людей і речей, пов'язаних з одним центром обліку та підпорядковані одному органу, що приймає рішення [42]. Не важко переконатися, що автор бачить у домашньому господарстві по-перше, виробничу одиницю, яка комбінує фактори виробництва; по-друге, сукупність людей і речей з єдиним центром обліку та прийняття рішень. Відмінність позиції Барра від раніше наведених точок зору інших авторів (Розділ 1) полягає в тому, що в його розу-

мінні «домогосподарство» є «домовиробництвом», тобто він акцентує увагу не стільки на споживчій і об'єднувальній ознаках домогосподарств, скільки на його виробничій діяльності.

С. Барсукова вирізняє домашню працю як націлену на виробництво товарів і послуг виключно для внутрішнього споживання домочадців на відміну від ринкової та примусової праці. Серед видів домашньої праці автор виокремлює працю з фізичного відтворення дорослих членів домогосподарства і відтворення поколінь (догляд за дітьми) [45, с. 22]. Крім того, існує чисто виробнича складова домашньої праці. У вітчизняній статистиці виробнича діяльність домогосподарств визначається як ведення підсобного господарства.

Зазвичай виробнича діяльність домогосподарства у ринковій формі визначається як дрібне товарне виробництво [55]. Таким видом виробничої діяльності займаються переважно селянські (фермерські) господарства. В українській правовій практиці поняття «особисте підсобне господарство» (ст. 56 Земельного кодексу України від 18.12.90 р. N 561-XII) згідно з роз'ясненням Держкомзему (лист Держкомзему від 05.04.2002 р. № 14-22-4/2080) визначено як тотожне поняттю «особисте селянське господарство» (ст. 33 Земельного кодексу України від 25.10.2001 р. N 2768-III). Але в Україні розвиток підприємництва домогосподарств у сільському господарстві суттєво обмежений у порівнянні з іншими галузями. У 2011 році кількість зайнятих працівників за сектором підприємства - фізичні особи у сільському господарстві становила 32,9 тис. осіб [298]. Обсяг реалізованої продукції, створений ними становив 3 435,9 млн грн [437]. У той же час у промисловості зайнято в 5 разів більше (171,3 тис. осіб [298]) і реалізовано продукту майже у 4 рази більше (13 662,9 млн грн [437]). Ще більше помітна різниця з торгівлею: зайнято у 45,4 разів більше, ніж у сільському господарстві, реалізовано продукту у 39 разів більше.

Створення в домогосподарстві благ для обміну за невартісним принципом є основою реципроктних відносин з іншими домогосподарствами [53]. Запропоновані осі (ринкова економіки – домашня економіка – реципроктний обмін) створюють методологічну базу дослідження економічної діяльності домогосподарств [45, с. 22].

Як і інші види господарської діяльності, хазяйнування домогосподарства у сфері виробництва можна розглянути за такою схемою (рис. 2.8).

Рис. 2.8. Функціональна модель виробничої діяльності домогосподарства

Виробнича діяльність домогосподарства здійснюється у двох головних напрямках. По-перше, це діяльність, метою якої є самозабезпечення та господарсько-побутові роботи всередині домогосподарства для задоволення потреб членів домогосподарства. По-

друге, це виробнича діяльність поза межами домогосподарства, метою якої є отримання прибутку, або виготовлення продукту на продаж. Тому виробнича діяльність домогосподарства поділяється на внутрішню і зовнішню. Внутрішнє виробництво здійснюється всередині домогосподарства насамперед за рахунок власних ресурсів. Незалежно від подальшого використання продукту – всередині господарства або на продаж – домогосподарство залишається його хазяїном.

Суб'єктом внутрішньої виробничої діяльності домогосподарства є господар та члени його домогосподарства, об'єктом – продукція (і послуги) власного виробництва. Нерідко процес внутрішнього виробництва домогосподарства є доведенням покупних продуктів до кондиції споживання (рис. 2.9.).

Рис. 2.9 - Структурна схема виробничої функції домогосподарства

Домогосподарства також беруть участь у виробничій діяльності на фірмах, у державному секторі, в інших домогосподарствах,

що для даного домогосподарства є зовнішньою діяльністю. Вона може відбуватися як у межах національної економіки, так і на міжнародному ринку, наприклад, робота члена домогосподарства у міжнародній компанії. В такій ситуації домогосподарство надає свої ресурси (платно або безоплатно), але не має можливості використовувати або розпоряджатися продуктом такої діяльності. Виробничу діяльність здійснює інший суб'єкт - хазяїн виробництва. Роль домогосподарства зводиться до продажу ресурсів та отримання факторних доходів.

Ринкова діяльність домогосподарства може здійснюватися в підприємницькій діяльності, діяльності сімейних компаній, веденні сімейного бізнесу. Родинний бізнес є найстарішим інститутом бізнесу. В багатьох країнах світу його частка становить більше 70 % національного бізнесу і відіграє провідну роль у зростанні добробуту населення. Наприклад, в Іспанії 75 % бізнесу організовано у формі сімейних фірм. Сімейний бізнес ранжується від дрібного та середнього до конгломератів, які оперують мільйонами в різних індустріях і країнах. Серед сімейних фірм відомі Salvatore Ferragamo, Benetton і Fiat Group в Італії; L'Oreal, Carrefour Group, LVMH і Michelin у Франції; Samsung, Hyundai Motor і LG Group у Південній Кореї; BMW і Siemens в Німеччині; Kikkoman і Ito-Yokado в Японії; Ford Motors Co і Wal-Mart Stores в США [547].

Частка сімейних компаній у світовому бізнесі, за різними оцінками, коливається від 50 до 95 % залежно від регіону. За даними учасників міжнародної конференції з сімейного бізнесу 2006 р., відсоток сімейних компаній у розвинених країнах такий: у Португалії - 70, Франції - 60, Великобританії - 70, Нідерландах - 74, Іспанії - 75, Швеції - 78, Фінляндії - 80, Германії - 84, США - 85, Італії - 90. Оцінка в Росії - близько 50 % від загальної кількості компаній [391, с. 27]. Компанія «номер один» у списку Fortune 500 протягом ряду років - Wal-Mart Stores - є сімейною. Серед сімейних компаній всім відомі IKEA, WRIGLEY, Faber-Castell, BENETTON, LEGO, Hallmark, LG Electronics, Marriott International, FIAT, SAMSUNG, BACARDI. Кожна родинна фірма займає особливе місце в національному господарстві. Кофейна компанія Долмар, заснована ще у 18-му столітті, має майже 400 млн євро в рік обороту і є світовим стандартом якості кофе. Сімейний молочний бізнес (виробництво і переробка молока на сир) у Голландії, мережа хутрових салонів «Діоніс» у Греції, італійський Дім Моди «Etro» у власності родини,

який належить 90 % компаній країни – це приклади успішного родинного бізнесу. Більше 90 % усього бізнесу в Фінляндії також знаходиться у родинній власності [275].

Особливе місце посідають підприємства-фізичні особи, які втілюють самостійну ринкову діяльність власне домогосподарств у різних сферах національного господарства. У 2010 році в Україні їх частка в загальній кількості суб'єктів господарювання становила 84 %, у 2011 р. – 79,6 %. Певним чином самостійна виробнича діяльність домогосподарств на ринку проявляється й у діяльності малих підприємств, частка яких становить 15 % (у 2010 р.) – 19 % (у 2011 р.) (табл. Н.1, додаток Н)

Різниця між кількістю зайнятих працівників і кількістю найманих працівників показує участь членів домогосподарства (самозайнятість) у діяльності підприємств (в Україні у 2010 році для підприємств - фізичних осіб вона становила 1 805,1 тис. осіб, у 2011 р. – 1 325,9 тис. осіб). На малих підприємствах участь у діяльності ненайманих працівників становила 120,8 тис. осіб у 2010 р. і 79,7 тис. осіб у 2011 році. (Розрахунок автора за даними Державної служби статистики України: табл. Н.1, додаток Н)

Підприємницька діяльність домогосподарств є чинником не тільки зростання добробуту родини, а й усієї національної економіки. У Великобританії в сімейному бізнесі зайнято 50 % населення країни, приблизно половина податкових надходжень поступає у бюджет з сімейних підприємств [202, с. 30]. Родинні компанії становлять основу економіки Німеччини: це більше 85 % промислових підприємств, 3 млн робочих місць [275]. За даними Фонду «Сімейні підприємства» (Stiftung Familienunternehmen), у період з 2006 по 2008 роки сімейний бізнес у Німеччині щорічно збільшував кількість зайнятих більш ніж на два відсотки. Для порівняння - компанії, що увійшли до біржового індекс DAX, за аналогічний період скоротили кількість співробітників більш ніж на два з половиною відсотки [186]. В Іспанії сімейні фірми виробляють 65 % ВВП. В Латинської Америці родинні фірми дають 60 % ВВП [547]. У Польщі дрібні господарства становлять 84,7 % від загальної кількості господарств, які займаються сільськогосподарською діяльністю [681, с. 167]. В Угорщині, Чехії, Польщі широке впровадження сімейного бізнесу сприяло менш болючому проходженню перехідного стану, який продовжувався лише декілька років на відміну від України або Росії.

Ринкова виробнича діяльність домогосподарств має специфічні риси в країнах світу, але кожна з них завдяки малим розмірам і специфічній організації має переваги перед іншими державними і приватними компаніями. По-перше, сімейне виробництво має змогу швидко реагувати на динаміку ринкової кон'юнктури. По-друге, є формою збереження родинного багатства, забезпечує спадкоємців майбутніми доходами. По-третє, малі підприємства створюють нові робочі місця, діють як певний соціально-економічний амортизатор у сфері зайнятості. За статистичними даними у США кожне третє нове робоче місце виникає саме у сімейних компаніях [577, С.54]. В умовах кризи сімейні підприємства не скорочують робочі місця, навіть зі зниженням прибутковості [30]. Суттєвою перевагою сімейного бізнесу є відсутність бюрократії, довіра, зацікавленість у кінцевих результатах діяльності, мотивація до найкращого задоволення потреб клієнтів і створення позитивного іміджу бізнесу. Є в ринковій діяльності домогосподарств і проблеми, насамперед пов'язані з неринковим характером внутрішніх сімейних відносин.

В Україні сільськогосподарська діяльність домогосподарств також виявила більшу стабільність у порівнянні з сільськогосподарськими підприємствами. На рисунку 2.10 видно, що коливання за сектором господарств населення має меншу амплітуду, що свідчить про певну стабільність домогосподарств.

Для здійснення виробничої діяльності домогосподарству необхідні ресурси, які за походженням можуть бути внутрішніми та зовнішніми (покупними). Розглядаючи домашнє виробництво аналогічно суспільному, слід зазначити, що ресурси, які одноразово беруть участь у виробничому процесі, виконують функцію оборотних фондів (за термінологією фірми), а капітальні ресурси – функцію основних фондів. Зазвичай матеріальне ресурсне забезпечення домашнього виробництва розглядається як споживання певних товарів довгострокового використання (холодильників, мікрохвильових пічей, швейних машин тощо). Але реальне використання цих механізмів можливе лише у виробничій діяльності (продукту або послуг) домогосподарства. Як свідчать дані статистичного дослідження, кількість таких товарів у домогосподарствах України зростає (табл. 2.9).

Рис. 2.10. Індекси обсягу сільськогосподарського виробництва в Україні, % до попереднього року

Розраховано і побудовано автором на основі даних Державної служби статистики України (додаток П, табл. П.1)

Крім покупних товарів і послуг та капіталу (позичених коштів), домашнє виробництво потребує від членів витрат власних капітальних витрат, трудових зусиль, часу та інформаційних витрат, витрат на придбання навичок та знань. Як і в інших сферах діяльності, витрати ресурсів у домашньому виробництві можуть бути явними та прихованими (альтернативними). За висновками неокласичної теорії та маржиналізму саме останні визначають ефективність, структуру та необхідність цієї діяльності.

Ресурсне забезпечення визначає можливість і напрямки ринкової діяльності домогосподарств. Так, відсутність стартового капіталу на етапі становлення малого бізнесу детермінували його галузеву орієнтацію. Перші підприємства створювалися у сфері послуг (торгових, консалтингових, медичних, освітніх тощо), з накопиченням капіталів інвестиції перемістилися у будівництво, сільське господарство, промисловість.

Малий бізнес суттєво вплинув на економічне зростання, конкурентоспроможність України, вирішення соціальних проблем зайнятості, формування доходів тощо [377]. Галузеву орієнтацію ринкової діяльності домогосподарств України у 2011 році (за сектором підприємств-фізичних осіб) демонструє табл. 2.10.

Таблиця 2.9

Наявність у домогосподарствах України окремих товарів тривалого користування[1)] [421]

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012
Наявність у домогосподарствах окремих товарів тривалого користування[2)] (у середньому на 100 домогосподарств, штук)										
- телевізори кольорові	69	71	74	79	83	91	96	107	110	115
- відеоплеєри, відеомаг-нітофони, DVD-програ-вачі, цифрові фотоапарати	13	13	14	16	17	22	21	21	41	43
- магнітофони, магнітоли	43	43	41	39	35	34	27	20	13	10
- фотоапарати	22	23	25	27	30	36	35	38	26	21
- персональні комп'ютери	1	2	3	4	6	9	12	22	25	33
- холодильники і морозильники	93	93	94	95	96	99	100	106	109	112
- мікрохвильові печі	1	2	3	3	5	9	14	29	33	41
- кухонні комбайни	3	3	4	4	3	5	5	9	10	12
- пральні машини	74	74	74	75	74	77	78	84	85	87
- електропилососи	56	55	54	56	56	62	64	74	75	77
- швейні машини	48	46	43	40	35	35	32	31	28	25
- кондиціонери	0	0	0	0	1	1	1	4	6	8
- супутникові антени	0	0	0	1	1	1	3	10	13	18
- мотоцикли, сноумобілі	7	6	5	5	4	4	3	3	2	2
- велосипеди, моторолери, мопеди, скутери	43	44	42	40	41	44	44	48	47	49
- автомобілі	17	16	16	16	16	16	17	20	21	22
- мобільні телефони[3)]	…	…	…	…	15	44	81	149	167	187

[1)] Починаючи з 2006р. опитування домогосподарств щодо наявності у них товарів тривалого користування проводиться один раз на два роки.

[2)] Розрахунки наявності в домогосподарствах товарів тривалого користування, проведені за результатами вибіркового опитування, враховують фактичну наявність цих товарів незалежно від терміну експлуатації, джерел надходження (куплені, подаровані тощо), стану (враховуються як справні, так і тимчасово несправні товари, які знаходяться у поточному ремонті або чекають ремонту).

[3)] Показник включено у програму обстеження умов життя домогосподарств, починаючи з 2004р.

Таблиця 2.10

Частка фізичних осіб – підприємців у кількості суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності у 2011 році

(у % до загальної кількості суб'єктів відповідного виду економічної діяльності*) [299]

	Фізичні особи-підприємці
Усього	**79,6**
у тому числі	
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	31,2
Промисловість	61,0
Будівництво	38,9
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	89,4
торгівля автомобілями та мотоциклами, їх технічне обслуговування та ремонт	81,2
оптова торгівля і посередництво в оптовій торгівлі	56,8
роздрібна торгівля; ремонт побутових виробів та предметів особистого вжитку	97,2
Діяльність готелів та ресторанів	78,7
Діяльність транспорту та зв'язку	82,2
Фінансова діяльність	52,2
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	68,1
Освіта	66,4
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	72,3
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	88,7

* може бути заявленою участь у декількох видах діяльності

Існує тісний зв'язок діяльності домогосподарства у сферах виробництва, обміну та споживання. Проведений попередній теоретичний аналіз підводить до виділення двох фундаментальних різновидів споживчої діяльності домогосподарств, в основі утворення яких лежить такий критерій, як «спосіб отримання блага для цілей споживання». Це, по-перше, споживча діяльність, заснована на купівельній діяльності (купівлі), по-друге, споживча діяльність, заснована на домашньому виробництві. Тобто домогосподарська діяльність у сфері виробництва може розглядатися як опосередкований зв'язок між купівельною та споживчою діяльністю, доведення

покупних товарів до споживчої кондиції реалізується за допомогою здійснення домашнього виробництва.

Результат купівельної діяльності, тобто «товари і послуги суспільного виробництва» трансформується в ресурси «покупні товари і послуги» і «капітал», які необхідні для здійснення домашнього виробництва з метою набуття «базових споживчих благ». Результат домашнього виробництва служить ресурсом, необхідним для реалізації споживчої діяльності.

Між типами споживання та типами виробництва і товарообміну існує певна залежність, яку докладно вивчив Цирель [650]. Ступінь натуральності домашнього виробництва та включеність домогосподарства в суспільний розподіл праці визначається загальним рівнем доходів населення, зрілістю ринку та традицій, що панують у суспільстві.

Крім того, співвідношення внутрішнього виробництва домогосподарства та його участь у зовнішньому виробничому процесі значною мірою детерміновано іншими інституціональними чинниками. Так, у дореформеній Україні матеріальне благополуччя родини за інших рівних умов визначалося ступенем участі її членів у процесі суспільного виробництва і лише в малій частці залежало від їхньої діяльності в межах домашнього господарства. В результаті переходу до ринкової системи ситуація помітно змінилася. Адаптуючись до цих умов, українські домашні господарства активізували свою діяльність за рахунок інтенсифікації власних трудових та економічних функцій. Домогосподарства були змушені шукати додаткові джерела доходів, нерідко намагаючись виконувати трудові функції на двох або навіть трьох робочих місцях. В умовах скорочення реальних доходів і зниження рівня життя відбулося зростання масштабів додаткової зайнятості у вигляді вторинної зайнятості, участі у неформальному секторі ринку праці та ін. Криза 90-х років змусила чимало домогосподарств активніше використовувати дачні ділянки під сільськогосподарське виробництво.

Сьогодні до найбільш поширених видів послуг домогосподарств, які пропонуються на продаж, є ремонт і пошив одягу, взуття, викладацька діяльність, комп’ютерний набір текстів, ремонт квартир, побутової техніки, торгові та транспортні послуги тощо. Члени домогосподарств у межах вторинного сектора зайнятості пропонують більше 200 різноманітних послуг [356, с. 82]. Тим самим з розвитком ринку баланс між участю членів домогосподарств

в суспільному виробництві та зайнятістю на рівні домашнього господарства змістився на користь останнього.

Однією з важливих проблем економічного аналізу є порівняння ефективності праці у приватному і суспільному секторі. В дослідженні виробничої діяльності домогосподарства сформувалися два протилежних підходи. За результатами дослідження Інституту порівняльних досліджень трудових відносин (Росія), населення великих міст, що отримує частину продуктів із власних дачних ділянок, витрачає на купівлю продуктів харчування стільки ж, скільки і те, що нічого не вирощує. Автори зазначили, що «підсобне господарство – це виключно неефективний спосіб задоволення базових потреб людей. Родини витрачають велику кількість часу і грошей для виробництва овочів, які можуть бути легко і ефективно вироблені на фермах» [223, с. 16].

Підхід інших дослідників прямо протилежний. Як визначають В. Жеребін і А. Романов, «за багатьма видами рослинництва і тваринництва, особливо за віддачею з одиниці земельної ділянки, особисті підсобні господарства і присадибні селянські господарства набагато перевершують колективні господарства» [200, с. 406]. Практично в усіх українських публікаціях, присвячених особистому підсобному господарству, відзначаються більш високі врожайності культур і продуктивність сільськогосподарських тварин, більша віддача засобів виробництва [359, 323 та ін.]. Але точно визначити співвідношення рівнів ефективності виробництва в цих секторах складно, на що вказує цілий ряд авторів [321; 446; 662; 665]. Як зазначається у дослідженнях учених Інституту аграрної економіки, у розрахунку на одиницю земельних угідь виробництво валової продукції вище в подвір'ях, в розрахунку ж на одиницю трудових ресурсів - у громадських господарствах, хоча оцінка трудомісткості продукції господарств населення може бути тільки приблизною через недостатню інформаційну базу [456]. В даному аспекті показовими є результати діяльності домогосподарств у Росії. «Державна програма розвитку сільського господарства і регулювання ринків сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства на 2008-2012 роки» ставила своєю метою доведення до 2012 року питомої ваги племінної худоби в загальному поголів’ї сільськогосподарських тварин до 13 % [151]. Як показали дослідження в 1999-2006 рр., сільські подвір’я досягли цього рівня у

2001 році, а у 2008 році перевищили його більше ніж у тричі [463, с. 300].

Домашні господарства посідають значне місце у виробництві окремих видів сільськогосподарської продукції. Так, у 2009 році у Житомирській області населення виробило 15 % зернових культур, 12 % цукрових буряків, 92 % картоплі, 95 % овочів, 99 % плодів та ягід. Досить вагома частка господарств населення й у тваринництві: 81,7 % м'яса всіх видів (у забійній масі), 85,5 % молока, 76,6 % яєць [552]. В останні роки в окремих секторах сільгоспвиробництва значно погіршилися умови хазяйнування. Так, наприклад, виробнича собівартість овочів відкритого ґрунту за 2000-2009 рр. зросла у 2,3 рази, що призвело до скорочення суспільних підприємств - виробників овочів (з 3,9 тис. у 1990 до 426 од. у 2009 році). У той же час виробництво та урожайність овочів зросли (табл. 2.11), що свідчить про зростання виробництва овочів у несуспільному секторі.

У радянські часи орієнтація виробництва на суто суспільні форми хазяйнування стримувала реалізацію потенціалу виробництва домогосподарств. Однак, надання дрібному сімейному виробництву якоїсь винятковості, визнання його пріоритетним напрямком розвитку виробництва (в тому числі й аграрного), на наш погляд, - інша крайність, яка не сприяє якнайшвидшому вирішенню сучасних економічних і соціальних проблем, тим більше, що і самі особисті підсобні господарства в значній своїй кількості перебувають сьогодні у важкому становищі. Це відбувається, перш за все, тому, що в умовах слабкої власної матеріально-технічної бази та працезабезпеченості зруйнована система зв'язку і підтримки особистих підсобних господарств державою та сільгосппідприємствами, яка існувала раніше. В результаті відбулася різка диференціація не тільки сільгосппідприємств, а й особистих підсобних господарств населення.

На наш погляд, розвиток домашнього виробництва (аграрного та промислового) має відбуватися в тісному комплексному поєднанні з іншими організаційними формами виробництва (великого приватного виробництва, державних підприємств), за допомогою та під захистом держави. Саме такий підхід дозволить використати потенційні можливості домогосподарств і не знищити їх.

Таблиця 2.11

Динаміка виробництва та урожайності овочів в Україні у 1990 – 2012 рр. [554]

Виробництво овочів, тис. т													
1990	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
6666	5821	5907	5827	6538	6964	7295	8058	6835	7965	8341	8122	9833	10017
Урожайність овочів, ц з 1 га площі збирання													
149	112	123	124	139	149	157	171	152	174	183	174	195	199

Основу системи матеріального виробництва становить складна сукупність організаційно-економічних відносин у сфері підприємницьких структур і господарських ланок. Головною рушійною силою цієї системи є особистий інтерес, а загальною фундаментальною основою життєдіяльності людини – індивідуальна діяльність з правом її власності на засоби виробництва і результати праці. Інтереси індивідуального виробника-власника реалізуються з найбільшим ефектом у різних формах спільної діяльності.

Такою унікальною формою є кооперативна, що дозволяє індивідуальному виробнику максимально використовувати свої ресурси і мати додаткову вигоду від спільно здійснюваних операцій на різних стадіях процесу відтворення. Певним чином кооператив дозволить оптимально поєднати переваги індивідуального виробництва (з його мотиваціями до ефективної діяльності й зацікавленістю в кінцевому результаті) і великого підприємства (з його організаційним досвідом, вигодами ефекту масштабу, ринковою орієнтацією, складною системою внутрішнього менеджменту, визначеним місцем у національній економіці тощо). На такі перспективи розвитку організації індивідуального виробництва вказують чимало дослідників [321; 404; 683 та інші].

Розвиток кооперативних форм організації сімейного виробництва дозволить вирішити й інші проблеми. По-перше, в ході економічних реформ були зруйновані вертикальні економічні зв’язки між підприємствами. Індивідуальним виробникам дуже складно знайти своє місце у новій ієрархії, закріпити за собою якусь ринкову нішу. По-друге, криза неплатежів і руйнування виробничої та соціальної інфраструктури загострила проблеми забезпечення домогосподарств матеріально-технічними ресурсами і соціальними послугами. Нерідко ресурсів не вистачає не тільки на капітальні інвестиції, а й на поточне фінансування діяльності. По-третє, існує гостра потреба індивідуальних виробників у короткострокових і довгострокових кредитах, яку дуже важко задовольнити маленьким підприємствам на прийнятних умовах. Існує також проблема захисту прав невеликих виробників від корупції, тіньових схем розрахунків, монополізму на ринках ресурсів і продуктів. Маленькі підприємства зазнають великих трансакційних витрат у зв’язку з пошуком елементів виробництва, фінансових коштів, ринків збуту продукту, обмеженням інформації тощо. Об’єднані господарства створюють більш

сприятливі умови для ведення сімейного бізнесу, переробки та реалізації продукту, забезпечення засобами виробництва.

Виробничу діяльність домогосподарства не можна розглядати лише у сфері виробництва продукту, основним напрямком його виробництва є створення ресурсів, насамперед трудових. Саме в цьому процесі відбувається реалізація специфічних функцій домогосподарства: репродуктивної, екзистенціальної, соціалізації, створення людського капіталу.

Домогосподарства постачають на ринок сировину, послуги, інтелектуальний продукт, як то винаходи, наукові розробки, нові технології тощо. Наприклад, виробничі технології в мануфактуру потрапили з ремісничого господарства, а багато винаходів було здійснено умільцями вдома.

Особливе місце у виробничій діяльності домогосподарства посідає надання послуг. Послуга виконує специфічні функції у відтворювальному процесі, має багато форм і аспектів прояву, а це визначає її наукове розуміння. В економічній науці послуга нерідко трактується як процес, а не як результат діяльності. Домогосподарства пропонують на ринок специфічну послугу – роботу, яку також можна трактувати як результат, а не як процес діяльності, пов’язаний із удосконаленням існуючого матеріального продукту. Роботу як вид продукту нерідко називають послугою в матеріальному виробництві. Тому послуги домогосподарств поділяються на матеріальні та нематеріальні. Послуга, яку надають домогосподарства, може бути як приватним, так і суспільним благом, може функціонувати у виробничій і невиробничій (у тому числі й у соціальній) сфері. Послуга може розглядатися як економічний ресурс або як результат діяльності домогосподарства. Послуга може стимулювати чи стримувати виробництво і споживання інших продуктів. Домогосподарства надають послуги в ринковій або неринковій формі. Послуга може існувати як інструмент впливу на процес відтворення, і одночасно бути об’єктом управління соціально-економічними системами.

Є й зворотній вплив сфери послуг на процес відтворення у домогосподарстві. Так, отримання доходів і формування бюджету домогосподарства є результатом надання суспільних послуг з боку держави, підприємств, некомерційних організацій, фінансових установ. Використання бюджету, а відповідно, і споживання у домогосподарстві, відтворення людського капіталу, неможливе без

послуг роздрібної торгівлі, освіти, охорони здоров'я, туризму, ЖКГ, побутового обслуговування, культури, мистецтва, засобів інформації тощо. Саме домашнє господарювання є також комплексом послуг, які надаються кожному члену домогосподарства. Домогосподарство продукує головну послугу – створює умови для відтворення людського капіталу, забезпечення людського розвитку. Виробництво людського капіталу здійснюється на основі виконання домогосподарством власних функцій: дітородної, рекреаційної, виховної та ін. Навіть якщо ці послуги не створюються у самому домогосподарстві, а надходять ззовні, без домогосподарства їх реалізація неможлива. В домогосподарстві створюється фізична основа людського капіталу, відбувається його зростання. З іншого боку, без сфери суспільних послуг, насамперед, соціальних, неможливе виконання домогосподарством своїх функцій відтворення людського капіталу. Тому скорочення соціальної інфраструктури в суспільстві та на підприємствах з переходом до ринкової системи призвело до порушення демографічного відтворювання.

Як було показано (розділ 1), домогосподарство є специфічною організацією, результатом функціонування якої є людський розвиток. Воно має формальне оформлення, певну місію, мету і завдання функціонування, структуру управління, в його виробництві використовуються певні технології. Проте процеси виробництва, споживання, розподілу, які відбуваються в межах домогосподарства, найчастіше є неформальними, в прийнятті економічних рішень значний вплив має людський чинник, традиції, норми моралі, суб'єктивні інтуїтивні думки. Як правило, вплив інституціонального оточення має значення для зв'язків домогосподарства із зовнішнім світом. Виробнича діяльність домогосподарства відбувається у колі різних інститутів (зовнішніх - права, управління, маркетингу, фінансів, інфраструктури; і внутрішніх – норми моралі, правила поведінки, субординації, традиції та ін.), знаходиться під їх впливом, але й само активно впливає на них: пропозиція продуктів домашнього виробництва і ресурсів визначає ринкові ціни, прийняття рішень про інвестиції впливає на загальну ринкову кон'юнктуру, структура попиту на сировину для домашнього виробництва або на послуги впливає на структуру ринкових угод.

За умов формування сучасного постіндустріального виробництва відбуваються істотні зміни в технологіях і організації процесу суспільного виробництва. З'являються нові форми залучення домо-

господарства в суспільне виробництво: робота вдома, дистанційна робота, віртуальний офіс тощо. Такі тенденції економічно обґрунтовані – економічні критерії (зниження явних і прихованих витрат, рішення проблем переміщення працівників і продукту), соціальні вигоди (гнучкий графік роботи, залучення працівників з обмеженими можливостями). Для таких змін існують і технологічні можливості. Наприклад, зв'язок по Інтернету або за допомогою комп'ютерних мереж вирішує проблему відстаней і часу.

У сфері внутрішнього виробництва домогосподарств також відбуваються позитивні зміни. Як показали дослідження російських учених, у 1991-2006 рр., основним пріоритетом інноваційної та інвестиційної діяльності домогосподарств стала модернізація подвір'я. Незважаючи на повсюдно визнану проблематичність благоустрою сільського житла, в зазначений період основну увагу на подвір'ї приділялося будівництву господарських споруд, а саме корівників, свинарників, комор і сінників. Другий найбільш доступний і актуальний пріоритет являють транспортні засоби, що підвищують доступність реалізації продукції подвір'я на локальних ринках. Третій - власна сільськогосподарська техніка, що відкриває можливість автономного виробництва товарної продукції подвір'я [463, с. 300].

У внутрішньому домогосподарському виробництві також відбуваються структурні зміни: зростає роль та частка інформаційних продуктів, послуг, наукових досліджень; використовуються новітні технології приготування їжі, догляду за одягом, прибирання, консервування тощо.

Слід також звернути увагу на двоїсту природу самого процесу домашнього виробництва: процес виробництва базових споживчих благ і одночасно процес споживання факторів виробництва. Споживча діяльність, заснована на обміні, здійснюється у дві стадії (покупка – споживання). Споживча діяльність, заснована на домашньому виробництві, здійснюється в три стадії (покупка – доробка – споживання).

Особливе місце в дослідженні процесу виробництва домогосподарств належить питанню оцінки результатів домашньої праці. Оскільки значна частина продукту домогосподарств не проходить через ринок і споживається у натуральному вигляді або розподіляється на неринкових засадах (реципроктні мережеві відносини), ринкові механізми формування і оцінки їх вартості не працюють. Ще однією проблемою, яка потребує наукового осмислення, є облік на

макрорівні результатів виробничої діяльності домогосподарств (підрозділ 3.3). Ці питання визначають напрямки подальшого дослідження організації процесу та результатів виробничої діяльності домогосподарств у національній економіці.

2.4. Домогосподарство в обмінній діяльності

Функціонування домогосподарства у сфері обміну підкоряється загальним принципам відтворювального процесу. Обмін як сфера діяльності з'явився в результаті суспільного поділу праці і є закономірним етапом еволюційної динаміки. Функціонування домогосподарства у сфері обміну нерідко зводять до ринкового обміну, що здійснюється на засадах платності та еквівалентності з метою максимізації корисності його безпосередніх учасників. Ринковий обмін передбачає також взаємну калькуляцію господарськими агентами його порівняльних переваг та витрат, а також постійний контроль за дотриманням умов обміну, який найчастіше зводиться до одноразового акту їх взаємовигідної взаємодії.

Ринковий обмін передбачає існування ціноутворюючого фактора ринку (price-making markets), де ціни формуються як результат торгу. В реальності такий торг відбувається далеко не завжди. Історії відомі й інші способи обміну, в тому числі й грошового, які здійснюються за межами ринку. Так, обмін може відбуватися за політичним договором з фіксованими ставками. Часто обмін взагалі здійснюється не з утилітарними цілями. В примітивних суспільствах він виникає як взаємне обдарування або взаємне пригощання домогосподарств, що є не економічним, а соціальним актом (встановлення дружніх стосунків, проведення релігійних ритуалів тощо). Взаємний обмін може здійснюватися також для підтримки родинних зв'язків, символізації співпраці, запобігання конфліктів. Допомога у вигляді обміну дарами може розглядатися як спосіб самоствердження, встановлення влади або ресурсної залежності. З економічних позицій це може не тільки не бути вигідним, а й призводити до певних матеріальних витрат (до сьогодні існує традиція дарунків на Новий рік, Різдво, Великдень, День народження). Слід визнати, що такі дії виконують і певні економічні функції (взаємного господарчого страхування, матеріальної підтримки, швидкої мобілізації ресурсів в екстремальних ситуаціях). Подібні форми обміну характеризуються поняттям реципроктності (взаємності), які до-

кладно вивчені соціологом К. Поланьї [485]. Обмін дарами відбувається без торгу, визначення корисності блага для його одержувача, без гарантій еквівалентного відшкодування витрат у майбутньому. Реципроктний (трансфертний), як і ринковий, обмін перетворюється у форму перерозподілу накопиченого багатства, що демонструє зв'язок між сферами виробництва та споживання. Певною мірою трансфертні відносини є проявом діяльності домогосподарства у сфері розподілу і будуть докладно розглянуті в наступному підрозділі.

Обмін відбувається як у самому виробництві (у вигляді обміну діяльністю та ресурсами) так і поза ним (у вигляді самостійного руху продукту). В першому випадку, тобто при обміні діяльністю, мова йде про технологічні відносини між окремими працівниками, виконавцями та керівниками, в тому числі й на рівні домогосподарського виробництва. Обмін продуктами покликаний доставляти кожному учаснику виробничого процесу певні блага відповідно до частки, яку встановлює розподіл.

Коли йдеться про діяльність домогосподарств у сфері обміну, насамперед мається на увазі його участь у діях на ринках продуктів, тобто кінцевих споживчих благ. У сферу обміну домогосподарство виходить зі своїми власними ресурсами (робоча сила, капітал, земля та нерухомість, інші активи) і продуктами як їх продавець, отримує доходи від їх відчуження і купує споживчі товари.

Домогосподарство обмінює ресурси і продукти на окремих ринках (мікрорівень), у національній економіці (макрорівень). Сучасне домогосподарство може вийти на світовий ринок з пропозицією свого ресурсу (продаж робочої сили, вербовка в зарубіжну компанію) або купувати споживчі товари через мережу Інтернет безвідносно до національності їх виробництва. Запропонована модель дослідження діяльності домогосподарства в обміні може бути використаною для аналізу на всіх рівнях.

Функціональну модель діяльності домогосподарства у сфері обміну демонструє рис. 2.11.

Обмінна діяльність домогосподарства на ринках продукту та ринках ресурсів має певні особливості. Розглянемо особливості діяльності домогосподарства на ринку готового продукту. Суб'єктом такої діяльності домогосподарства у сфері обміну є член(и) домогосподарства, уповноважений ним для здійснення такої діяльності: дорослі та дієздатні члени домогосподарства, які здійснюють обмін

в інтересах членів домогосподарства з метою задоволення їх потреб. Нерідко саме право члена домогосподарства на діяльність у сфері обміну визначає його як голову домогосподарства. Інші члени домогосподарства володіють обмеженими правами у сфері обміну. Так, діти і дорослі можуть обмежено розпоряджатися своїми кишеньковими грошима, деякі з них розпоряджуються спільними грошима з певною метою (гроші на їжу та поточне споживання родини), але досить великі покупки (продажі) здійснюють за згодою голови.

Рис. 2.11. Функціональна модель діяльності домогосподарств у сфері обміну

Демократизація відносин у родині та суспільстві надає нового характеру діяльності домогосподарства у сфері обміну. Нерідко рішення щодо покупок приймають дорослі за згодою, в тому числі й дітей. Ця проблема докладно досліджена автором [241; 247].

Обмінна діяльність домогосподарства на ринках ресурсів дещо відрізняється. Так, право кожного дорослого самостійно розпоряджатися власними трудовими ресурсами затверджене юридично [311], трудова діяльність дітей суворо обмежена (регламентується державою) [311, ст. 187-200 «Праця молоді»], а розпорядження в обміні іншими ресурсами (грошовими, капітальними, земельними, нерухомістю тощо) подібне до продуктового. Відповідно до ст.2 Кодексу законів України про працю, «Право громадян України на працю, - тобто на одержання роботи з оплатою праці не нижче встановленого державою мінімального розміру, - включаючи право на вільний вибір професії, роду занять і роботи, забезпечується державою. Держава створює умови для ефективної зайнятості населення, сприяє працевлаштуванню, підготовці і підвищенню трудової кваліфікації, а при необхідності забезпечує перепідготовку осіб, вивільнюваних у результаті переходу на ринкову економіку.» [311, ст. 2 «Основні трудові права працівників»]. Тобто діяльність домогосподарства у сфері ресурсного обміну передбачає певне інституціональне регулювання, а суб'єктами такої діяльності стають усі дорослі члени домогосподарства.

Під час обміну ресурсами вони вступають у відносини обміну з приватними фірмами і державою. Надання ресурсів власному домогосподарству здійснюється на неринкових (реципроктних) засадах. В цих умовах відчуження ресурсів не відбувається, результати їх застосування використовуються членами домогосподарства спільно. У зв'язку з тим, що використання ресурсів всередині домогосподарства не проходить через ринкові механізми, облік їх руху та ефективності ускладнений.

Об'єктами діяльності домогосподарства у сфері обміну можуть бути:

(1) продукти (послуги) виробничої діяльності домогосподарства, які воно пропонує на обмін;

(2) покупні продукти для внутрішнього споживання членів домогосподарства;

(3) внутрішні ресурси домогосподарства, запропоновані на продаж;

(4) зовнішні ресурси, які потрібні для здійснення виробничої діяльності домогосподарства.

Діяльність домогосподарства у сфері обмінну регламентована дією системи інституціональних обмежень. Розвиток ринкових від-

носин сформував окрему галузь, в який відбувається ринкова діяльність домогосподарств – торгівельна система, насамперед роздрібної торгівлі, який притаманна розвинута організаційно-інституціна структура. (табл. 2.12)

Діяльність торгівельних організацій регламентує спеціалізоване законодавство, нормативно-правові заходи та обмеження в інтересах покупця (домогосподарства споживача). Так, продавець зобов'язаний надати покупцеві необхідну і достовірну інформацію про товар, що пропонується до продажу. Ця інформація має відповідати вимогам чинного законодавства та правилам роздрібної торгівлі щодо її змісту і способів надання.

Якщо покупцеві не надано можливості негайно одержати повну і достовірну інформацію про товар за місцем його продажу, він має право вимагати відшкодування збитків, завданих необґрунтованим ухиленням від укладення договору, а коли договір укладено, в розумний строк відмовитися від договору, вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми і відшкодування збитків, а також моральної шкоди. Крім того, продавець або виробник (чи уповноважені ними представники) зобов'язані прийняти товар неналежної якості від покупця і задовольнити його вимоги про заміну товару або усунення вад.

Інтереси домогосподарств захищає й система неформальних інститутів: правил, традицій (проведення сезонних торгів, ярмарок), норм поведінки («купецьке слово», «честь продавця»), які допомагають мінімізувати альтернативні витрати обміну.

На ринку ресурсів, як і у роздрібній торгівлі, домогосподарство стикається з певною інституціональною системою (законодавство, організаційні структури, норми, правила, традиції тощо), яка регулює таку діяльність. Інституціональні права домогосподарства на ресурсному ринку захищені як у сфері трудових відносин (трудове право), так і у сфері підприємництва (права приватної власності), а також у соціальній сфері (соціальні права).

Інституціональне регулювання трудових відносин у сучасній Україні представлено законодавством про працю і складається з таких законодавчих та підзаконних норм: Конституція України [320]; Кодекс законів про працю України [311] та інші законодавчі акти, що регулюють трудові відносини.

Таблиця 2.12

Динаміка організаційної структури роздрібної торгівлі в Україні у 2000-2011 рр. [123]

	Наявність об'єктів роздрібної торгівлі підприємств (юридичних осіб) на кінець року, тис.од	У тому числі		Наявність об'єктів ресторанного господарства (ресторани, кафе, бари, їдальні тощо) підприємств (юридичних осіб) на кінець року, тис. од	Кількість ринків з продажу споживчих товарів на кінець року, од
		магазини	кіоски та автозаправні станції [1]		
2000	103,2	77,9	25,3	33,1	2514
2001	96,4	72,3	24,1	32,0	2715
2002	89,3	66,8	22,5	30,6	2863
2003	83,8	62,3	21,5	28,9	2891
2004	78,5	58,3	20,2	27,9	2869
2005	75,2	55,8	19,4	27,3	2886
2006	73,6	54,6	19,0	26,8	2890
2007	71,9	52,3	19,6	26,2	2834
2008	69,2	50,5	18,7	24,9	2785
2009	65,3	47,6	17,7	24,0	2761
2010	64,8	48,0	16,8	23,4	2758
2011	64,2	48,4	15,8	22,9	2698

[1] Включаючи АГНКС.

Крім того, в Україні діють закони про підприємства в Україні, про державну службу (16/03/1993), про власність (07/02/1991), про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту, про зайнятість населення, про оплату праці (24/04/1995), про відпустки (15/11/1996), про пенсійне забезпечення (05/11/1991), про охорону праці (№ 49 від 14.10.1992) тощо.

Права домогосподарств захищають підзаконні акти, що регулюють трудові відносини (рішення і постанови КМУ, міністерства труда і соціальної політики, міністерства освіти та ін.). Окрему групу інститутів регулювання діяльності домогосподарств на ринку ресурсів складають локальні правові норми, тобто норми, створені за безпосередньої участі учасниками трудових відносин (трудовий, колективний договір). Роз'яснення Верховного Суду України використовуються для однакового застосування судами чинного законодавства про працю. На світовому рівні діють Міжнародні правові акти про працю, Акти Міжнародної Організації Праці, Міжнародний Кодекс Праці та ін.

Трудові відносини працівників, правові засади і гарантії здійснення громадянами права розпоряджатися своїми здібностями до праці регулює Кодекс законів про працю України (КЗпПУ). КЗпП України був прийнятий 10 грудня 1971 року і набув чинності з 1 червня 1972 року. Трудове законодавство України постійно розвивається: за минулі 40 років у КЗпПУ з 261 пунктів кодексу законів про працю було змінено 221статтю.

Інституціональне регулювання соціальної сфери передбачає забезпечення прав усіх членів домогосподарства на формування трудових та інших ресурсів: права дитини на утримання, виховання, одержання освіти, права непрацездатних, інвалідів тощо. Це законодавство України, що регламентує відносини у сфері освіти – Закони України «Про освіту» [215], «Про дошкільну освіту» [209], «Про загальну середню освіту» [210], «Про професійно-технічну освіту» [217], «Про вищу освіту» [207], «Про позашкільну освіту» [216] та інші.

Діяльність домогосподарства у сфері обміну (ринкового та неринкового) потребує витрат певних ресурсів: (1) ресурси часу, (2) ресурси витрат зусиль (праці), (3) інформаційні ресурси, (4) капітальні ресурси. Кожний вид витрат домогосподарства у сфері обміну може відбуватися за різними напрямками:

- витрати щодо вибору місця придбання предметів споживання або продажу власних ресурсів;

- витрати ресурсів на пересування до місця купівлі/продажу та назад;

- витрати ресурсів на вибір товару з урахуванням його ринкових (ціна, додаткові ринкові виграші) та споживчих характеристик;

- витрати, пов'язані з розрахунками за товар/ресурс, його оплату;

- витрати, які виникають при доставці товару;

- витрати, пов'язані із захистом прав під час купівлі та продажу (трудових, власницьких, наприклад, захист від рейдерства тощо);

- витрати, пов'язані з подальшою реалізацією споживчого блага – продаж на вторинному ринку («second hand»), даруванням, спадкуванням тощо.

Крім суто економічних, існують й соціально-психологічні витрати. Так, придбання товару під тиском продавця, укладення необдуманої угоди, незадоволеність рівнем обслуговування, некомпетентність продавців, черги можуть викликати незадоволення клієнта.

Подібні неприємні результати можуть виникнути і на ресурсному ринку: примусова праця, порушення умов трудового договору, порушення прав власності у використанні капітальних або грошових ресурсів. Так, стійка недовіра вітчизняних домогосподарств до банківської системи викликана тим, що неодноразово порушувалися права вкладників банків, а рейдерські атаки, фінансові піраміди або махінації у сфері інвестицій (наприклад, житлового будівництва) порушують права домогосподарств-власників капіталу. За даними експертної групи АРЧЕ і групи EAST (European ATM Security Team) за 2011 рік у Москві виявлено 397 випадків скрімінга банківських карт (у 1 кварталі - 40, 2 кв. – 70, 3 кв. – 103, 4 кв. – 184 випадки); за перше півріччя 2012 р. таких ситуацій було зареєстровано вже 838, в т.ч. у 1 кв. – 362 випадки, 2 кв. – 476. В Білорусі за 2011 - 2012 рр. через так званий «речовий кардінг» (покупки за допомогою крадених даних карт з подальшим перепродажем купленого) завдано шкоди господарям карт на суму більше 1 млн дол. [422, с.57, 61]. Тому нерідко споживачі, в тому числі й українські, побоюються розраховуватися за покупки безготівково, оплачувати послуги через систему Інтернет тощо. В суспільствах, де існує

більша довіра до фінансової системи та держави, діяльність домогосподарств у сфері торгівлі здійснюється сьогодні насамперед безготівково.

Діяльність домогосподарства у сфері обміну має різні цілі та результати. З одного боку, традиційно результатом такої діяльності є придбання можливостей задоволення потреб домогосподарства (блага та послуги, які створені за його межами) у суспільному секторі. З іншого боку, домогосподарство частину власних потреб задовольняє за рахунок власного виробництва. Для здійснення такої діяльності йому можуть бути потрібні зовнішні ресурси: інструменти, сировина, технології тощо. Тобто метою діяльності домогосподарства у сфері обміну та її результатом є отримання (1) готових споживчих благ та (2) ресурсів для їх власного виробництва. Для придбання таких благ домогосподарству потрібні доходи, тому одержання доходів (3) є ще одною метою та результатом економічної діяльності домогосподарства у сфері обміну.

Оскільки основним покупцем у сфері роздрібної торгівлі є домогосподарства, дані про її структуру надають уявлення про структуру споживання придбаної продукції. Як свідчать статистичні дані (табл. 2.13), частка продовольчих товарів поступово знижується (з майже 52% у 2000 до майже 40% у 2011 році), що свідчить про позитивні тенденції витрачання коштів домогосподарств на споживання.

У товарній структурі роздрібного товарообороту України у 2012 році найбільшу вагу мали витрати домогосподарств на бензин та дизельне паливо (17,5%), автомобілі та автотовари (9,5%), фармацевтичні товари (7%), тютюнові вироби (6,8%), алкогольні напої (6,4%), м’ясо свіже та перероблене (4,7%), молоко (1,8%), кондитерські вироби (1,7%), плоди і ягоди (1,3%), будівельні матеріали (3,4%) [601].

Значна частка витрат на шкідливі товари (тютюн, горілка, кондитерські вироби) певною мірою визначається співвідношенням цін, але показовим є такий факт: у натуральному вигляді горілки куплено майже у 5 разів більше, ніж соків (розраховано автором за даними Державної служби статистики України [503]). Така структура споживання значною мірою залежить від традицій, що склалися у суспільстві, загальної культури населення та інших чинників.

Таблиця 2.13

Динаміка структури роздрібного товарообороту України у 2000-2011 рр. [123]

	Обсяг роздрібного товарообороту підприємств (юридичних осіб), млн грн[1]	У тому числі питома вага, у %		Темпи зростання обсягів роздрібного товарообороту підприємств (юридичних осіб) до попереднього року, у порівнянних цінах, %
		продовольчих товарів	непродовольчих товарів	
2000	28757	51,9	48,1	108,1
2001	34417	50,4	49,6	113,7
2002	39691	48,0	52,0	115,0
2003	49994	45,6	54,4	120,5
2004	67556	43,9	56,1	121,9
2005	94332	41,6	58,4	123,4
2006	129952	38,2	61,8	126,4
2007	178233	35,3	64,7	129,5
2008	246903	34,4	65,6	117,3
2009	230955	40,0	60,0	79,1
2010	280890	39,5	60,5	110,1
2011	350059	38,9	61,1	113,2

Діяльність домогосподарств у сфері роздрібної торгівлі визначає загальний стан національної та світової економічної системи. Так, фінансова криза 2008-2009 років негативно вплинула на динаміку роздрібного товарообороту як за групою продовольчих, так і непродовольчих товарів (рис. 2.12.).

Рис. 2.12. Індекси фізичного обсягу товарної структури роздрібного товарообороту підприємств в Україні (у відсотках до попереднього року)

Побудовано автором на основі [271].

Щодо алгоритму та технології здійснення діяльності сучасного домогосподарства у сфері обміну, то в ньому також відбулися значні зміни. Сьогодні у сфері обміну з'явилися нові технологічні можливості управління потоками товарів від роздрібних підприємств (та інших продавців) у домашні господарства і зворотними реверсивними матеріальними потоками з домогосподарств. Такий рух супроводжується і забезпечується рухом фінансових та інформаційних ресурсів.

Останні маркетингові дослідження [280] показали, що виробники товарів і працівники торгівлі, приймаючи логістичні рішення у сфері виробництва, товарного обміну і розподілу, повинні орієнтуватися на рух потоків у сфері споживання. Для домашніх господарств як кінцевих самостійних економічних осередків суспільства в тій чи іншій мірі притаманні всі функціональні складові логістики, насамперед закупівельна, транспортна, інформаційна та інші.

Учасники каналів поставок усвідомлюють вплив домогосподарств і розглядають останні як свої активи. За минуле десятиліття стався явний зсув уваги виробників та продавців у бік покупців.

Так, виявлена тенденція зниження запасів у домашніх господарствах. Поліпшення забезпечення населення транспортними засобами істотно змінює характер і умови відвідування магазинів.

Сучасні тенденції діяльності домогосподарства у сфері обміну впливають на її ефективність. З одного боку, купівельна діяльність в умовах неймовірної різноманітності благ та послуг, множинність їх споживацьких якостей, їх складність та комплексний характер споживання потребує певної кваліфікації покупця, знання сучасних технологій не тільки споживання, а й торгівлі (нові способи оплати, дія реклами, супутні послуги – кредит, торгівельна гарантія тощо), що потребує додаткових витрат ресурсів домогосподарства. З іншого боку, процес покупки стає простішим, знижуються витрати домогосподарства на пошук товару (пошук через Інтернет), його доставку, оплату (значна частка платежів йде у безготівковій формі). Останнім часом розвиток торгівлі, розповсюдження великих торгівельно-розважальних комплексів, додаткові послуги та сервіс (паркування, доставка, кредит, зручний режим роботи) значно зменшують витрати часу та інших ресурсів домогосподарок на придбання товарів. Покращення умов отримання торгових послуг стирає грань між купівельною діяльністю та відпочинком. За соціологічними опитуваннями, лише для 20 % покупців похід до крамниці є необхідністю, для решти це джерело приємних емоцій, задоволення, форма відпочинку [504].

В технологіях розрахунків також відбуваються суттєві зрушення. Не зважаючи на певну недовіру українців до банківської системи, активізується ринок платіжних карток. На кінець 3 кв. 2012 р. в Україні нараховувалося 34 821 тис. шт. (+10 % за кв.) активних платіжних карток. Загалом в обігу кількість карток, строк яких ще не закінчився, становила 65 611 тис. шт. (+5 % за кв.). Зростання числа активних карток відбувся за рахунок населення (на 2,5 млн шт. за квартал). Дані за 9 місяців 2012 р. свідчать, що 30,7 % від всієї кількості трансакцій становили безготівкові операції. В сумі вони становили 61 861 млн грн (або 11,7 % від всього карткового обігу) [545, с. 4, 5]. Аналогічні тенденції можна спостерігати в Білорусі: частка безготівкових операцій за пластиковими картками в загальному обсязі розхідних операцій з використанням карток у мережі Білорусьбанку за жовтень 2012 р. становила 23,04 %. У використанні в населення знаходиться 4,8 млн пластикових карток, емітованих «АСБ Беларусбанк». [63, с. 11].

Сучасна банківська система пропонує своїм клієнтам різноманітні технології, які підвищують ефективність діяльності домогосподарств у сфері обміну: Інтернет-банкінг, мобільний банкінг і платежі, PC-банкінг, Інтернет-трейдінг, Інтернет-розрахунки, офіси самообслуговування, технології прийому електронних платежів, різні платіжні системи, безконтактні платежі (NFC), електронні гроші, різноманітні гібриди платіжних інструментів тощо.

Так використання технології NFC (Near Field Communication) – безконтактного високочастотного зв'язку малого радіусу дії (до 3-5 см) дозволяє здійснювати обмін даними між мобільними телефонами, смарт-картками, платіжними терміналами, системами контролю доступу і подібними гаджетами і має широке поле застосування. Так, NFC- прилади використовують в аеропорту для реєстрації посадкових талонів, отримання інформації зі смарт-постерів та інформаційних кіосків, оплати проїзду в громадському транспорті («електронні проїзні білети»), в транспортних засобах за їх допомогою налаштовують відкривання дверей і форму сидінь. В офісах технології NFC використовують для обміну візитками, реєстрації та пропуску (входу/виходу), підключення до PC, копіювальних машин та іншого офісного обладнання. В магазинах і ресторанах за допомогою NFC отримують карткові платежі (найбільш відомими є платіжні системи Visa і MasterCard), зчитують на касах супермаркетів штрих-інформацію про ціну і кількість товарів, нараховують бонусні бали в програмах лояльності, обмінюються інформацією і купонами між користувачами. Аналогічно NFC – перепустки (білети) використовують у театрах, музеях, стадіонах, за їх допомогою можливо отримати інформацію про об'єкти і заходи, розповсюджувати рекламу, завантажувати і персоналізувати електронні додатки, здійснювати віддалене блокування телефонів, банківських рахунків тощо. Технології електронної оплати досить широко використовуються в побуті, наприклад «електронні гаманці» (смарт-карта або платіжний додаток до платіжної карти, кошти від операцій з якої відображаються на консолідованому рахунку емітента). Розповсюдженим є використання для оплати і розрахунків мобільних телефонів (смартфонів) і планшетів. У США кількість торгових закладів, які приймають до оплати Google Wallet, що з'явилася тільки у 2011 році, нараховує більше 300 000 і продовжує зростати. Експерти Juniper Research, опублікували прогноз, згідно з яким до 2017 р. глобальний ринок NFC-платежів сягне рівня

$ 180 млрд , а кожна четверта трансакція буде здійснюватися за допомогою NFC. Тобто NFC-технології охоплюють сьогодні різні сфери життя населення (транспорт, рекламу, безпеку, банківську справу, відпочинок, туризм), знижуючи витрати обмінної діяльності, економлячи час і зусилля клієнтів.

Відбуваються зміни в обміні на ресурсному ринку. Демократизація цієї сфери призвела до пом'якшення контролю з боку держави. Це має як позитивні (можливість домогосподарств вільно розпоряджатися своїми ресурсами), так і негативні наслідки (неконтрольована зайнятість, посилення експлуататорського тиску, розшарування населення за доходами).

Таким чином, уявлення про домогосподарство як про суб'єкт виключно особистого кінцевого споживання, відірваний від єдиного суспільного відтворювального процесу, не тільки є занадто спрощеним, а й по суті викривлює його роль у відтворювальному циклі національної економіки.

Врахування впливу домогосподарства на сферу суспільного обміну дозволяє ефективно управляти витратами з доведення товарного потоку від первинного джерела сировини до кінцевого споживача на основі обліку не тільки суто витрат виробництва та обігу, а й витрат споживання. Адекватне визначення місця й ролі домогосподарств у сфері ринкового обміну та торгівлі надасть можливість вирішувати завдання прикладного характеру, зокрема, визначати запаси домашніх господарств, виявляти місця придбання споживчих товарів, оцінювати роль та перспективи розвитку торгових центрів, продовольчих та речових ринків, визначати періодичність і розміри покупок основних груп товарів, дослідити вплив типів харчування в домогосподарствах на сферу громадського харчування, розробляти рекомендації з розвитку торгівельних послуг з доставки товарів додому, формувати у домогосподарств узагальнену оцінку сприйняття соціально-економічної дійсності.

2.5. Домогосподарство в системі відносин розподілу

Як і інші фази відтворювального процесу, розподіл може аналізуватися на всіх рівнях дослідження: окремого економічного суб'єкта (мікрорівень), на рівні національного відтворення, окремого сектора національної економіки (макрорівень) і на світовому рівні. Питання розподілу суспільного багатства і доходів між індиві-

дами і окремими соціальними групами були об’єктом уваги дослідників. Проблеми добробуту зустрічаються у працях Аристотеля і Платона, Ф. Кене, А. Сміта [560]. Маркс і Енгельс аналізували відносини розподілу з позицій трудової теорії вартості, Дж. Б. Кларк і А. Пігу [474; 475] застосували методи теорії граничної продуктивності. У XX ст. у роботах М. І. Туган-Барановського, Ж. Лекайона, Ж. Маршала та ін. сформувався соціологічний напрям теорії розподілу. Проблеми визначення рівня і критерію диференціації доходів населення, впливу на них різних чинників вивчали А. Маршалл, В. Парето, Дж. Хікс, В. Ойкен, М. Фрідмен, А. Сен [724] та ін. У другій половині XX ст. пошук шляхів вирішення соціальних проблем забезпечення рівності, справедливості у розподілі поєднався з визначенням ролі держави в управління соціальними і економічними процесами в роботах Кейнса, Ерхарда, Гелбрейта. За радянських часів вітчизняна наукова думка з питань розподілу була спрямована на обґрунтування впливу соціалістичної держави на соціальну сферу та рівень добробуту населення.

Слід зазначити, що сучасні дослідження теоретичних проблем розподілу в домогосподарстві в Україні представлені насамперед соціологічними роботами та поодинокими, хоча й ґрунтовними, публікаціями вітчизняних економістів [317; 349; 369; 459; 478]. Проведений аналіз розподілу доходів з позицій інституціональної теорії [69] пропонує напрямки подальшого дослідження даної проблеми.

На мікрорівні відбувається розподіл ресурсів окремого домогосподарства (в широкому розумінні - включно продукти, доходи, обов'язки, дозвілля та інвестиції в людський капітал) між його членами відповідно до певних цілей, насамперед, задоволення потреб членів домогосподарства та створення умов людського розвитку.

Участь домогосподарства в процесі розподілу на макрорівні підкорюється іншим цільовим настановам: розподіленню створеного доходу або продукту та існуючих ресурсів між регіонами, галузями, соціальними групами тощо (табл. 2.14). Реалізація інтересів домогосподарства на нижчому рівні, як правило, не суперечить груповим та суспільним інтересам, хоча може й не співпадати з ними.

Таблиця 2.14

Розподіл валового доходу до використання за секторами економіки в Україні, Росії та розвинутих країнах світу, %

Країни	Корпорації	Державний сектор	**Домогосподарства**	Вся економіка
Великобританія (2001 р.)	11,8	19,9	**68,3**	100
Росія (2002 р.)	18,6	25,3	**56,1**	100
США (2002 р.)	10,3	14,3	**75,4**	100
Україна (2011 р.)	**7,3**	**17,7**	**75**	**100**
Франція (2002 р.)	9,7	24,6	**65,8**	100
Японія (2002 р.)	19,6	15,4	**65,1**	100

Розраховано та побудовано автором за даними Державної служби статистики України [515] і дослідженнями науковців [179, с. 119].

В ринковому середовищі розподіл ґрунтується насамперед на ринкових засадах, але в усіх суспільствах відомі такі суспільно-соціальні цілі розподілу, як благодійність (безоплатний розподіл доходу на суспільні потреби), волонтерство (безоплатна праця), взаємодопомога та ін. Існують два макроекономічні чинники, які суттєво впливають на розподіл і перерозподіл доходів у національній економіці і визначають їх рівень для домогосподарств: державна економічна політика та інфляція.

У процесі розподілу національного продукту формуються доходи домогосподарств: номінальні (загальна сума отриманих коштів), доходи до використання (номінальні доходи за вирахуванням податків) та реальні доходи (кількість товарів, яку можна купити). Розподіл доходів між домогосподарствами визначає їх економічну диференціацію і соціальну стратифікацію. Так, для Росії ступінь концентрації доходів встановився на рівні 16-17 разів (2009 р.), у Бразилії фондовий коефіцієнт становить 40,6 рази (2007 р.), Болівії – 93,9 раз (2005 р.) [570, с. 483].

Фаза розподілу об’єднує та опосередковує процеси виробництва і споживання. В той же час розподіл може розглядатися як самостійна складова процесу суспільного виробництва через розподіл ресурсів за сферами, галузями, регіонами, підприємствами або як складова процесу споживання через розподіл доходів і продукту в домогосподарстві.

В основі відносин розподілу лежать відносини власності. Виникнення приватної власності, за висновками Енгельса, обумовило революційні зміни в інституціональній структурі національного господарства [676, С. 26]. Коли головною господарською одиницею стає окрема сім'я, формується інститут держави, завдання якого полягає у захисті майнових (розподільних) прав окремих домогосподарств. Подальший розвиток системи відносин власності детермінує відповідне вдосконалення системи відносин розподілу.

Існує два взаємопов'язаних підходи до аналізу проблеми розподілу доходів домогосподарств (рис. 2.13.).

Функціонально-ресурсний розподіл доходу пов'язаний зі способом, яким грошовий дохід суспільства розподіляється на заробітну плату, ренту, відсоток і прибуток відповідно до функції, виконуваної одержувачем доходу [24]. Кожен з цих видів доходів отримує певне домогосподарство. Слід зазначити, що сучасну національну економіку не можна розглядати виключно з позицій економічних

відносин її суб’єктів. Взаємодія господарюючих суб’єктів доповнюється інституціональними відносинами.

Рис. 2.13. Критерії визначення принципів участі домогосподарств у розподільній діяльності

Як зазначає А. Михайлов, економічні відносини відображають приватні інтереси окремих господарюючих суб'єктів, метою яких є максимізація доходу як результату цілеспрямованих дій для його отримання внаслідок володіння будь-якими факторами виробництва. Економічні інтереси являють собою відцентрові сили в рамках функціонування господарських відносин. Роль доцентрових сил відіграють інституціональні відносини [406, с. 67].

Соціальний розподіл доходів пов'язаний зі способом, яким сукупний доход суспільства розподіляється серед окремих домогосподарств. Розуміння як функціонального, так і особистого розподілу доходів є ключовим моментом в оцінці ролі домогосподарств у сучасній економіці.

Найбільшим джерелом доходу домогосподарств є заробітна плата. У ринковій системі основна частина загального доходу домогосподарств припадає на працю, а не на капітал. Дохід дрібних власників, тобто доходи лікарів, адвокатів, фермерів, власників дрібних ій інших некорпоративних підприємств є комбінацією заробітної плати, прибутку, ренти і проценту. Деякі домогосподарства володіють акціями корпорацій і отримують дивіденди. Чимало домогосподарств володіють облігаціями та ощадними рахунками, які приносять відсотки. Рентний дохід отримують домогосподарства за надання компаніям будівель, землі та інших природних ресурсів. За

даними американських досліджень, у 2008 році частка заробітної плати в доходах домогосподарств США становила 73 %, доходи від власності та прибуток корпорацій – по 8 %, процент – 10 %, рента – менше одного відсотка [728]. В Україні значну частину доходів домогосподарств становлять оплата праці (49 %) і соціальні трансферти (26 %), частина інших джерел незначна. (Додаток М, рис. 2.4) В Росії у 2005 р. частка зарплати становила 63,6 %, пенсія та інші трансферти 15,5 % [425, с.155]. Домогосподарства розпоряджаються доходом за схемою: частина його надходить державі у формі обов'язкових індивідуальних податків, а залишок розпадається на витрати особистого споживання і особисті заощадження.

Економічні школи по різному визначають чинники розподілу домогосподарством отриманого доходу (ресурсів). Школа маржиналізму заклала основи теорії споживчого вибору та розподілу доходу домогосподарств на основі аналізу граничної корисності для індивідуального споживача. Кейнсіанська теорія [291] ґрунтується на аналізі впливу чинника наявного доходу як основного фактора споживчого попиту на макрорівні. Однак ці дослідження стосуються насамперед питань динаміки обсягу споживчого попиту, а не розподілу доходу домогосподарств на поточне і майбутнє споживання в реальній економічній ситуації. Поряд з традиційною неокласичної парадигмою існує інституціональна теорія розподілу, яка відрізняється від функціонального підходу тим, що розглядає не розподіл граничного доходу між факторами виробництва, а інституціолізований (зумовлений інститутами) розподіл, який виступає результатом взаємодії соціальних груп. Такий підхід [69, с. 101] є більш обґрунтованим, ніж традиційний чисто функціональний підхід.

Структура розподілу одержуваних доходів домогосподарств визначається сукупністю чинників, серед яких прийняті норми споживання, звички, правила, стандарти, мода, реклама та інше. Сьогодні багато з них досліджені економістами, соціологами, демографами, є предметом постійної уваги статистичних органів [119]. Зазначеним проблемам присвячені праці А. Баланди [40], Е. Балацького [41], С. Барсукової [43], А. Батракової [57], С. Білозерова [67], М. Ватаманюка [106], А. Вдовиченко [108].

Розподіл валового заощадження та валового накопичення капіталу неоднаковий за секторами і країнами світу. Так, частка валового заощадження в російському ВНД становила 29,7 %, що істот-

но перевершувало аналогічні показники у всіх інших порівнюваних країнах. (табл. 2.15) Зокрема, рівень валового заощадження корпорацій в економіці Росії майже в два рази вищий, ніж в економіках США, Великобританії та Франції. Причиною тому є низький рівень доходів домогосподарств - заробітної плати та дивідендних виплат у Росії. Абсолютне зростання доходу російських домогосподарств відставало від їх валового заощадження (2,1 і 3,4 рази відповідно за 2000-2003 рр.), в результаті норма валового заощадження зросла з 6,7 до 10,8 % [179, с. 123]

Таблиця 2.15

Розподіл валового заощадження і валового накопичення капіталу за секторами економіки Росії, США, Великобританії, Франції та Японії, 2002 рік, % ВНД[1)] [179, с. 123]

Країни	Корпорації		Державний сектор		**Домогосподарства**		Вся економіка	
	А	Б	А	Б	**А**	**Б**	А	Б
Великобританія	10,7	10,2	0,2	1,2	**3,6**	**4,7**	14,6	16,3
Росія	19,1	14,6	7,3	2,5	**5,1**	**3,2**	29,7	20,3
США	10,3	8,6	-0,9	2,5	**4,8**	**6,8**	14,3	18,0
Франція	9,6	10,5	0,4	3,1	**10,9**	**5,8**	21,0	19,4
Японія	19,4	14,4	-2,2	4,6	**8,2**	**4,8**	25,5	23,8

[1)] У колонках А наведено розподіл валового заощадження, у колонках Б – розподіл валового накопичення капіталу за секторами економіки.

Аналіз розподільної діяльності домогосподарств, зокрема чинників та механізму розподілу їх доходів, ресурсів та продукту, актуально як з теоретичної, так і з практичної точки зору. В останні роки зростання доходів українських домогосподарств супроводжувалося скороченням їх нефінансових активів, що не може свідчити про ефективне використання наявних ресурсів. Так, за даними Державної служби статистики у 2010 році в Україні реальні доходи населення зросли порівняно з 2009 роком майже на 13 %, у тому числі по зарплаті і прибутку на 14 %, з соціальних трансфертів на 13 %, доходи від власності не змінилися. У той же час динаміка витрат домогосподарств була така: витрати на придбання товарів і послуг, податки на доходи, поточні трансферти і внески на соціальне страхування зросли на 10-19 %, сплачені доходи від власності скоротилися на 24 %, заощадження в іноземній валюті - на 30 %. Зага-

льний приріст фінансових активів становив 54,5 %. У цілому ж готівковий дохід українців зріс на 15,3 %, а обсяг заощаджень - в 1,7 рази. При цьому накопичення нефінансових активів питомо скорочувалося (з - 0,8 % у 2009 до - 0,6 % в 2010 р.) [182].

Система ознак функціональної моделі розподільної діяльності домогосподарства може включати наступні елементи (рис. 2.14.).

Рис. 2.14. Функціональна модель діяльності домогосподарств у сфері розподілу

Реалізація права розподілу доходів домогосподарства відбувається насамперед у відповідності з інституціонально оформленими правами власності. Тому суб'єктом внутрішньої розподільної діяльності щодо доходу або ресурсів, як правило, визнається голова домогосподарства. Деякі розподільні функцій він делегує відповідно до функціонального розподілу обов'язків: хазяйка може самостійно розподіляти продукти для сімейного споживання, працездатні члени домогосподарства самостійно вирішують питання з продажу своїх трудових ресурсів, дорослі члени родини можуть самостійно здійснювати заощадження тощо.

Об'єктами розподілу в домогосподарстві є (1) ресурси (грошові, трудові, часові, капітальні, земельні, нерухомість), (2) продукти, (3) доходи, між якими існує певна залежність. Передусім домогосподарство має можливість розподіляти ресурси, які воно має у власності. Якщо воно використовує ресурси назовні, то отримує доходи, які може розподілити. Якщо ресурси використовуються всередині домогосподарства, то воно отримує продукт (послугу), що може розподілятися і споживатися його членами у натуральній формі або бути проданим (подарованим) назовні.

Як показано у підрозділі 1.4, процес та механізм здійснення розподільної діяльності домогосподарства на макрорівні можна показати за допомогою моделей Кейнса, Фішера, Фрідмена, Модильяні. Розподільні відносини, створення вартості та формування рентних доходів в сучасній економічній системі докладно досліджені у роботах класичного напряму К. Маркса [382; 383], А. Маршалла [388-390], К. Вальтуха [100], Є. Карнаухової [287], В. Мєщерова [399], Ю. Осипова [452], С. Струміліна [584] та ін. З переходом від вартісних до маржинальних функцій ціноутворення виникає велика різноманітність природних і технологічних видів рент, з'являються їх похідні форми (інституціональна, політична рента). З погляду інституціональної теорії рента може бути трактована як результат дії «зовнішніх ефектів». В результаті намагання економічних суб'єктів уникнути трансакційних витрат або мінімізувати їх вплив в національній економіці створюються спеціалізовані ринкові інститути (організовані ринки – праці, фінансові, сировини, готових продуктів - та інститути їх інфраструктурного обслуговування). Домогосподарства, як й інші економічні агенти, звертаються до інституціональної системи з метою оптимізації своїх витрат (інформаційних, правового захисту та ін.). Прагнення домогосподарств максимізувати доходи та мінімізувати витрати в ринковій економіці можна визначити як намагання отримати ренту від власних ресурсів.

У сучасній трактовці поняття ренти пов'язують із доходом власника певного ресурсу, який надається у тимчасове користування. У сучасному енциклопедичному виданні з економіки рента трактується як плата за користування ресурсами: землею, працею, обладнанням, ідеєю або навіть грошима. Ренту за користування працею зазвичай називають заробітною платою, за користування землею і обладнанням – орендною платою, плату за користування іде-

єю - роялті, а плату за користування грошима – процентом [17, с. 724].

Як відомо, власнику ресурсу, який пропонує для використання ресурс на ринок, гарантована абсолютна рента, інакше не існує економічного сенсу пропозиції та укладення угоди. Завданням домогосподарства є отримання додаткових доходів, диференціальної ренти. Диференціальну ренту в основному зводять до природної і технологічної ренти, але в будь-якому випадку мова йде про доход, який виступає надлишком ринкової над дійсною ціною виробництва продукту і передбачає функціонування рентного ресурсу як деякої споживної вартості. Тому не можна стверджувати, що вся заробітна плата є рентою. Лише надлишок зарплати над її нормальним рівнем стає за певних умов диференціальною рентою. Це можна віднести і до інших рентних ресурсів, які в цілому об'єднують під назвою «диференціальна технологічна рента».

В умовах формування постіндустріального виробництва робоча сила в розвинених країнах починає претендувати на місце таких «лідерів» на ринку факторів виробництва, як капітал і земля. Капітал у традиційному розумінні відійшов на друге місце, а головним компонентом стає робоча сила. Стає актуальною теорія людського капіталу. Людський капітал коштує на ринку праці стільки, скільки людина витратила коштів на створення і підвищення свого освітнього рівня [187, с. 261], забезпечення свого здоров’я як умов працездатності. Додаткові інвестиції, наприклад, у вигляді отримання другої вищої освіти, підвищують цінність робочої сили працівника. Крім цього, на величину заробітної плати впливають досвід роботи, навички, підтвердженням чого можуть слугувати дані статистики: найменш затребуваними є випускники навчальних закладів (саме через відсутність виробничих навичок) і люди старше 50 років, тому що їх знання нерідко застаріли, а способи виконання робіт не є ефективними. Як показали вітчизняні дослідження механізму формування ринку праці в Україні, інновації в реальному секторі призводять до значних структурних зрушень трудового потенціалу [23; 353].

Збільшення темпу життя вимагає підвищення рівня мобільності, освіченості, адаптивності людей до постійно мінливих умов. Перехід до інформаційного суспільства призводить до того, що успіх досягається в основному за рахунок особистих конкурентних переваг, які визначаються як здатність індивіда найбільш ефектив-

но функціонувати у мінливому світі [192]. На сьогоднішній момент підготовка висококласного спеціаліста коштує приблизно 10-15 тис. дол. на рік [117, с.46]. Такі вкладення в людський капітал забезпечать його власникові затребуваність на ринку праці в майбутньому і зможуть гарантувати прийнятний рівень доходу, який компенсує зроблені витрати. Саме такий рівень вартості робочої сили визначає участь домогосподарств – продавців робочої сили у розподілі національного продукту, нормальний і додатковий (рентний) доход.

Центральна проблема аналізу розподільних відносин у національній економічній системі полягає в тому, що доходом власника відповідних ресурсів є абсолютна і диференційована рента. Для підприємців, які використовують ресурси (патенти на нову технологію, продуктивність родовищ корисних копалин, родючість ґрунту) рента виступає як трансакційна частка витрат у формі орендної плати. Відповідно, господарські відносини поділяються на економічні та інституціональні. Господарські витрати підприємців включають економічні і трансакційні витрати. Аналогічно для власників ресурсів (домогосподарств) в результаті їх тимчасового відчуження (надання в оренду) також формуються економічні та інституціональні витрати. Для розрізнення різних видів витрат і рівнів формування вартості А. Маршалл, один із засновників теорії маржиналізму, використав поняття ренти і квазіренти, хоча надавав їм іншого змісту, пов'язуючи з використанням ресурсів як капіталу [388, с. 135; 389, с.116.]. Маршалл уточнює поняття квазіренти, відзначаючи «наявність межі між квазірентою, яка не входить, і прибутком, який є частиною нормальної ціни пропозиції продукту для періодів не дуже великої тривалості» [390, с. 50]. Як зазначає В. Мещеров, при уточненні Маршаллом поняття квазіренти мова йде про ту частину прибутку, яку отримує орендар у межах терміну дії орендного договору [398, с. 47]. Тобто під поняттям квазіренти Маршалл розумів частину класичної ренти, яка виникає в рамках ринкової ціни в межах орендного договору і яка не дістається власнику ресурсу – домогосподарству.

Ці положення Маршалл застосовував до землі, але, на наш погляд, вони цілком придатні для дослідження сутності рентних відносин щодо всіх ресурсів домогосподарства, які вони пропонують на ресурсному ринку у національній економічній системі. Власність на ресурси домогосподарств виявляється через ціну ресурсів,

яка є капіталізованою рентою, точніше, капіталізованою (орендною) платою за їх використання.

Такі теоретичні розмірковування мають практичне значення для розуміння системи розподільних відносин у суспільстві. Економісти й соціологи давно підкреслюють необхідність зростання заробітних плат та інших доходів населення, порівнюють із західними країнами, обґрунтовують необхідність розвитку ринкових засад економічної діяльності. Як показала практика трансформаційних економік, дійсно перехід до ринку певним чином створив умови зростання доходів. Але це відбулося для тих домогосподарств, які за допомогою «адміністративних ресурсів» отримали виключний доступ до національного багатства (насамперед сировини, корисних копалин, діючих виробничих потужностей тощо). Решта населення збідніла, відбувається порушення демографічних процесів, скорочується населення, падає його якість.

На наш погляд, головна причина полягає у нерентному сприйнятті національної економіки. Характерною моделлю нерентної економіки була радянська економічна система, в який низькі планові ціни на ресурси і продукти не передбачали рентабельного хазяйнування, отримання власниками ресурсної ренти та її капіталізації. Однак, додаткова рента концентрувалася у державному бюджеті та розподілялася через фонди суспільного споживання. У більшості пострадянських національних систем провідні галузі (енергетика, залізничний транспорт, ЖКГ) залишаються із заниженими цінами, на дотації держави. В результаті соціально низькі ціни дозволяють стримувати рівень оплати праці, пенсії та інші доходи населення, які суттєво відстають від аналогічних показників у країнах з ринковою економікою (ЄС, США, Японії). Така система вигідна крупним корпораціям, оскільки дозволяє за рахунок низьких цін просувати продукцію на зовнішні ринки навіть за умов низької якості. Крім того, така система дозволяє великим компаніям присвоювати рентні надприбутки, які за інших умов дісталися б власникам трудових та інших ресурсів, домогосподарствам країни. Система трансфертного перерозподілу частини надприбутку через державні та інші інститути є дієвим механізмом стримування економічних свобод населення, демократичних засад самоуправління тощо. Саме тому частково ринкова система національного господарювання, побудована на нерентних засадах, є гіршою за соціалістичну.

Як було зазначено вище, крім ресурсно-функціонального принципу розподілу доходу в національній економіці здійснюється розподіл за принципом соціальної рівності. Така розподільна система здійснюється за допомогою інституту трансфертів. Сфера застосування поняття «трансферт» досить широка [140]. Під трансфертами розуміють передавання ресурсів у різних формах. Розподіл доходів через систему трансфертів може відбуватися в різних формах – натуральній або грошовій. Відомі також різні види трансфертів, які можна класифікувати за певними критеріями. (табл. 2.16)

Таблиця 2.16

Класифікація трансфертів домогосподарств

Критерії класифікації	Види трансфертів
За типом каналу передавання	- горизонтальні (між представниками одного покоління) - вертикальні (між представниками різних поколінь)
За типом учасників	- всередині домогосподарства - між домогосподарствами
За типом ресурсів, що передаються	- матеріальні (фінансові та нефінансові) - нематеріальні (трудові, емоціональні тощо)
За типом донора	- державні; - приватні
За критерієм сумісного проживання	сумісне проживання дітей з батьками як вид допомоги; - трансферти за умов окремого проживання
За часом передання трансфертів	- за життя батьків; - спадщина

Мотиви соціального перерозподілу доходів і ресурсів у мережі домогосподарств через систему трансфертів досить докладно вивчені економістами і соціологами. Так, відомі дві основні економічні моделі мотивації трансфертних потоків між домогосподарствами. Модель альтруїзму, запропонована Г. Беккером [687], описує низхідні трансферти від старшого покоління молодшому. За Беккером, аргументом функції корисності донорів (батьків) є функція

корисності акцепторів (дітей). Передаючи дітям додаткові ресурси, інвестуючи в їх розвиток, батьки підвищують рівень корисності дітей, тим самим знижуючи власне споживання. Завдання домогосподарства у цій моделі полягає у пошуку оптимального співвідношення (рівноваги) між власним споживанням і передаванням коштів у формі трансфертів.

Відповідно до моделі Беккера, батьки збільшують трансферти менш забезпеченим дітям і зменшують їх з ростом доходів останніх. З ростом доходів батьків трансферти зростають і навпаки. За моделлю обміну [713] люди передають трансферти лише в обмін на щось. Наприклад, батьки, передаючи матеріальну допомогу дітям, сподіваються на допомогу в старості або в скрутному становищі. Іноді цю модель трактують як модель страхування, відповідно до якої люди, що надають трансферти, забезпечують собі майбутнє джерело допомоги [726]. На наш погляд, усі моделі не суперечать одна одній, оскільки за всіма підходами зростає добробут усіх учасників трансакцій. Модель життєвого циклу, детально викладена у розділі 1 цієї роботи, визначає спрямованість трансфертів у залежності від віку членів домогосподарства або від стадії життєвого циклу родини [691]. За цією моделлю на першому етапі життя домогосподарство має обмежені доходи і забезпечує гідний рівень життя за допомогою старшого покоління. В середньому віці дохід зростає, що дозволяє зробити накопичення та виступати донором для дітей. У літньому віці, коли доходи знижуються, забезпечити нормальне споживання можливо за рахунок допомоги дітей.

Соціологія, крім вже згаданих моделей перерозподілу ресурсів між домогосподарствами (альтруїзму і життєвого циклу), запропонувала теорію соціальних мереж і теорію реципроктності. Теорію соціальних мереж розробила Г. Градосельська [154]. За її концепцією соціальні мережі використовуються як система зв’язків, за якою передаються ресурси. Серед трансфертів авторка виділяє грошові, трудові, продуктові, інформаційні ресурси. Для кожного виду ресурсів існує певний тип домогосподарства, що бере участь у трансакції: донор (віддає і не отримує); реципієнт (отримує і не віддає); обмін (дає і отримує); незалежний (не бере участі в перерозподілі ресурсів). Градосельська запропонувала матрицю мережевих трансакцій, на основі якої можна побудувати графічну картину передавання трансфертів і з’ясувати характер перерозподільних взаємозв’язків між домогосподарствами. Модель соціальних мереж за-

стосовують для аналізу за іншими змінними (рівень доходу домогосподарств, стадія життєвого циклу, статевовікова структура домогосподарства та ін.).

Діяльність домогосподарств у системі розподільних відносин пояснює теорія реципроктності, яку ввів у науковий обіг антрополог К. Поланьї. Він трактував реципроктність як «переміщення між відповідними точками у симетричних групах» [485, с.68]. Поряд з тим він назвав інші способи зв'язку реальних господарств: перерозподіл (редистрибуція) як акт стягування товарів центром алокації з їх наступним переміщенням з центру; і обмін як зустрічні переміщення з рук в руки в умовах ринкової системи. В межах розподільної системи домогосподарства пов'язані відносинами реципроктності (між окремими родинами) і редистрибуції (через державні та інші соціальні інститути).

Подальшого розвитку теорія реципроктності набула в роботах С. Барсукової [50]. За її трактуванням, реципроктність насамперед є неринковим обміном між домогосподарствами. В основі міжродинного розподілу (дару) за Барсуковою лежать наступні функції:

- економічна взаємодопомога, кооперація зусиль і коштів;
- створення системи неформального кредитування;
- встановлення стабільних відносин і контактів, як рівноправних, так і домінантних;
- підтвердження соціального статусу родини;
- моральна підтримка в рамках мережі, швидка психологічна допомога;
- трансляція етичних цінностей, релігійних і етнічних традицій.

Барсукова виділяє різні типи трансфертів: (1) продуктові, (2) грошові трансферти (гроші, передані в дар, безоплатно), (3) боргові трансферти (позичені суми, і такі, що віддаються в рахунок погашення боргу), (4) трудові трансферти (трудова допомога) [50].

Соціальні трансферти відбуваються як у грошовій, так і у натуральній (продуктовій) формі. Вони сприяють вирівнюванню доходів між соціальними групами населення і формують відчуття захищеності у майбутньому. До соціальних трансфертів відносять соціальну допомогу, усі види пенсій, стипендії, всі види отримуваної населенням допомоги з фондів соціального страхування, компенсаційні виплати і пільги, благодійну допомогу. У 2012 році частка соціальних допоміг та інших одержаних поточних трансфертів

українських домогосподарств становила 37,4 % від суми доходів. В сумі трансфертів 57 % прийшлося на доходи від соціальних допомог, а соціальні трансферти у натуральній формі становили 36,5 % [189]. В ринковій економіці більшу частину соціальних трансфертів домогосподарствам у грошовій формі забезпечує держава, але члени домогосподарства (сім'ї) можуть отримувати допомогу та інші виплати соціального характеру з фондів економічного стимулювання зі свого місця роботи. Вид допомоги, його розмір та умови надання повністю визначає саме підприємство, виходячи зі своїх можливостей, соціальної захищеності працівників та інших міркувань. Динаміку та структуру соціальних трансфертів в Україні надано у табл. 2.17, за даними якої видно, що частка соціальної допомоги та інших одержаних поточних трансфертів у доходах вітчизняних домогосподарств знизилася з 39% у 2006 році до 37,4% у 2012 р.

У світовій практиці найбільш розповсюдженими є соціальні трансферти всередині домогосподарства у формі взаємної допомоги між родичами, що визначає соціальну значущість самого існування інституту домогосподарства. Як правило, така допомога здійснюється у негрошовій формі (продуктами, послугами).

За результатами досліджень вітчизняних економістів, найбільший обсяг грошової допомоги від родичів у 2008 році отримали домогосподарства десятої (найвищої) децільної групи (в середньому 246,30 грн на місяць), а найменший – третьої групи (87,46 грн). Водночас частка родинних трансфертів у структурі сукупних ресурсів є найбільшою у першій (найнижчій) децільній групі (5,9 %), а найменшою – у сьомій децільній групі (3,8 %). [297, с. 197-198]

Проте найвагомішу частину соціальних трансфертів, які отримують домогосподарства, становлять виплати за загальнодержавними програмами соціального захисту. В їх структурі близько двох третин становлять трансферти у грошовій формі: пенсії, допомоги сім’ям з дітьми, малозабезпеченим громадянам, виплати по безробіттю тощо.

Як зазначено в аналітичних матеріалах ПРООН, «використання фінансових ринків в соціальному забезпеченні спричиняє додаткову проблему окрім економічних та соціальних питань. Це проблема бухгалтерського обліку. Відповідно до стандартних процедур бухгалтерського обліку потоки соціального забезпечення не обліковуються.

Таблиця 2.17

Динаміка соціальних трансфертів в Україні у 2006-2012 роках, млн грн

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Доходи - всього	472061	623289	845641	894286	1101175	1266753	1407197
в тому числі:							
соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти	183900	229040	319683	364572	423741	469386	526944
в тому числі:							
- соціальні допомоги	103092	124472	180455	204101	237213	263633	301044
- інші одержані поточні трансферти	14510	18209	26092	32984	34397	40978	33369
- соціальні трансферти в натурі	66298	86359	113136	127487	152131	164775	192531

Побудовано автором на основі даних Державної служби статистики України [189].

Ці потоки є дуже великими, але в національних рахунках обчислюється лише дефіцит або надлишок (зараз такого не буває). Однак, якщо ці потоки, або їх частини проходять через фінансові ринки, то вони обраховуються як додаткові витрати. ... зазначимо, що рішення про вибір каналу спрямування коштів від працюючих до пенсіонерів є важливим щодо сприйняття фінансової ситуації країн, які реформують пенсійні системи, однак, воно не є вирішальним фактором для країн, що залишаються поза межами зони (принаймні сьогодні), де Маастрихтські критерії обмежують державні витрати» [172].

В більшості розвинутих країн діє трирівнева система пенсійного забезпечення, яка включає солідарну пенсійну систему, накопичувальну обов'язкову і добровільну систему. Порівняльний аналіз основного змісту пенсійних систем світу запропонований у додатку Ж. Створення аналогічної системи пенсійного забезпечення в Україні почато ще у 2004 році, але накопичувальна система ще фактично не впроваджена, розвиток добровільної недержавної пенсійної системи обмежений інституціональними чинниками (недовіра населення, недосконалість правового регулювання, обмеженість застосування фінансових інструментів для інвестування недержавними пенсійними фондами, відсутність прозорої та ефективної системи моніторингу). Як показали результати дослідження науковців інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, традиційна солідарна система сьогодні вже не здатна забезпечити гідний рівень життя пенсіонерів [469, с. 40-52]. Пенсійний Фонд України, джерелами наповнювання якого є обов'язкові страхові внески працедавців, застрахованих осіб й асигнування з державного бюджету, має стабільний дефіцит. У 2009 році його надходження покривали лише 62,2 % усіх видатків. Головними причинами такого стану ПФУ є економічна криза, рівень демографічного навантаження на працездатне населення та частка тіньового сектора національної економіки.

15 квітня 2013 року Уряд України затвердив Постанову «Про підвищення розмірів пенсій у зв'язку із зростанням середньомісячної заробітної плати штатного працівника в Україні» [490], відповідно до якої підвищуються трудові пенсії у зв'язку із зростанням середньомісячної заробітної плати в Україні порівняно з попереднім роком. Пенсії підвищуються на коефіцієнт 1,0298, що відповідає 20 відсоткам темпів зростання середньомісячної заробітної плати шта-

тного працівника за 2012 рік у порівнянні з 2011 роком. Підвищення буде проведено з 1 березня 2013 року.

Згідно з реформованою пенсійною системою України [468], солідарна система є тільки одним компонентом пенсії, яку отримає працівник при виході на пенсію.

Солідарна система для працівників у віці 35 років чи молодших буде удосконалюватися через накопичення їх персональних внесків у Накопичувальному пенсійному фонді. Зміни в існуючій солідарній системі повинні гарантувати, що перший рівень пенсійної системи і надалі буде здатний забезпечувати більшу частину пенсійного доходу громадян України. Солідарна система базується на тому, що сьогоднішні працівники фінансують пенсії сьогоднішніх пенсіонерів. У зв'язку із значним прогнозованим зменшенням кількості працівників у наступні 40 років внесено зміни для гарантування того, що система буде здатна виплачувати пенсії постійно. Зміни до солідарної системи, які запропоновані в Україні з 1 жовтня 2011 року, проаналізовані у додатку К.

Як буде показано у п. 3.3, механізм розподілу доходів, ресурсів та продукту дещо відрізняється на різних рівнях діяльності домогосподарства, що викликає певні проблеми їх обліку. Розподіл ресурсів і доходів між домогосподарствами на світовому і макрорівнях (у секторі домогосподарств) може здійснюватися також через систему міжнародних програм соціальної допомоги та соціального захисту, які за останнє десятиліття набули популярності в багатьох країнах. Механізм розподілу ресурсів через так звані обумовлені грошові трансферти (ОГТ) сприяє скороченню бідності і спонукає батьків інвестувати кошти в здоров'я та освіту своїх дітей. Обумовлені грошові трансферти являють собою програми, в межах яких грошові кошти, як правило, надаються бідним домогосподарствам за умови, що вони здійснять заздалегідь визначені інвестиції в людський капітал своїх дітей. Умови, пов'язані зі здоров'ям, потребують періодичних медоглядів, моніторингу росту, проведення щеплень дітям віком до 5 років, здійснення перинатальної медико-санітарної допомоги матерям і проведення заходів з санітарної освіти. Умови, пов'язані з освітою, включають обов'язок відвідування школи, іноді – оцінку успішності навчання. Такі програми використовують практично в усіх країнах Латинської Америки, діють великомасштабні програми в Бангладеш, Індонезії, Туреччині, експериментальні програми в Камбоджі, Малавії, Марокко, Пакис-

тані та ПАР. Інтерес до програм, які використовують грошові кошти для стимулювання інвестицій у шкільну освіту дітей, розповсюдився з країн, що розвиваються, до розвинутих країн – з 2011 року почала працювати програма ОГТ у Нью-Йорку і Вашингтоні. Найбільш вагомі програми ОГТ, такі, як Bolsa Familia в Бразілії та Oportunidades в Мексиці, охоплюють мільйони домогосподарств [438].

Соціальні програми макроекономічного перерозподілу доходів сприяють збільшенню рівня споживання серед бідних верств населення. В результаті вони приводять до скорочення бідності серед учасників програм, особливо в тих випадках, коли трансферти є ваговими, адресними і структурованими таким чином, щоб не заважати одержувачам допомоги вживати інші заходи, спрямовані на те, щоб уникнути бідності. Соціальні трансферти через міжнародні програми допомагають бідним домогосподарствам захиститися від наслідків безробіття, епідемій, хвороб та інших потрясінь, які впливають на їх доход.

У різних країнах серед учасників програм перерозподілу соціальних трансфертів зростає охоплення шкільною освітою, особливо серед найбідніших дітей, чиї показники охоплення на початку здійснення програм були найнижчими. Одержувачі трансфертів з більшою вірогідністю користуються медико-санітарними послугами для проведення профілактичних оглядів, що дозволяє вимірювати вагу і зріст дітей і дотримуватися графіка щеплень. В сучасних умовах, коли світ переживає період тривалої економічної кризи, стають життєво необхідними розробка і реалізація систем соціального захисту, які допомагають уразливим домогосподарствам долати потрясіння, при одночасній максимізації зусиль країн, що розвиваються, по інвестуванню коштів у людський капітал дітей. Такі інститути, як програми соціальних трансфертів, допомагають вирівняти реальне економічне та соціальне становище населення різних країн, максимально оптимізувати розподільні відносини домогосподарств у межах існуючих ресурсів.

Розподіл ресурсів та доходів домогосподарства на всіх рівнях відбувається в певному інституціональному середовищі [239]. Особливістю процесу розподілу в межах домогосподарства на відміну від інших господарюючих суб’єктів є помітний вплив таких соціально-економічних інститутів, як традиції, звички, культура, релігія тощо. Так, на розподіл продовольства та інших споживчих благ

всередині домогосподарства впливають статус людини, її стать, вік і старшинство дітей. Традиції, що склалися в різних суспільствах, нерідко призводять до того, що жінки споживають їжу в меншій кількості і гіршої якості, невідповідно зі своєю вагою тіла і рівнем активності. Через нерівність статусу при прийнятті рішень, доходи в руках жінок і в руках чоловіків ведуть до різної структури витрат і до різних результатів для загального добробуту сім'ї. Чоловіки більш схильні залишати більше коштів на особисте споживання (зокрема, на алкоголь і сигарети), в той час як жінки витрачають більше на сімейне споживання. Так, в Індії, населення якої становить майже шосту частку людства, жінки витрачають на утримання домогосподарства 85-100 % свого заробітку, в той час як чоловіки - лише 43-91 %. Там, де жінки мають більший контроль над доходами, більше ресурсів спрямовується на жінок і дітей. На Філіппінах харчування дітей дошкільного віку поліпшувалося у міру зростання зарплат; при цьому збільшення зарплат чоловіків у довгостроковій перспективі негативно впливало на харчування дітей (вело до затримки росту). Тому в практиці зовнішнього регулювання діяльності домогосподарства у сфері розподілу доходів стандартною частиною планування та оцінки ефективності соціальних програм є аналіз того, яка частка благ буде направлятися саме жінкам. Разом з тим жінки під впливом традицій можуть надавати явну перевагу синам. Тому просте перенаправлення ресурсів жінкам ще не може забезпечити рівних результатів. Урахування інституціонального впливу традицій на розподіл ресурсів у домогосподарстві допоможе підвищити ефективність заходів соціальної політики.

Вплив деяких з інститутів на реалізацію функції розподілу доходів домогосподарства на споживання і заощадження є опосередкованим. Наприклад, кошти, що спрямовують на споживання, оцінюються домогосподарством з точки зору корисності в даний період та альтернативно порівнюються з очікуваним ефектом від вкладання частини доходу в майбутнє споживання (заощадження). Відповідно до закону спадної корисності, ефект від вкладань у поточне споживання із збільшенням його масштабів знижується, а оцінка ефектів майбутніх витрат стає на цьому тлі більш привабливою. З точки зору теорії маржиналізму, оптимальний розподіл наявних коштів можливий, якщо бюджет повністю використаний, а зважені граничні корисності придбаних благ зрівнюються. Ефект здійснених витрат, співвідношення цін, витрат часу та інших ресурсів,

отриманих результатів сучасне домогосподарство виявляє через ринкові інститути.

Слід зазначити, що сучасна ринкова економіка пропонує домогосподарству досить досконалий механізм оцінки ефективності майбутнього споживання, забезпечивши можливість інвестування накопичених коштів. Майбутнє споживання (поточне заощадження) визначається низкою різноспрямованих об'єктивних і суб'єктивних факторів, перш за все майбутньої прибутковістю інвестиційних вкладень. Тобто саме ринкові інститути дозволяють домогосподарству прийняти оптимальне рішення щодо розподілу його доходів у часі.

Застосування ринкових інститутів до аналізу прийняття рішень економічними суб'єктами є досить поширеним. Зокрема, в оптимізаційній моделі Фішера щодо поточного і майбутнього споживання домогосподарства процентна ставка, що приймається як інституціональне обмеження розподілу його доходу, стає критерієм прийняття рішень про напрямок використання доходу, про співвідношення споживаної частини і частини, що зберігається. Розподіл доходу домогосподарства між його поточним і майбутнім споживанням детермінований ринковою оцінкою ефектів (вигод) від кожного з напрямків використання коштів. Для домогосподарства поточне споживання означає формування людського капіталу (здоров'я членів домогосподарства, їх освіта і кваліфікація, виховання дітей тощо) [688], домогосподарство інвестує кошти в поточне споживання, очікуючи відповідних вигод від його використання. Вибираючи альтернативний напрям інвестування (в заощадження), домогосподарства оцінюють і альтернативні витрати (альтернативні доходи) формування фінансових та інших активів. Інакше, вибираючи напрями і пропорцію інвестування в поточне чи майбутнє споживання, домогосподарство розподіляє доходи на створення людського і фінансового капіталу сім'ї. Майбутні доходи домогосподарством оцінюються як сума майбутніх доходів від людського капіталу (трудових доходів) та доходів від фінансових інвестицій (відсотки).

Економічна маржинальна модель пояснює механізм вибору оптимальної розподільної поведінки. Прийняття рішення про розподіл доходів та інвестування здійснюють конкретні люди, тому такі рішення є завжди суб’єктивними і можуть бути хибними. Це може бути проявом економічної дисфункції інституту домогоспо-

дарства. Приватні інвестиції домогосподарств у людський капітал можуть бути занадто низькими у двох аспектах. По-перше, вони можуть бути нижчими за оптимальний рівень для цих конкретних дітей, якщо ті, хто приймає рішення в домогосподарстві, дотримується хибних поглядів на характер процесу інвестування в освіту і здоров'я дитини. Наприклад, батьки можуть вважати, що заробітна плата реагує на освіту менш еластично, ніж це є в дійсності. Так, серед 15-25-річних у Мексиці очікувана віддача від освіти є нижчою за фактичну, особливо серед дітей, батьки яких мають низький рівень освіти. В Домініканської Республіці, за оцінками учнів восьмих класів, коефіцієнт віддачі в середній школі становить лише від ¼ до ⅓ показника, отриманого при дослідженні фактичних доходів [438, с. 9].

Іншим варіантом небажаної розподільної поведінки домогосподарства може стати занадто сильне дисконтування. В багатьох країнах Південної Азії освіта дівчаток значно відстає від освіти хлопців навіть не зважаючи на те, що віддача від жіночої освіти, як відносно заробітної плати, так і відносно дитячого здоров'я, є не менш високою, ніж від чоловічої. Низький рівень інвестицій в освіту дівчат може бути раціональним з точки зору батьків, які дбають про власне благополуччя, але це безперечно свідчить про соціально неефективний результат таких інвестицій. Отже, зростає роль суспільного контролю та механізму суспільного перерозподілу доходів (наприклад, через програми адресної соціальної допомоги) для забезпечення рівних можливостей молоді, але це може призвести до патерналістських очікувань та порушення економічних стимулів ефективного розподілу.

Одним з найважливіших інструментів управління розподілом доходів та споживчими витратами домогосподарств у ринкових умовах є використання кредитних інструментів. В англомовній літературі з особового фінансового планування управління доходами та витратами позначають як cash and debt management, тобто управління грошовими потоками і заборгованістю. До таких кредитних інструментів належать кредитні карти, «магазинні», «автомобільні» кредити, кредити на невідкладні потреби (ремонт, придбання гаража тощо), іпотека.

Досить поширеним важелем регулювання розподілу доходів домогосподарств у сучасних умовах є інститут страхування. Зазвичай, цей інститут вимагає досить розвиненої відповідної інфраструктури

ктури. Так, майже половина всіх внесків, що збираються у світі по майновому страхуванню, припадає на США, що мають розгалужену організаційну систему страхування та перестрахування, стабільне законодавство і традиції довіри.

Активно розвиваються й інші види страхування, зокрема здоров'я та життя. До середини 60-х років XX ст. очікувана тривалість життя в США і СРСР була майже однаковою. Згодом динаміка змінилася: у всіх розвинених країнах світу з того часу спостерігається стійке зростання тривалості життя і зниження смертності. На пострадянському просторі спостерігається зростання смертності чоловіків і стагнація очікуваної тривалості життя і смерті жінок. Так, тільки за січень-листопад 2012 року населення України скоротилося майже на 125 000 осіб (природний приріст – 124 996 осіб) [495]. Для домогосподарств України розвиток страхування життя і здоров'я є актуальним. Розвиток страхової медицини, страхування на випадок втрати годувальника, безробіття і тому подібні види страхування дозволять оптимізувати розподіл доходів домогосподарств та інвестиції в розвиток людського капіталу.

Особливе місце в інституціональному регулюванні розподілу доходів посідає пенсійне забезпечення. Зростання податкового навантаження на працюючих і різка зміна вікової структури населення («старіння» населення) практично в усіх розвинених країнах світу і в Україні, тотальна дефіцитність державного бюджету, фінансова криза, що вибухнула останніми роками, а також недосконалість самої системи пенсійного забезпечення загострюють проблему забезпечення споживання і виживання в цілому для всіх домогосподарств останнього періоду життя. Певним чином ця проблема знімається формуванням спеціальної накопичувальної системи пенсійного забезпечення. Перебудова інститутів пенсійного забезпечення, перехід від моделі «піраміди віків» до моделі особистих накопичень можливі кількома шляхами. В Україні це, перш за все, розвиток інституту державної пенсії, яка гарантуватиме мінімальний рівень споживання і яка передбачає розмір пенсії в залежності від рівня легального заробітку протягом життя і відповідних пенсійних відрахувань. Формується інститут корпоративної пенсії, яку вже сьогодні можна отримати, якщо працювати у великій компанії з власною пенсійної програмою. Ануїтет або приватну пенсію можна накопичити в недержавному пенсійному фонді або у страховій компанії. Нарешті, можливі власні, особисті пенсійні накопичення,

збережені на депозитному рахунку. Зрозуміло, що реалізація цих шляхів можлива лише за наявністю відповідних інституціональних структур, створення і розвиток яких допоможе домогосподарствам оптимізувати в часі інвестиційні потоки.

Відповідного інституціонального оформлення вимагає оподаткування доходів і витрат домогосподарств, переходу спадкового майна тощо. Скасування податку на спадщину або жорсткість умов входження в права успадкування можуть істотно вплинути на ощадну політику домогосподарств. Податкова система України сьогодні є однією з найскладніших у світі. Повна податкова ставка становить близько 56 %, а кількість видів податків наближається до 100 [483, Ст. 112]. Податкове законодавство заплутане, суперечливе й неефективне. На жаль, прийнятий нещодавно новий Податковий Кодекс накопичені проблеми також не вирішив. В умовах безперервних змін в податковому та майновому законодавстві економічні суб'єкти Україні навіть не намагаються враховувати фактор оподаткування у розподілі своїх доходів і планувати його динаміку. Удосконалення інституту оподаткування може стати суттєвим важелем оптимізації розподілу доходів домогосподарства в часі.

Таким чином, суспільство через розвиток інститутів споживчих, освітніх та інших кредитів, іпотеки, страхування тощо впливає на інвестування доходів домогосподарства в поточне та відкладене споживання, в фінансовий і людський капітал, тобто значною мірою детермінує його розподільну діяльність.

Інституціональне регулювання динаміки накопичень домогосподарств є дещо складнішим. Скорочення частки споживання веде до зростання частини наявних доходів домогосподарств, яка зберігається. Відкладений попит домогосподарств (заощадження), будучи вилученням частини доходу з потоку «доходи-витрати», провокує скорочення сукупного попиту на макрорівні. Вихід з так званого «парадокса ощадливості» можливий через перетворення заощаджень в інвестиції, у фінансовий капітал домогосподарств. Масштаби і структура інвестицій у фінансовий капітал домогосподарства крім рівня наявного поточного доходу визначаються такими ринковими інституціональними обмеженнями, як рівень ставки відсотка за банківськими вкладами, прибутковість акцій, підприємницький прибуток і аналогічними зовнішніми по відношенню до домогосподарства чинниками.

Приймаючи рішення про подібні інвестиції, домогосподарство приймає ці умови як дані, орієнтуючись на сигнали ринку. Проте, складність оцінки макро- і мікроекономічних тенденцій, потенційних ризиків, політичних, соціальних та інших факторів, невизначеність і рухливість параметрів економічного і соціального середовища змушують домогосподарства при прийнятті рішень про інвестування спиратися на сформовані в суспільстві інституціональні обмеження і правила. Навіть гранично радикальні варіанти розподільної діяльності домогосподарства: вибір між інвестиціями в людський та фінансовий капітал, поточним споживанням і заощадженням, проїдання накопиченого багатства або накопичення на шкоду нормальному споживанню, інституціонально детерміновані. Обмеженість приватної власності у соціалістичному суспільстві, «провали» інституту спадкування, кримінальне переслідування за чимало видів економічної (не трудової) діяльності диктували відповідний спосіб життя, рівень споживання, а система дефіциту, що склалася в суспільстві, формувала структуру споживання. В умовах розвитку ринкової системи відносин у суспільстві відбувається зміна усвідомлення ролі і значення різних видів капіталу домогосподарства і різних джерел доходу.

Особливе місце в системі розподільних відносин домогосподарства посідає розподіл трудових зусиль. Питання розподілу праці в домогосподарстві досліджені як економістами [39], так і соціологами [107; 278; 371]. Як показують дослідження [49; 333], у сфері розподілу праці існує помітна нерівність між чоловіком і жінкою. Незважаючи на те, що жінки сьогодні дуже активно зайняті на ринку праці, на їх плечах лежить також значна частина домашнього господарства (табл. 2.18).

Навіть якщо жінка має високо оплачувану роботу, за традицією домашні заняття як і раніше залишають їй (табл. 2.19). Гендерний поділ праці, розподіл певних професій або видів діяльності серед жінок і чоловіків, як правило, здійснюється на основі традицій або звичаїв.

За висновками Т. Литкіної нерівний контроль над доходами в домогосподарстві стримує участь жінок в ринково орієнтованій праці (через невисокі очікування переваг для себе і своїх дітей) [360].

Таблиця 2.18

Участь населення у сфері домашньої праці в залежності від статі [372, с. 152]

Види домашньої праці	Участь, вертикальні зв'язки, %			Середні витрати тих, хто приймає участь, год./ тиждень		
	Ч	Ж	Всі	Ч	Ж	Всі
1	2	3	4	5	6	7
Купівля продуктів харчування	57,7	88,0	75,0	3,8	5,2	4,8
Приготування їжі	34,1	90,0	66,1	5,6	10,1	9,1
Миття посуду	47,1	94,5	74,2	1,9	3,1	2,8
Прання, прасування	16,5	87,3	57,0	4,6	8,0	7,6
Прибирання квартири	35,0	89,4	66,1	3,7	6,6	5,9
Дрібний ремонт по дому, дачі, ремонт автомобіля	41,7	6,8	21,7	9,2	11,2	9,6
Ремонтно-будівельні роботи з дому, дачі	17,1	2,9	9,0	14,0	14,9	14,2
Робота на садово-городній ділянці	27,7	22,0	24,5	13,3	13,7	13,5
Водіння автомобіля з «сімейними» цілями	23,1	1,8	10,9	7,8	8,0	7,8
Догляд за дітьми, онуками, котрі живуть разом	14,4	26,4	21,3	6,6	11,6	10,1
Догляд за іншими членами д / г, котрі живуть разом	5,8	13,4	10,1	7,0	8,5	8,1

Закінчення табл. 2.18

1	2	3	4	5	6	7
Допомога у веденні господарства батькам респондента або чоловіка (дружини), що живе окремо	8,8	6,9	7,7	9,1	9,3	9,2
Допомога у веденні господарства дітям респондента або чоловіка (дружини), що живе окремо	2,8	4,1	3,5	12,0	15,3	14,2
Допомога у веденні господарства бабусям і дідусям респондента або чоловіка (дружини), що живе окремо	2,8	1,9	2,3	8,3	7,1	7,7
Допомога у веденні господарства онукам респондента або чоловіка (дружини), що живе окремо	1,1	2,3	1,8	9,1	19,5	16,7
Всі види домашньої праці	91,1	98,2	95,1	23,1	40,2	33,2

Таблиця 2.19

Парні кореляції між часовими витратами респондента на домашню працю та його зарплатою на ринку праці і зарплатою його партнера [371, с. 71]

	Часові затрати респондента на домашню працю
Заробітна плата респондента	- 0,048
Заробітна плата партнера	0,106

Для розподільної діяльності домогосподарства необхідні певні ресурси: (1) ресурси (самого домогосподарства або суспільства), спрямовані на облік наявних ресурсів, продуктів та доходів домогосподарства, що підлягають розподілу; (2) ресурси на підтримання або вдосконалення розподільної діяльності (на специфікацію прав власності та інші інститути, що регулюють процес розподілу); (3) витрати на здійснення самого процесу розподілу: для отримання трансфертів необхідні витрати часу та зусиль на підготовку відповідних документів, подання їх в органи соціального захисту, судові витрати на захист прав на трансферти тощо, витрати на доставку розподіленого майна або доходів до нового споживача.

Розподільна діяльність домогосподарства може стати суттєвим чинником підвищення ефективності використання доходів. Так, у домогосподарстві досить високим є рівень використання майнового потенціалу, що передбачає зокрема обмін елементами майна між членами сім'ї, а в деяких випадках і між окремими родинами. Формою обміну елементами майна між сім'ями можна вважати поширені в розвинених країнах способи колективної оренди місць відпочинку, які кожен орендар може використовувати, припустимо, протягом тижня, місяця, року і т. д.

Результатом розподільної діяльності домогосподарства можна вважати: розподіл продуктів виробництва між членами домогосподарства та із зовнішнім світом, що детермінує рівень споживання населення; розподіл доходів домогосподарства з різних джерел (за ресурсною ознакою та трансфертів), що визначає стратифікацію населення; розподіл ресурсів домогосподарства між сферами та галузями внутрішнього та зовнішнього виробництва, що визначає структуру виробництва, його цільову спрямованість та результати; розподіл ресурсів та доходів на спожиту частину та частину, яка

зберігається, що визначає динаміку відтворювального процесу в часі.

Таким чином, (1) на розподіл ресурсів домогосподарства знизу і зверху впливає низка формальних і неформальних інституціональних обмежень, вплив яких на споживання, заощадження та інвестування домогосподарств іноді є опосередкованим; (2) адекватна оцінка ефективності розподілу доходів за окремими напрямками здійснюється насамперед через ринковий механізм. Оптимізація розподільних рішень домогосподарств можлива тільки при достатньому розвитку відповідної ринкової інфраструктури.

РОЗДІЛ 3. ДОМОГОСПОДАРСТВО ЯК СКЛАДОВА ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

3.1. Домогосподарство в системі фінансових відносин

Національна економіка є це складною господарською системою з певною логікою побудови та функціонування. За визначенням О. Градова, національна економіка – це структурована в галузевому та регіональному просторах економічна діяльність у масштабах країни, яку регулює інституціональна система відповідно до економічного, політичного (державного) і суспільного (ідеологічного) порядку, що склався [153, с. 40]. В умовах ринкової організації суспільного відтворення в її структурі вирізняють товарний, ресурсний і фінансовий ринки, на кожному з яких діють економічні суб'єкти під впливом певної інституціональної системи. Місце і роль кожного суб'єкта в загальній національній системі визначається його функціонуванням на кожному з ринків.

Інституціональним регулятором фінансового ринку є фінансова система національної економіки. За сучасним визначенням фінансова система являє собою сукупність інститутів, насамперед, ринків, які використовуються для укладення угод, обміну фінансовими ресурсами, ризиками й активами [79, с. 38]. Колектив авторів під керівництвом С. Юрія та В. Федосова визначають фінансову систему як «сукупність фінансових органів та інституцій, які здійснюють управління грошовими потоками та фондами грошових коштів» [636; с. 30] та «сукупність відокремлених, але взаємопов'язаних сфер та ланок фінансових відносин, які мають певні особливості в мобілізації та використанні фінансових ресурсів, а також відповідний апарат управління та нормативно-правове забезпечення» [636; с. 30]. Вона включає в себе фінансові організації (фінансові посередники, наприклад, банки та страхові компанії), фірми, що пропонують фінансові послуги (фінансові консультації), ринки фінансових інструментів (акцій, облігацій), органи регулювання їх діяльності (наприклад, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг [499]). За визначенням Голови Держфінпослуг В. Волги, фінансовий ринок забезпечує накопичення і розподіл інвестиційних ресурсів та надання фінансових послуг. Складовими фінансового ринку є грошово-кредитний ринок, страховий ринок, ринок цінних паперів та їх

похідних (деривативів), ринок послуг спільного інвестування, ринок недержавних пенсійних послуг та інші ринки фінансових послуг [125, с.1]. Крім того, її важливою складовою є фінанси господарюючих суб'єктів національного господарства.

Місце домогосподарства у фінансовій системі національної економіки визначається характеристиками внутрішньої побудови фінансів домогосподарства та характером зв'язків підсистеми фінансових відносин і ресурсів, які виникають у господарюючих суб'єктів національного господарства на фінансових ринках з використанням фінансових інститутів та інструментів (рис. 3.1.). Тому важливо дослідити 1) фінансову систему домогосподарств, 2) фінансові відносини домогосподарства із державою та підприємствами, 3) результати використання домогосподарством фінансових інститутів для реалізації власних соціально-економічних цілей.

У національній економіці та її фінансовій системі діє декілька видів господарюючих суб'єктів. Серед них значне місце посідають домашні господарства. У 2011 році в Україні нараховувалося 17022,7 тис. домогосподарств з середнім розміром 2,59 осіб [574, с. 9]. Про важливість домогосподарств у національному виробництві свідчать такі дані: в структурі ресурсів інституціональних секторів економіки України та їх використанні у 2011 році частка сектора домашніх господарств становила 12,4% від ресурсів усієї економіки, тоді як, наприклад, частка сектора державного управління становила лише 8,6%. (табл. 3.1) Найбільша частка ресурсів національної економіки зосереджена у секторі корпорацій (78,6%).

Сучасні науковці ще не визначилися з єдиним розумінням сутності фінансів домогосподарств, хоча загальноприйнятим є положення, що зв'язок економічних суб'єктів, у тому числі й домогосподарств, відбувається через систему фінансових відносин. Так, В. Опарін стверджує, що «функціонування кожної ланки фінансової системи забезпечується конкретними органами чи інститутами, а у фінансів домогосподарств не передбачено відповідного фінансового забезпечення» [447, с. 87-88].

Р. Єкшимбієв визначає фінанси домогосподарств як систему «формування та використання грошових доходів груп осіб, які проживають в одному приміщенні і ведуть спільне господарство з метою спільного споживання та накопичення» [195, с. 15].

Рис. 3.1. Домогосподарство в фінансовій системі національної економіки

Таблиця 3.1

Рахунок виробництва інституційних секторів економіки України за 2011 рік

(у фактичних цінах; млн грн)

	Нефінансові корпорації	Фінансові корпорації	Сектор загального державного управління	Домашні господарства	Некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства	Оплата послуг фінансових посередників	Уся економіка
Ресурси							
Випуск (в основних цінах)	2181669	94731	249238	359929	9716	0	2895283
Усього	**2181669**	**94731**	**249238**	**359929**	**9716**	**0**	**2895283**
у % до підсумку	75,3	3,3	8,6	12,4	0,3	0	100
Використання							
Проміжне споживання	1477191	31383	73529	143711	4019	45649	1775482
Валова додана вартість	704478	63348	175709	216218	5697	–45649	1119801
Усього	**2181669**	**94731**	**249238**	**359929**	**9716**	**0**	**2895283**
у % до підсумку	75,3	3,3	8,6	12,4	0,3	0	100
Споживання основного капіталу	–98548	–4542	–17932	–3364	–1423		–125809
Чиста додана вартість	605930	58806	157777	212854	4274	–45649	993992

Розраховано автором за даними Державної служби статистики України [514]

Ю. Воробйов зауважує, що «фінанси домогосподарств — це економічна категорія, яка характеризує процес розподілу та перерозподілу частини вартості ВВП країни з метою формування фінансових ресурсів, грошових та негрошових доходів на рівні домогосподарств, забезпечення їх фінансових інтересів, підвищення загального рівня добробуту кожного члена домогосподарства» [128, с. 7].

Т. Кізима розрізняє визначення фінансів домогосподарства за сутністю («сукупність економічних відносин, у яки вступають домогосподарства...з приводу формування, розподілу і використання фондів грошових коштів»), як явище («внутрішні й зовнішні грошові потоки»), за змістом («кінцеву мету розподільних і перерозподільних процесів») та за формою («основні елементи, які характеризують рух грошових фондів домашніх господарств») [297, с. 92-93.]. Існують й інші визначення фінансів домогосподарств та розуміння їх місця у фінансовій системі суспільства (Додаток А). Слід зауважити, що різні тлумачення даної категорії зміщують акценти її розуміння та використання.

Домогосподарства здійснюють діяльність, пов'язану з веденням домашньої економіки, насамперед, зі споживанням, концентрують у власності значну частину економічних ресурсів і чинників виробництва. Як зауважила Л. Лісогор, в сучасних ринкових умовах їх економічна діяльність переважно спрямована на надання ресурсів іншим господарюючим суб'єктам [352, с. 21]. Так, у 2011 році частка домогосподарств, які пропонували свої трудові ресурси, становила 64,7% (табл. 3.2). Фінансові ресурси, отримані в результаті, використовуються на придбання необхідних благ або для накопичення.

Діяльність іншої групи господарюючих суб'єктів - підприємств спрямована на отримання прибутку в результаті економічної діяльності. Приватна власність забезпечує її використання домогосподарствами – власниками капіталу. Ефективність ринкової діяльності підприємств досягається за умови реалізації продукту та послуг домогосподарствам – споживачам, які формують платоспроможний попит. З іншого боку, підприємства, які купують ресурси домогосподарств, забезпечують останніх доходами. Через систему фінансових ринків і фінансових інститутів домогосподарства пропонують підприємствам заощадження як джерело інвестицій.

Таблиця 3.2

Розподіл домогосподарств України за наявністю працюючих осіб у їх складі (2010-2011 рр.)

	Усі домогосподарства	
	2010 р.	2011 р.
Кількість домогосподарств (тисяч)	17050,3	17022,7
у тому числі частка домогосподарств (%), де:		
є працюючі особи	63,7	64,7
немає працюючих осіб	36,3	35,3
Разом	100,0	100,0

Складено автором за [574, с. 22]

Активна позиція в національній економіці належить державі, яка забезпечує домогосподарствам умови безпечного хазяйнування, створює і підтримує інституціональне середовище (законодавства про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування [214], про страхування [220], про банки і банківську діяльність [206], про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди) [213], про цінні папери та фондовий ринок [222], державне регулювання ринку цінних паперів в Україні [208], про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг [221] та інші нормативно-правові акти) та пропонує суспільні блага. У свою чергу домогосподарства (як і підприємства, яким також вигідна ефективна діяльність держави) через систему оподаткування утримують апарат держави, формують її бюджет, через політичні та інші канали впливають на державну політику. В національній фінансовій системі держава отримує від домогосподарств податки та інші обов’язкові платежі та виплачує доходи (заробітну плату найманих працівників державного сектора, соціальні трансферти та ін.). Держава виступає посередником у відносинах національних домогосподарств і міжнародних фінансових організацій. Так, у 2010 році чистий обсяг допомоги в цілях соціально-економічного розвитку, яку виділили розвинуті країни, досяг 128,7 млрд дол. США, що становить 0,32% сукупного національного доходу розвинутих країн [618, с. 58]. Ці кошти були спрямовані наці-

ональним домогосподарствам для вирішення проблем голоду, охорони здоров'я, освіти, екологічних проблем та на інші потреби населення. Крім того, домогосподарства вступають у фінансові відносини із громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування, недержавними позабюджетними структурами тощо.

Хоча таке бачення зв'язків господарюючих суб'єктів національної економіки є досить спрощеним, воно пояснює їх взаємодію і залежність. Ця взаємодія специфічна для кожного суб'єкта і безпосередньо визначається його економічними інтересами, змістом і реалізацією функцій, місцем у національній економіці. Так, поширеним економічним інтересом домогосподарств у сфері споживання є зростання граничної корисності благ за умов мінімізації витрат, необхідних для їх придбання.

Національна економіка та функціонування її фінансової системи можуть бути проаналізовані з позиції їх інституціональної структури. Інституціональні одиниці-резиденти, однакові за своїми цілями, функціями та діяльністю, групуються у п'ять секторів економіки відповідно до Класифікації інституціональних секторів економіки України (КІСЕ), затвердженої наказом Державного комітету статистики України від 18.04.2005 № 96 (зі змінами):

1) фінансові корпорації (корпорації, які спеціалізуються на фінансових послугах чи допоміжній фінансовій діяльності: Національний банк України, інші депозитні корпорації (банки, що створені і діють на території України), інші фінансові корпорації (страхові компанії, недержавні пенсійні фонди, кредитні установи, фінансові компанії тощо). До підсектора інших депозитних корпорацій (банків) належать фінансові корпорації, основною функцією яких є фінансове посередництво. Вони емітують зобов'язання у формі депозитів чи інших інструментів залучення фінансових ресурсів, що включаються до грошових агрегатів.);

2) сектор загального державного управління об'єднує юридичні особи, основною діяльністю яких є виконання функцій законодавчої, виконавчої або судової влади відносно інших господарських одиниць у межах певної території та розподіляється на підсектори: центральні органи державного управління, регіональні та місцеві органи державного управління, фонди соціального страхування;

3) нефінансові корпорації, основним видом діяльності яких є виробництво товарів чи надання нефінансових послуг і які розподіляються на підсектори: державні нефінансові корпорації, приватні

нефінансові корпорації, нефінансові корпорації під іноземним контролем;

4) домашні господарства – наймані працівники, роботодавці, самостійно зайняті працівники, одержувачі пенсій, одержувачі доходу від власності та інших трансфертів;

5) некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства, тобто організації, які надають неринкові товари та послуги домашнім господарствам без оплати або за цінами, що не мають економічного значення: політичні партії та інші громадські організації, благодійні організації й фонди, соціально-культурні підрозділи нефінансових і фінансових корпорацій.

Зміна зовнішнього середовища, зокрема прояви світової фінансової кризи, виявила низку проблем на ринках фінансових послуг, серед яких найбільш суттєві: недостатня капіталізація фінансових установ; недосконалість вимог до якості та диверсифікації й ліквідності активів для окремих фінансових ринків; дисбаланс між очікуваною прибутковістю і спроможністю компенсувати прийняті ризики; відсутність ефективної системи захисту прав споживачів фінансових послуг; низький рівень прозорості діяльності фінансових установ; недостатня інституціональна спроможність інститутів державного регулювання, що позначилося на нездатності вживати ефективні заходи з нагляду та регулювання ринків фінансових послуг. Ці сучасні особливості розвитку фінансової системи слід враховувати у дослідженні місця домогосподарств у структурі національної економіки.

Реалізація економічних інтересів суб’єктів національної економіки неможлива поза системою виробничих відносин, серед яких чільне місце посідають фінансові. Існує кілька підходів до визначення понять «фінанси», «фінансова система» та «фінансові відносини» (Додаток А). Прихильники розподільної концепції вважають, що сферою виникнення фінансових відносин є друга стадія відтворювального процесу: фінансові відносини виникають у результаті розподілу і перерозподілу створеної вартості ВНП і частини національного багатства між економічними суб’єктами. За визначенням В. Леонтьєва [348, с. 25], «фінанси – це економічний інструмент розподілу й перерозподілу ВВП і національного доходу, контролю за утворенням і використанням фондів грошових коштів. Їх головне призначення полягає в тому, щоб шляхом утворення грошових доходів і фондів забезпечити не тільки потреби суб’єкта господарю-

вання в грошових коштах, але й контроль за витрачанням цих фінансових ресурсів.» Аналогічну трактовку пропонують В. Родіонова [629, с. 11], Л. Дробозіна, Л. Окунева, Л. Андронова [631, с.64] та ін. Прихильники відтворювальної концепції [15, с.28; 447, с.48 та ін.] пов'язують категорію фінансів із процесом відтворення в цілому і включають до складу фінансів усю сукупність грошових відносин, у тому числі й ті, що виникають на стадії обміну. У вітчизняній теорії фінансів сформувалися два основні наукові напрями: фондова теорія, прихильники якої характернішою ознакою фінансів вважають процес формування і використання фондів грошових коштів [680, с. 4], і потокова теорія фінансів, відповідно до якої фінанси є сукупністю грошових потоків [447, с. 53]. Як зауважує Воробйов [128, с. 9], фінансові ресурси домогосподарств найчастіше функціонують у безфондовій формі. Але є багато домогосподарств, які створюють власні фінансові фонди цільового призначення. Створення таких фондів дає змогу домогосподарствам ефективніше витрачати фінансові ресурси (власні чи запозичені).

Мета створення фінансових фондів у домогосподарстві може бути різною: створення резервів на випадок негативної ситуації в житті домогосподарства; майбутнього розвитку домогосподарства (придбання житла, автомобілів, іншого дорогого майна); забезпечення інтересів підростаючого покоління; фінансування навчання дітей та дорослих; фінансування щорічного відпочинку; фінансування ремонтів житла, автомобілів тощо; забезпечення старості та інші.

Як показали результати дослідження Ю. Григорьєвої, на діяльність домогосподарств у сфері заощаджень впливає складна система чинників (табл.3.3).

За результатами дослідження Г. Резнік і С. Спіріної [518], серед цілей формування фондів заощаджень домогосподарства найбільшу вагу (47%) має мета придбання дорогих товарів і послуг; 31% домогосподарств створює заощадження для можливості почувати себе впевненіше і мати можливість задовольняти свої потреби в будь-який момент, тобто їх спонукає мотив комфортності; 18% домогосподарств створюють страхові фонди для непередбачених витрат, 13% домашніх хазяйств формують заощадження у амортизаційні фонди для заміни застарілих або непридатних предметів довготривалого користування (меблі, побутова техніка, автомобіль), 9% інвестують заощадження у власний бізнес; 6% домогосподарств

створюють фонди для забезпечення гідного життя на пенсії і 3% - для покриття витрат, пов'язаних з дотриманням традицій (весілля, похорон тощо) [518, с. 120-121].

Таблиця 3.3

Класифікація факторів, що визначають заощаджувальну поведінку домогосподарств [156, с. 15]

Критерій класифікації	Фактори заощаджень домогосподарств
Рівень формування фактора	- макроекономічні (система розподільних відносин; державна політика цін і доходів; стан демографічної, політичної і соціальної ситуації в країні); - мікроекономічні (потреби, доходи населення; розвиток форм організації заощаджень і системи кредитування населення)
Характер фактора	- економічні (рівень розвитку економіки); - юридичні (рівень законодавчої захищеності населення); - політичні (стабільність політичного і економічного курсу влади); - соціокультурні (наявність або відсутність традицій, досвіду, знань)
Умови формування фактора	- об'єктивні або зовнішні відносно суб'єкту (реальні грошові доходи населення, рівень інфляції, відсоткові ставки, обмінний курс валюти, тенденції розвитку фінансових інститутів, фаза економічного циклу, ступінь розвитку кредитування населення); - суб'єктивні або внутрішні (традиції і звички, структура потреб, довіра до банківських інститутів, фінансова грамотність, схильність до ризику)
За впливом на суб'єктів заощаджень	- стримуючі; - стимулюючі; - нейтральні
З погляду значущості фактора	- первинні (розмір доходу); - вторинні, похідні (розвиток кредитно-банківської сфери)
За охопленням суб'єктів заощаджень	- локальні; - національні

Мотиви формування заощаджень розрізняються у домогосподарств різних видів, вікового і статевого складу, залежать від стану суспільного розвитку, наявності соціальних інститутів тощо.

Застосування домогосподарством фондової форми акумуляції фінансових ресурсів відбувається за певних умов: (1) коли домогосподарство має достатньо коштів для забезпечення поточного споживання, (2) коли обираються такі форми інвестування вільних ресурсів, як депозити, страхування або вкладання в цінні папери, (3) коли домогосподарство не використовує позикові ресурси для вирішення стратегічних або тактичних завдань і (4) коли воно має змогу (володіє відповідними знаннями, інформацією, часом та іншими ресурсами) ефективно керувати фінансовими ресурсами у фондовій формі.

Слід зазначити, що в Україні має місце невисокий рівень заощаджень, який, перш за все, пояснюється низьким рівнем грошових доходів населення, що не дозволяє робити заощадження більшості домогосподарств. Частка сімей, грошові доходи яких перебували нижче від офіційного прожиткового мінімуму, протягом всього часу реформ становила близько третини їхньої загальної чисельності [189].

На жаль, комплексні економічні та соціологічні дослідження фінансової поведінки домогосподарств в Україні не проводилися. Найбільш повно ці питання були охоплені в дослідженні, проведеному в 2002 р. в Донецькій області (N = 1140). Результати опитування працівників Донецького регіону підтвердили той факт, що у більшості респондентів відсутні будь-які заощадження (85,7%) і цінні папери (73,8%). Населення практично не використовує «ринкові» форми фінансової поведінки. Респонденти віддають перевагу зберіганню заощаджень у «твердій» іноземній валюті (60,0%) і готівці (23,3%). У державному банку мають намір зберігати свої заощадження 9,2% опитаних, у недержавних комерційних банках - 4,3%. Тільки 2,3% віддають перевагу зберіганню в цінних паперах (акціях, облігаціях і т.п.), 1,1% - у нерухомості. Головні цільові мотиви заощаджень - страхування від непередбачених ситуацій (29,9%), лікування (29,3%) та освіта (25,4%). Хоча більша частина респондентів (67,7%) вважає, що зараз поганий час для того, щоб робити заощадження, 26,0% збирається здійснювати накопичення найближчим часом [625, с. 2].

В умовах ринкової економіки домогосподарство не може залишатися поза системою фінансових відносин. Більшість сучасних дослідників згодна, що сферою фінансових відносин домогосподарств є система грошових відносин, у яких бере участь населення, отримуючи свою частку сукупного продукту у формі заробітної плати, підприємницького доходу та інших форм перерозподілу, виплачуючи податки та інші платежі, що мають обов'язковий характер, тобто це - вся система грошових відносин, пов'язаних із формуванням і використанням доходів і витрат домогосподарств [34, с. 647–670; 54, с. 2–7; 307, с. 6; 565, с. 74–75; 581, с. 21; 622; 626, с.9]. Таким чином, фінанси домогосподарства як економічна категорія – це сукупність економічних відносин з приводу формування, розподілу і користування фондів грошових коштів, у які вступають домашні господарства та їх окремі учасники в процесі соціально-економічної діяльності [64, с.35].

Фінанси домогосподарств реалізуються у виконанні певних функцій [632, с. 308]. Головною серед них є функція забезпечення життєвих потреб домашнього господарства. Вона створює умови існування членів домогосподарства. Цю функцію іноді називають відтворювальною, що, на наш погляд, повніше відображає її суть. На форму прояву цієї функції впливає розвиток інституціонального середовища і системи економічних відносин. Так, за часів натурального господарювання життєві потреби задовольнялися всередині домогосподарства й обмін відбувався рідко. Розвиток ринку, обмін продуктами і ресурсами, розширення кола потреб населення призвели до накопичення грошових коштів і створення бюджету домашнього господарства.

Інша функція домогосподарства пов'язується зі сферою розподільних відносин. Розподільна функція фінансів є первинним розподілом створеного продукту в національній економіці, формування первинних доходів домогосподарств у вигляді зарплат, пенсій, стипендій та інших трансфертів. Кошти всередині домогосподарства також розподіляються між його членами через формування, розподіл і використання грошових фондів.

В умовах ринкової економіки виникає інвестиційна функція домогосподарств, яка полягає у тому, що кошти домашніх господарств є одним з джерел фінансових ресурсів підприємств. Нерідко інвестиційну функцію домогосподарств пов'язують лише з часткою капіталізованих доходів, тобто використаних для вкладення коштів

у різні фінансові інститути або у реальне виробництво. Але такий підхід є однобоким. Насправді, збільшення частки споживання також є чинником зростання інвестицій у національну економіку, на що вказував ще Кейнс у теорії ефективного попиту. Скорочення споживчих витрат незмінно стримує й розвиток виробництва.

Акумулююча функція фінансів полягає у створенні, укріпленні та розвитку майнової бази домогосподарства й акумуляції його коштів для покращення власного фінансового стану. Функція реалізується через накопичення і використання відповідних фінансових фондів у процесі функціонування фінансів домогосподарства.

Як було показано, домогосподарство є складним комплексом інтересів, потреб, уподобань, обмежень і мотивів дій його учасників. У той же час, домогосподарство є окремим господарюючим суб'єктом, ефективна діяльність якого відбувається за умови консенсусу в прийнятті фінансових рішень і збалансованого розвитку як економічної одиниці. Тому фінанси домогосподарства мають виконувати регулюючу функцію.

Виконання контрольної функції фінансів полягає у забезпеченні дотримання фінансових санкцій в організації фінансової діяльності домогосподарства.

Фінанси домогосподарства виконують стимулюючу функцію, сутність якої полягає у мотивації життєдіяльності членів домогосподарства, і стримуючу функцію, яка полягає у стримуванні зростання активності у взаємодії із зовнішнім оточенням через механізм фінансової зацікавленості потенціальних учасників економічних зв'язків з членами домогосподарства.

Фінансові відносини виникають як ззовні, з іншими господарюючими суб'єктами, так і всередині домогосподарства. Внутрішні фінансові відносини виникають з приводу формування родинних грошових фондів, що мають різне цільове призначення: підтримка рівня поточного споживання, інвестування в матеріальні активи домогосподарства (грошові накопичення для придбання товарів довгострокового користування – житла, меблів, автомобіля), збереження коштів для оплати освіти, послуг системи охорони здоров'я, інвестування в фінансові активи (грошові кошти з метою їх інвестування в термінові банківські вклади, акції, облігації, інші фінансові інструменти). Фінансові відносини всередині домогосподарства призводять до відособлення грошових фондів. Таке відособлення не змінює власника.

Система зовнішніх фінансових відносин домогосподарства дещо складніша. Домогосподарство може вступати у фінансові відносини з іншими домогосподарствами з приводу формування та використання спільних грошових фондів, із підприємствами, що виступають як роботодавці по відношенню до членів домогосподарства, з приводу розподілу частини виробленого продукту в його вартісній формі, з комерційними банками з приводу розміщення тимчасово вільних грошових коштів домогосподарств на банківських рахунках, з приводу залучення споживчих кредитів і їх погашення. Зі страховими організаціями домогосподарство може вступати у фінансові відносини з приводу утворення та використання різного роду страхових фондів. З державою домогосподарство має фінансові відносини з приводу формування і використання бюджетних і позабюджетних фондів, насамперед соціального призначення.

Фінансові рішення домогосподарств зазвичай зводяться до чотирьох основних типів:

1. Рішення про споживання і збереження грошових коштів. Це питання розподілу наявного багатства домогосподарства на поточне споживання та збереження для використання в майбутньому.

2. Інвестиційні рішення домогосподарств стосуються вибору активів для збереження коштів.

3. Рішення про фінансування визначають, коли і яким чином домогосподарство має користуватися позиковими коштами для реалізації власних потреб у споживанні та інвестуванні.

4. Рішення, пов’язані з управлінням ризиками. Домогосподарство намагається знизити рівень невизначеності фінансової ситуації та обрати оптимальний ступінь припустимого ризику.

Прийняття фінансових рішень можливе за умови існування фінансових ресурсів домогосподарства у вигляді сукупного грошового фонду, який створюється у результаті виробничої діяльності членів домогосподарства і виступає частиною національного доходу суспільства. Незважаючи на нестабільне соціально-економічне становище України в останні роки, сукупні ресурси домогосподарств зростали (рис. 3.2., табл. 3.4).

Рис. 3.2. Динаміка сукупних ресурсів домогосподарств України у 1999-2011 роках (у розрахунку на одне домогосподарство, грн)

Складено автором за даними Державної служби статистики України [583].

Таблиця 3.4

Динаміка сукупних ресурсів домогосподарств України та темпи зростання реального доходу населення у 2001-2011 роках

2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Сукупні ресурси в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн										
520,8	608,1	708,6	911,8	1321,4	1611,7	2012,1	2892,8	3015,3	3469,1	3841,7
Темпи зростання реального наявного доходу населення, % (до рівня попереднього року)										
110	118,0	109,1	119,6	123,9	111,8	114,8	107,6	90,0	117,1	108

Розраховано та складено автором за: [575, с. 19; 583].

У домашньому господарстві фактично створюються два основні фонди: фонд споживання, призначений для задоволення особистих потреб родини (придбання продуктів харчування, одягу, взуття, промислових товарів, оплата послуг тощо), і фонд заощаджень, кошти якого призначені на задоволення відкладених потреб, використання в майбутньому для придбання дорогих товарів (нерухомість, побутова техніка та ін.).

Організація фінансових ресурсів у фондовій формі дозволяє враховувати потенційні можливості домогосподарства і контролювати ступінь задоволення потреб.

Фінансові ресурси домогосподарства формують його бюджет. Бюджет об'єднує сукупні доходи членів домогосподарства і витрати, що забезпечують їх особисті потреби. Доходи домогосподарств [274, с. 69.] включають:

по-перше, натуральні доходи, які складаються з продуктів, отриманих в особистому підсобному господарстві або у вигляді натуроплати від сільськогосподарських підприємств і спожитих у господарстві, а також наданих державою і благочинними організаціями пільг, дотацій, подарунків у натуральній формі (без урахування накопичених заощаджень).

по-друге, грошові доходи, якими володіє домогосподарство для забезпечення своїх витрат. Вони є переважною частиною доходу домогосподарств і формуються за рахунок різних джерел. Статистичне вимірювання доходів домогосподарств у більшості країн світу, в тому числі й в Україні, будується на основі «Резолюції про статистику доходів та витрат домогосподарств», прийнятій 3 грудня 2003 року на 17-й Міжнародній конференції статистиків [519]. Відповідно до її вимог, дохід домогосподарства включає всі надходження в грошовій або в натуральній формі (товари і послуги), які це домогосподарство або його окремі члени отримують протягом року, за винятком випадкових заробітків та інших подібних нерегулярних і разових надходжень. Доходи домогосподарства доступні для поточного споживання і не зменшують власний капітал домогосподарства за рахунок скорочення його грошових коштів, витрачання інших фінансових та нефінансових активів або збільшення його зобов'язань.

Доход домогосподарства включає: (1) трудовий доход (як від роботи за наймом, так і від самостійної зайнятості); (2) майновий доход; (3) доход від виробництва послуг домогосподарства для вла-

сного споживання; (4) одержувані поточні трансферти [543, с. 136]. Структура сукупних ресурсів домогосподарств України у 1999-2011 рр. надана у додатку Б (табл. Б.1).

Структура доходів домогосподарств не є постійною і змінюється під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, у тому числі й інституціональних. Рис. 3.3. демонструє зростання частки грошових доходів в українських домогосподарствах і, відповідно, зменшення частки натуральних надходжень за роки ринкових перетворень.

Аналіз динаміки структури сукупних ресурсів домогосподарств України свідчить про зростання частки грошових доходів і відносного зменшення частки інших джерел надходження доходів домогосподарств, зокрема, доходів від натурального господарства (з особистого підсобного господарства) та безготівкових пільг. Такі тенденції підтверджують характер ринкових перетворень в Україні.

Рис. 3.3. Динаміка співвідношення грошових і негрошових надходжень домогосподарств України у 1999-2011 р, %

Побудовано автором за даними Державної служби статистики України [583].

За джерелом формування фінансові ресурси домогосподарства поділяють на:

- власні кошти, зароблені кожним членом домогосподарства (заробітна плата, доход від підсобного хазяйства, прибуток від комерційної діяльності);

- кошти, мобілізовані на ринку у формі кредиту, дивіденди, відсотки;

- кошти, що надійшли в порядку суспільного перерозподілу (пенсії, стипендії, позики з бюджетів різних рівнів, соціальна допомога тощо);

- орендна плата за передане в тимчасове користування майно;

- страхове відшкодування;

- доходи від реалізації майна домогосподарства;

- виплати з державних грошових фондів;

- інші доходи.

Сьогодні головним джерелом доходів для членів багатьох українських домогосподарств є заробітна плата, частка якої у 2011 році становила 49%. (рис. 3.4.)

Рис. 3.4. Структура доходів домогосподарств України у 2011 році

Побудовано автором за даними Державної служби статистики України [583].

У III кварталі 2012 року в структурі доходів населення частка заробітної плати становила 39,2%, прибутку та змішаного доходу - 19,7%, одержаного доходу від власності - 5,2%, соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти - 35,9% [575, с. 19] У грудні 2012 року мінімальна заробітна плата та прожитковий мінімум на працездатну особу становили 1134 грн, а реальна середньомісячна за 2012 рік становила 3025 грн [575, с. 21].

Динаміка середньомісячної заробітної плати віддзеркалює загальні макроекономічні тенденції та стан національної економіки. На її зміну вплинула світова економічна криза 2008-2009 років. (рис. 3.5.).

Рис. 3.5. Темп приросту середньомісячної номінальної та реальної заробітної плати в Україні у % до відповідного періоду попереднього року

Побудовано автором на основі [575, с. 21].

В умовах недостатнього розвитку інституціонального ринкового середовища, значного тіньового сектора певна частина доходів українських домогосподарств формується за рахунок незаконних джерел (хабарів, різного роду подарунків, прихованої оплати праці та підприємницького доходу, ухилення від сплати податків). За оцінками Світового банку, тіньова економіка в Україні становить близько 50% офіційного ВВП. Тіньовий обіг найбільше спостеріга-

ється в торгівлі (80%), будівництві (66%), нерухомості (60%), громадському харчуванні (53%), транспорті і перевезеннях (46%) [428, с. 159]. Як зазначають російські дослідники О. Булгаков та А. Сиротовський [91, с. 29], у сучасному світі «тіньова» економіка досягла глобального масштабу. Сучасна економічна криза ламає усталені економічні тенденції у світовій економіці. Вперше за 15 років почав зростати тіньовий сектор економіки ЄС. За оцінками експертів ОЕСР, приріст тіньового сектора економіки 14 найбільших країн ЄС в 2009 р. становив до 0,9%. Слід зазначити, що до економічної кризи всі попередні 15 років він повільно, але все ж стабільно скорочувався. Це означає, що в умовах кризи зростають тіньові доходи домогосподарств світу.

В залежності від рівномірності надходжень серед грошових доходів домогосподарств виділяють регулярні (оплата праці, орендна плата), періодичні (авторські гонорари, доходи з цінних паперів) і випадкові (виграші в лотерею, подарунки, доходи від реалізації майна). В залежності від надійності надходжень розрізняють грошові доходи домогосподарств гарантовані (державні пенсії, доходи з держпозики), умовно-гарантовані (оплата праці), негарантовані (гонорари, комісійна винагорода).

Зростання потреб і обмеженість бюджету змушує членів домогосподарства шукати додаткові джерела поповнення фінансових ресурсів родини: здійснювати підприємницьку та індивідуально-трудову діяльність, вести особисте підсобне господарство, здавати нерухомість та інші об’єкти власності в оренду, купувати і реалізовувати цінні папери та ін. Якщо доступ до формальних сфер діяльності обмежений (економічно або інституціонально), домогосподарство активізує свою неформальну діяльність. Так, у 2010 році частка населення віком 15-70 років, зайнятого у неформальному секторі економіки, становила 22,9 % [194, с. 45]. Визначення обсягів зайнятості у неформальному секторі економіки здійснюється відповідно до методики, затвердженої наказом Державної служби статистики України № 73 від 29.02.2000 р. Віднесення підприємств до неформального сектора відповідає наступним критеріям: ринкова спрямованість економічної діяльності, обмежена кількість працівників (до 5 осіб) і відсутність державної реєстрації підприємницької діяльності. За національною методологією до неформального сектора включаються всі особи, які були зайняті на незареєстрованих

підприємствах, що за чисельністю працюючих відносяться до сектора домашніх господарств [194, с. 15].

Слід зазначити, що орієнтація домогосподарств на зайнятість у неформальному секторах має певні інституціональні обмеження. У 2012 році російськими дослідниками був проведений аналіз мотивів вибору працівників між зайнятістю у формальному та неформальному секторі, між самозайнятістю та зайнятістю по найму [357]. Як показали результати обстеження, вирішальну роль при ухваленні рішення про роботу у формальному або неформальному секторі відіграють міжчасові уподобання. У той же час готовність ризикувати не є детермінантою вибору. Висока готовність ризикувати характерна для двох груп - зареєстрованих самозайнятих і зайнятих за наймом у неформальному секторі. Зайняті за наймом в неформальному секторі наділені високим підприємницьким потенціалом, але не мають достатнього фінансового капіталу і необхідних навичок. Тому політика, спрямована на розвиток систем мікрокредитування і розвиток підприємницьких навичок, орієнтована, насамперед, на молодь, яка не має вищої освіти, могла б мати позитивний ефект. Враховуючи розміри неформального сектора в російській економіці (від 19% до 28% всіх зайнятих), будь-яке посилення інфорсмента має супроводжуватися подібними заходами з підтримки самозайнятості та формування відповідних фінансових потоків (доходів).

Значну частину доходів домогосподарств становлять соціальні трансферти, значущість яких особливо помітна на певних часових інтервалах життя домогосподарства (народження і виховання дітей, старість, важкі захворювання членів родини тощо). У 2012 році частка соціальних допомог та інших одержаних поточних трансфертів українців становила 37,4% від суми доходів. У сумі трансфертів 57% прийшлося на доходи від соціальних допомог, а соціальні трансферти у натуральній формі становили 36,5%.

Рівень пенсійного забезпечення в Україні у порівнянні з іншими пострадянськими країнами можна проілюструвати за такими даними. На кінець 2011 року середній розмір місячної пенсії в національній валюті в перерахунку на долари США становив в Україні 153,1 дол., Таджикистані 32 дол., в Росії 257,1, дол., Молдові 74,6 дол., Киргизстані 111,2 дол., Казахстані 192 дол., Вірменії 70,2 дол., Азербайджані 184, 5 дол. [571, с.12].

На початку 2013 року середній розмір призначених місячних пенсій пенсіонерів, які перебувають на обліку в органах Пенсійного фонду, становив 1430 грн. Розмір середньої пенсії у відсотках до прожиткового мінімуму на одну особу в 2012 році становив 130,6%, а для осіб, які втратили працездатність – 161,8%. Розмір пенсії відносно рівня заробітної плати становив на початок 2013 року 47,3% [571, с. 11]. Такі показники характеризують рівень пенсійного забезпечення як недостатній для гідного існування.

Пошук домогосподарствами альтернативних джерел соціальних трансфертів звертає їх увагу на недержавні пенсійні фонди. Але їх розвиток в Україні обмежує відсутність накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яка повинна стимулювати недержавне пенсійне забезпечення. Створення недержавної системи пенсійного забезпечення почалося у 1992 році, коли пенсійні фонди діяли у формі товариств з обмеженою відповідальністю або як трастові компанії.

Інституціональне оформлення цієї діяльності в Україні відбулося у 2003 році з прийнятям Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» [214, ст. 372], вдосконалення якого відбувається досі (останні зміни від 20.11.2012). Цей Закон визначає правові, економічні та організаційні засади недержавного пенсійного забезпечення в Україні та регулює правовідносини, пов'язані з цим видом діяльності. Законодавство про недержавне пенсійне забезпечення складається з цього Закону, законодавства про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, Законів України «Про страхування» [220, ст. 78], «Про банки і банківську діяльність» [206, ст. 30], «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди) [213, ст. 103], «Про цінні папери та фондовий ринок» [222, ст. 268], «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» [208, ст. 292], «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» [221, ст. 1] та інших нормативно-правових актів.

Як зазначають О. Кириленко та А. Сидорчук [294; с. 134], в Україні існує декілька видів недержавних пенсійних фондів: (1) професійні, учасниками яких є всі працівники, пов'язані між собою за родом діяльності, що визначається у статуті фонду; (2) корпоративні, які охоплюють працівників певного підприємства, і (3) відкриті фонди, учасником якого є будь-яке підприємство чи фізична особа. Домогосподарства укладають персональні угоди, отримують

соціальні трансферти, тобто є учасниками діяльності недержавних пенсійних фондів усіх видів незалежно від форми їх організації.

Система недержавного пенсійного забезпечення протягом останніх років розвивається досить динамічно і має потенціал подальшого розвитку пенсійного забезпечення населення. У 2010 році загальна кількість укладених пенсійних контрактів становила 64,6 тис. шт. і охоплювала більше півмільйона учасників. Загальні активи НПФ за п'ять років (з 2005 р.) зросли більше ніж у 20 разів і досягли 984,6 млн грн [148, с. 23, 25]. У 2012 році вони вже становили 1660,1 млн грн [482, с. 1]. Сума пенсійних виплат зросла з 49 грн на одного учасника у 2006 році до 267 грн у 2010 р. Однак, більшу частину пенсійних внесків здійснювали юридичні особи (95,7 %), а кількість осіб, що отримували пенсійні виплати, становила лише 39,3 тис. осіб [148, с. 23, 25]. Переважними напрямами інвестування пенсійних активів є депозити в банках (39,8 %), облігації підприємств-емітентів України (16,5 %), цінні папери, дохід за якими гарантовано КМУ (16,5 %), акції українських емітентів (7,6 %), цінні папери, дохід за якими гарантовано Радою міністрів АР КРИМ, місцевими радами (7,3 %) [148, с. 25]. У 2012 році пенсійні внески становили 1 313,7 млн грн, з яких 58,6 млн грн – від фізичних осіб [482, с. 1].

Слід зауважити, що розвиток пенсійного забезпечення має враховувати інтереси не тільки тих домогосподарств, які отримують пенсії насьогодні, але й тих, які мають їх отримувати у майбутньому, а також інтереси домогосподарств, які фінансують пенсійне забезпечення. Зміщення акцентів у бік врахування інтересів одних суб'єктів та ігнорування інтересів інших неминуче призведе до розвитку соціальних суперечностей і, отже, до негативних соціально-економічних наслідків. Саме тому в умовах збільшення частки старших вікових груп у загальній кількості населення, наростання соціальної напруженості у суспільстві, що створює ефект зростання державних витрат на пенсійне забезпечення, в національній економіці має бути модифікований спосіб фінансування пенсійного забезпечення з заміною розподільного методу змішаним і накопичувальним. Останні методи фінансування пенсійного забезпечення домогосподарств у ринкових умовах повинні враховувати рівень доходності пенсійних інвестицій та інфляційні втрати населення.

Як зазначають Н. Горовець і М. Горовець [148, с. 25], сьогодні в Україні більшість недержавних пенсійних фондів не забезпечує

доходність пенсійних активів вище рівня інфляції, а розмір інвестиційного доходу є недостатнім для забезпечення належної диверсифікації пенсійних активів у доходні фінансові інструменти. Тому станом на 31.12.2012 р. кількість учасників недержавних пенсійних фондів дещо зменшилась (на 1,7 %, або 9,9 тис. осіб) у порівнянні із аналогічним показником минулого року і становила 584,8 тис. осіб. [482, с. 4]. Більшість учасників недержавних пенсійних фондів станом на 31.12.2012 р. становили особи віком від 25 до 50 років - 64,8 %, або 379 022 особи. Питома частка осіб віком до 25 років у загальній кількості учасників становила 4,9 %, або 28 382 особи (на 1,3 % менше, ніж у 2011 році), осіб від 50 до 60 років – 23,6 % або 137 760 осіб, старше 60 років – 39 623 особи, що становить 6,8 % від загальної кількості учасників [482, с. 3].

Недержавні пенсійні фонди, акумулюючи грошові кошти юридичних і фізичних осіб у вигляді пенсійних внесків і зобов'язуючись збільшити їх шляхом інвестування в різноманітні фінансові інструменти, виступають у ролі інституційних інвесторів. У загальній структурі інвестиційного портфеля НПФ на кінець 2012 року активи розподіляються таким чином:

- 34,5 % або 572,7 грн загальної вартості активів НПФ розміщено на банківських депозитах (станом на кінець 2011 року – 29,5 %, або 409,8 млн грн відповідно);

- частка цінних паперів, доход за якими гарантовано Кабінетом Міністрів України, у консолідованому портфелі НПФ зменшилась як в абсолютному значенні – з 209 млн грн у 2011 році до 196,9 млн грн у 2012 році, так і у відносному – з 15,1 % до 11,9 % відповідно;

- частка корпоративних облігацій у консолідованому портфелі в порівнянні з 2011 роком в абсолютному значенні збільшилася з 346,5 млн грн до 517, 9 млн грн, а у відносному – з 25,0 % до 31,2 %, відповідно;

- у 2012 році в порівнянні з 2011 роком питома вага акцій українських емітентів у консолідованому портфелі НПФ зменшилась з 18,4 % до 15,5 % і становила 256,9 млн грн;

- зменшилась у загальній вартості активів НПФ частка активів, інвестованих у цінні паперів, дохід за якими гарантовано Радою міністрів АР Крим, місцевими радами відповідно до законодавства (з 0,5 % станом на кінець 2011 року до 0,2 % станом на кінець 2012 року);

- частка активів, інвестованих у банківські метали, у загальній вартості активів НПФ зменшилася з 1,9 % станом на кінець 2011 року до 1,1 % станом на кінець 2012 року;

- станом на кінець 2012 року (як і у попередньому році) у консолідованому інвестиційному портфелі НПФ відсутні іпотечні цінні папери;

- дещо зменшилася частка активів, інвестованих в об'єкти нерухомості (з 3,5 % станом на кінець 2011 року до 2,9 % на кінець 2012 року);

- обсяг коштів на поточному рахунку станом на кінець 2012 року становив 9,3 млн грн, або 0,6 % (станом на кінець 2011 року – 2,7 %) [482, с. 7]

Така динаміка віддзеркалює використання домогосподарствами фінансових інструментів ринку фінансових послуг, зокрема, недержавних пенсійних фондів. Фінансова діяльність домогосподарств на інших секторах ринку фінансових послуг, а саме: ринках з надання кредитів (крім системи кредитної кооперації), позик, факторингу, фінансового лізингу, гарантій та поручительств, не відбувається.

Зворотнім боком фінансової діяльності домогосподарства є використання отриманих доходів, їх розподіл і споживання. Т. Кізима визначає витрати домогосподарства як «фактичні затрати грошових і матеріальних ресурсів, які спрямовуються на задоволення поточних потреб домогосподарства та є необхідними для забезпечення його життєдіяльності й розвитку» [297, с. 246]

Частину доходів домогосподарства у вигляді податкових потоків спрямовують на задоволення не особистих потреб, а на потреби суспільства, держави. Основні напрямки використання фінансових ресурсів домогосподарства після оподаткування зводяться до задоволення поточних споживчих потреб, потреб неспоживчого характеру та формування заощаджень. Ресурси домогосподарства можуть бути використані як у грошовій, так і у натуральній формі.

Як свідчать дані рис. 3.6, сукупні витрати домогосподарств України протягом останніх десяти років зростали, хоча темпи цього зростання були неоднаковими.

Витрати домогосподарства можуть бути класифіковані за різними критеріями. За цільовим призначенням виділяють витрати: на сплату податків і обов'язкових платежів (податки, внески на соціальне страхування, відсотки за кредит, аліменти); на споживчі цілі

(на придбання продовольчих товарів, оплату послуг ЖКГ, освітніх, лікувальних, туристичних та ін.); інвестиційні витрати (на купівлю цінних паперів, нерухомості, депозитні вклади на рахунки у банківських установах); інші (витрати на особисте підсобне господарство, сплата добровільних внесків до громадських організацій, грошова допомога родичам тощо).

Рис. 3.6. Динаміка сукупних витрат у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.

Побудовано автором на основі даних Державної служби статистики України [300].

У структурі сукупних витрат домогосподарств України (рис. 3.7.) найбільшу частку мають витрати на продукти харчування (51,3 %), непродовольчі товари і послуги (35,5 %) і неспоживчі сукупні витрати (9,8 %). Оплата житла, комунальних послуг у 2011 році становила 8 %.

За ступенем необхідності виділяються першочергові (на харчування, одяг, лікування) та другорядні (на освіту, страхові внески, товари не першої необхідності). За ступенем регулярності – постійні (на харчування або комунальні послуги), регулярні (на одяг, транспорт) і разові (лікування, товари тривалого користування. За періодичністю – короткострокові (на оплату продовольчих товарів), середньострокові (на сезонні товари) та довгострокові (на покупку

нерухомості, дорогого майна, яку здійснюють раз на декілька років). Частка споживчих сукупних витрат домогосподарств України досить велика – більше 90 %, а частка неспоживчих сукупних витрат останні десять років була в межах 10 %. (додаток В, табл. Б.1)

Рис. 3.7. Структура сукупних витрат домогосподарств України у 2011 році, %

Побудовано автором за даними Державної служби статистики України [300].

Фінансові потоки поєднують домогосподарство з усіма господарюючими суб'єктами – державою і підприємствами. Серед обов'язкових витрат, які здійснюють домогосподарства, особливе місце посідають податки. Серед них розрізняють податки фізичних осіб (податки на доходи, на майно, на споживання) та оподаткування індивідуального підприємництва, яке є інституціональною формою діяльності домогосподарства на ринку (загальна та спрощена система оподаткування). Оподаткування домогосподарств в Україні регулюється Податковим Кодексом України [483] (зокрема Розділ III «Податок на прибуток підприємств», Розділ IV «Податок на доходи фізичних осіб», Розділ XIV «Спеціальні податкові режими (спрощена система оподаткування, фіксований сільськогосподарський податок)» та інші).

Серед податків, які сплачують у державний бюджет українські домогосподарства, значне місце посідають виплати за статтями оподаткування фізичних осіб. У їх структурі виділяють податки на

майно (податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів, плата за землю і податок на нерухомість), податки на споживання (ПДВ, акцизний збір і мито); податки з доходів (податок з доходів фізичних осіб, збори на обов'язкове державне пенсійне страхування, внески на обов'язкове державне соціальне страхування, єдиний податок для фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності, фіксований податок, податок на промисел і ринковий збір) (додаток С).

За розрахунками Т. Кізими, податкове навантаження на домогосподарства України у 2008 році становило 21,8 % (для порівняння: у 2002 р. – 19,1 %), що свідчить про негативні тенденції [297, с. 263].

Система оподаткування домогосподарств в інших країнах будується на інших засадах, тому ставки оподаткування можуть суттєво відрізнятися [22; 358; 417]. В Росії шкала прибуткового податку (ПДФО) пласка, тобто податкова ставка єдина для всіх і не залежить від рівня доходу. За основними видами доходу податкова ставка становить 13 % від суми персонального доходу платника податків.

У Франції прибутковим податком (IR & mdash Impôt sur le Revenu) оподатковується не кожна окрема фізична особа, а вся сім'я в цілому. Іноді це називають прибутковим податком з домогосподарства. Під сім'єю розуміються подружжя та їх діти, які не досягли 18 років, а також діти, які не перебувають у шлюбі і молодші 21 року, або діти-студенти молодші 25 років. Податкова база обчислюється для всієї родини як сукупний річний дохід усіх членів сім'ї за вирахуванням певних видів витрат, які не оподатковуються. Далі ця сумарна сімейна податкова база ділиться на коефіцієнт розміру сім'ї, і таким чином виходить оподатковуваний частка одного члена сім'ї, тобто якийсь середньодушовий дохід сім'ї (QF - Quotient Familial), який і визначає величину ставки прибуткового податку для цієї сім'ї У Франції шкала податкових ставок прибуткового податку (IR) не пласка, а прогресивна. Чим вищий дохід, тим вища ставка податку. При цьому шкала податків переглядається та затверджується парламентом Франції щороку (залежно від рівня інфляції, бюджету та економічної ситуації в країні). Ось, наприклад, шкала прибуткового податку для фізичних осіб у Франції в 2013 році:

QF до 5963 євро на рік: податок 0 %;

QF від 5963 до 11896 євро на рік: податкова ставка 5,5 %;

QF від 11 897 до 26 420 євро на рік: податкова ставка 14 %;

QF від 26 421 до 70 830 євро на рік: податкова ставка 30 %;

QF від 70831 до 150 000 євро на рік: податкова ставка 41 %;

QF від 150 001 до 1 000 000 євро на рік: податкова ставка 45 %;

QF понад 1 000 000 євро на рік: податкова ставка 75 % [484].

У Німеччині система оподаткування набагато складніша. Домогосподарства сплачують податки на майно, на доходи, на угоди і споживання. У свою чергу кожен вид ще поділяється на окремі типи. Виплати за майно включають податки на землю, на дарування та спадщину. Виплати відсотків від доходів складаються з прибуткового податку з фізичних осіб, податку на прибуток підприємств, податку на господарську діяльність. Виплати за угоди і споживання складаються з ПДВ та податку на придбання майна. Прибутковий податок з фізичних осіб у Німеччині становить 40 % від усіх податкових надходжень до бюджету. До нього входить податок на доходи з капіталу і на заробітну плату. Прибутковий - є прогресивним, з мінімальною ставкою 19 % і максимальної – 53 %. Існує певний мінімум, який не обкладається податком, для одиноких він дорівнює 5 616 євро, а для сімейних пар – 11 232 євро на рік. Доходи, що не перевищують 8 153 євро для самотніх і 16 307 євро для сімейних пар, обкладаються за пропорційною шкалою з процентною ставкою 22,9 %. Наступною межею є дохід, рівний 120 041 для самотніх і 240 083 для сімейних пар, усі доходи, що перевищують цю межу обкладаються за максимальною ставкою – 51 %. Також існують різного роду пільги. ПДВ поширюється на всі види платних послуг і предмети, ввезені не з країн-учасників ЄС. Існує два види ПДВ: загальний, з відсотковою ставкою 19 % і знижений, з відсотковою ставкою 7 %. Знижена ставка застосовується при особистому користуванні та у сфері громадського харчування [455].

У Великій Британії ставки прибуткового податку з фізичних осіб також є прогресивними. Для рівня доходів 0- £ 2790 ставка становить 10 %, до £ 32010 - 20 %, далі – 40 % (для £ 32011 - £ 150000) і 45 % (більше £ 150000). Існує складна система допомоги, оподаткування індивідуальних ощадних рахунків (MCA), національних страхових внесків та гербових зборів на нерухомість, цінні папери та ін. [201].

Пенсійна система Великобританії передбачає кілька варіантів пенсійних виплат: (1) Базова державна пенсія (Basic State Pension). У 2011-2012 році мінімальна базова пенсія для самотньої людини становила 102.15 фунтів на тиждень.; (2) Додаткова державна пенсія (S2P) введена з 6 квітня 2002 року і залежить від заробітної плати протягом усіх років роботи, але не нараховується тим, хто займався індивідуальною діяльністю. Додаткова державна пенсія не залежить від базової державної пенсії і виплачується додатково. У разі смерті одного з членів подружжя, який отримував додаткову державну пенсію, другий може мати право на отримання до 50 % цієї пенсії. Максимальна сума додаткової державної пенсії між квітнем 2011 і 2012 року становила 159.52 фунтів за тиждень.; (3) Професійна пенсійна схема проводиться роботодавцем щодо працівників. У приватному секторі такі пенсійні нарахування визначаються розмірами прибутку підприємства або внеску працівника. Для компаній, у яких діє професійна пенсійна схема, обов'язковою є також схема додаткових добровільних внесків (AVC), яка дозволить працівникам інвестувати більше коштів у майбутню пенсію [201].

Тобто, фінансові відносини домогосподарств різних країн з державою мають складне інституціональне оформлення, регулюються розгалуженою системою правових норм і можуть відрізнятися за рівнем у залежності від конкретної економічної ситуації та традицій, що склалися. Але загальні принципи побудови фінансової системи в національному господарстві та місце фінансів домогосподарств у неї залишаються спільними.

Таким чином, у сучасній економіці домогосподарство реалізує свої функції за допомогою ринкових інструментів, вступаючи у розгалужену систему фінансових відносин з усіма господарюючими суб’єктами національної економіки (державою, підприємствами). Здійснюючи фінансову діяльність, домогосподарство формує спеціалізовані фонди грошових коштів, продукує певні фінансові потоки, використовує широкий спектр фінансових інструментів. Фінансова діяльність домогосподарства здійснюється під впливом інституціонального середовища (норм, правил, законодавства), яке розвивається відповідно до загального тренду розвитку національної економіки.

3.2. Функціонування домогосподарства на фінансових ринках

Визначаючи місце домогосподарства у фінансовій системі, слід проаналізувати їх діяльність з позиції особливостей функціонування домогосподарства на фінансовому ринку національної економіки. Як відомо, в структурі фінансового ринку виділяють систему взаємозв'язаних ринків грошей і кредиту, фондів і валют. Домогосподарство реалізує власні економічні функції на кожному з них, але в кожному випадку є особливості функціонування.

Стан грошово-кредитного ринку характеризують такі макроекономічні показники, як загальна грошова маса, ставка рефінансування, частка готівки в грошовій масі поза банками, рівень монетизації (насиченість економіки грошима), рівень доларизації грошового обігу, динаміка кредитних ресурсів банків та інші. Кожен з них суттєво впливає на макроекономічну ситуацію в країні в цілому та визначає умови прийняття фінансових рішень кожним господарюючим суб'єктом, у тому числі й домогосподарствами. Зокрема, прийняття рішень про частку, динаміку та організаційні форми заощаджень домогосподарств залежить від характеристик грошового ринку, рівня інфляції та інфляційних очікувань населення, стану довіри до національної валюти, до стабільності банківської системи тощо.

Фінансова діяльність у сфері заощаджень домогосподарств в Україні оцінюється двома способами: по-перше, як «потік», тобто зміну активів домогосподарств за певний період часу; по-друге, як «запас», тобто сукупність нагромаджених активів домашнього господарства на певну дату. Перший метод як правило використовується органами Державної служби статистики під час визначення розміру заощаджень (баланс доходів і витрат населення), другій найчастіше застосовує Національний банк України, надаючи дані про стан грошово-кредитної сфери.

За даними Національного Банку України, заощадження домогосподарств в останні роки стабільно збільшувалися і зросли з 45 651 млн грн у 2005 році до 104 560 млн грн у 2012 році [578], тобто у 2,3 рази.

Основні елементи системи заощаджень домогосподарств можна класифікувати за наступними критеріями: за мотивами (на випадок непередбачених подій, на придбання товарів тривалого користування, для отримання додаткового доходу, для забезпечення до-

бробуту наступних поколінь); за джерелами (оплата праці, підприємницький дохід, доходи від власності, спадщина, трансферти); за формою (зберігання готівки, банківські вклади, цінні папери, нерухомість, коштовності, антикваріат).

Традиційно популярною формою заощаджень українських домогосподарств є банківські депозити. Їх зростання до 2007 року віддзеркалювало зростання доходів населення, але після 2008 (кризисного) року тенденція змінилася (рис. 3.8).

Рис. 3.8. Зобов'язання банків за коштами, залученими на рахунки фізичних осіб, млн грн.

Побудовано автором за даними табл. Д.1 (додаток Д)

Структура депозитів за секторами економіки України у 2013 році подана у додатку Е (табл. Е.1). Як зазначають аналітики Національного Банку України, у 2013 році банківські депозити залишалися найбільш доступним, зручним та вигідним інструментом вкладення коштів для населення України. Залишки на депозитних рахунках домогосподарств зросли за одинадцять місяців 2013 р. (січень-листопад) на 62,3 млрд грн, або на 14,2% - до 440,1 млрд грн. Їх частка залишилася найвагомішою в структурі депозитів резидентів – 67,4 %. У річному обчисленні темпи приросту депозитів домогосподарств становили 21,7 % (для порівняння: в секторі загального державного управління аналогічний показник становив - 32,2 %, тобто відбулося помітне скорочення). Найбільшу частку в структурі депозитів домогосподарств становили накопичення на

строк більше року – 34,8 %, тоді як депозити на вимогу склали лише 14 %, до одного року – 18,6 %. Така динаміка формувалася на фоні високих темпів зростання реальної заробітної плати (5,3 % у річному обчисленні), стабільної ситуації на валютному ринку і свідчила про довіру населення до банківської системи [181, с. 13, 18].

У структурі депозитів сектора домогосподарств України у листопаді 2013 р. гривневі накопичення становили 46,6 %, у доларах США 37,1 %, в євро 15,7 %, в інших валютах 0,6 % [181, с.19]. Збільшення залишків коштів відбувалося здебільшого на рахунках домогосподарств у гривнях (на 5,9 млрд. грн, або на 2,4 %), процентні ставни за якими були вищими за депозити в іноземній валюті. В річному обчисленні приріст депозитів домогосподарств у національній валюті прискорився до 41,0 %, з початку року – до 36,3 %. Залишки депозитів домогосподарств в іноземній валюті скоротилися за листопад 2013 р на 0,7 млрд. грн, або на 0,4 %, переважно у євро [181, № 1/2014 (250), с. 21-22].

Крім банків, домогосподарства можуть вкладати свої тимчасово вільні кошти у кредитні небанківські установи, зокрема у недержавні пенсійні фонди (результати їх діяльності проаналізовано вище) і кредитні спілки. Так, у страхових компаніях і недержавних пенсійних фондах частка заощаджень становить 10,8 %, кредитних союзів – 3,1 %; на частку інших фінансових організацій припадає – 27,6 % [332, с. 31; 267, с. 20.]

Кредитна спілка є неприбутковою організацією, заснованою фізичними особами, професійними спілками, їхніми об'єднаннями на кооперативних засадах із метою задоволення потреб її членів у взаємному кредитуванні та наданні фінансових послуг за рахунок об'єднаних грошових внесків членів кредитної спілки. Хоча частка кредитних спілок у національній економіці України відносно мала, їх розвиток має позитивну динаміку. За 2012 рік загальний обсяг активів кредитних спілок збільшився на 12,2 %, загальний обсяг капіталу зріс на 22,2 %, зросла кількість зареєстрованих кредитних спілок (на 0,7 %), кількість їх членів (на 2,6 %), кількість наданих кредитів (на 13 %), внески їх членів на (6,8 %) [480, с. 2, 5].

Як повідомляє Державна комісія з регулювання у сфері ринків фінансових послуг України, у 2012 році в умовах незначного збільшення обсягів кредитування кредитними спілками, як і в попередні роки, найбільший попит мали споживчі кредити домогосподарствам, частка яких становить 63,3 %. У складі споживчих кредитів

кредити на придбання автотранспорту становлять 3,5 %, придбання аудіотехніки, відео та побутової техніки – 5,0 %, інші потреби – 91,6 %. Друге місце посідають кредити, видані на придбання, будівництво та ремонт житла – 23,1 %. Помітну частку мають комерційні кредити (7,8 %). Кредитування ведення селянських та фермерських господарств, як і в попередні періоди, має відносно незначну частку в загальному обсязі виданих кредитів (5,7 %) [480, с. 10].

У структурі всіх кредитів, наданих за секторами національної економіки України у 2013 році, частка сектора домогосподарств становила 22,8 %, у тому числі кредити до 1 року 5,2 %, від 1 до 5 років 5,6 %, більше 5 років 12,1 % [181, с. 21]. Варто зазначити, що кредитна поведінка українських домогосподарств змінюється з розвитком ринкового світогляду. Значна частина українців (60-65 % дорослого населення) дуже обережно ставиться до життя в кредит. Після кризи 2008-2009 років кредитна поведінка українських домогосподарств стала ще стриманішою [267, с. 20]. В Росії ситуація дуже схожа. За результатами досліджень Д. Ібрагімової, приблизно чверть російських домогосподарств є «чистими» позичальниками, 12 % - одночасно і заощаджують, і позичають, ще чверть виступають «чистими» зберігачами, і 40 % - не мають ні кредитів, ні заощаджень [255, с. 160, 68]. Більше половини сімей, хоча мають матеріальні та вікові можливості звернення за кредитом, розраховують тільки на власні кошти. Тільки частина з них має заощадження, а більше половини вказують на відсутність накопичень [256, с.72].

Прийняття фінансових рішень домогосподарств на кредитно-грошовому ринку тісно пов’язане з розумінням його членами значення фактора часу в оцінці фінансових потоків. Така оцінка базується на фундаментальній концепції, відповідно до якої гроші сьогодні мають більшу вартість, ніж будуть мати через певний час. Економічна наука пояснює цей феномен тим, що гроші, інвестовані в цінні папери або депозити, приносять дохід, тобто капіталізуються. Крім того, у майбутньому знижується цінність імовірних доходів унаслідок підвищення ризику та інфляції. На початку реформ унаслідок лібералізації цін і високого рівня інфляції рівень життя населення різко знизився, що суттєво вплинуло на розмір як існуючих, так і нових заощаджень. До того ж нерозвинутість кредитно-грошової системи і високий ризик знецінення заощаджень внаслідок політичної і банківської кризи призвели до зростання неоргані-

зованої форми заощаджень, у структурі яких значну частку займали долари США. У 1994 році населенням було куплено валюти на суму в 2,5 рази більше, ніж зберігалося у цінних паперах і банківських рахунках [5, с. 62]. Тезавраційний мотив заощаджень (збереження грошей від інфляції) доповнювався спекулятивним, тобто населення намагалося отримати дохід за рахунок різниці у темпах зростання споживчих цін і номінального обмінного курсу долара США.

Прийняття оптимальних фінансових рішень домогосподарством з урахуванням таких складних параметрів потребує відповідних знань та навичок у населення та наявності системи компетентних фінансових консультантів. На необхідності вести роз'яснювальну роботу з населенням наголошує Т. Кізима у монографії «Фінанси домогосподарств: сучасна парадигма та домінанти розвитку» [297, с. 333].

Перетворення частини доходу домогосподарства в капітал є процесом капіталізації. Слід зауважити, що процеси капіталізації не можна розглядати як суто фінансове явище. Перш за все, це є реальним процесом створення і примноження нової вартості, який має фінансову складову, але не зводиться до неї. Розрізняють і досліджують реальну, фінансову та фіктивну, капіталізацію, капіталізацію чинників, процесу й результатів виробництва. Такий аналіз здійснюється як на макроекономічному, так і на мікрорівні національного господарства. На макрорівні норму капіталізації визначають як частку валового нагромадження у національному доході. Оцінка процесу капіталізації на мікрорівні, як правило, здійснюється для підприємства. Однак, аналогічну оцінку капіталізації можна здійснити й для домогосподарства. За аналогією з розрахунком норми капіталізації прибутку фірми як відношення капіталізованої частини до всього прибутку можна визначити норми капіталізації доходів домогосподарства як відношення капіталізованої частини (шляхом вкладення в банківську систему та цінні папери або у вигляді прямих інвестицій) до всього доходу. Такий аспект дослідження процесу капіталізації пропонується у колективній монографії науковців Інституту економіки та прогнозування НАН України [284].

У межах домогосподарства спостерігається певна дихотомія розуміння процесу капіталізації. Оскільки головною метою діяльності домогосподарства є забезпечення людського розвитку (а в

ринкових умовах – людського капіталу), капіталізація відбувається у двох взаємопов'язаних форматах. Формування людського капіталу здійснюється за рахунок спожитої частини доходу домогосподарства, але можливості його розширеного відтворення створюються накопиченою частиною доходу.

На відміну від підприємства, для якого невиробниче споживання частини прибутку означає зменшення потенціалу інвестування, для домогосподарства поточне споживання частини доходу є прямою інвестицією у людський капітал (інвестицією поточного періоду). Заощадження домогосподарства (як вилучення частини доходу з потоку «доходи-розходи») також є інвестиціями в людський капітал, але у майбутньому. Такі інвестиції відбудуться за рахунок накопичення багатства домогосподарства, яке стане базою розширеного споживання у майбутньому. Доцільність сьогоднішнього розподілу доходу домогосподарства на споживання та заощадження визначається коефіцієнтом дисконтування майбутніх доходів. В умовах ринкової економіки використання фінансових інструментів (інвестицій) дозволяє не тільки запобігти негативному впливу часу (знецінення та ризики), а й створити додаткові можливості зростання багатства. Саме тому домогосподарство зацікавлене в капіталізації власних доходів.

Як було зазначено, у межах бюджету домогосподарства формуються спеціальні грошові фонди: індивідуальні, які використовуються особисто на придбання товарів, навчання, медичне обслуговування, розваги тощо; спільні, що використовують для покупки товарів загальносімейного користування (холодильник, телевізор, меблі); фонд нагромадження та резервні фонди для майбутніх капітальних видатків (купівлю нерухомості, транспорту, формування первісного капіталу). З організацією та наповненням останнього пов'язана інвестиційна поведінка домогосподарств – діяльність по мобілізації та використанню активів. Існує певна різниця в цілеспрямованості фінансової поведінки домогосподарств у виборі стратегії збереження та інвестицій. Метою ощадної поведінки є насамперед збереження наявних активів. На відміну від неї метою інвестиційних рішень домогосподарств є не тільки їх збереження, але й зростання. Тобто інвестиційна стратегія домогосподарств надає можливість розміщення фінансових ресурсів на одному з сегментів фінансового ринку з метою отримання доходу.

На схильність домогосподарств до споживання, збереження та інвестицій впливає складна система об'єктивних і суб'єктивних, економічних та інституціональних, внутрішніх і зовнішніх чинників. Серед внутрішніх можна зазначити розмір наявних вільних активів, соціокультурні та психологічні особливості, демографічні характеристики домогосподарства, досвід фінансової поведінки, ступінь інформованості, норми й цінності фінансової культури тощо [98, с.91-93]. До зовнішніх умов відносять конкретну економічну та політичну ситуацію, на яку не може вплинути жодне домогосподарство і яка визначає рівень добробуту населення і можливості інвестування.

За частотою застосування інвестиційна діяльність домогосподарств може бути нульовою, коли всі гроші використовуються на поточне споживання, а зберігання та інвестування не відбувається; малоймовірною, що практично не зустрічається у практиці (наприклад, високоризикові довгострокові інвестиції) та реальною, що часто відбувається на практиці. З погляду рівня ризикованості існує консервативна та ризикова інвестиційна поведінка. Часто консервативна фінансова стратегія є ознакою не інвестиційної, а ощадливої поведінки. В залежності від обраних інструментів можлива консервативна інвестиційна поведінка, коли використовуються насамперед внески в кредитні організації; інвестиції в нерухомість. Інвестиції на фондовому ринку та прямі інвестиції у бізнес, як правило, є більш ризикованими.

Вибір конкретної інвестиційної поведінки кожного домогосподарства визначається комплексом інституціональних чинників (доходності, ризику, доступності, популярності способу зберігання фінансових ресурсів, уявлень про вигідність і надійність фінансових інструментів, знання механізмів функціонування ринку та інших).

Ринки національної економіки (товарний, праці, грошово-кредитний, валютний, фондовий та ін.) є взаємопов'язаними, що також впливає на фінансову поведінку домогосподарств. Вплив зовнішніх і внутрішніх чинників на стан грошового ринку описаний у відомих моделях «M^D-M^S», «IS-LM» Манделла-Фленмінга, формулах І. Фішера ($M^DV = PY$), А. Пігу ($M^D = kPY$) та ін. Монетарна політика держави є високоефективною тоді, коли крива попиту на гроші набуває вигляду крутої лінії, а крива інвестицій – похилої. Важливим також є вплив світової економіки. В результаті прове-

дення національної політики «дешевих грошей» збільшується пропозиція грошей. Унаслідок процентна ставка у національній економіці знижується, що скорочує надходження до неї іноземних інвестицій. Це, в свою чергу, зменшує попит на валюту даної країни і знижує її курс відносно іноземних валют. Внаслідок цього відбувається скорочення імпорту і зростання експорту. За умов політики «дорогих грошей» ситуація зворотна. Тобто монетарна політика держави безпосередньо впливає на структуру і обсяги споживання домогосподарств, їх схильність до заощадження та інвестування вільних грошей і може використовуватися для їх регулювання.

Фінансова діяльність домогосподарства тісно пов'язана зі страховим ринком. Його функціонування регламентовано такими нормативними документами, як Закони України «Про страхування» [220, ст. 78], «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» [221, ст. 1], Розпорядженням Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг «Про затвердження Ліцензійних умов провадження страхової діяльності» [498] та іншими.

Діяльність домогосподарств на страховому ринку України, як і загальні результати його розвитку, в останні роки були досить стабільними. За січень-вересень 2012 рік у порівнянні з відповідним періодом 2011 року зросла кількість договорів з обов'язкового страхування від нещасних випадків на транспорті на 20,5 % (до 25 336,1 млн грн), у тому числі зі страхувальниками – фізичними особами на 20,7 % (до 22 086,7 млн грн). За той же час валові страхові премії, отримані страховиками при страхуванні та перестрахуванні ризиків від страхувальників та перестрахувальників за 9 місяців 2012 року, становили 15 801,3 млн грн, з них 6 443,6 млн грн (40,7 %) надійшли від фізичних осіб. За 9 місяців 2012 року сума отриманих страховиками валових премій з видів страхування, інших, ніж страхування життя становила 14 582,0 млн грн (або 92,3 % від загальної суми страхових премій), а зі страхування життя – 1 219,1 млн грн (або 7,7 % від загальної суми страхових премій) [481].

Страхові виплати страхувальникам-фізичним особам за 9 місяців 2012 року становили 1 722,8 млн грн (43,3 % від загальних валових виплат), що на 4,2 % більше, ніж за відповідний період 2011 року. Рівень страхових виплат фізичним особам (відношення страхових виплат до страхових премій) станом на 30.09.2012 стано-

вив 26,7 %, що на 4,8 % менше, ніж станом на 30.09.2011 [481, с. 16] Чисті страхові премії за 9 місяців 2012 року становили 14 918,9 млн грн, або 94,4 % від валових страхових премій. Чисті страхові премії за 9 місяців 2011 року становили 12 641,5 млн грн, або 76,9 % від валових страхових премій [481]. Динаміку обсягів і структури валових і чистих страхових премій за видами страхування за 9 місяців 2012 року в порівнянні з відповідним періодом 2011 проаналізовано у табл. 3.5.

Найбільший приріст чистих страхових премій за 9 місяців 2012 року в порівнянні з аналогічним періодом 2011 року мав місце за такими видами страхування, як страхування відповідальності перед третіми особами (+59,3 %), страхування кредитів (+63,6 %), страхування життя (+35,4 %), медичне страхування (+18,6 %), страхування медичних витрат (+20,0 %). При цьому в одному із системоутворюючих факторів – автострахуванні - спостерігався один із мінімальних темпів приросту чистих страхових платежів – 8,5 %. [481, с. 8]

Найбільший приріст чистих страхових премій за 9 місяців 2012 року в порівнянні з аналогічним періодом 2011 року мав місце за такими видами страхування, як страхування відповідальності перед третіми особами (+59,3 %), страхування кредитів (+63,6 %), страхування життя (+35,4 %), медичне страхування (+18,6 %), страхування медичних витрат (+20,0 %). При цьому в одному із системоутворюючих факторів – автострахуванні - спостерігався один із мінімальних темпів приросту чистих страхових платежів – 8,5 %. [481, с. 8]

Від страхувальників-фізичних осіб за 9 місяців 2012 року надійшло 6 443,6 млн грн валових страхових премій, що на 22,9 % більше, ніж за аналогічний період 2011 року. Структура валових страхових премій, які надійшли від фізичних осіб за 9 місяців 2012 року:

5 318,5 млн грн – за видами страхування, іншими, ніж страхування життя (на 19,2 % більше, ніж за аналогічний період 2011 року);

1 115,1 млн грн – за видом страхування життя (на 42,2 % більше, ніж за аналогічний період 2011 року). [481, с. 15-16] Тобто діяльність домогосподарств на страховому ринку України є досить активною, зростає, хоча й має суттєві перспективи подальшого розвитку.

Таблиця 3.5

Страхові премії за видами страхування за 9 місяців 2011 – 2012 рр. (обсяги, структура та темпи приросту)

Види страхування	Страхові премії, млн грн				Структура страхових премій, %				Темпи приросту страхових премій, %	
	Валові		Чисті		Структура валових страхових премій		Структура чистих страхових премій		валових премій	чистих премій
	9 місяців		9 місяців		9 місяців		9 місяців		9 місяців 2012 / 9 місяців 2011	
	2011	2012	2011	2012	2011	2012	2011	2012		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Страхування життя	609,6	900,4	609,3	900,3	3,9	5,5	6,6	7,1	47,7	47,8
Види страхування, інші, ніж страхування життя, у тому числі:	14825,1	15530,0	8590,0	11741,2	96,1	94,5	93,4	92,9	4,8	36,7
Добровільне особисте страхування	1222,9	1612,1	1097,9	1455,3	7,9	9,8	11,9	11,5	31,8	32,6

Закінчення табл. 3.5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Добровільне майнове страхування	10844,8	10591,0	5209,8	7449,0	70,3	64,5	56,6	58,9	-2,3	43,0
- у тому числі страхування фінансових ризиків	1779,0	2004,4	487,6	1 358,8	11,5	12,2	5,3	10,7	12,7	178,7
Добровільне страхування відповідальності	809,0	867,6	454,8	508,5	5,2	5,3	4,9	4,0	7,2	11,8
Недержавне обов'язкове страхування	1945,5	2459,1	1824,6	2328,2	12,6	15,0	19,8	18,4	26,4	27,6
- у тому числі страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів	1386,9	1910,8	1346,0	1851,8	9,0	11,6	14,6	14,6	37,8	37,6
Державне обов'язкове страхування	2,9	0,1	2,9	0,1	0,02	0,001	0,03	0,001	-96,6	-96,6
Всього (всі види страхування)	15434,7	16430,3	9199,3	12641,5	100,0	100,0	100,0	100,0	6,5	37,4

Джерело: [481, с. 7]

Діяльність домогосподарств на фондовому ринку обмежена як його інституціональною формою, так і розмірами капіталів. Фондовий ринок охоплює частину кредитного ринку, зокрема ринок облігацій, і повністю ринок акції. Це ринок цінних паперів, система економічних відносин, пов'язаних із випуском, розміщенням, продажем цінних паперів. Інституціональне регулювання діяльності на фондовому ринку українських економічних суб'єктів, в тому числі й домогосподарств, відбувається за Законами «Про цінні папери та фондовий ринок» [222], «Про акціонерні товариства» [205], Рішенням Державної комісії з цінних паперів «Про впровадження системи оприлюднення інформації на фондовому ринку України» [496] та іншими нормативними документами.

Серед його суб'єктів виділяють учасників за різними функціональними ролями: емітентів, інвесторів, депозитаріїв; посередників та систему організаційних інститутів: Державна комісія із цінних паперів та фондового ринку; Національний банк України; реєстратори власників іменних цінних паперів; зберігачі цінних паперів; банки; організатори торгівлі цінними паперами; торговці цінними паперами. Домогосподарства можуть здійснювати свої фінансові операції як інвестори (купують акції, державні казначейські зобов'язання, облігації, векселі) або як посередники (наприклад, вільні брокери на фондовій біржі). Фізична особа може видавати від свого імені лише неемісійний цінний папір [222, ст. 2 п. 2].

Динаміка фондового ринку в Україні в цілому була досить прогресивною. Так, обсяг випуску цінних паперів у 2002 році становив 15,59 млрд грн, а у 2010 році 153,05 млрд грн, тобто зріс майже у 10 разів, а у порівнянні з 2011 роком – майже у 15 разів) [229]. Але кризові явища останніх років негативно вплинули на стан і перспективи розвитку як українського, так і світового фондового ринку.

Головними передумовами становлення ринку цінних паперів в Україні стала масштабна приватизація і пов'язаний з нею масовий випуск цінних паперів; створення і діяльність комерційних утворень, які залучають кошти на акціонерній основі; розширення практики акумуляції коштів через боргові цінні папери загальнодержавними та муніципальними органами; використання підприємствами і регіонами облігаційних позик, які є більш дешевим видом ресурсів порівняно з банківськими кредитами; поява похідних цінних паперів у процесі розвитку національних ринків товарів, послуг, неру-

хомості; використання цінних паперів у міжнародних взаєморозрахунках, доступ до міжнародних ринків капіталу; швидке становлення інфраструктури фондового ринку, покращання його технологічної бази; динамічний розвиток і усталена мотивація професійних учасників ринку цінних паперів [532].

За висновками аналітиків [120, 532, 600, 660], основними факторами, які сьогодні стримують розвиток українського ринку цінних паперів, є: недосконала податкова нормативна база; звужений, непрозорий позабіржовий ринок; інертний вторинний ринок; нерозвинені похідні фінансові інструменти; не вирішено проблеми надання гарантій щодо доставки корпоративних цінних паперів та їх перереєстрації в режимі, який не перевищує Т+3 (режим, за яким гроші в обмін на цінні папери реально повинні бути перераховані на третій день після укладення угоди); відсутній механізм «поставки проти оплати», внаслідок чого левова частка угод здійснюється на умовах передоплати.

Діяльність домогосподарств відбувається й на валютному ринку. На прийняття фінансових рішень домогосподарств щодо розмірів споживання, форми й обсягу заощаджень та інвестицій, діяльності на кредитно-грошовому та фондовому ринку впливають такі параметри валютного ринку, як обмінний курс національної валюти, паритет купівельної спроможності (PPP), інституціональне регулювання та інші.

Операції на валютному ринку можливі за такими напрямами: переказ валюти, рух капіталу, спекулятивні операції та інші. Способи проведення фінансових операцій також різноманітні: телеграфний переказ, переказний вексель, операції купівлі-продажу, операції з дорожніми чеками. Домогосподарства використовують усі із зазначених інструментів. Так, у 2009 році через системи грошових переказів в Україну надійшло майже $ 3 млрд грн, що на 16 % більше, ніж у попередньому році. Незважаючи на фінансову кризу, потік грошей, що надходить в Україну, виявився рекордним за всю історію. Так, за 2009 рік за допомогою Western Union, «Юністрім» та інших операторів в Україну зайшло $ 2,94 млрд грн, що на 16,25 % більше, ніж роком раніше. За цей же час з нашої країни було відправлено тільки $ 0,51 млрд грн (плюс 33,5 % порівняно з 2008-м). За експертними оцінками, найбільше грошей в Україну за 2009 рік було переказано з Росії, потім йде «золотий трикутник» - Іспанія, Італія, Португалія, далі - Чехія і Польща, потім - Канада і

США. Це пояснюється тим, що майже половина всіх українських гастарбайтерів працює в Росії. За межами країни на початок 2009 року працювало 4,93 млн українських громадян, які за 2008 рік заробили близько $ 35 млрд У Росії, за оцінками експертів, працює близько 2 млн українців [124].

Але отримані гроші не стали депозитами у національних банках. За 2009 рік обсяг валютних депозитів у банківській системі збільшився трохи більше ніж на $ 620 млн За цей же час населення викупило у банків валюти майже на $ 8,4 млрд більше, ніж продало їм. Цієї суми з запасом вистачило для погашення валютних кредитів - за 2008 рік фізичні особи погасили позики, номіновані у валюті, на $ 3,3 млрд грн [124].

У 2011 р. чиста купівля населенням валюти становила 13 444,5 млн дол. У 2012 році чиста купівля населенням валюти знизилася на 24,2 % - до 10 187,6 млн дол. У грудні показник був 210,4 млн дол. Відповідно до огляду НБУ за грудень 2012 року, обсяг валюти, купленої банками у населення, становив 1442,2 млн дол., обсяг валюти, проданої населенню, - 1 652,6 млн дол. Таким чином, чиста купівля валюти населенням знизилася в 7 разів, у порівнянні з 1,52 млрд дол. у листопаді 2012 р. Банківські вклади фізичних осіб у вільноконвертованих валютах за 2012 рік зросли на 193,2 млн дол. і на 1 січня 2013 р. становили 22 451,9 млн дол. [517]

Обсяг валюти, купленої банками України у населення в березні 2013 р., становив 1 253,3 млн дол., обсяг валюти, проданої населенню, 1 256 млн дол., чиста купівля валюти населенням становила 2,7 млн дол., що в 82 рази менше рівня лютого (221,6 млн дол.). Банківські вклади фізичних осіб у вільноконвертованих валютах за рік знизилися на 195,9 млн дол. і на 1 квітня 2013 р. становили 22 382,6 млн дол. [436] Така динаміка фінансової діяльності домогосподарств на валютному ринку відображає загальні макроекономічні тенденції та є наочним проявом реалізації інтересів домогосподарств з максимізації вигод.

Домогосподарства, адаптуючись до нових умов господарювання, зміни соціально-економічного середовища, обирають широку гаму фінансової поведінки: від протестних форм, наприклад, використання нового платіжного інструмента впливу – неплатежів; намагання представників стратегії виживання всіма методами ухилятися від фінансових відносин, не пристосовуватися до вимог ринку, а орієнтуватися на натуралізацію домашньої економіки, ро-

динну та дружню допомогу; використання традиційних фінансових інструментів (зберігання заощаджень в ощадному банку, використання банківських послуг з перерахування оплати комунальних послуг, пенсій, допомог); до вимушеного використання фінансових інститутів (перерахування заробітної плати і пенсій через комерційні банки) і добровільної участі у фінансовій системі (користування банківськими пластиковими картками, участь у купівлі-продажу валюти, цінних паперів, інвестування окремих проектів).

Функції фінансів домогосподарств визначають їх особливе місце як елемента національної фінансової системи. По-перше, домогосподарства є центральним елементом і незамінною сполучною ланкою в економічній системі національного господарства, тому порушення функціонування фінансів домогосподарства спроможне зруйнувати всю систему фінансових інститутів і національну економіку в цілому. Формування і використання фінансових ресурсів населення прямо пов'язане з розвитком інших складових національної фінансової системи, у тому числі державних фінансів, фінансів підприємств, фінансових інститутів, системи страхування, кредитної та банківської систем.

По-друге, цільовою настановою розвитку суспільства в цілому є забезпечення інтересів громадян та їх об'єднань. Використання фінансових ресурсів має соціально-фінансову спрямованість на загальне зростання добробуту домогосподарства та його членів, мінімізацію ризиків і підвищення фінансової безпеки. Фінанси домогосподарств забезпечують безперервність споживання, тим самим підтримують певний рівень виробництва національного продукту.

По-третє, існують складні соціально-економічні та психологічні відносини між окремими членами домогосподарства, які до того ж часто мають неформальний характер. Вони впливають на фінансову поведінку та прийняття фінансових рішень, їх доцільність, спрямованість і ефективність. Це визначає можливість домінування окремих членів домогосподарства в реалізації власних фінансових інтересів.

По-четверте, фінанси домогосподарств відіграють значну роль у системі суспільного відтворення. Ця роль полягає в тому, що фінанси домашніх господарств забезпечують матеріальні умови безперервності відтворення робочої сили, є джерелом інвестиційних ресурсів, на базі чого створюються основи розвитку національної економічної системи.

По-п'яте, в умовах коливання рівня доходів за рахунок фінансових ресурсів домогосподарства забезпечують соціальний баланс у суспільстві, що пом'якшує соціальні конфлікти в суспільстві.

По-шосте, фінанси домогосподарств мають певну специфіку, яка обумовлена низьким рівнем регламентування з боку держави, на відміну від державного контролю процесів формування й витрачання коштів державного бюджету, небюджетних фондів, окремих грошових фондів підприємств (вимоги до мінімального розміру статутного капіталу, порядку розрахунку й використання амортизаційних фондів, система оподаткування, порядок нарахування собівартості та ін.) [626, с. 480]. Домогосподарство самостійно приймає рішення щодо джерел доходів, необхідності та способів формування грошових фондів, їх розміру, цільового призначення, часу і порядку використання. В умовах ринкової економіки держава майже не має інструментів прямого впливу на фінансові рішення домогосподарств. Разом з тим, держава здатна опосередковано впливати на них, використовуючи методи та інструменти податкової або соціальної політики. Підвищення ставок оподаткування для фізичних осіб або мінімального рівня оплати праці знижує рівень їх доходів. Ті ж кошти, мобілізовані в бюджеті, направляються через бюджетні фонди у сферу охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення, тим самим підвищуючи рівень реальних доходів домогосподарств.

По-сьоме, домогосподарства та малі підприємства, які функціонують на їхній основі, базуються на спрощеній системі обліку доходів і витрат, що також відрізняє їх фінансову діяльність серед інших інститутів фінансової системи.

У трансформаційній економіці фінанси домогосподарств відіграють також особливу роль. Як зауважують О. Чорна і К. Баранова, шляхом розвитку фінансового стану домогосподарств і поліпшення їх фінансових зв'язків з різними елементами національної фінансової системи відкривається перспектива стабільності країни і прискорення переходу до ринкової економіки [655, с. 34].

Таким чином, у національній економіці домогосподарства здійснюють власну фінансову діяльність з використанням широкого спектру фінансових інструментів та інститутів. Домогосподарство посідає специфічне місце у фінансовій системі, що визначається характером його функцій і особливостями інституціональних взаємодій.

3.3. Домогосподарство в системі національних рахунків

Історично питання дослідження домогосподарства зводиться до проблеми людини в економіці та «економічної людини». З провідних методологічних принципів можна визначити два: перший з них – індивідуально-психологічний підхід, в межах якого основним економічним суб'єктом виступає окремий індивід, який має мотиви раціональної господарської поведінки, другий підхід – суспільно-об'єктивований, за допомогою якого виявляються причини загального суспільного розвитку, здійснення соціальних революцій, зміни формацій і цивілізацій.

Кожний з принципів окремо не відповідає на питання: хто саме покликаний вирішувати основні соціальні проблеми сучасності, яким чином розподіляється економічний простір між основними учасниками трансформаційних процесів, хто і якими ресурсами їх здійснює і повинен нести економічну і соціальну відповідальність.

Ця проблема цікавила представників різних напрямків економічної науки. Найбільш науковою вона постає в класичній політичній економії. Саме тут знайшло відображення розуміння ролі окремого індивіда як активного діяча в господарських та суспільних процесах. Йдеться про концепцію вільної «економічної людини» в роботах А. Сміта [560; 561], К. Маркса та їх прибічників, яка базувалася на філософських поглядах Т. Гоббса і Дж. Локка. Згідно з Гоббсом, люди народжуються абсолютно рівноправними та вільними, і в природному стані кожен має право на все [144]. Локк вважав, що основна мета держави – захист природних прав людей, права на життя, свободу і власність. Він підтримував теорію суспільного договору як основу компромісу інтересів усіх зацікавлених сторін [354].

Досліджуючи економічний устрій капіталізму та відтворення в категоріях політичної економії основних ланок попереднього розвитку, Маркс створив теорію класів і класової боротьби, показав, що основними дійовими особами в історії є суспільні індивіди, але підкреслював, що дії окремих індивідів, хоча й виглядають як вільні, підкорюються об'єктивним законам суспільного розвитку: «Люди самі створюють свою історію, але вони її створюють не так, як їм заманеться, за обставин, що не самі вони вибрали, а які безпосередньо є в наявності, надані ним і перейшли від минулого» [385, с. 119]. Маркс, аналізуючи механізм прийняття економічних рішень

господарюючими суб'єктами, оперував категоріями товару, грошей, капіталу, ціни, доходів тощо, тобто економічними формами (зараз їх розуміють як ринкові інститути), що створені самими ж індивідами та «діють» на поверхні економічних явищ і процесів замість них. Головною проблемою теорії «економічної людини» була постановка питання про співвідношення раціональних мотивів господарської діяльності суб'єктів індивідів (мікрорівня) та ринкової стихії (макрорівня).

Подальшого розвитку проблема дослідження економічних суб'єктів на різних рівнях набула в теоріях неокласичного напрямку, зокрема, в роботах представників австрійської школи, які звузили проблему до розуміння «економічної людини» тільки як агента ринку, що здійснює вільний вибір варіантів економічної поведінки з позиції обмежених ресурсів. Відбувається зведення «економічної людини» до її окремих функцій («покупець – продавець»), а останніх – до споживача. Таким чином, від поняття економічної людини залишається лише передумова про економічну свободу індивіда, що закладається в основу економічної теорії як принцип методологічного індивідуалізму.

Методологічний індивідуалізм розуміється як методологічний принцип, згідно з яким суспільство розглядається як сукупність взаємодіючих індивідів. Базовими ознаками індивідуалізму називають такі: по-перше, верховенство особистих цілей (в індивідуалістів часто спостерігається невідповідність особистих і групових цілей, при цьому на перше місце в них виходять особисті цілі, а групові залишаються на задньому плані); по-друге, самостійність дій особистості. Хоча індивід завжди є членом різних соціальних груп та організацій, людина з індивідуалістичною психологією у значному ступені автономна від них і здатна успішно діяти, не звертаючись до їхньої допомоги.

Хоча окремий споживач знаходився в центрі економічного аналізу ще за часів Сміта, особлива увага до проблеми індивідуалізму зазвичай асоціюється з австрійською школою економічної думки. Її засновник К. Менгер писав про те, що будь-які соціальні правила змінюються в результаті безлічі індивідуальних дій, і як приклад розглядав формування практики грошового обігу [6]. Найбільш явно принцип методологічного індивідуалізму помітний у працях Й. Шумпетера [666; 721], який висуває індивіда з його приватними інтересами як базову одиницю економічного аналізу.

Завдяки принципу методологічного індивідуалізму представникам неокласичної економічної теорії вдалося поставити цілу низку самостійних проблем: від проблеми економічного оптимуму, заміщення ресурсів, рівноваги тощо (на мікрорівні) до проблеми загальної ефективності національного господарства (макрорівень). Проте дослідження цих проблем на основі цього принципу є методологічно обмеженим: розуміння економічної свободи індивіда наштовхується на стихійність ринкових процесів. У результаті суб'єкт мікрорівня втрачає свободу економічних рішень у власних інтересах, а його діяльність перетворюється в процес адаптації до мінливих умов зовнішнього середовища. В результаті проблема комплексного дослідження поведінки «економічної людини» розчиняється в побічних, похідних проблемах (заміщення, ефективності використання обмежених ресурсів та ін.).

Проблема свободи вільного індивіда як економічного суб'єкта аналізується неоавстрійською школою, яка багато в чому наслідувала теоретичні передумови класиків і неокласиків і в той же час чимало зробила для подолання протиріччя цих передумов у питаннях співвідношення рівнів економічної свободи. Так, у роботах Л. фон Мізеса [400] і Ф. Хайєка [639; 640] більш явно і продуктивно протиставляються свобода економічного вибору індивіда і стихія ринку. При цьому свобода економічного індивіда переноситься і на ринковий механізм: «спонтанний ринковий порядок» стає не тільки самодостатньою умовою, а й результатом, її логічним наслідком. Таке перенесення якостей індивіда на ринкові процеси означає втрату самим індивідом ознак суб'єктності, що знаходить відображення в неоавстрійській школі в появі нового суб'єкта – інституту. Незважаючи на те, що проблема інститутів не є самостійною для представників даного напряму, індивід діє у них у певному інституціональному середовищі і своїми діями впливає на нього. Тим самим теоретично з'являється можливість зняття протиріччя в розумінні місця окремих суб'єктів і їх рівнів.

Подальшого розвитку питання співвідношення рівнів економічних суб'єктів набуло в роботах «старих» і «нових» інституціоналістів. У їх дослідженнях вивчається поведінка індивіда в залежності від суспільних, у тому числі й економічних інститутів. З одного боку, дослідження дій індивіда в історично визначеному інституціональному середовищі конкретизує проблему первинності рівнів економічної діяльності, оскільки передбачається, що суспі-

льні інститути макрорівня змінюються, еволюціонують, змінюючи тим самим поведінку індивідів. З іншого боку, той факт, що між індивідами і суспільними інститутами не простежуються зв'язки генезису та розвитку, проявляється в тому, що індивід знов втрачає якості активного вільного економічного суб'єкта.

Це протиріччя представники неоінституціонального напрямку (Р. Коуз [331], А. Алчіан, Х. Демсец [16], О. Вільямсон [121] та ін.) спробували вирішити на основі так званої «теорії контрактів». Зберігши вихідну передумову про свободу індивідів у процесі прийняття господарських рішень, вони представили їх як учасників контракту, тобто специфічного капіталістичного інституту. В такій моделі інституціональне середовище постає як сукупність норм і правил поведінки, в основному правового, але іноді й економічного характеру. Для індивіда такі інститути виступають як обмеження його волі, хоча вихідна теоретична передумова його свободи залишається незмінною. Протиріччя рівнів свободи не знімається: відбувається заміна влади стихії ринку (у класиків) на владу інституціонального середовища (інституціоналізм). У той же час для неоінституціоналістів характерне певне подолання обмеженості в розумінні основних діючих осіб господарського життя: макроекономічне середовище заселяється іншими економічними суб'єктами та інститутами – державою, громадськими організаціями, фірмами тощо.

У радянській економічній літературі питання співвідношення реалізації інтересів економічних суб'єктів різних рівнів не формулювалося як самостійна проблема. По-перше, панував філософський принцип первинності загального над частковим, суспільного рівня явищ над індивідуальними інтересами. По-друге, якщо проблема й простежувалася, то неявно. Так, у роботах науковців (філософів, економістів, соціологів) 70-80-х років активно обговорювалися питання про рушійні сили суспільно-господарських процесів, що впливають на дії агентів економічних відносин. Серед таких рушійних сил досліджувалися економічні потреби, стимули та інтереси економічних суб'єктів [90; 155; 230; 472; 508; 642]. Зокрема, постановка питання про господарський механізм соціалістичного суспільства передбачала пошук відповіді на питання про мотиви господарсько-трудової діяльності членів суспільства [1 – 4]. Вирішення проблеми співвідношення рівнів економічних суб'єктів передбачало й питання про рушійні сили та дію економічних

суб'єктів в епоху розвинутого соціалізму, про формування нового типу господарюючого суб'єкта в умовах соціалізму – асоціації трудящих, які спільно присвоюють функції господарюючого суб'єкта [27; 28; 89]. Особливе місце в цьому питанні посідає проблема власності: відносини власності визначалися як критерій у визначенні та типологізації економічних суб'єктів [152; 334; 335; 562; 646].

Перехід економічної системи на ринкові принципи господарювання загострив питання про сутність господарюючого суб'єкта та його місце в економічній системі, тобто ефективного власника [29; 281; 282; 505; 510; 511].

У сучасній науковій літературі на економічній арені діють як колективні інституціональні суб'єкти, так і «фізичні особи» [305, гл.2; 460], які виконують певні функції, є носіями певних інтересів, що потребують урахування та узгодження. Запропоновано сучасна модель поведінки «економічної людини» [7, гл. 1,4; 8, гл. 1-2.; 659], проведено низку соціологічних досліджень господарюючих суб'єктів [224 – 226; 339; 351] та економічних структур сучасного бізнесу. Питання зв'язку та взаємного впливу різних рівнів економічних суб'єктів порушуються в роботах, присвячених синергетичній та еволюційній теоріям [32; 191; 364; 548]. У ході дослідження змісту трансформаційних процесів у суспільно-економічних системах (від хаосу до порядку через біфуркації) проблема вибору з індивідуальної перетворюється в макроекономічну. Мікрорівень (індивід) зникає, так що врешті решт сили хаосу і порядку макрорівня, організаційно представлені насамперед державою, діють як природоподібні [157].

Проте всі названі підходи, теорії і концепції не відповідають на деякі питання: чому і яким чином на економічній сцені поряд з індивідом або замість нього з'являються інші учасники (фірми, домашні господарства, держава)? Чому економічно активний індивід, який починав в епоху Нового часу як підприємець, перетворився у споживача, а якщо й продовжує залишатися господарюючим суб'єктом, то тільки на периферії панівної соціально-економічної системи, поступаючись місцем у її центрах іншим дійовим особам? На поставлені запитання спробувала відповісти С. Булганина на основі філософського аналізу сутності економічного суб'єкта [92]. На нашу думку, відповідь на ці питання слід шукати в дослідженні

домогосподарства як інституту в контексті розмежування його функцій[7].

В умовах глобалізації економічного розвитку людства питання співвідношення рівнів економічних суб'єктів набуло подальшої практичної спрямованості та актуальності. Необхідність співставлення умов хазяйнування в різних країнах змусило перейти до єдиної системи статистичного обліку - системи національних рахунків (СНР). Протягом свого існування теорія макроекономічного аналізу еволюціонувала одночасно з розвитком економічної думки. Теорія неокласичного синтезу об'єднала деякі принципи оцінки результатів діяльності економічних суб'єктів на різних рівнях. Змінилося уявлення про виробництво, під яким неокласики розуміють усі види діяльності, здатні приносити дохід. Розвиток теорії доходу в межах теорії неокласичного синтезу сприяв закріпленню економічного аналізу у сфері обміну. До сьогодні теорія доходу економічних суб'єктів вважається найбільш прийнятною для передбачення їх поведінки та може виступати прийнятною базою для економічного аналізу на макрорівні.

Сучасна система макроекономічного дослідження побудована на принципах теорії доходу Дж. Р. Хікса, які він сформулював у роботі «Вартість і капітал» [643] на основі аналізу доходу, заощаджень, інвестування, амортизації та ін.

Попереднє дослідження показало, що саме домогосподарство, а не індивід або сім'я, є господарюючим суб'єктом мікрорівня на економічній арені. Воно має складну організаційну структуру (ієрархічну та мережеву), виступає системою інституціональних обмежень і правил функціонування, тобто є інститутом. Домогосподарство вступає в економічні відносини з іншими суб'єктами та організаціями, у тому числі й на макрорівні. Судити про результати його діяльності в ринкової системі можливо на основі аналізу її зовнішнього прояву – через динаміку фінансових потоків домогосподарств на макро- та мікрорівні.

Індикатором економічної діяльності господарюючого суб'єкта в ринковій економіці є динаміка його фінансових потоків – доходів і витрат. Під доходами домогосподарства розуміють суму його матеріальних надходжень у грошовій та натуральній формі, яку воно

[7] Докладно про функції домогосподарства та реалізацію інтересів його членів у 4.1 «Концептуальна модель функціонування домогосподарства в інституціональному середовищі»

отримує як результат власної економічної діяльності або як трансферти. В сучасній економічній науці існує складна система класифікації доходів. Доходи домогосподарств, їх джерела, напрямки використання, чинники динаміки тощо в економічній науці досить добре вивчені, наприклад, у роботах С. Білозерова [67], І. Зятковського [254], А. Жуковської [203], І. Микитенка [401], С. Скібіної [557] та ін. Організація Об'єднаних Націй розробила власну систему класифікації доходів, яку використовує для обліку результатів діяльності домогосподарств на макрорівні [543, с. 136].

Найбільш зрозумілою й історично первинною є класифікація за критерієм чинника виробництва, або функціональний розподіл доходів. Так, власник фактора праці (найманий працівник) отримує заробітну плату, власник капіталу – прибуток або процент, власник природних ресурсів та нерухомості – ренту. Сюди ж відносять гонорари, патенти та інші авторські доходи від інтелектуальної власності. Розподіл доходів відповідно до чинників виробництва прийнято називати первинним розподілом. Слід зауважити, що незважаючи на соціальний статус одержувача доходів відповідно до типу власності, його доходи завжди персоніфіковані і належать певному домогосподарству [246; 237]. Це стосується й доходів домогосподарства у вигляді трансфертів.

Іншим критерієм визначення доходів домогосподарств є так званий вертикальний (або індивідуальний) розподіл доходів. У залежності від стадії фактичного формування доходів за окремими групами населення виділяють номінальні доходи, доходи після оподаткування («вторинний розподіл», реальні доходи, кошти, які використовуються домогосподарствами на споживання і зберігання [586; 585]. Різниця між первинними та вторинними доходами в порівнянні з рівнем ВВП вказує на велику активність держави в перерозподілі доходів [486].

Доходи домогосподарств є наочним показником рівня економічного добробуту населення, формуються та вимірюються як на макро-, так і на мікрорівнях. На мікрорівні характеризується споживча поведінка домогосподарств з позиції формування, розподілу, перерозподілу та використання кінцевих доходів в окремому домогосподарстві або у їх групах. На макрорівні досліджуються розмір та структура доходів населення на різних стадіях відтворення ВВП. За даними балансу грошових потоків визначаються обсяг, склад, структура, джерела та головні напрямки використання доходів до-

могосподарств. На основі отриманих даних з обох рівнів аналізується купівельна спроможність домогосподарств у динаміці та у просторі, оцінюється стан економічного розшарування та бідності [80].

У розрахунках макроекономічних показників і валового регіонального продукту домашні господарства виступають як споживачі матеріальних благ і послуг та як виробники в межах виробництва в СНР. Межі виробництва домогосподарств охоплюють виробництво всіх благ у товарній та нетоварній формі, включаючи сільськогосподарську продукцію, отриману в особистих підсобних господарствах, будівництво власними силами і різні послуги, реалізовані на сторону, в тому числі торговельні, посередницькі тощо. Послуги, що виробляються домашніми господарствами для власного споживання (домашні послуги), не включаються до обліку виробництва. При розрахунку макроекономічних показників, зокрема валового регіонального продукту, в сектор «Домашні господарства» включається діяльність індивідуальних підприємців, осіб вільних професій, надомних працівників, особистих підсобних господарств населення [403].

В різних економічних системах розподіл доходів домогосподарств має свої особливості. Відомі такі основні принципи розподілу: зрівнювальний, ринковий (відповідно до володіння чинниками виробництва), з накопичення майна, привілейований (перерозподіл багатства на користь певних верств населення). На практиці принципи комбінуються та визначають ступінь розшарування домогосподарств за їх економічним станом. На макрорівні визначаються показники валового та скоректованого доходу після оподаткування сектора домашніх господарств. Слід зазначити, що фактичні доходи та витрати домогосподарств не завжди піддаються прямому спостереженню, а деякі з них (такі, як зайнятість у неформальному секторі, «тіньова економіка») можуть бути оцінені лише опосередковано.

Формування національного багатства в секторі домогосподарства відбувається як у сфері виробництва: основні фонди (багаторічні насадження, господарський інвентар, машини, обладнання, будівлі), оборотні кошти (фінансові кошти, запаси сільськогосподарських продуктів та продовольчих товарів, малоцінний інвентар), природні ресурси, освітній потенціал працюючих членів родини; так і в невиробничій сфері: основні та оборотні фонди невиробни-

чого призначення, освітній потенціал родини, природні ресурси, домашнє майно сімейного (побутова радіоелектроніка, електротовари, посуд, меблі, годинники, культтовари, книги, спортінвентар та ін.) та особистого користування (гардероб, галантерея, ювелірні вироби, біжутерія тощо).

Розподіл створеного багатства між домогосподарствами, іншими господарюючими суб'єктами та всередині домогосподарства є одним з ключових завдань економічних рішень, яке вирішується в динаміці. На рівні мікроекономіки – це забезпечення добробуту в майбутньому; на макрорівні ця задача втілюється в динаміці обсягу випуску продукту, темпу зростання економіки, динаміці норми особистих заощаджень (частка заощаджень у доході), рівня зайнятості.

Сучасна діяльність домогосподарства на макрорівні має певні особливості, які повинні бути врахованими у дослідженні. Вона здійснюється в усіх сферах. У споживанні відбувається так звана «глобалізація споживання», його знеособлення, втрата національних і регіональних традицій. Національну специфіку має й інституціональне регулювання такої діяльності та її облік: у деяких країнах статистичне та демографічне дослідження споживання домогосподарств відбувається за спеціалізованими інструкціями, наприклад, у Росії здійснюється за Класифікатором індивідуального споживання домогосподарств [304].

У сфері виробництва працівники в умовах глобального розповсюдження єдиних технологій змушені виконувати схожі трудові завдання, а їхні домогосподарства – пропонувати однобічно розвинуті трудові ресурси. Така уніфікація трудових навичок дозволяє пропонувати власні ресурси на фірми незалежно від їх національної приналежності, в транс- та міжнародні корпорації. Спостерігається тенденція до так званої «глобалізації освіти». Наглядною ілюстрацією такої уніфікації освітніх технологій та підготовки кадрів є Болонський процес [236; 253; 242].

Сучасні особливості діяльності домогосподарства є й у сфері обміну: домогосподарства купують товари через мережу Інтернет незалежно від національних меж, розміщують свої збереження в іноземних банках, можуть вільно купувати акції та інші цінні папери на світових біржах тощо [65]. Масштаби такої глобальної діяльності домогосподарств ще незрівнянні з національним рівнем, але вони мають тенденцію до зростання.

Включення сучасних домогосподарств у національний розподіл діяльності та національний обмін (торгівлю) набуло загального характеру. Сьогодні майже не залишилося домогосподарств, що існують виключно на принципах натурального господарювання та самозабезпечення. Поза сферою ринку залишається частка власне домашнього (внутрішнього) хазяйнування, але більшість ресурсів для нього має ринкове походження.

У розвинутих країнах світу дослідження результатів економічної діяльності домогосподарств на макрорівні відбувається регулярно (щомісячно, щоквартально, щорічно) в різних аспектах: наприклад, за географічною ознакою (міські та сільські) або за рівнем добробуту домогосподарств. Для цього використовують методи статистичного та математичного аналізу, кількісні показники дозволяють згрупувати домогосподарства за децільними (10-ти відсотковими) групами населення або за інтервальним рядом. На основі кількісного та якісного статистичного дослідження визначають динаміку (тренди) показників діяльності домогосподарств, їх обсяг та структуру.

Для аналізу результативності економічної діяльності на національному рівні відповідно до СНР використовують так звану секторну структуру національного продукту. У структурі національного господарства виділяють окремі інституціональні сектори, які являють собою господарські одиниці, що знаходяться в межах економіки і володіють активами, беруть на себе зобов'язання та можуть займатися господарською діяльністю з іншими господарськими одиницями. Концепція інституціональної одиниці включає домогосподарства, тому що вони автономні в прийнятті економічних рішень, хоча й не складають бухгалтерські рахунки й баланси (пункт 4.2 СНР) [494, с. 63]. Відповідно до СНР, у реальній дійсності існує два типа одиниць, які можна кваліфікувати як інституціональні одиниці, а саме (1) фізичні особи або групи фізичних осіб у формі домашніх господарств і (2) юридичні особи або громадські об'єднання, чиє існування визнається законом або суспільством як незалежне від фізичних осіб або інших одиниць, які можуть володіти ними або контролювати їх (пункт 4.3 СНР) [494, с. 63].

Сектором вважають досить значну частину економіки, що має схожі загальні риси, функції та способи фінансування видатків (пункт 4.17 СНР). Для розподілу учасників національного ринку за секторами використовують кілька критеріїв, зокрема, у Європейсь-

кій системі національних рахунків - цілі та призначення продуктів, правові форми організації, особливості виконання функцій.

У СНР виділяють сектор домашніх господарств, який охоплює окремі фізичні особи, родини, що є споживачами товарів та послуг, вироблених іншими секторами, а також виробництво товарів і послуг для власного споживання і на продаж. До цього сектора відносять усіх приватних осіб у ролі кінцевого споживача. Сектор домашніх господарств є найменш розробленим у СНР.

Сектор домашніх господарств включає різноманітні домашні господарства, незалежно від їх форми та розміру, в тому числі так зване інституціональне населення, що тривалий час перебувало в таких закладах, як лікарні або тюрми. Сектор також включає некорпоративні підприємства, що належать домашнім господарствам. До цього сектора відносять і виробників: підприємства з виробництва товарів і послуг, які належать безпосередньо членам домашніх господарств і безпосередньо контролюються останніми. Усі виробничі підприємства цього сектора є «некорпоративними підприємствами», тобто вони не засновуються як юридичний об'єкт, окремий від домашнього господарства. «Некорпоративні підприємства» як такі не можуть брати участь в операціях з іншими економічними одиницями, не можуть вступати в контрактні зобов'язання за свій рахунок. Їх власники відповідають особисто без обмежень за будь-які борги і зобов'язання, прийняті в ході виробництва [397].

Домогосподарства можуть виробляти всі (крім заборонених) товари та послуги, в тому числі й фінансові. Основними джерелами доходів домогосподарств є заробітна плата, доход від майна, трансферти з інших секторів, продаж товарів та послуг, а також приховані доходи від споживання товарів власного виробництва. Прикладами домашніх господарств можуть слугувати індивідуальні підприємці, селянські (фермерські) господарства, сімейні ресторани, магазини тощо (пункт 4.16 b СНР).

До сектора домашнього господарства в перехідній економіці відносять:

- особисті підсобні господарства населення, зайняті переважно виробництвом товарів для власного споживання і будівельною діяльністю для себе, некорпоративні приватні сільськогосподарські ферми;

- житло, яке використовується для власного проживання, як виробництво житлових послуг для себе;

- некорпоративні підприємства, зайняті виробництвом ринкових товарів та послуг (послуги лікарів, учителів, юристів, машиністок тощо);

- самостійна літературна та артистична діяльність, фінансові послуги;

- інституціональні одиниці, що здають майно в оренду, якщо орендодавці є некорпоративними підприємствами і належать домашнім господарствам [494].

Домогосподарство як сектор національного господарства входить до складу інших (вищих) секторів макрорівня і (разом із сектором нефінансових корпорацій) є реальним сектором економіки. Якщо до нього додати ще й сектор фінансових корпорацій, формується приватний сектор економіки, що включає всіх учасників економіки, крім державних закладів невиробничого характеру та некомерційних організацій.

Домогосподарства в національній економіці вступають у відносини не тільки з комерційними підприємствами і державою, а й зі значним сектором некомерційних організацій. До них можна віднести організації, які надають неринкові послуги своїм членам (наприклад, політичні партії, профспілки. релігійні організації) та організації, зайняті благочинною діяльністю. До таких послуг можна віднести також соціально-культурні послуги підприємств своїм працівникам на засадах безоплатності або пільг (лікарні, стадіони, клуби, будинки відпочинку, які належать підприємствам і фінансуються ними). Частина таких трансфертів надходить у грошовій формі, частина – у натуральній (харчування дітей у дитячих закладах та надання дітям безкоштовних шкільних посібників).

Соціальна допомога домогосподарствам може надаватися у різних організаційних формах. Серед них можна виділити такі окремі групи, які розрізняються джерелом, формою надання та організацією виплати. В першу групу включають такі виплати, як пенсії, допомогу малозабезпеченим, виплати по непрацездатності, інвалідності, у зв’язку з вагітністю та народженням дитини, соціальну допомогу багатодітним сім'ям, стипендії тощо, які надають держава та підприємства певним домогосподарствам звичайно у грошовій формі і які можуть як залежати, так і не залежати від відрахувань, що здійснюють особи, які їх отримують.

До іншої групи можна віднести витрати, які несе держава у зв’язку з наданням безоплатних послуг закладів охорони здоров’я,

освіти, транспорту (наприклад, держава видає посвідчення для безкоштовного проїзду в громадському транспорті та доплачує з бюджету за ці послуги транспортній компанії), інших соціальних послуг. Такі послуги надаються або всьому населенню, або його окремим групам. Третя група соціальної допомоги домогосподарствам пов'язується з продажем окремих товарів та послуг за дуже низькими цінами, які зазвичай нижче собівартості. До них відносять продукти, житлові, комунальні та транспортні послуги, від яких виграє все населення країни. Останньою групою соціальної допомоги домогосподарствам є культурні, соціальні та інші послуги, які підприємства надають своїм працівникам та членам їх сімей, а іноді й місцевому населенню. Чимало державних підприємств України мали раніше та мають й досі власні дитячі садочки та табори, будинки відпочинку, санаторії, якими їх працівники могли користуватися безкоштовно або за дуже низьку ціну.

Слід зазначити, що з переходом до ринкової економіки частка останніх трьох груп скорочується, а першої зростає. Аналіз динаміки соціальних трансфертів між сектором домогосподарства та іншими дозволить визначити більш соціально ефективні їх форми, підвищити адресність виплат та зорієнтувати їх на потреби найбідніших верств суспільства.

Трансферти та фінансові потоки між секторами на макрорівні не завжди є очевидними. Так, варто розрізняти соціальні виплати, які прямо одержує сектор домогосподарства, та соціальні субсидії, які одержують виробники соціально значущої продукції. В остаточному підсумку, від обох видів соціальних витрат виграють домогосподарства на мікрорівні, але джерела та призначення (а, відповідно, й облік) таких виплат є різними. Наприклад, якщо витрати пенсіонера на ліки відшкодовуються з фонду соціального забезпечення, то цей платіж є соціальним трансфертом домогосподарству в натуральній формі. Якщо держава виплачує аптекам суму на погашення збитків, понесених у зв'язку з продажем ліків усьому населенню за нижчими цінами відповідно до державної політики, то такий платіж розглядається як субсидія корпоративному сектора. Тобто у першому випадку трансферт враховується як грошовий потік між державою та сектором домогосподарств, а у другому – між державою та корпоративним сектором. З іншого боку, якщо людина сплачує лише частину вартості путівки в санаторій, ліків або послуг лікарні, а різниця відшкодовується державою з фонду соціального

страхування, то такий платіж обліковується як соціальна виплата домогосподарствам у натуральній формі.

Іноді держава вважає за краще надання податкових пільг замість того, щоб виплачувати прямі витрати. Типовим прикладом може бути надання пільг від сплати податку з відсотків, що виплачуються за позиками під заставу майна на придбання житла. Такі платежі не є субсидіями, тому що заклади, які надавали позику, фактично отримали повний платіж з домогосподарств. У даному випадку зменшення податків розглядається як податок на доходи, які сплачуються державі. Тобто грошові та натуральні виплати державою домогосподарствам на мікрорівні фактично можуть відрізнятися від аналогічних фінансових потоків між секторами на макрорівні.

Різниця в обліку діяльності домогосподарств на різних рівнях має значення для оцінки динаміки результатів національної економіки. Так, різна трактовка платежів за надані безкоштовні ліки або інші соціально значущі продукти (як соціальні трансферти в натуральній формі або як субсидії) може суттєво вплинути на величину та розмір ВВП. Якщо вказані платежі трактуються як субсидії, величина ВВП буде меншою, ніж у випадку, коли ті ж самі платежі розглядаються як соціальні трансферти.

Існує також певна різниця соціальних виплат підприємствами домогосподарствам на макро- та мікрорівнях. Соціальні виплати підприємств, які фактично отримують домогосподарства на мікрорівні, можуть відбуватися за різними джерелами, а тому й порізному віддзеркалюватися у фінансових потоках між секторами. Так, виплати пенсій теперішнім та колишнім працівникам, відпустка з вагітності й пологів, компенсація за виробничу травму, стипендії, купівлі путівок у санаторії та деякі інші нараховуються за рахунок умовних відрахувань на соціальне страхування, соціальні виплати не з фондів страхування, а в СНР вони відображаються в рахунку утворення доходів та рахунку вторинного розподілу доходів; плата за відпустку, добровільні відрахування в медичні страхові компанії, дотації їдальням підприємства є фактично частиною заробітної плати, а формуються на рахунку утворення доходів підприємства; будівництво соціально-культурних об’єктів є фактично валовим накопиченням соціального капіталу, інвестиціями в трудовий потенціал працівників та їхніх сімей (фактично в їх домогосподарства), а відображається на рахунку операцій з капіталом. Витра-

ти підприємства на підготовку персоналу (утримання приміщень, наймання викладачів, оплата лекцій тощо) є фактичним інвестуванням у людський капітал не тільки підприємства, а й домогосподарств персоналу – для підприємства є проміжним (поточним) споживанням, а в СНР відображається як «Рахунок виробництва». Компенсація за пошкодження майна працівника вважається капітальними трансфертами, а відображається на рахунку «Фінансовий рахунок».

Ще одним напрямком фінансових потоків між підприємствами та домогосподарствами є соціально-культурні послуги, які підприємство пропонує своїм працівникам пільгово або безкоштовно. В деяких країнах, (наприклад, у Росії) держава стимулює надання таких послуг шляхом пільгового оподаткування прибутку. Але іноді такі соціальні виплати не враховуються в ВВП (наприклад, за розрахунками ВВП у Китаї в 1992 році), що означає недооцінку кінцевого споживання домогосподарств та розміру ВВП.

Таким чином, існує суттєва різниця в обліку фінансових потоків (доходів і витрат) між домогосподарствами та іншими господарюючими суб’єктами (підприємствами, державою) на макро- та мікрорівнях. Є різниця й у розмірі фактичного кінцевого споживання, що здійснюють домогосподарства, і їх витратами на кінцеве споживання.

Існують ще деякі види трансфертів, що також здійснюються між окремими секторами національної або світової економіки і впливають на фактичне становище домогосподарств. Це можуть бути поточні трансферти між окремими домогосподарствами, наприклад, грошові перекази між членами однієї сім'ї, що проживають у різних країнах, штрафи і пені, наприклад, за забруднення довкілля, виграші в лотерею та азартні ігри тощо. Їх облік може також бути різним на рівні окремого господарства і національної економіки.

На макрорівні існують трансферти, що впливають на перерозподіл доходів домогосподарств, а саме податки на доходи, майно та інші поточні трансферти. Поточні трансферти на майно та доходи домогосподарств включають податки на особисті доходи домогосподарств, які містять не тільки податки на трудові доходи, а й доходи від власності, пенсії, доходи від некорпоративних підприємств, які належать домогосподарствам, податки на доходи самозайнятих осіб, податки на доходи від інтелектуальної власності (го-

норари), податки на осіб, що не мають дітей тощо. Деякі види податків розтягнуті в часі (наприклад, податок на доходи від винаходів) і можуть стягуватися через декілька років, деякі види податків можуть сплачувати інші суб'єкти, наприклад, податки на житло, яким фактично користується працівник, може сплачувати підприємство. Тобто динаміка податкових потоків між секторами може також відрізнятися на різних рівнях обліку.

Розуміння різниці обліку результатів економічної діяльності на макро- та мікрорівнях має не тільки прикладне (точність та адекватність обліку), а й певне політико-економічне (теоретичне) значення. З 1993 року розробники СНР почали трактувати доход більш розширено, включаючи в додану вартість діяльність зі створення доходу всередині домогосподарства, оскільки така позаринкова діяльність (виробництво для власного кінцевого споживання) змінює рівень добробуту індивіда. Наприклад, вирощування домогосподарствами сільськогосподарської продукції для власного кінцевого використання СНС рекомендує відносити на рахунки виробництва, що відповідним чином відбивається на ВВП і ВНД [588, с. 34-36]. Слід зазначити, що СНР розрізняє ринковий і неринковий випуски. Одна з їх ключових відмінностей полягає в способі оцінки виробленого продукту. В секторі домогосподарств, що виступають як «некорпоративні підприємства», виникають певні труднощі розмежування всього передбачуваного випуску на такі частини, де, з одного боку, виступають товари, що фактично реалізуються на ринку, а з іншого боку - товари, призначені для власного кінцевого споживання. У цьому зв'язку СНР рекомендує і те, й інше оцінювати в ринкових цінах [551, с. 104]. На практичному рівні це може означати, що діяльність деяких домогосподарств, яка більшою мірою відбувається в натуральному виробництві, буде оцінена за ринковими (економічно значущими) цінами.

На наш погляд, така методика обліку може дещо викривити реальну картину, особливо в умовах інфляційного зростання цін. По-перше, ціна є певним відображенням суспільної оцінки рівня ефективності виробництва продукту. Якщо продукт не пройшов ринкове оцінювання, ефективність його створення не може бути порівняною з альтернативними варіантами. В економічній науці вже стало аксіомою, що суспільне виробництво внаслідок розподілу праці та спеціалізації є більш ефективним, що, власне, й обумовлює ринковий характер суспільного виробництва. В натуральному

виробництві неможливе застосування відповідних технологій, питомі витрати є більшими, ніж у суспільному секторі, тому й оцінка результатів натурального виробництва в домогосподарствах за ринковими цінами не може бути адекватною.

По-друге, в умовах кризи та інфляційного зростання цін відбудеться подальша натуралізація виробництва в секторі домогосподарства. Через зростання цін на продукти (у порівняні з цінами ресурсів) деякі домогосподарства змушені більше орієнтуватися на натуральне виробництво. Така обставина викликає відтік їх ресурсів зі сфери суспільного виробництва і відповідно призводить до його скорочення і зростання ринкових цін. Це у свою чергу змушує залишати ринок наступні домогосподарства, процес набуває ланцюгового характеру. Але в системі національного обліку такі кризові тенденції важко виявити, тому що результати діяльності натурального сектора продовжують оцінюватися за ринковими критеріями. Парадокс полягає в тому, що наростання частки та обсягів натуральної діяльності домогосподарств у кризових умовах веде не до скорочення показників національного продукту на макрорівні, а до їх зростання. Тобто за статистичними показниками криза може виглядати як економічне зростання або стабільність.

Звідси випливає наступне теоретичне питання. Чому в умовах кризи домогосподарства скорочують власну участь у суспільному поділі праці та суспільному (ринковому) виробництві, якщо натуральне виробництво є менш ефективним? Відповідь треба шукати у розмежуванні інтересів суспільства й домогосподарства. Суспільне виробництво дійсно є більш ефективним, але з погляду всього суспільства. Відтік ресурсів домогосподарства з ринкового сектора відбувається тому, що для нього інвестування стає менш привабливим через проблеми розподілу результатів (доходів). Якщо конкретне домогосподарство отримує з натурального господарювання більший економічних ефект (дохід), то ніякі докази про відносну неефективність власного городу для нього не є аргументованими. Тобто проблема забезпечення зростання суспільного виробництва за рахунок додаткових ресурсів домогосподарств полягає не тільки у сфері виробництва, а й у сфері розподілу. Економічно справедливий розподіл є не зрівнювальним, а таким, що економічно змушує домогосподарства вилучати власні ресурси та інвестувати їх у суспільне виробництво. Індикатором порушення такого критерію і стає наростання натуралізації домогосподарської діяльності.

Проблема справедливого (економічно ефективного) розподілу доходів має своє продовження в теорії стратифікації. Зазвичай визначення рівня соціального розшарування за рівнем доходів оцінюється за кількісними показниками (кількість доларів США на душу населення на рік). Такий підхід дійсно може бути критерієм абсолютного рівня розподілу доходів. Але відомо, що кожне домогосподарство має різний економічний потенціал, володіє різними ресурсами, що в тому числі накопичувалися й попередніми поколіннями, тому абсолютні доходи не можуть бути показником соціальної справедливості. Розділення домогосподарств на бідні та багаті повинно будуватися не на кількісних критеріях, які є завжди суб'єктивними, а на якісних, пов'язаних з поведінкою домогосподарств у виборі моделі натуральної або ринкової поведінки. Бідні домогосподарства вилучають свої ресурси з ринку, багаті, навпаки, намагаються їх інвестувати, тому що отримують відносно більшу норму доходу. Тому ступінь натуралізації господарювання домогосподарств може слугувати об'єктивним критерієм соціальної справедливості у суспільстві.

Таким чином, (1) проблема дослідження діяльності економічних суб'єктів на різних рівнях знаходилась у центрі уваги дослідників протягом багатьох років. Відповіді на її питання базувалися на різних теоретичних засадах, але досі не сформовано єдиного методологічного підходу. (2) Існує суттєва різниця у масштабах грошових і натуральних виплат державою та підприємствами домогосподарствам на мікрорівні й аналогічних фінансових потоків між секторами на макрорівні. Тому макроекономічні показники не завжди адекватно віддзеркалюють результати економічної діяльності та доходи домогосподарств. (3) Діюча методика обліку діяльності домогосподарств на макрорівні (в СНР) має певні обмеження та протиріччя. Тому необхідно шукати інші принципи обліку діяльності домогосподарств на макрорівні. (4) Макроекономічні показники залучення домогосподарства до ринкового середовища та ступінь натуралізації їх виробництва можуть бути використані як об'єктивні індикатори соціально-економічного стану суспільства.

РОЗДІЛ 4. ДОМОГОСПОДАРСТВО В ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІЙ СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

4.1. Концептуальна модель функціонування домогосподарства в інституціональному середовищі

У ході попереднього дослідження було доведено, що домогосподарство є соціально-економічним інститутом, який діє в певному інституціональному просторі. Одночасно домогосподарство є економічним суб’єктом, який реалізує свої функції в економічному середовищі. Серед *властивостей домогосподарства як системи* та складової надсистеми (економічної, інституціональної) можна виділити наступні:

- монізм (моновимірність), неадитивність (функціонування домогосподарства як цілого не можна звести до суми його складових), здатність до інтеграції, які детермінують цілісність економічної та інституціональної систем;
- множинність, що є основою структурованості, ієрархічності, субординації та координації складових домогосподарства;
- ідентичність, адаптивність і реадаптивність, функціональна мобільність (лабільність), незворотність і багатовимірність, що визначають принципи організації та біфуркації системи.

Логічним етапом теоретичного конструювання багаторівневої системи, в межах якої має вестися аналіз інституту домогосподарства, є теоретичне обґрунтування його системоутворюючої функції і ролі у системі економічних інститутів.

У визначенні місця домогосподарства в національній соціально-економічній системі доречним є виокремлення його функціонування як інституту і як господарюючого суб'єкта, різниця між якими показана у підрозділі 1.3. Значною мірою ця відмінність визначається їх особливими специфічними і неспецифічними функціями. *Специфічні функції*, такі як репродуктивна, соціалізації, відтворення людського капіталу тощо, обумовлені конкретно-історичною єдністю двох інститутів: сім'ї та домогосподарства. Ці функції залишаються відносно незмінними, незважаючи на зміни характеру зв'язку між домогосподарством і суспільним відтворенням. *Неспецифічними функціями* є ті, до виконання яких домогосподарство виявилося економічно примушеним за певних історичних умов. До них належать функції, пов'язані з організацією виробництва і споживання, накопиченням і передачею

об'єктів та прав власності, тобто з економічним статусом домогосподарства. Н. Можайкіна [412] запропонувала наступне порівняння функцій родини і домогосподарства (табл. 4.1.).

Таблиця 4.1

Компаративно-структурний аналіз функцій сім'ї та домогосподарства

Функції	Об'єкт дослідження	
	Родина	Домогосподарство
Основні визначальні ознаки (в порядку убування значущості)	- шлюбно-родинні зв'язки; - місце проживання; - загальний бюджет; - ведення спільного господарства	- місце проживання; - ведення спільного господарства; - загальний бюджет; - шлюбно-родинні зв'язки
Основна цільова функція	відтворення людини	відтворення людського потенціалу
Специфічні функції (випливають із сутності об'єкта розгляду)	Залишаються незмінними при всіх змінах суспільства: репродуктивна, екзистенціальна соціалізації	Є основою відтворення і реалізації людського капіталу і відображають історичний характер внутрішніх та зовнішніх економічних взаємин: постачальницька; виробнича; ощадна; споживча
Неспецифічні функції (ті, до виконання яких об'єкт виявився примушеним або пристосованим в певних історичних умовах)	Відображають історичний характер внутрішньосімейних відносин і взаємодію сім'ї з суспільством: господарсько-побутова; виробнича; споживча; рекреаційна і ін. функції	Створення фізіологічної основи людського потенціалу, його формування та збереження: репродуктивна; соціалізації; рекреації та ін. функції

Як видно з таблиці 4.1, за Можайкіною основні визначальні ознаки родини та домогосподарства за змістом співпадають, але їх специфічні та неспецифічні функції дещо відрізняються.

Домогосподарство як самостійний суб'єкт ринкової економіки

має певну соціально-економічну визначеність: діяльну активність, у тому числі підприємницьку; поєднання економічної свободи та відповідальності; виконання функцій із специфічним ринковим змістом, таких як заощадження, споживання, приватних інвестицій та прийняття економічних рішень з метою раціонального використання ресурсів , що знаходяться в приватній власності домогосподарств; дотримання норм ринкової поведінки. Результати економічної діяльності домогосподарства у порівнянні з його витратами можуть розглядатися як показники її ефективності.

Попереднє дослідженні показало, що домогосподарство в сучасній економіці є багатофункціональним економічним суб'єктом. Спектр його функцій визначають соціально-економічні процеси, що відбуваються в суспільстві. Серед *економічних функцій* домогосподарства виділяють зовнішні функції (забезпечення необхідного споживчого попиту, забезпечення пропозиції на ресурсному ринку; інвестиційна та підприємницька діяльність, організація діяльності з забезпечення сім'ї економічними ресурсами) і внутрішні функції (розподіл доходів, продуктів і ресурсів між членами домогосподарства, організація спільного ведення домашнього господарства). Специфічною функцією домогосподарства є забезпечення економічних умов (рівня добробуту) відтворення одного з найважливіших економічних ресурсів - людини, «людського капіталу», робочої сили на ринку праці, носіїв підприємницьких здібностей. На домогосподарстві лежить відповідальність не тільки за наявність і кількість, а й за якість людського капіталу, тобто за повноцінну соціалізацію, виховання й освіту своїх членів, за прирощення капіталу кваліфікації як суми накопичених знань і навичок для виконання певного виду робіт з виробництва товарів і послуг. Навіть часткове делегування функцій виховання та навчання спеціалізованим інститутам (школам, ВНЗ, училищам) не знімає з домогосподарства відповідальності за відтворення людського капіталу. Тобто результатом життєдіяльності домогосподарств і об'єктами його власності в ринкових умовах є не тільки продукти, ресурси, засоби виробництва, а й капітал у всіх його формах.

Здійснення економічних функцій є економічною базою для повноцінного виконання домогосподарством (та його соціальної форми – родиною) *біологічних функцій* (народження дітей); *особистісно-психологічних функцій* (задоволення потреб людей у психологічному комфорті та емоційній підтримці, почутті безпеки, від-

чутті власної цінності і значущості, створення умов для розвитку особистості членів сім'ї, задоволення потреби в дітях, їх вихованні, задоволення потреби людини в спілкуванні з близькими); *соціально-виховних функцій* (виховання, соціалізацію та освіту дітей, передачу наступним поколінням цінностей і традицій суспільства; соціальний контроль за поведінкою окремих членів сім'ї; забезпечення умов для непрацездатних членів сім'ї); *рекреативної функції* (охорона здоров'я членів сім'ї, організація відпочинку, зняття стресових станів, відновлення душевних і фізичних сил, спільне проведення дозвілля) (рис. 4.1.).

Реалізація цих функцій можлива в діяльності домогосподарства як економічного суб’єкта, який вступає в економічні відносини з іншими суб’єктами. В той же час діяльність домогосподарства як економічного суб’єкта відбувається в певній організаційній формі, що обумовлена впливом загального інституціонального та економічного середовища.

Зв'язок окремих економічних суб'єктів відображають насамперед відносини власності. Через участь інституту домогосподарства в системі економічних відносин власності забезпечується реалізація соціальних, економічних та інших потреб усіх господарюючих суб'єктів, серед яких інтереси домогосподарств є первинними і системоформуючими. Домогосподарство є носієм пучка прав приватної власності. Реалізуючи свої інтереси приватного власника, як це показано у підрозділі 4.2, домогосподарство формує й усю іншу систему відносин власності.

Не менш важливими є економічні відносини у загальному відтворювальному процесі. Держава, фірми та окремі домогосподарства реалізують свої інтереси і виконують свої функції на всіх фазах відтворення.

Економічні одиниці взаємодіють у процесі ринкового і неринкового обміну продуктами і ресурсами, на етапі виробництва залучаються ресурси, з'єднуючись для створення продукту, результати виробництва розподіляються між господарськими суб'єктами, споживання готового продукту є кінцевою метою всього відтворювального циклу. На всіх етапах суспільного відтворення економічні суб'єкти вступають у тісні відносини, що дозволяють реалізувати їх специфічні економічні функції.

Рис. 4.1. Функції домогосподарства

Як показано у розділі 2 цієї роботи, інститут домогосподарства має особливості реалізації своїх функцій у різних сферах діяльності: виробництві, розподілі, обміні та споживанні. При цьому роль окремих економічних суб'єктів національного господарства неоднакова - вихідним замовником, постачальником ресурсів і кінцевим споживачем є саме домогосподарство. Домогосподарство є мікромоделлю, «дзеркалом» відтворення всієї господарської системи, відтворюючи в процесі внутрішньодомогосподарського відтворення всі його фази. Через реалізацію власних інтересів домогосподарство детермінує всі параметри суспільного відтворення в національній економіці: його обсяги, структуру, цільові настанови, динаміку на всіх фазах відтворювального процесу, забезпечуючи тим самим існування сучасної економічної системи.

Але виконання домогосподарством своїх функцій іноді зазнає змін. Певного часу деякі функції домогосподарства починають виконувати частково, інші взагалі припиняють виконувати та передають їх іншим суб’єктам. Приклади таких ситуацій досить поширеними: виробнича діяльність натурального домогосподарства з часом була виведена за його межі у формі підприємства та реалізована у ринковій формі, функція освіти передана суспільним навчальним закладам, функція утримання непрацездатних – спеціалізованим соціальним закладам (інтернатам, пенсійним та страховим організаціям, будинкам для людей похилого віку, хоспісам тощо), охорони здоров’я – лікарням, функція виховання – дитячим садкам та яслам. Тому слід визначити, які чинники спричиняють такий процес делегування функцій домогосподарства назовні та чим обумовлено створення спеціалізованих інститутів для їх виконання.

Серед чинників делегування повноважень домогосподарства треба розрізняти зовнішні фактори, які детерміновані інституціональним оточенням, та внутрішні причини, пов’язані з ефективністю діяльності домогосподарства.

Реалізація економічних та інших функцій домогосподарства відбувається в певному інституціональному середовищі і є основою (критерієм ефективності) його економічного вибору, яке детермінує прийняття господарських рішень. Особливої уваги заслуговує дослідження результатів адаптації домогосподарств до ринкових умов прийняття споживацьких рішень. У процесі оптимізації індивідуального економічного вибору домогосподарства з метою реалізації

його функцій формуються певні стратегії, які визначають напрями його господарської діяльності (рис. 4.2.).

Рис. 4.2. Стратегії домогосподарства в процесі оптимізації економічного вибору для реалізації його функцій

Реалізація функцій домогосподарства неможлива без наявності певних доходів. У деяких дослідженнях (переважно класичного та неокласичного напряму) отримання доходів від реалізації чинників виробництва навіть виділяють в окрему функцію домогосподарства. Вибір стратегії формування та використання доходів родинного господарства відбивається на пріоритетності тих або інших джерел поповнення родинного бюджету, під яким розуміють частину фінансового капіталу сім'ї, якісно-кількісні характеристики якого, з одного боку, знаходяться під впливом макроекономічних чинників, з іншого боку, визначаються специфікою родинної організації, мірою активності економічної і фінансової поведінки її членів. Інститут домогосподарства є породженням людей, інституціональні обмеження передбачають волю індивіда та свободу прийняття рішень в індивідуальному виборі. Але ці інституціональні обмеження є всюдисущими. Тому варто з’ясувати, які з чинників діють зі сторони індивіда, а які детерміновані зовнішнім інституціональним середовищем.

Вплив інституціонального оточення на індивідуальний вибір можна розглянути на прикладі розподілу доходів домогосподарства в часі. Як відомо, доходи домогосподарств поділяються на такі, що

споживаються у поточному періоді, і такі, що зберігаються (відкладене споживання). Динаміка доходів та рівень споживання є об'єктивно визначеними, знаходяться під впливом інституціональних чинників і важелів. Тому побудова стратегії домогосподарства у сфері формування доходів та їх розподілу враховує такий вплив. Рівень споживання в домогосподарстві залежить від норм, правил, звичок та інших інституціональних обмежень, що склалися навколо. Щодо ощадної стратегії домогосподарств, цей напрямок господарської діяльності є також інституціонально визначеним. Незважаючи на те, що збереження населення в розвинених країнах є головним джерелом фінансування інвестицій у національне господарство [513], основною метою збереження домогосподарств є не одержання прямого ефекту від інвестицій, а інші цілі. Серед таких можна назвати:

- по-перше, бажання розподілити у часі витрати на споживання різноманітних товарів і послуг. Існує значна кількість товарів і послуг, споживання яких не може бути профінансовано з поточних доходів (витрати на навчання, придбання нерухомості, автомобіля тощо).
- по-друге, діє мотив забезпечення власного майбутнього у зв'язку з непередбачуваними подіями, які можуть суттєво вплинути на рівень витрат (раптова тяжка хвороба, смерть родичів, безробіття, економічна криза тощо).
- по-третє, отримання доходу заради збереження та зростання багатства батькам і нащадкам. (рис. 4.3.).

Кожна мета заощаджень домогосподарств має інституціональні межі: суспільно прийнятий рівень освіти оточення та її вартість, прийнятий рівень охорони здоров'я і витрати на нього, споживчі та інші очікування тощо. Тобто мотиви заощаджень домогосподарств мають інституціональну природу.

Об'єктивно оцінити ефективність здійснених витрат, співвідношення цін, втрат часу та інших ресурсів, про одержані результати сучасному домогосподарству дозволяють ринкові інститути. Збереження можуть бути здійснені у різних формах. Вони можуть зберігатися вдома, бути переданими фінансовим посередникам або безпосередньо кінцевим позичальникам. Під час розвитку фінансових інститутів у них акумулюється все більша частка грошових коштів населення, які, у свою чергу, трансформують їх в інвестиції.

Фінансові посередники приймають на себе фінансові ризики, які виникають під час таких трансформацій.

Рис. 4.3. Мотиви заощадження доходів домогосподарства у контексті виконання його функцій

Крім того, вони надають домогосподарствам певні фінансові послуги (відкриття рахунку, проведення трансакцій і т.п.) та одержують від клієнтів плату за них. Домогосподарства, передаючи свої збереження фінансовим посередникам, частково недоодержують потенційні прибутки за рахунок сплати трансакційних витрат. Для населення важливим є правильно оцінити співвідношення фінансових вигод і втрат від звертання до фінансових установ.

Формування ощадної стратегії домогосподарства відбувається під впливом: (1) самого рішення про необхідність збереження і схильності до збереження, (2) вибору інвестиційного інструмента на основі двох параметрів - ризиків і прибутковості, а також (3) визначення терміну вкладення грошових коштів. Кожен з названих чинників є інституціональним обмеженням рішення домогосподарства. Таким чином, ощадна й інвестиційна стратегія домогосподарства тісно взаємопов'язані і мають інституціональну природу.

Масштаби і структура інвестицій у фінансовий капітал домогосподарства крім рівня поточного доходу визначаються такими

ринковими інституціональними обмеженнями, як рівень ставки відсотка по банківських вкладах, прибутковість акцій, підприємницький прибуток та іншими зовнішніми по відношенню до домогосподарства чинниками. У найзагальнішому вигляді рух фінансових ресурсів домашніх господарств можна представити як оборот поточних грошових потоків і капіталу (фінансового і нефінансового), в процесі якого вартість активів і зобов'язань домашніх господарств змінюється [297, с. 47]. Саме взаємозв'язок потоків доходу і капіталу, здійснюваних через заощадження, визначає процес їх трансформації, що інвестуються або в нефінансові активи домашніх господарств (нерухомість, земельні ділянки, цінності та ін.), або у фінансові активи (готівка, депозити, цінні папери тощо).

В умовах ринкової економіки розподіл доходів домашніх господарств на споживання і збереження, трансформація їх фінансової поведінки, безпосередньо пов'язані із створенням багатоканальної системи залучення заощаджень в інвестиційний процес, розвитком і вдосконаленням процесу капіталізації фінансових активів домогосподарств. Для домогосподарства ефективна діяльність на фінансовому ринку є досить витратною, потребує спеціальних знань, витрат часу та інших ресурсів для моніторингу за станом ринку, а тому потребує залучення спеціалізованих агентів – фінансових консультантів, організацій тощо. Тобто функція управління інвестиційною діяльністю домогосподарства вимушено частково делегується зовнішнім інституціональним суб’єктам.

До основних напрямів, пов'язаних зі зміною економічної поведінки домогосподарств за допомогою процесу трансформації заощаджень родинних коштів в інвестиції слід віднести такі, як (а) вибір моделі організації процесу трансформації фінансових ресурсів в інвестиції і типу інституціонального суб'єкта, що здійснює акумуляцію і використання фінансових ресурсів населення; (б) вибір моделі просторової сегментації для здійснення діяльності компанії, що управляє; (в) вибір моделі забезпечення гарантії домогосподарствам - інвесторам; (г) вибір моделі податкового або іншого стимулювання участі населення в інвестиційному процесі і диференціація нормативної бази з врахуванням її регіональних особливостей тощо.

На поведінку сучасних вітчизняних домогосподарств на фінансовому ринку вплинула специфіка пропозиції фінансових продуктів та послуг часів СРСР. Характерною рисою було вкрай заре-

гульоване фінансове інституціональне середовище. Постачальниками фінансових послуг були державні фінансові установи, які практично монополізували умови надання фінансових послуг. Незважаючи на кон'юнктуру попиту та пропозиції, умови не змінювалися протягом десятиріч: показовою є викарбувана у граніті на стіні московського офісу Ощадбанку у 80-ті роки 3% позикова ставка. Вибір фінансових послуг був вкрай обмеженим, чимало видів фінансових послуг були взагалі відсутніми: операції з нерухомістю, цінними паперами, приватні пенсійні накопичення і тому подібне. Тому, за висновками В. Тапіліної [591], багато ключових концепцій фінансових ринків, наприклад, поняття ризику або оптимізації вибору, були просто невідомі радянським домогосподарствам і не враховувалися в їх фінансовій діяльності.

Особливістю життя в системі тотального дефіциту була відсутність зв'язку між прийняттям важливих життєвих рішень та фінансових стратегій домогосподарств. Як свідчать дослідження з оцінки рівня життя населення [290], майже не існувало зв'язку між рівнем доходу, розміром накопичень та можливістю придбання (отримання) житла, послуг освіти, охорони здоров'я, зв'язку (наприклад, установки телефону) та ін., хоча така система й забезпечувала вирівнювання соціального стану населення. Так, майже не існувало ринку житла, квартири надавалися сім'ям державою безоплатно; освіта, в тому числі вища, послуги медичні, культурні, з виховання дітей тощо надавалися теж безоплатно; існувала досить широка система пільг, що разом з безоплатною системою надання соціальних послуг складала (принаймні у 60-70 рр.) до 30% сімейного бюджету.

Інституціональна природа інвестиційної діяльності домогосподарств може бути використаною в механізмі її регулювання з боку суспільства. Наприклад, за результатами досліджень М. Туріянської [609, розділ 5], одним з пріоритетних завдань держави в контексті оптимізації споживацького вибору домогосподарств має стати створення максимально вигідних інституціональних умов інвестування фінансових активів населення в національні фінансові інструменти, включаючи податкові механізми та інфраструктурні можливості за допомогою таких інститутів, як банки, інвестиційні, пенсійні і пайові фонди тощо.

Інституціональна система, що існувала, впливала й на споживчу поведінку радянських домогосподарств. Дефіцит товарів на-

родного споживання, тобто відставання пропозиції від попиту в умовах фіксованих цін призводили до того, що дефіцитними були всі товари – від товарів розкоші, товарів довготривалого споживання, житла до продуктів і одягу. Для такого ринку була характерною асиметрія інформації між покупцем та продавцем, яка породжувала відповідні інституціональні витрати. Економічні витрати, пов'язані зі споживчою діяльністю домогосподарств у неринковому середовищі, складалися із витрат часу на пошук товарів, очікування в чергах, доведення продуктів до споживчої кондиції. Інститутами, що вирівнювали попит та споживання паралельно ринку стала система неринкового розподілу (закази, продуктові та інші набори для окремих категорій привілейованих громадян тощо), система тіньового розподілу через знайомих, закриті валютні магазини («Берізка» та ін.). Інституціональний вплив радянської системи дефіциту на споживчу поведінку домогосподарств докладно викладена у роботах І. Розмаїнського. За його висновками, найрозповсюдженішим інститутом саморегулювання споживацького ринку стала черга в усіх її видах – «жива», «по талонах», «за записом» тощо [536, с. 26-28]. Такі неринкові інститути використовувалися домогосподарствами для зниження трансакційних витрат з метою оптимізації господарювання.

Суттєва частка споживчих благ (наприклад, житло) в неринковій системі розподілялася майже безкоштовно, проте родина не ставала його господарем, а все життя залишалась наймачем, не маючи можливості продати, поміняти або подарувати таку нерухомість. Це стримувало трансферти накопичень (фінансові інвестиції) між поколіннями. В таких умовах було неможливо реалізувати оптимальну поведінку споживача та економічний вибір, але безсумнівно вони були закономірним результатом впливу інституціонального оточення.

Вплив інституціональних чинників на фінансово-економічну поведінку домогосподарств відчувався й в умовах трансформаційної економіки. З розвитком ринкових відносин в усіх сферах життя сталася значна диференціація домогосподарств за рівнем доходу на фоні скорочення реальних доходів значної кількості населення [593]. Це призвело до того, що розширення пропозиції товарів супроводжувалося натуралізацією окремих домогосподарств. В умовах інфляційних негараздів, невпевненості в майбутньому, деякі категорії населення перейшли на самозабезпечення продуктами за ра-

хунок підсобних господарств (дач, городів, які масово отримали в 80-90-ті роки). Інакше, відбувся зворотний рух виробничої функції домогосподарства від ринкової моделі до натуральної.

Зміна поведінкової моделі домогосподарств також мала інституціональну природу. Для домогосподарств, ефективність ринкової діяльності яких була відносно низькою, участь у суспільному поділі праці супроводжувалася зростанням трансакційних витрат. Домогосподарство, як і будь-який економічний суб'єкт, завжди оцінює витрати на споживчі товари та порівнює їх із доходами на власні ресурси. Якщо їх баланс не на користь останніх – домогосподарство відмовляється від участі в ринковій діяльності і використовує власні ресурси (насамперед трудові) в натуральному виробництві.

Зниження майже удвічі з кінця 80-х рр. аж до кінця 90-х рр. XX століття питомої ваги заробітної плати в структурі доходів домогосподарств компенсувалося зростанням частки доходів від власності і від підприємницької діяльності, що свідчило, з одного боку, про активізацію економічних функцій сімей, а з іншого боку, було обумовлено непрозорістю виплат в приватному секторі економіки. Зростання доходів та розширення споживчого вибору у більш успішних домогосподарств призвело до «демонстративного споживання», що у свою чергу надало імпульсу в розвитку спеціальних підприємств, які надавали відповідні товари та послуги. Такий споживчий вибір, хоча й суб'єктивно оцінюється економічно успішними домогосподарствами як найкращий, не може бути оптимальним з погляду суспільства. Але неможливо не враховувати їх стимулюючий вплив на сферу виробництва. Для домогосподарств, у яких зросли доходи, характерним є збільшення покупних товарів у структурі споживання, скорочення продуктових та інших запасів, наростання заощаджень та зростання пропозиції на ринок своїх ресурсів (трудових, інвестиційних та ін.).

Отже, економічна діяльність домогосподарств та вибір їх господарської стратегії напряму залежать від впливу інституціонального середовища. Це означає, що ступінь залучення домогосподарства в суспільний поділ праці, в ринкові відносини, пропозицію ресурсів домогосподарств та споживчий попит можна регулювати інституціональними інструментами.

Економічні й неекономічні відносини між діючими інституціональними суб'єктами базуються на системі їх взаємних інтересів, цілей та механізмів впливу. Кожний суб'єкт постає як один з вузлів

багатовимірної мережі, яка пов’язує різних інституціональних агентів. Єднальними нитками такої мережі служать різноманітні очікування, в тому числі очікування інституціонального середовища в цілому.

Відносини домогосподарств з фірмами будуються на певній системі взаємних очікувань. Так, з боку населення та його окремих груп (реальні, потенціальні або колишні працівники підприємства, члени їх сімей, власники, інноватори, власники фінансових коштів, інші громадяни, суспільство) очікування щодо взаємин з підприємствами формуються за декількома напрямками:

– зайнятість;
– засоби існування;
– можливість самореалізації в процесі труда;
– можливість самореалізації в колективі;
– повага в колективі;
– матеріальна та моральна підтримка в надзвичайних обставинах;
– отримання доходів від інвестованих коштів;
– попит на організаційно-технологічні нововведення;
– врахування інтересів громади і суспільства.

З іншого боку, у підприємств (фірм) є свої очікування щодо можливостей і потенціалу домогосподарств:

– залучення робочої сили;
– попит на товари та послуги підприємства;
– пропозиція інновацій;
– залучення коштів населення через цінні папери та інші фінансові інструменти;
– відданість працівників корпоративним інтересам;
– визнання суспільної цінності підприємства;
– підтримка в надзвичайних ситуаціях тощо.

Носієм інтересів і очікувань бізнесу є домогосподарство його власника. Слід зауважити, що це положення є певною абстракцією. Зрозуміло, що підприємство як економічний суб’єкт не можна ототожнити ні з його керівником (директором), ні з власником, ні з трудовим колективом, ні з конкретною юридичною особою. Підприємство є певним інститутом, реальною "живою" системою, у функціонування якої залучені і фізичні особи, і матеріальні активи - основні фонди, капітал і т.д., і суб'єкти, що лежать поза підприємс-

твом: постачальники, покупці продукції та ін. У підприємства (фірми) існують корпоративні інтереси, які відрізняються від інтересів менеджерів, працівників та власників. Але носієм інтересів завжди є людина (та її домогосподарство як економічний суб'єкт). Тому система взаємних очікувань постає як система відносин між домогосподарствами, що виконують різні функції, проявляються в різних іпостасях.

З цього положення випливає низка питань: чому виникають подібні очікування з боку незалежних економічних суб'єктів? Чим визначається можливість їх задоволення? І найголовніше: чому домогосподарство, яке історично протягом багатьох століть самостійно виконувало виробничу функцію, поступилося виробництвом зовнішньому агенту – підприємству?

На наш погляд, відповідь на ці питання полягає в площині функціонального аналізу діяльності домогосподарства та підприємства з позицій різних економічних концепцій. У попередньому дослідженні (розділ 1) вже показано: не зважаючи на те, що методологічні підходи різних шкіл економічної думки мають певні теоретичні обмеження застосування моделей та іноді суперечать одне одному, використання їх здобутків дозволяє дослідити складні суспільно-економічні явища в різних площинах, об'ємно висвітлити різноманітні аспекти їх прояву. Тому відповідь на питання про причини делегування функцій домогосподарством іншим економічним суб'єктам та інститутам (зокрема фірмі) також варто шукати на перетині різних думок.

Поняття підприємства визначено в економічній теорії досить стало. Воно розглядається економістами з позиції класичної теорії або з позицій інституціоналізму. Так, *за Марксом,* фірми виникають як результат розвитку кооперації й поділу праці [382, гл. 11-13]. Він доводить об'єктивну необхідність і доцільність концентрації виробництва і капіталу, пояснює механізм зростання масштабів суспільного виробництва. Логічним наслідком таких положень теорії Маркса щодо предмета нашого дослідження, домогосподарства, є висновок про необхідність виведення за межі окремого домогосподарства великого виробництва, розмір якого детермінований індустріальними технологіями та економічною доцільністю.

Неокласична модель підприємства розглядає фірму як цілісний об'єкт, що здійснює перетворення вихідних матеріальних, трудових і фінансових ресурсів у продукцію за допомогою набору де-

яких технологій, а також залучення цих ресурсів у виробництво. Підприємство постає у вигляді виробничої функції, що виражає технологічну та економічну залежність результатів виробництва від витрачених факторів. Формування складу і вибір обсягів чинників знаходяться в компетенції керівництва і можуть бути здійсненими в широких межах на досить прозорому з інформаційної точки зору ринку факторів. З позиції цієї моделі відносини підприємства та домогосподарств зводяться до постачання ресурсів (трудових, капітальних та ін.) і збуту продукції і послуг. Найкраще ці відносини віддзеркалює відома модель кругообороту продукту, ресурсів та доходу.

Дослідження підприємств як суб'єктів ринкової економіки в 50-х - 70-х роках XX ст. концентрувалося на двох основних напрямках а) аналіз технологічних властивостей і параметрів фірм, тобто пропорцій заміщення праці, капіталу, засобів і предметів виробництва, визначення таких пропорцій, що забезпечували б мінімізацію витрат; б) аналіз організації ринків, їх структур та впливу останніх на конкурентну поведінку фірми. Обидва напрямки торкалися домогосподарства лише як зовнішнього постачальника ресурсів та споживача в рамках мікроекономічного аналізу його максімізаційно-мінімізаційних цілей у межах ринкової діяльності. Внутрішня економічна діяльність та виконання домогосподарством неринкових функцій знаходилися за рамками даної концепції.

Відповідь на проблему виникнення фірм *з позицій інституціональної теорії* дещо відрізняється. Так, за Ф. Найтом виникнення фірм пояснюється як наслідок намагань мінімізації ризиків і невизначеності. Р. Коуз [330, гл. 2] і О. Вільямсон [121] пояснюють існування фірм необхідністю зменшення трансакційних витрат.

Проблема виникнення фірм зазвичай досліджується інституціоналістами у площині співвідношення причин існування ринку як стихійного порядку («Ринок - це безліч симетричних виборчих обмінів, пропорції в яких регулюються механізмом цін» [262, с. 171]) та підприємства на основі планомірного порядку («Фірма - це безліч асиметричних невибіркових обмінів, у яких координація діяльності здійснюється за допомогою команд» [262, с. 182]). Обидві форми організації економічної діяльності обумовлюють розподіл функцій і координацію дій між економічними агентами і передбачають створення ієрархічних структур. Ринок спричиняє відокремлення засобів виробництва та опосередковані методи контролю, пі-

дприємство – їх концентрацію, прямий адміністративний диктат та прямий контроль за діяльністю [330, гл. 2]. З таких позицій підхід до підприємства заснований на розходженні двох видів виробничо-економічних відносин: між працівниками або підрозділами одного підприємства і відносинами між економічними суб'єктами за межами підприємства. Інакше: виробництво продукції на даному підприємстві протиставляється вільній купівлі-продажу на ринку факторів, механізм адміністративного управління — механізму ринкових взаємодій. Ця різниця виявляється насамперед у тому, що застосування механізму вільного ринкового ціноутворення пов'язане з деякими витратами, специфічними саме для ринкового варіанту обміну. До таких витрат відносяться витрати на отримання цінової інформації (інформаційні витрати), а також витрати на здійснення ринкових трансакцій (трансакційні витрати). Механізм адміністративного регулювання обмінів є вільним від витрат обох видів, хоча й пов'язаний з витратами на компенсацію адміністративних та інших витрат, пов'язаних з роботою підприємства. Якщо продукція фірми посідає стійке місце в структурі товарних потоків, то пов'язані з придбанням потрібних матеріалів і устаткування трансакційні витрати в разі утворення фірми виявляються нижчими, ніж при виробництві тієї ж продукції без організації фірми, що і пояснює існування підприємств [331].

Ця теорія ніколи не застосовувалася для аналізу діяльності домогосподарства, але вона досить аргументовано доводить економічну доцільність виведення деяких виробничих функцій за межі домогосподарства. Економічна поведінка домогосподарств, як і підприємства, характеризується особливостями укладання і виконання контрактів із зовнішніми організаціями та працівниками, а також способами організації внутрішнього адміністративного механізму.

Якщо розглянути виробничу діяльність домогосподарства у найпростішому варіанті, воно є власником виключних прав на ресурси та активи, необхідні для надання продукту або послуги, і може здійснити виробництво. В такому випадку домогосподарство-виробник продукту може укласти лише одну угоду (контракт) – зі споживачем. В ринкових умовах вони змушені нести трансакційні витрати, пов’язані з оцінкою якості продукту та його споживчих властивостей. Певні витрати пов’язані також зі сферою обміну: з реалізацією продукту, його доставкою, пошуком покупця тощо.

Збільшення обсягів виробництва за вимогами ефективного масштабу потребує від економічного суб'єкта відповідного нарощування інвестицій. Якщо у домогосподарства недостатньо ресурсів для виробництва блага, то воно змушене укладати додаткові контракти з їх власниками, з постачальниками сировини, комплектуючих, енергії тощо. В таких умовах загострюються проблеми координації виробничої діяльності, узгодження очікувань, зростає ймовірність виникнення конфліктів з приводу розподілу доходів тощо [[8]]. Трансакційні витрати виробництва зростають.

Подібних витрат не існує в умовах натурального виробництва та споживання. Але сучасна структура споживання та потреб настільки розвинута, технології виробництва є настільки складними, що задовольнити споживача за рахунок лише внутрішніх ресурсів будь-якого домогосподарства неможливо.

За умов стихії ринку наростають витрати, пов'язані із самозбереженням домогосподарства. Справа в тому, що ринкова виробнича діяльність має не тільки певні трансакційні витрати, безпосередньо пов'язані з обміном або виробництвом, а й певні ризики невизначеності, які домогосподарству як гомеостатичному організаційному утворенню немає сенсу брати на себе. В умовах виробництва на продаж, спеціалізації та зростання обсягів випуску ризики домогосподарства прогресивно зростають. Оскільки домогосподарство крім виробничої повинне виконувати ще чимало інших функцій, воно не може ризикувати своїм становищем. Тобто витрати, пов'язані з ризиками виробництва (страхування, запаси і т.п.) обумовлюють економічну доцільність делегування домогосподарством зовнішньому суб'єкту – фірмі - частини своїх функцій, зокрема виробничої.

З позиції інституціональної моделі фірма, всередині якої ринковий механізм замінений механізмом застосування розпоряджень, не несе ринкових витрат (хоча, як правило, здійснює витрати управління, відмінні від витрат використання механізму ринку). Тим самим фірма як виробнича організація виникає там і остільки, де і оскільки неринковий механізм ефективніший за ринковий. Той же механізм пояснює, чому деякі виробничі функції домогосподарства іноді не делегують зовнішнім підприємствам і залишають їх у

[8] Подібний конфлікт інтересів є досить частою причиною кризи родинного бізнесу, оскільки подібні протиріччя часто не можуть бути вирішеними в межах сім'ї.

межах власного господарства. Так, якщо ринкові витрати на пошук продуктів споживання відносно вищі (у порівнянні з вартістю ресурсів домогосподарства та доходів від їх продажу), ніж витрати внутрішнього виробництва, домогосподарства виробляють продукцію та послуги самостійно. І навпаки, якщо витрати на купівлю предметів споживання є нижчими за витрати внутрішнього виробництва – делегують виробництво назовні.

Еволюційна теорія певним чином протистоїть і теорії трансакційних витрат, і теорії агентських угод, вказуючи, що неможливо зводити фірму до контракту або трансакцій. В еволюційній теорії [423] фірма розглядається як один з об'єктів у середовищі подібних об'єктів, які можна уподібнити біологічній популяції. Поведінка підприємства, по-перше, визначається взаєминами між членами цієї популяції, по-друге - деякими внутрішніми характеристиками об'єкта, до яких у першу чергу в даній теорії відносять усталені правила прийняття рішень у відповідь на ті чи інші внутрішні чи зовнішні впливи. Вважається, що за час функціонування підприємства в безперервній взаємодії з оточенням на кожному підприємстві складаються певні традиції і процедури прийняття рішень, алгоритми реагування на зміну зовнішнього і внутрішнього середовища. Ці правила («рутини») врешті-решт визначають, відповідно до даної концепції, обличчя фірми, відмінність одного підприємства від іншого в конкурентній боротьбі. На думку «еволюціоністів», саме сформовані правила, а не прагнення до максимізації прибутку в усіх ситуаціях і за всіх умов визначають характер прийнятих рішень. Ці правила еволюціонують відповідно до зміни ділового середовища підприємства і несуть на собі відбиток як особистостей керівників фірми, так і характеру взаємовідносин з партнерами з інших підприємств. З теоретичної позиції господарча поведінка фірми є обумовленою рутинами безпосередня і еволюційна реакція фірми на вплив з боку ділового, адміністративного чи технологічного середовища.

Хоча теорія еволюційного розвитку не застосовувалася до домогосподарства, рутини та інші інститути також обумовлюють його виробничу та відтворювальну діяльність. Соціологічні дослідження досить часто вказують на роль традицій та звичок у формування трудових відносин домогосподарств з певними фірмами або державними підприємствами. У свідомості багатьох громадян пострадянського простору державні підприємства є більш надійними, ніж

приватні, при працевлаштуванні працівники нерідко почувають себе більш захищеними. Досить розповсюдженим є негативне ставлення до зміни місця роботи та гордість за багаторічну працю на одному підприємстві. Для японських домогосподарств особиста родинна відданість та лояльність певній фірмі зведена в ранг національної політики.

В дослідженні економічної діяльності домогосподарств досить широко використовують таку категорію еволюційного підходу, як «адаптація», наприклад, при вивченні місця й ролі домогосподарств в умовах перехідної економіки [196; 608]. Зокрема, саме з позицій еволюційної теорії можна пояснити деякі процеси, пов'язані з делегуванням функцій домогосподарств. Таку передачу окремих функцій можна розглядати як динамічний процес розвитку, адаптації домогосподарств як організацій до нових умов існування. З такої точки зору делегування функцій можна розглядати як механізм реалізації інтересів домогосподарств у нових умовах, але якщо ці інтереси не реалізуються, або реалізуються недостатньо, домогосподарства відзивають свої делеговані повноваження. Так, в умовах, коли в 30-ті роки минулого століття доходи радянських домогосподарств знизилися, і трудових доходів чоловіка не вистачало для утримання родини, робітничі домогосподарства зреагували адекватно: жінка відійшла від домашньої праці, стала до верстата, а її функції з виховання дітей, приготуванні їжі тощо було передано у суспільні організації – дитячі ясла, заклади громадського харчування та ін. Дефіцит багатьох споживчих благ примушував значну частину своїх потреб задовольняти в домашньому господарстві не припиняючи суспільної праці. Досить показовим був зміст багатьох періодичних видань тих часів: радянські побутові журнали («Работница», «Крестьянка» та ін.) рясніли порадами про домашнє виготовлення консервів, пошиття одягу, приготування їжі, виготовлення меблів, ремонтні роботи тощо. Попит на такі поради віддзеркалював нагальні потреби домогосподарств. У 80-90-ті роки частина жінок повернулася до роботи вдома, помітно зросла частка натурального виробництва на присадибних ділянках, певна частка населення перейшла до приватного господарювання (човниковий бізнес, фермерське господарство).

З еволюційною теорією тісно пов'язана *підприємницька модель фірми* [703], що спирається на уявлення про підприємство як про сферу застосування підприємницької ініціативи та наявних у

підприємця або доступних для залучення ресурсів. Не всі підприємства є підприємницькими, і в цьому сенсі підприємницька теорія має більш обмежений об'єкт дослідження, ніж інші види теорій фірми. Разом з тим кількість підприємницьких фірм значно перевищує кількість інших підприємств, тому перетин між безліччю об'єктів підприємницької та безліччю об'єктів інших теорій досить великий. У центр даної концепції ставляться взаємини між підприємцем та його бізнесом. Вважається, що в основі підприємницького бізнесу знаходиться фігура підприємця - незалежної, активної, енергійно спрямованої до успіху, схильної до ризику, наполегливої, адаптивної, впевненої в собі людини, яка вміє використовувати у власних цілях суперечливі обставини. Однак у модифікованих варіантах підприємницької концепції [9] зовсім не вважають обов'язковим, щоб така людина була на підприємстві в ролі провідного менеджера [10] або власника, і розглядають вплив на поведінку підприємства діяльності «макропідприємців», які керують зовнішніми зв'язками підприємства з іншими організаціями, діловим, адміністративним та технологічним середовищем, населенням; «мезопідприємців», які здійснюють управління схемами та матеріально-фінансовими потоками у внутрішній діяльності підприємства, в тому числі інноваційними заходами; «мікропідприємців», сферою активності яких є окремі ланки виробництва, аж до організації робочих місць. У принципі будь-яке підприємство має потребу в підприємцях усіх трьох типів, для успішної роботи підприємства важливо лише, щоб кожен із потенційних підприємців здійснив усвідомлений і обґрунтований вибір між цими типами ролей.

Однією з функцій домогосподарства є реалізація підприємницького потенціалу його членів, ефективне використання якого дозволяє отримати додатковий дохід, залучити додаткові ресурси, захопити нові сфери діяльності. Оскільки домогосподарство є кінцевим споживачем, динаміка структури його потреб детермінує попит

---

[9] Існують різні модифікації підприємницької концепції, що акцентують увагу на «груповому людському капіталі» підприємців [752], а також на взаєминах між його власниками та менеджерами [708; 715].

[10] Слід підкреслити, що в підприємницькому варіанті теорії фірми керівник підприємства за будь-яких умов залишається підприємцем - людиною, метою і сферою професійної діяльності якого є організація виробничого процесу («нового з'єднання ресурсів») для задоволення наявної чи створюваної за допомогою підприємця потреби.

на інноваційні товари, а отже й структуру та обсяг їх виробництва. Фактично домогосподарство делегує підприємствам свою інноваційну функцію, диктуючи останнім умови виробництва через структуру свого попиту [11]. Реалізація таких дій має не тільки позитивні, а й негативні наслідки. Інноваційна діяльність містить додаткові ризики, вимагає додаткових інвестицій, що знижує сталість домогосподарства як організації та економічного суб'єкта. Тому домогосподарству вигідно «поділитися» з іншими суб'єктами (фірмами, державою, спеціальними установами) частиною таких ризиків за участь у майбутніх доходах від нововведень. Використання зовнішніх інститутів як каналу виведення трансакційних витрат інноваційної діяльності за межі домогосподарства дозволяє знизити такі витрати.

Відносини між домогосподарствами як власниками ресурсів та фірмами відображає *агентська модель фірми,* що надає певного опису діяльності підприємства, точніше, взаємин між його власниками і менеджерами [708]. Відносини «принципал-агент» часто розглядають з точки зору відносин власника капіталу (представника певного домогосподарства, що надає бізнесу свої фінансові ресурси) та найманого менеджера (представника домогосподарства, яке надає трудові ресурси) або роботодавця (представника підприємства) та найманого працівника (представника певного домогосподарства – власника трудових ресурсів). В умовах неповної інформації чи неприйняття ризику принципал (хазяїн капіталу або іншого ресурсу) передає частину функцій з прийняття рішень агенту (менеджеру) і зацікавлений у його ефективній роботі. Агент стає довіреною особою принципала. При цьому інтереси принципала та агента можуть не співпадати. У ситуаціях симетричної й асиметричної інформації агент має власну стратегію дій, і принципал змушений це враховувати, пропонуючи стимулюючі механізми (обмеження, покарання, систему заохочень).

Власник (у тому числі й кредитор) ризикує вкладеним капіталом, але може впливати на діяльність компанії лише обмежено. Відповідно до цієї концепції, власники, що не є керівниками, як правило, не мають доступу до тієї інформації, якою володіє менеджер. Частину цієї інформації власник може придбати через істотні витрати на організацію внутрішнього і зовнішнього моніторингу. В

[11] В маркетингу це явище отримало назву «активного попиту».

конфлікт інтересів втягнуті різні учасники (власники великих пакетів акцій, дрібні власники, короткострокові (спекулянти) і довгострокові інвестори, інсайдери, аутсайдери тощо. Кожен з них є представником певного домогосподарства, яке пропонує на ринок власні ресурси.

Відносини між принципалом і агентом фіксуються у вигляді контракту (не обов'язково письмового). Формування системи контрактів, що передбачають урахування інтересів усіх учасників, дозволяють зняти частину агентських протиріч між окремими власниками ресурсів.

Таким чином, відносини «принципал – агент» є виразом інтересів (і відносин) різних домогосподарств (власників капіталу та власників трудових ресурсів), захист яких реалізовано через інститут фірми. Тобто за допомогою агентської теорії існування фірми можна пояснити через необхідність механізму (інституту) вирішення конфлікту протилежних інтересів домогосподарств, які надають свої ресурси у виробництво. Отже, домогосподарства через делегування частини власних функцій формують інститут фірми для захисту та реалізації власних інтересів.

Роль домогосподарства у відносинах з державою також важко визначити як вторинну і підлеглу. Домогосподарства і фірми, як особливі інституціоналізовані представники домогосподарств у сфері виробництва, сплачують державі податки, за рахунок яких утримуються органи влади і управління країною, більшість навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, культури, а також виплачуються пенсії, стипендії, соціальні допомоги та інші трансферти. Цільова установка соціально-економічної діяльності держави реалізується через механізм громадської і державної власності.

Потреби домогосподарств визначають фірмам структуру і обсяг виробництва матеріальних благ і послуг, а держава покликана забезпечити соціально-економічний захист громадян. Домогосподарства використовують апарат держави для захисту своїх прав на здійснення підприємництва[12], споживання[13], працевлаштування[14],

---

[12] «Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом... Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності...» [320, ст. 41].

[13] Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.» [320, ст. 41].

відпочинок[15], охорону здоров'я, житло, безпечне довкілля [320, ст. 47-50] тощо. Тобто економіка починається з домашнього господарства і замикається на ньому. Поширений в економічній науці погляд на домогосподарство як на вторинний сектор економіки не відповідає реальній дійсності.

Неадекватна розстановка акцентів у тріумвіраті основних суб'єктів господарської діяльності призводить до перекосів у розумінні мети економічного розвитку суспільства. Зокрема, визнання пріоритету фірм змушує зорієнтувати інституціональне середовище на створення максимально сприятливих умов для їх функціонування, що нерідко призводить до втрати сенсу їх діяльності. Наприклад, стратегічна установка на максимізацію прибутку підприємством може повести у «виробництво заради виробництва», зайве накопичення капіталу призводить до скорочення доходів власників. Якщо йдеться просто про приватну власність, де власник безпосередньо може коригувати діяльність фірми з урахуванням власних інтересів, такі перекоси знімаються досить швидко. Однак, у складних інституціональних системах власності (корпоративна, портфельні інвестиції) зворотний зв'язок порушується, фірма починає «жити для себе», втрачається зацікавленість інвесторів і фірма банкрутує.

Ще більш наочним є прояв такого розриву при гіпертрофованій ролі та значенні державного сектора економіки. Непоодинокими є приклади «відриву» економічних, законодавчих та інших видів діяльності державного апарату від основної мети - захисту інтересів громадян і їх економічних інститутів - домогосподарств. За таких умов поширюється протекціонізм, лобіювання інтересів окремих соціальних груп, неефективність використання суспільних ресурсів, корупція. Інституціональна відокремленість державної власності стає причиною соціальних конфліктів. Різні політичні акції (виборів, громадського контролю тощо) повинні враховувати протиріччя інтересів домогосподарств як кінцевих одержувачів послуг держави як суспільного інституту та інтересів самої держави як окремого і незалежного суб'єкта.

---

[14] «Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.» [320, ст. 43].

[15] «Кожен, хто працює, має право на відпочинок.» [320, ст. 45].

Протиріччя інтересів економічних суб'єктів є провідним фактором, що призводять до відтворення тіньового сектора, соціальних і політичних конфліктів. Як правило, такі політичні й економічні протиріччя мають глибинну основу, а їх вирішення можливе за умови оптимальної розстановки акцентів у питанні співвідношення ролі секторів та інститутів економіки. Рішення подібної проблеми в сучасних умовах України є нагальним і актуальним.

Питання взаємовідносин різних суб'єктів економічної діяльності є не тільки теоретичним, а й має велике практичне значення. Розвиток сучасних форм власності (зокрема, корпоративної) дозволяє повніше реалізувати інтереси домогосподарств, вирівняти доходи населення України, сформувати середній клас. Домогосподарство є об'єктом державної підтримки в рамках соціальної політики. Вивчення сутності та специфіки процесу інституціалізації домашніх господарств, їх ролі як провідних господарюючих суб'єктів у сучасній економіці надає можливість розробити відповідний механізм їх адаптації до сучасного мінливого соціально-економічного середовища.

Домогосподарства виступають як основний суб'єкт інституціональних перетворень господарської діяльності. Через повсякденну і практичну діяльність домогосподарств з формування відповідних норм і правил поведінки можливе збільшення потенціалу інституціональних трансформацій. Необхідною умовою формування в Україні домогосподарства ринкового типу є зменшення його економічної залежності від держави, реалізація ринкової свободи і відповідальності.

Проте взаємні відносини домогосподарств і держави не є настільки простими. Для їх адекватного розвитку недостатньо визначити патерналістські очікування та закликати до скорочення або поширення впливу держави. Слід з’ясувати економічні та інституціональні причини таких відносин.

В Україні відбувається зміна усвідомлення ролі й значення різних видів капіталу домогосподарства і відповідно – різних джерел доходу й можливостей його використання. З розповсюдженням ринкових відносин умови споживчої поведінки домогосподарств радикально змінилися. З самого початку економічних реформ суттєво зросла номенклатура товарів, що пропонувалися за вільними цінами. Указ Президента «Про вільну торгівлю» (1992 р.) фактично звільнив споживчий ринок від планових обмежень. Це привело, з од-

ного боку, до розширення можливостей споживчого вибору, а з іншого боку, значно ускладнило такий вибір. З'явилася значна кількість товарів, що були не знайомі покупцям, виникла потреба у пояснюючій рекламі. Але відсутність у населення критичного ставлення до реклами у свою чергу ускладнила вибір споживачів. Традиційно захищений державним контролем, пострадянський споживач став не в змозі виявити недоброякісну (а нерідко й небезпечну) продукцію. Нові інституціональні умови на споживчому ринку вимагали підвищення активності держави як регулятора ринкових процесів та детермінували необхідність формування нової системи інститутів ринкової рівноваги. Зростання регулюючої функції держави суперечило концептуальним настановам ринкових перетворень. Це призвело до конфлікту стратегічних та поточних цілей перетворень, що набув форми інституціональної кризи.

З 1990-х років почала формуватися система правових норм, які захищають споживача: законодавство про захист прав споживача, система сертифікації продукції, антимонопольне регулювання та встановлення максимально допустимих цін на продукти першої необхідності для малозабезпечених громадян тощо. Зростання значення держави одночасно призвело до зростання корупції. Відсутність або значне обмеження ринкових механізмів супроводжувалася наростанням недієздатності держави.

Така динаміка інституціональних перетворень значно ускладнила економічну поведінку домогосподарств. Докладно особливості реалізації функцій домогосподарства в транзитивній економіці досліджено у підрозділі 5.2.

Таким чином, (1) домогосподарство займає *особливе (системоутворююче) місце в інституціональній системі суспільства*. *Інституціональна система постає як механізм реалізації оптимального економічного вибору домогосподарства*. Причиною появи фірми як окремого інституту та економічного суб'єкта стало делегування назовні частини функцій домогосподарства, що обумовлено намаганням домогосподарства знизити витрати виробництва, трансакційні витрати та витрати ризику, винести їх за межі власного господарства. Домогосподарства делегували частину своїх функцій державі: забезпечення прав власності, безпечного оточення, частину соціальних функцій та ін.

(2) Виконання окремих функцій призводить до появи агентських конфліктів (конфліктів інтересів) між різними домогосподарст-

вами. Для ефективного вирішення протиріч домогосподарства укладають угоди (контракти, правила дії), а інститути фірми та держави використовують як гаранти їх виконання.

4.2. Домогосподарство в ієрархії відносин власності [16]

Для соціально-економічних умов, що склалися в сучасній економічній системі, характерним є виділення трьох основних господарюючих суб'єктів: держава, підприємства, домашні господарства. Домогосподарства посідають важливе місце в цьому тріумвіраті за зайнятістю трудових ресурсів, сумарним доходом, виробництвом і споживанням (у них споживається понад три чверті всіх вироблених товарів).

Як правило, діяльність домогосподарства пов'язується із сферою споживання, участь у виробництві обмежується постачанням ресурсів [426], а роль домогосподарства як суб'єкта економічних відносин зводиться до вторинної, допоміжної в порівнянні з фірмами і з державою. [10; 95; 199; 235; 295]

Однак саме домогосподарства фактично є носіями економічних та інших інтересів фірм. З одного боку, домогосподарства як кінцеві споживачі продукції і послуг задовольняють потреби фірм у платоспроможному попиті, з іншого боку, як власники активів, ресурсів, капіталів визначають мету функціонування фірм на основі відносин приватної власності.

Загальновизнаним наукою є положення про системоутворюючу властивість власності в структурі економічних відносин. Власність визнається результатом розвитку продуктивних сил, конституюючою складовою економічної системи та відтворення, фундаментом соціальної структури суспільства, що визначає мету виробництва та характер управління економічними процесами.

Відносини власності є складною категорією, що містить двоєдину природу: має економічний зміст як такий і одночасно форми його прояву через юридичний інститут права власності: «Власність має дві сторони – об’єктивну, що визначає її економічний зміст, та суб’єктивну (юридичний зміст), що свідомо формується людьми» [306, с. 11]. Таке уявлення про систему відносин власності включає в себе марксистську концепцію власності (економічні відносини) і

[16] Основні положення підрозділу опубліковано у [237].

неокласичну концепцію прав власності (за Оноре і Коузом). Економічний зміст відносин власності визначає рівень усуспільнення виробництва, ступінь економічного обособлення суб'єктів і форми економічних зв'язків між ними, мету виробництва, принципи розподілу суспільного продукту і форми управління економічною системою.

Власність функціонує і реалізується в процесах володіння (фактичного панування над річчю), розпорядження (визначення юридичної і фактичної долі її об'єктів) і користування (експлуатація майна, отримання від нього корисних властивостей), що детермінує організаційно-правові форми власності. Саме через такі категорії визначаються права власності в законодавстві України: «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності» [320, ст. 41], проте коли укладаються господарські договори, відбувається делегування та розподіл цих відносин.

Але, на наш погляд, проблемам реалізації відносин власності на рівні домогосподарства, взаємодії в економічній системі інститутів домогосподарства і власності приділяється недостатньо уваги. Метою даного підрозділу роботи є з'ясування місця інституту домогосподарства в системі відносин власності.

Якщо в українській економічній науці домогосподарство сприймалося як головний споживач товарів і послуг у суспільстві, то в сучасній неокласичній теорії домогосподарство виступає і як споживач, і як виробник у структурі національної економіки, займаючи важливе місце у відносинах, що є характерними для ринкової економіки. Про це свідчить і активний розвиток у ринковому середовищі таких економічних функцій домашніх господарств, як ведення особистих підсобних господарств, здійснення індивідуально-трудової та підприємницької діяльності, організація сімейного бізнесу, сімейний лізинг, операція з цінними паперами тощо. Маркс і Енгельс стверджували, що промислова революція сприяла перетворенню сім'ї в сукупність грошових відносин [386, с. 245].

Проблемами власності займалися чимало провідних науковців, серед яких Л. Абалкін, В. Базилевич, Т. Беттелл, Т. Веблен, Дж. Гелбрейт, В. Геєць, А. Гриценко, Ф. Енгельс, Р. Капелюшніков, Р. Коммонс, Р. Коуз, В. Лановий, І. Лукінов, В. Мандибура, К. Маркс, М. Муллей, Д. Норт, В. Хойєр, М. Чумаченко та ін. В інституціональній теорії щодо природи власності існує декілька трак-

товок. Наприклад, розуміння сумісно-розділеної природи власності [158; 161, п.8.1; 162] як основи побудови суспільних відносин, власності як чинника розподілу влади [204] та ін.

Концепція «теорії прав власності», започаткована у 60-70-ті роки XX ст., стала методологічною основою нової економічної історії, теорії економічних організацій та економіки права (трансакційна економіка та неоінституціоналізм). Поняття «власність» було замінено на поняття «право власності» і проголошено, що власність сама по собі не є ресурсом, а низкою прав або часткою прав використання ресурсу. Згідно з сучасними поглядами, всі економічні трансакції, що здійснюються в ринковому середовищі, є процесом набування або відчуження прав власності, обмін якими відбувається одночасно із обміном товарів.

Відповідно до інституціонального підходу, домогосподарство є специфічною організацією [45; 58; 59; 114] і розглядається як окремий вид соціальної організації з внутрішньою структурою, що діє в певному інституціональному середовищі під впливом різних норм і правил поведінки і що володіє властивостями, характерними для організації. Відносини власності, в які домогосподарство вступає з іншими учасниками економічної діяльності, регулюються системою норм, правил, законів і традицій, що склалася в суспільстві, і є інституціонально оформленими у формі приватної власності. Трансакції, що здійснюють домогосподарства, можуть бути оформленими у вигляді угод, правомочностей, контрактів, договорів, погоджень та інших юридичних форм, кожна з яких визначає зміну прав власності. Специфікація прав власності забезпечує стабільність економічного середовища через зниження його невизначеності, знижуючи ризики і приховані витрати домогосподарств.

Проблема інституціональних взаємин господарюючих суб’єктів у сфері розподілу та привласнення загострилася в умовах трансформаційних перетворень та кризи. Одним із найважливіших індикаторів добробуту населення країни, а отже, і стабільності суспільства, яке, у свою чергу, є умовою успішності перетворень та розширення соціальної бази реформ, що проводяться в Україні, є рівень та якість життя саме домашніх господарств. Процес формування ринкових соціально-економічних умов, характерних для України в даний час, здійснення економічних, соціальних і політичних реформ, призвели до ускладнення інституціональних форм сучасної економічної системи. Інституціональне середовище вста-

новлює правила гри економічної діяльності суб'єктів господарювання, охоплюючи правові та етичні норми, звичаї, традиції, мотиви поведінки. Відбулась зміна старих і поява нових соціально-економічних інститутів зокрема інституту приватної власності. У цей процес залучені і домашні господарства. У ході ринкової інституціалізації в сучасній економіці домогосподарства все більше почали проявляти себе як господарюючі суб'єкти і отримали велику ступінь незалежності від держави у своїй поведінці, в прийнятті рішень.

Факт існування приватної власності в сучасній економічній системі є загальновизнаним. Приватна форма власності пов'язується із власністю індивідів, тобто приватна власність є персоніфікованою, що передбачає чітку юридичну однозначність особи господаря. Неоднозначність підходу до її аналізу виникає через те, що змішуються поняття власності в економічному сенсі (сутнісні відносини) і юридичному (з точки зору форм прояву цих відносин). Юридична персоніфікація відносин власності супроводжується наявністю цілком сформованого інституту спадкування, у законодавчій практиці всіх країн використовується поняття сімейної власності, права інших членів домогосподарства є інституціонально захищеними. Так, без згоди чоловіка чи дружини неможливі угоди з відчуження майна, юридично забезпечуються майнові права недієздатних членів сім'ї, інституціонально (не обов'язково формально) обмежуються і можливості передачі власності за межі домогосподарства, наприклад, кастові заборони створення сім'ї, які до сьогодні збереглися в багатьох суспільствах у формі традицій і неформальних норм. У літературі загальновизнаною є теза про зв’язок понять «сім'я» і «домогосподарство» [308; 443; 597]: домогосподарство сприймається як економічний суб'єкт, сім'я, як правило, - його юридичне, інституціональне оформлення, тому власність домогосподарства розуміють як родинну.

Суб'єктом економічної діяльності є домогосподарство, а не «індивід». Домогосподарство, а не індивід, оформлено як інститут. І в національній економічній системі відомий сектор домогосподарства, а не індивідів. Отже, носієм відносин власності (насамперед приватної) є домогосподарство, а не індивід. Родинний статус приватної власності знаходить своє закріплення у формальному правовому полі. Наприклад, у законодавстві Росії незабаром може з'явитися поняття «сімейна власність» [394], обговорюється така

подія і в Україні. Таку власність не можна буде забрати у власника ні за яких умов. У разі ухвалення закону вдасться законодавчо закріпити права родичів, у першу чергу, звичайно, дітей, на ту чи іншу власність родини, яка стане невід'ємною. Власність закріпиться за сім'єю довічно і її можна буде передавати тільки в спадщину. Кожен росіянин зможе перевести в статус «сімейної власності» коштовності, нерухомість, землю, автомобілі, інтелектуальну власність і будь-які інші цінні для сім'ї предмети. Важливий момент "сімейної власності" полягає в тому, що власник не має права використовувати її як заставу при оформленні кредиту.

У сучасних умовах відбувається так звана деперсоналізація великої приватної власності, що виявляється у втраті певними власниками капіталу персонального контролю над його функціонуванням. Але звідси не випливає, що «влада людей, які управляють корпорацією, не залежить більше від приватної власності» [199, с. 212]. Знеособлена форма власності (пакети акцій) не означає відсутності осіб, у чиїх руках знаходяться ці акції. За своїм змістом корпоративна власність є різновидом колективної форми приватної власності, яка заснована на акціонуванні, а функції управління нею передані менеджерам - професійним керуючим. У результаті розподілу власності та контролю відбувається трансформація як об’єктів власності, так і її суб’єктів (домогосподарств як одержувачів доходу, юридичних осіб, держави). Багатосуб’єктність відносин власності приховує цільову спрямованість її функціонування, але приватний характер корпоративної власності вказує на первинність домогосподарства в системі її суб’єктів.

Об’єкти власності розподіляються нерівномірно між окремими регіонами, країнами, соціальними верствами. Як повідомляється у звіті компанії X-Wealth, яка займається дослідженнями, оцінкою активів і збором фінансової інформації [654], сумарний статок усіх мільярдерів світу за 2011 рік збільшився на 14 % - до 6,2 трлн. доларів. Кількість людей з статками, що перевищують 1 млрд доларів, зросло на 9,4 % - до 2 160 осіб. Багаті бізнесмени та інвестори Північної Америки змогли збільшити свій сумарний капітал на 2,8 % - до 8,8 трлн. доларів. За даними X-Wealth, найбільше людей зі статком понад 30 млн доларів у даний час проживають у Північній Америці - понад 60 тис. осіб. На другому місці - Європа (близько 53 тис. осіб), на третьому - Азія (42,8 тис. осіб). Аутсайдером за кількістю мільйонерів і мільярдерів є Африка, де

проживає близько 2,5 тис. осіб з капіталом більше 30 млн доларів. Тобто деперсоніфікація власності ніяк не заперечує її приналежності певним домогосподарствам і приховує нерівномірність її розподілу.

В літературі простежено розвиток домашніх господарств як форми організації економічної діяльності людини у взаємозв'язку з еволюцією власності. Тренд проходить по лінії: сім'я - самозайнятість – індивідуальне (сімейне) підприємство – товариство – акціонерне товариство [493, с. 23].

Становлення та розвиток сучасної системи відносин власності відбувалося протягом усього існування людського суспільства. За всю історію його розвитку виникло декілька типів економічних організмів. Як довів Енгельс, вони розвивалися у певній послідовності - у порядку переходу від найпростіших господарських структур до все більш складних. Початковою і найтривалішою була епоха первісно-общинного ладу з його общинною формою власності та зрівняльним розподілом продукту [676].

На етапі привласнюючого господарства ще не існувало відносин власності. За Марксом, в епоху стадної організації людського суспільства «...існують родини, які тільки володіють, але не мають власності» [384, с. 728]. Це логічно витікає з тези, що власність передбачає не тільки привласнення її об'єктів певними індивідами або колективами, а й обов'язковість її відчуження від тих суб'єктів, які не є її власниками. Якщо немає відчуження (а в стадному стані його ще не могло існувати), то привласнення, яке тоді мало груповий характер, не могло породити відносин власності. Слід зазначити, що розподіл в общинному господарстві, хоча і мав функціонально-зрівняльний характер, базувався насамперед на общинних інтересах і зовсім не передбачав рівного отримання благ всіма членами. Кожному індивіду виділялась частка, достатня для відносно нормального виконання його функцій у системі статевовікового розподілу праці: чим важчі та важливіші функції, тим більша частка продукту.

Згодом в общині почав розвиватися новий тип господарства, розповсюдилося індивідуальне (сімейне) привласнення. В результаті сформувався інститут домогосподарства в сучасному розумінні та відповідна система відносин власності. Створився інститут держави як інститут захисту (специфікації) прав власності домогосподарств. З переходом до сталого виробничого господарства

з'явилася матеріальна можливість і необхідність формування відносин власності на оброблені території, додатковий продукт, знаряддя праці. На рубежі 5-4 тисячоліття до н.е. на Землі проживало біля 80 млн осіб., а щільність населення становила на заселених територіях від 10 до 100 осіб на 1 квадратний кілометр [265, с. 53]. Населення мешкало в селах, в окремих патріархально-родинних оселях. Змінився характер розподілу праці: жінки зосередилися на домашньому господарстві, обслуговуванні чоловіка і дітей. Чоловіки стали учасниками процесу праці поза межами дому, а відповідно, власниками засобів виробництва і створеного продукту.

Патріархальна родина виникла з антагонізму між родом і окремою нуклеарною родиною, яка намагалась обзавестися власним господарством [419, с. 103]. З практичного досвіду землеробів досить швидко стало зрозуміло, що родинне ведення сільськогосподарського виробництва є більш ефективним, ніж колективне. Це є наслідком дії закону відповідності централізації виробництва рівню пооопераційного розподілу праці, коли мінімальне за розміром селянське господарство має відповідати організаційній одиниці недиференційованої сільської праці [461, гл. 6. п.2], оскільки лише в такому випадку вона буде ефективною. Результатом став розподіл землі на окремі ділянки та передання їх у користування окремим родинам. Земля при цьому залишалася власністю общини та регулярно перерозподілялася (спочатку щорічно, пізніше - раз в кілька років, згодом закріпилося довічне користування). За Хайєком, необхідність зберігати недоторканість родючих ділянок призвела до переходу від групової до індивідуальної власності на землю, набув чинності «вертикальний» розподіл прав власності між власниками вищого та нижчого рівня або між власниками та орендаторами [641, гл. 2]. До речі, умови ефективного хазяйнування у тваринництві відрізнялися, тому на Сході, де переважала ця галузь, надовго збереглася общинна форма власності.

Таким чином, перехід від мисливства і рибальства до землеробства, з одного боку, і перехід від колективного сільського господарства до родинного – з іншого боку, призвели до послаблення общинних зв'язків, їх місце поступово зайняли торгово-економічні відносини. В результаті родова община перетворилася в селянську та міську, сформувалися умови для відособлення інституту домогосподарства та створення інституціонального середовища його функціонування, насамперед, відносини власності. За своєю сутністю

власність родинних домогосподарств є насамперед приватною. Це історично перша форма привласнення, яка забезпечила саме існування економіки як специфічної сфери життєдіяльності людей. Усі інші її форми є похідними, вторинними.

З розвитком феодалізму економічні зв'язки господарських суб'єктів зазнали суттєвої зміни, відбувся перехід до ринкового господарства. На відміну від європейських країн, з якими склалися тісні економічні зв'язки, в Україні феодалізм трансформувався в кріпацтво, що позначилося і на менталітеті народу, і вплинуло на відносини економічних суб'єктів, перш за все у сфері відносин власності. Тому були об'єктивні історичні причини, які визначили стан української інституціональної системи того часу.

Інститут приватної власності в Україні формувався за специфічних умов. Характерною рисою історії України є визвольний рух, захист споконвічних духовних цінностей, основ національного існування. Середні віки для України характеризувалися формуванням і розвитком особливих сфер організації суспільного життя – міського господарства та козацтва. Середньовічні європейські міста стали основою розвитку торгівлі та ремесла. Міста України того часу – Львів, Київ, Луцьк і деякі інші, завдяки поширенню основ німецького (Магдебурзького) права отримали особливий статус, який забезпечував їм відносну самостійність, розвиток добробуту і культури. Але за часів панування Польщі та Австрії городяни-українці не мали в містах повних прав, їм, як не католикам, дозволялося селитися лише в окремих кварталах, не допускалося обіймати певні керівні посади, заборонялося публічне виконання православних релігійних обрядів. Таке ставлення викликало образу й опір. Визвольний рух в українських містах набув форми братств, давніх церковних інститутів, реформованих під впливом цехової системи. Незважаючи на те, що міські братства були відносно нечисленними, вони отримали загальну популярність, особливо в західних областях. Перші братства були суто міськими, включали тільки міщан, але з часом до них увійшли представники шляхти і духовенства, вони стали визнаною репрезентацією українського народу. Таким чином, міське господарство в Україні розвивалося зі специфічним «національно-визвольним» ухилом, що позначилося на менталітеті та економічних відносинах того часу. Особливістю національно-визвольного руху в братствах було те, що на тлі національно-визвольного руху не заперечувалися економічні основи європейсь-

кої ринкової економіки з відповідною системою відносин власності домогосподарств.

Другим центром організації суспільного життя стало козацтво. Східна Україна з часів боротьби з монголо-татарами жила під загрозою зовнішніх вторгнень. Після зникнення сильної держави на зміну бойовим дружинам князів прийшла нова військова організація - інститут козацтва. Козацтво формувалося з різних суспільних груп: вільних поселенців, які розорювали цілинні землі і захищали їх від степовиків, селян, утікачів з-під панського ярма, охочих людей, що їхали до степу «на здобич», утікачів - каторжників, і найчисленніших - військових людей, які свідомо йшли у степ на боротьбу з татарами. Центром козачого осередку стала Запорізька Січ, що надала народному війську лицарський характер. Жорсткі вимоги до новачків у Січі, сувора дисципліна, військовий вишкіл, аскетичне життя здійснили важливий вплив на менталітет козаків, та й решти українців того часу. Запорожці не були вільними у прояві індивідуальних бажань, все вирішував присуд громади. Характер общиновійськового життя позначився і на організації козацького домогосподарства. Січовики жили в загальних куренях, разом харчувалися, разом вели різні промисли. Всі основні найважливіші справи вирішувала рада, козаче коло, що були найвищим органом законотворення, вищим виконавчим органом, на який відбувалися вибори старшин, здійснювалися судові рішення. Козацьке домогосподарство мало общинний характер.

Розвиток відносин власності в козацькому середовищі відображає і ускладнення ієрархії суспільного життя. Поряд із загальною скарбницею, яку поповнюють під час походів і використовують на громадські потреби, з часом формується і приватна власність багатих старшин. Але в основі світогляду переважної більшості козаків власність залишається суто общинною, «круговою».

Національно-визвольний рух в Україні призвів до розвитку системи суспільних зв'язків, сформував особливу якість суспільного життя. Одночасно в Україні з'явилася низка талановитих організаторів, державних діячів, письменників, воєнних керівників, що свідчило про розвиток індивідуальної самосвідомості. Зростання індивідуальності виявилося як результат волелюбного життя, яким славилася Україна того часу. Іноземні мандрівники описували характерні риси типового українця: акуратність і культурний вигляд, пристойно збудовані хати, просторе подвір'я, садок. Охайні городи,

доглянуті поля, чисті вулиці дозволяли порівнювати Україну з Нідерландами, найбільш розвиненою і чистою країною того часу. У свідченнях іноземців того часу підкреслюється економічна активність українців, побутова облаштованість їхнього життя. Між тим, характерною рисою українського народу називали й консерватизм, побоювання змін, небажання ризикувати даремно, неприязнь іноземного досвіду і впливу. А протистояння в народній самосвідомості держави як інституту закордонного тиску та національної особистості сформували недовіру до держави. Певною мірою таки риси залишилися й до сьогодні.

Братська організація міської інтелігенції, що визнає економічні основи європейського суспільного устрою, і запорізьке військо, побудовані на общинній власності, сформували суперечливий характер економічного світогляду українського народу. Це протиріччя в значній мірі визначило й долю розвитку майбутніх ринкових відносин в Україні, насамперед відносин приватної власності.

Подальша трансформація відносин власності на території сучасної України відбувалася під впливом національно-визвольного руху і політичних перетворень. Після 1648 року, коли територія України була звільнена від польського панування, відбулися зміни в земельних відносинах. Законодавство Речі Посполитої втратило силу, українські селяни стали вільними землевласниками. Землі, робоча худоба, знаряддя польських магнатів і шляхти перейшли в руки городян, селян і козаків. Б. Хмельницький намагався не допустити відродження на території України великого феодального землеволодіння європейського типу, заборонивши в'їзд в країну феодалів-католиків. Остаточно ліквідація системи фольварково-панщинного землеробства була проведена після перемоги під Батогом у 1652 році. Це призвело до суттєвої зміни змісту відносин власності та місця у них окремих домогосподарств. Значну частину звільнених територій, земельної власності польських магнатів, шляхти, католицької церкви було передано у загальнодержавний фонд, який перебував в управлінні Війська Запорізького. Головним розпорядником землі виступав гетьман, на місцях розпоряджалися полковники і сотники. У приватній власності залишилися тільки землі православних монастирів, вищого духовенства, козаків, міщан.

Важливим наслідком змін суспільних відносин було перетворення козацтва в окремий привілейований прошарок, юридично й

економічно вільний. Козаки отримали право вільного проживання в містах і селах, заняття ремеслом, торгівлею, промислами, отримали звільнення від податків. Їх основним обов'язком була військова служба. Природно, такі привілеї залучали в козацтво значні маси населення, економічне життя активізувалося.

Проте, козацька власність мала суперечливий характер. Вона визначалася як корпоративна, її носієм виступав не окремий індивід, а корпорація козаків в особі Війська Запорізького. Право козацької власності на землю, якою володів козак, він отримував лише після вступу до лав війська. Козаки мали право економічно реалізувати монополію на землю, вільно її продавати і купувати, засновувати поселення - козацькі слободи. Ні уряд, ні місцева адміністрація не мали втручатися в козацьке землеволодіння. Земельна козацька власність мала спадковий характер і в цьому сенсі майже не відрізнялася від приватного землеволодіння. У той же час козацьке землеволодіння мало службовий характер, було обмежене відбуванням військової повинності за свій рахунок. Ця суперечлива форма відносин домогосподарств, громади і держави у сфері власності збереглася в козацькому середовищі до початку XX століття.

Відносини власності в козацькому середовищі з часом трансформувалися в так зване Старшинське землеволодіння, що існувало у двох формах - приватній (спадковій) і ранговій (тимчасовій). Старшини викуповували землі у збіднілих козаків, нерідко продавали військове майно і громадські землі на власну користь. Сформувалася специфічна українська форма західноєвропейського бенефіціарія. Нею стало тимчасове виділення з державного земельного фонду землі, сіл, містечок на «ранг», тобто на посаду.

Визвольна війна змінила й основи селянського домогосподарства. Селяни отримали можливість вільно вступати в козацтво, право особистої свободи, право вільного поселення і пересування. Селяни, що проживали на землях загальнодержавного фонду, перебували під управлінням сотників і залежали від політики гетьмана. Вони вільно користувалися полями, луками, лісами, сіножатями, річками, озерами, обробляли землю без регламентації держави і вільно розпоряджалися результатами своєї праці. Земельні наділи вільно продавалися, купувалися і успадковувалися селянами. До обов'язків селян, що проживають на приватних і рангових землях, входила відробіткова, а пізніше й грошова рента. Таким чином були

створені економічні умови розвитку та широкого розповсюдження ринкових відносин в Україні. .

Ринкова капіталістична економіка стала більш прогресивною у порівнянні з усіма попередніми системами. У сучасній капіталістичній системі економічних відносин не тільки земля, а й усі інші засоби виробництва, у тому числі й робоча сила, знаходяться (і інституціонально оформлені) у власності окремих індивідів. З розвитком суспільного характеру виробництва форми власності постійно змінювалися. У XX столітті в розвинених країнах світу поширилася акціонерна власність, у який беруть участь широкі верстви населення. Історія показала, що довговічність і сила приватної власності полягає в її мобільності, мінливості: вона трансформувалася у відповідності з новими масштабами усуспільнення економіки, відкриваючи простір розвитку продуктивних сил і підвищення ефективності господарської діяльності. Однак приватний характер цієї власності зберігся й досі: об’єкти господарювання є власністю окремих домогосподарств.

У сучасній економіці відносини власності являють собою складну, ієрархічно упорядковану систему. У ній досить виразно виділяються власність індивідуальна (приватна й особиста), колективна (акціонерна, кооперативна), суспільна (державна, міжнародних та громадських організацій, партій, союзів тощо).

Використання прав власності всіх форм та рівнів проголошується виключно в інтересах громадян (і відповідно – їх домогосподарств як економічних інститутів). Відповідно до Конституції України, «кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.» [320, ст. 41]. Відповідно до закону громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності.

В законодавстві право приватної власності визнається непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Конфіскація майна домогосподарств може бути застосована ви-

ключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Правова система України встановлює, що використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі. У цій системі приватна власність представляє собою фундаментальний інститут ринкової економіки: саме її наявність характеризує ринкову економіку як систему, є її системною ознакою. Персоніфікованим суб'єктом приватної власності, носієм відповідних відносин, виступає індивід, який особисто представляє на економічній арені інститут домогосподарства. Він використовує інші суспільні інститути у своїх цілях, у тому числі й державу, апарат якої призначений для реалізації його прав власності: «Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією... Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки.» [320, ст. 13]

Саме домогосподарство є інститутом, за яким має бути закріплена більшість правомочностей з одинадцяти класичних прав власності А.Оноре, який у 1961 році запропонував так званий «повний пучок» прав власності: право володіння (виняткового фізичного контролю над благами), право користування (застосування корисних благ для себе), право управління (вирішувати, хто й як буде забезпечувати використання благ), право на прибуток (володіти результатами від використання благ), право суверена (на відчуження, споживання, зміну або знищення добра), право на безпеку (на захист від експропріації благ і від шкоди з боку зовнішнього середовища), право на передачу благ у спадщину, право на безстрокове володіння добром, заборона на використання засобів, що завдає шкоди зовнішньому середовищу, право на відповідальність у вигляді стягнення, тобто можливість стягнення майна до сплати боргу, право на існування процедур та інститутів, що забезпечують відновлення порушених правомочностей.

З інститутом приватної власності пов’язані поява ринкової економіки та індивідуалізація людини. Єдиним способом розвитку общини були родові імперативи і домінанти. За висновками Л. Н. Гумільова [171, п. «принцип отсчета»], в родовому суспільстві існував жорсткий деспотизм традиції, який вказував кожному йо-

го місце в житті, межі його можливостей. З переходом до родинного хазяйнування виникає моногамна родина, в який провідну роль відіграє чоловік, його діти як прямі спадкоємці отримують батьківське майно.

Ринкова економіка виникає лише за умови, коли учасники економічного життя суспільства визнають один в одному відокремлених рівноправних власників. Ця рівність реалізується через обмін, де кожен учасник, власник економічного блага, взаємодіє з іншими на еквівалентно-оплатній основі та принципі особистої незалежності. Визнання за інститутом домогосподарства фактично - а не номінально - рівного (а, можливо, і первинного) з іншими суб'єктами права власності дозволить сформувати в Україні ринкове середовище, що є основою сучасної змішаної економіки.

Слід зазначити, що приватна власність має економічні, екологічні, соціальні, інституціональні та інші обмеження свого існування. Приватне володіння означає, що власники самі визначають напрямок використання факторів виробництва, тоді як суспільне володіння означає, що їх використання контролює держава. У сучасних умовах безконтрольне застосування потужних ресурсів (атомні електростанції, хімічні добрива, харчові добавки, геномодифіковані продукти тощо) на користь окремих осіб, колективів (і навіть деяких країн, насамперед так званих «розвинутих») ставить під загрозу існування людства і всього живого на Землі. Тому стало об'єктивно необхідним створення механізмів, що забезпечують поєднання приватних інтересів домогосподарств з інтересами суспільства.

Створення такого механізму означає становлення суспільних форм привласнення національного багатства. Домогосподарства, вступаючи в протиріччя з інтересами суспільства, не тільки створюють інститут приватної власності для реалізації власних інтересів, а й формують інші інститути (наприклад, державної або муніципальної власності), забезпечуючи своє біологічне та інституціональне виживання. Отже, особливе місце домогосподарства визначається його специфічною роллю у формуванні всієї системи відносин власності - не тільки у формі приватної, але й суспільної, громадської, покликаної реалізувати інтереси та потреби кінцевого споживача - домогосподарства.

Сьогодні змішана економіка сформована у більшості розвинутих країн світу і в Україні у вигляді двохсекторної економіки (державної і приватної). Роль окремих секторів виявляється й в різно-

манітті форм власності, яке відображає різний ступінь розвитку продуктивних сил та організаційно-економічних відносин, неоднакову міру усуспільнення виробництва в різних галузях господарства.

У сучасній економіці найбільша різноманітність типів і форм спостерігається у приватній власності окремих домогосподарств: одноосібна власність фермерів; трудова приватна власність (сімейна крамниця, магазин, кафе, станція технічного обслуговування, аптека тощо); індивідуальне приватне підприємство з відносно невеликою кількістю працівників за наймом, акціонерні товариства та інше. З розвитком ринку в Україні зростають доходи від власності домогосподарств (рис. 4.4).

Так, частка доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості в структурі сукупних ресурсів практично подвоїлася (з 2,6 % у 1999 році до 6,2 % в 2010р.) (табл. 4.2).

У структурі доходів домогосподарств України зростає частка доходів від власності, хоча їх питома вага залишається незначною (табл. 4.3). У той же час скорочується натуральне споживання продукту від особистого підсобного господарства (з 23 % у 1999 р. до 4,5 % в 2011 р.) і зростає частка грошових потоків (додаток Б, табл. Б.1). Усі вказані тенденції свідчать про розвиток ринкових основ національної економіки, які є умовою існування відносин приватної власності.

Змішана економіка відрізняється від повністю монополізованої (що реалізує інтереси окремих фірм) або одержавленої (спрямованої насамперед на задоволення інституціональних інтересів держави) тим, що вона мобільніше реагує на різноманітні зміни суспільних потреб і більш повно відображає їх. Домогосподарства, реалізуючи через відносини власності свої інтереси, забезпечують ефективний розвиток інших економічних суб'єктів та суспільства в цілому.

Особлива роль домогосподарств визначається специфікою цільової настанови їх діяльності в ринкових умовах. За Л. фон Мізесом, сенс приватної власності в ринковому середовищі радикально відрізняється від того, що вона означає в системі замкнутих домашніх господарств [563]. Там, де кожне домогосподарство є економічно самодостатнім, засоби виробництва, що знаходяться в приватному володінні, служать виключно самому власнику. Він один отримує всі вигоди від їх використання. У ринковій

економіці домогосподарства як власники капіталу, праці і землі можуть отримувати користь від своєї власності, тільки застосовуючи її для задоволення потреб інших людей. Щоб отримати будь-яку вигоду від того, чим вони володіють, вони повинні служити споживачам.

Рис. 4.4 Динаміка частки доходів від власності та від підприємницької діяльності домогосподарств України у 2002-2011 рр.

Побудовано автором на основі даних Державної служби статистики України [119; 583].

Приватна власність є складним соціально-економічним інститутом. Історію приватної власності можна простежити до того моменту, коли вона виникла в результаті дій, що не були законними. Практично будь-який власник є прямим або непрямим наступником людей, які придбали власність або шляхом самовільного присвоєння «нічиїх» речей, або шляхом насильницького пограбування своїх попередників. Зміст власності визначається умовами її виникнення, які обумовлені обмеженістю економічних благ. «Тільки коли виникає обмеженість, з’являється інтерес до власності. В цьому випадку виникає необхідність подолати відчуження блага шляхом його привласнення і одночасно заборонити користуватися ним іншим людям. Оволодіння благом може здійснюватися шляхом витрачання трудових зусиль або загарбництвом» [454, с. 54]. Згодом сталася інституціалізація прав власників, їх узаконення та визнання суспільством.

Таблиця 4.2

Частка доходів від підприємництва у структурі сукупних ресурсів домогосподарств України у 1999-2011 рр., %

1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Доходи від підприємницької діяльності та самозяйнятості,%												
2,6	2,4	3,1	3,2	3,4	4,4	4,9	4,6	5,2	5,3	5,1	6,2	4,6

Розраховано за даними Державної служби статистики України (додаток Б, табл. Б.2)

Таблиця 4.3

Динаміка доходів від власності населення України у 2002-2011 рр.

	2002	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**
Доходи – всього, (млн грн)	185073	215672	274241	381404	472061	623289	845641	894286	1101175	1266753
в тому числі: доходи від власності (одержані)	5297	6706	8337	11072	13855	20078	28432	34654	67856	68004
Частка доходів від власності в загальної сумі доходів, %										
	2,86	3,1	3,04	2,9	2,94	3,22	3,4	3,9	6,2	5,4

Розраховано автором за даними Державної служби статистики України (Додаток М)

У сучасній ринковій економіці власність більше не пов'язана з віддаленим походженням приватної власності, хоча первісне нагромадження і перерозподіл власності відбуваються постійно. Ефективність управління засобами виробництва визначається тим, як їх використовувати з метою найкращого задоволення найбільш нагальних потреб споживачів. Лише в юридичному та формальному сенсі власники можуть вважатися спадкоємцями загарбників і експропріаторів. Фактично вони є уповноваженими споживачів, силами ринку вимушених найкращим чином служити їх інтересам.

Для аналізу взаємодії окремих господарюючих суб’єктів істотними є відносини власності, в які вступає домогосподарство з суспільством і державою. Ідеєю законодавців і судів як інститутів державної влади було визначення поняття власності таким чином, щоб надати домогосподарству як власнику повний захист державного апарату стримування і примусу й запобігти будь-якому посяганню на його права, хоча нерідко саме держава, переслідуючи свої інституціональні інтереси, експропріює власність у домогосподарства, що є проявом протиріччя мети заявленої («держава − інститут народовладдя, демократії»), і мети фактичної, вузько суб'єктивної. Причому інститут права гарантує захист домогосподарств від шкоди, що йому можуть завдати держава чи інші суб’єкти: «Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.» [320, ст. 56]

Права членів домогосподарств у сфері власності регулюються суспільством через систему інститутів (законодавство щодо прав неповнолітніх, інвалідів, споживачів, екологічне законодавство, правове регулювання прав на трудові та інші ресурси тощо). Слід зазначити, що відносини власності можуть бути закріпленими необов’язково за допомогою права, а й у вигляді неписаних правил, традицій, моральних настанов. Але найбільш надійно вони забезпечуються за участі держави та її інститутів. При цьому економічний зміст права власності набуває правової форми. В Україні вона визначена у Цивільному кодексі: Книга 3 «Право власності та інші речові права» [649, кн. 3, ст. 356]. Відповідно до ст. 319 ЦКУ власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд, має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не

суперечать закону. При здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків власник зобов'язаний додержуватися моральних засад суспільства. Усім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав [649, ст. 356].

У теорії прав власності важливе місце посідають проблеми специфікації прав власності і відносини принципал–агент у різних системах власності. Специфікація прав власності сприяє створенню стійкого економічного середовища, що зменшує невизначеність і формує у індивідів стабільні очікування щодо того, що вони можуть отримати в результаті своїх дій і на що вони можуть розраховувати у відносинах з іншими економічними агентами. Неповна специфікація розмиває права власності. Специфікація права власності передбачає визначення як суб'єкта, так і об'єкта власності, а також способу наділення нею. В інституціональному оформленні власності домогосподарств виявляється об'єкт власності (сукупність речей), що належать власнику (суб'єкту). Відповідно до ст. 316 Цивільного кодексу України «Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.» [649, ст. 316]

Серед об'єктів власності домогосподарств можна визначити декілька видів активів, що дозволяють виконувати його функції. *Реальні активи* (основні фонди) складають майновий комплекс домогосподарства, матеріальну базу існування родини. Реальні активи довгостроково використовуються в домашньому господарстві для забезпечення нормальної життєдіяльності родини: житло, меблі, побутова техніка, транспорт. Реальні активи домогосподарства можуть набувати форму основного капіталу, якщо воно є власником підприємства. *Оборотні активи* домогосподарства використовують короткостроково та регулярно поповнюють поточними витратами. Серед них можна виділити готівкові кошти, продовольство, одяг, взуття, господарські товари, фонди короткострокових накопичень цільового призначення в готівковій формі або на банківських рахунках (картах). Якщо домогосподарство займається підприємництвом, то воно є власником оборотних коштів підприємства. Фінансові активи домогосподарств приносять дохід, можуть бути реалізовані з метою отримання доходу без шкоди для основної життєдіяльності родини та її членів. Вони включають заощадження, інвестиції, в тому числі в акції, нерухомість та інше майно, яке здається в оренду або іншим способом приносить дохід власнику. В літера-

турі пропонують розглядати ще й специфічний актив домогосподарств (базовий актив), яким є сама людина, її навички, досвід та інші здібності (освіта, кваліфікація, здоров'я, фізичні сили, психологічні риси) [231].

Суб'єктами відносин власності в домогосподарстві можуть бути дорослі дієздатні особи, але в зовнішньому світі, як правило, вони персоніфікуються в особі голови домогосподарства, який представляє їх інтереси.

Таким чином, (1) через участь домогосподарства в системі економічних відносин власності забезпечується реалізація соціальних, економічних та інших потреб усіх господарюючих суб'єктів, серед яких інтереси домогосподарств є первинними і сістемоутворюючими. Домогосподарство є носієм прав приватної власності. Реалізуючи свої інтереси приватного власника, домогосподарство формує і всю іншу систему відносин власності.

(2) Через реалізацію інтересів власника домогосподарство детермінує всі параметри відтворення в національній економіці: його обсяги, структуру, цільові установки, динаміку тощо на всіх фазах відтворювального процесу, забезпечуючи тим самим існування сучасної економічної системи.

(3) У ринковій економіці домогосподарства є уповноваженими споживачів, через ринковий механізм примушуючи виробників найкращим чином служити їх інтересам. Приватна власність домогосподарств, за суттю, означає остаточне оформлення самовизначення споживачів.

4.3. Неформальні інститути і домогосподарство: діалектика взаємодії

Господарювання окремих економічних суб'єктів мікрорівня (домогосподарств, окремих індивідів, підприємств) як механізм прийняття ними господарських рішень, мотиви, стимули, обмеження, результативність їх діяльності останніми роками активно привертають увагу науковців різних галузей знань: економістів, соціологів, психологів, істориків, культурологів. У сучасній Україні досить часто відбувається порушення господарюючими суб'єктами правових норм і етичних правил економічної поведінки, що дестабілізує соціально-економічну систему, провокує загострення протиріч та соціальних конфліктів. На цьому фоні зростають суспільні витра-

ти, що має негативний економічний ефект. Визначення впливу інституціональних чинників допоможе удосконалити інструментарій управління соціально-економічним розвитком економічної системи на всіх її рівнях.

Проблеми впливу інституціональних факторів на функціонування окремих господарюючих суб'єктів та системи в цілому вивчаються в межах інституціонального напряму економічної теорії [261; 361; 433; 491], але ментальні чинники економічної діяльності саме домогосподарства майже не досліджувалися.

Інституціональна система господарювання з її формальними і неформальними правилами є комплексом таких інститутів, як власність, економічна ментальність, економічна культура, традиції, етнічні та релігійні настанови, духовність [611]. Кожний елемент цієї системи обумовлює прийняття рішень кожного домогосподарства у кожній момент часу з урахуванням економічних умов, що склалися.

Прийнято вважати, що домогосподарство в суспільному відтворенні виконує декілька досить визначених функцій: функція споживання (кінцеве використання товарів та послуг), інвестиційно-накопичувальна функція (формування збережень та накопичень), виробнича функція (створення товарів та послуг для домашнього та суспільного споживання), господарсько-побутова функція (побутове самообслуговування членів родини), відтворювальна функція (відтворення робочої сили та людських ресурсів, відтворення та розвиток людського капіталу). Виробнича функція завжди була провідною серед інших функцій домогосподарства, тому що забезпечувала економічні можливості для виконання всіх інших завдань. У доринкових умовах домогосподарське виробництво було єдино можливою його формою. З часом ускладнення технологій, зростання обсягів випуску, спеціалізація заклали матеріальні та організаційні умови для переходу від натурального до ринкового господарювання.

За великим рахунком, підприємницька діяльність може розглядатися як різновид економічної діяльності домогосподарства, яка є виділеною в ринкову сферу, делегованою домогосподарством специфічному інституту – фірмі. Зрозуміло, що процес виокремлення виробничої функції за межі домогосподарства продовжувався тривалий час (декілька століть), інколи мав зворотний напрям, коли економічні умови не дозволяли діяти фірмі достатньо ефективно, і домогосподарство поверталося до самозабезпечення.

Делегування виробничої функції домогосподарства іншому інституту, спеціалізованому саме на виробництві (фірмі), обумовлено дією низки економічних та інституціональних чинників. Насамперед, виділення економічної діяльності домогосподарства дозволяє за рахунок спеціалізації знизити витрати, що підвищує ринкову конкурентоспроможність виробництва. Не менш важливим є те, що таке виділення виробництва в окрему ринкову сферу дозволило віддалити від домогосподарства ринкові ризики, які є невід'ємною рисою ринкової діяльності. Це стало певною гарантією збереження самого існування інституту домогосподарства, до того ж, дозволило підвищити економічну ефективність господарювання. Хоча економічні причини виникнення фірм з погляду теорії трансакційних витрат докладно вивчені Коузом [330], в економічній літературі ще не проаналізовано наслідки цього процесу для домогосподарства, від якого фірма відділилася.

Практикою господарювання вироблено необхідні інституціональні умови ефективного підприємництва. На макрорівні мова йде про стабільність економічної та соціальної політики, що надає впевненості економічним суб'єктам в їх майбутньому. Існування розвинутої інфраструктури підприємництва, добре налагоджена банківська система, позитивний суспільний клімат, ефективна система захисту всіх видів власності дозволяють значно знизити ризики та трансакційні витрати.

Суттєве значення має дебюрократизація господарського регулювання з боку держави та місцевої влади. Такі загальні інституціональні умови пояснюють ступінь ефективності фірми (підприємства), але зовсім не пояснюють, чому одні з домогосподарств активно використовують свої ресурси через ринковий механізм, а інші намагаються вижити за рахунок натурального застосування таких ресурсів всередині родини. Чому з переходом до змішаної економіки лише деякі домогосподарства прийняли ринковий світогляд, а інші залишилися в стані очікування повернення радянської системи? Чому вони не сприйняли нової моделі господарської поведінки?

Можливо, на вибір моделі виробничої поведінки впливають не тільки загальні економічні, а й інші чинники? На наш погляд, серед таких чинників істотне місце займають такі неекономічні інститути, як релігія, ідеологія, мораль, етичні норми, національна свідомість, народні традиції, звички, системи оцінювання результатів та

процесу економічної діяльності, що склалися у суспільстві. Прийняття рішень у домогосподарствах відбувається під тиском зовнішніх моделей поведінки (моди, моделі споживання, наприклад, європейської або американської, способу життя, реклами), обмежується діяльністю громадських організаційних структур (фондів, рухів), етнічних спільнот тощо. Дієвість впливу цих чинників визначається способом мислення, загальною духовною налаштованістю людини, тобто її менталітетом. Ментальність є комплексним результатом дії традицій культури, соціальних структур і всього середовища життєдіяльності людини, в тому числі в економічної сфери. Тому слід проаналізувати вплив неекономічних чинників та інститутів на економічну поведінку домогосподарств.

Як зазначає Т. Вуколова [131, С. 73], менталітет включає в себе насамперед нематеріальні елементи цивілізації і культури. Внутрішню основу культури, духовну квінтесенцію індивідів і соціальних угруповань становить система цінностей, яка впливає на соціальні інтереси і потреби, виступаючи мотиватором соціальних дій.

Аналіз логіки історичного розвитку соціально-економічних систем показує, що етична складова відноситься до числа найважливіших детермінант. Моделі економічної та соціальної поведінки людей визначаються такими чинниками культурного середовища, як соціальна організація, способи комунікації, цінності та традиції, релігія. Релігія є суттєвою етичною складовою людського світогляду, тому вона допомагає людині визначитися у світовому економічному просторі, детермінує трактування її господарської та підприємницької діяльності. М. Вебер визначив певні релігійно-етичні типи ідеальної діяльності людини, серед яких є як сумісні, так і несумісні з ринковим світоглядом [112, с. 256-257].

Система традицій, моральних й етичних норм економічної поведінки не є чимось сталим. Протягом усієї еволюції людської цивілізації кожному етапу її розвитку відповідали певні норми поведінки. В умовах первісного суспільства ці норми сприяли появі правил поведінки, що культивують колективізм, підпорядкування вождеві племені, певний поділ прав і обов'язків усередині племені. Надалі при переході від племінного й кочового способу життя до осілого, з розвитком поділу праці, появою торгівлі виникає закріплення прав власності за конкретними індивідами. Розширюється обмін як усередині груп, так і між групами людей.

Моральні правила поведінки зазнають змін: до вроджених правил моралі, заснованих на інстинктах (солідарність, альтруїзм, групове прийняття рішень), додаються соціально похідні. Саме ці похідні інститути, зберігаючись і еволюціонуючи, дозволили виникнути сучасній цивілізації, заснованої на економічному й соціальному обміні між людьми та між державами. На основі таких правил поведінки виникли правові норми, сформувалися системи прав, що сприяють обміну й полегшують його.

Економічна ментальність є складним соціально-економічним феноменом, розуміння якого ще недостатньо сформувалося в літературі. Спираючись на підхід Є. Таршис [598], Вуколова [131, с. 77-78] запропонувала наступну модель структури економічної ментальності (табл. 4.4).

Тобто ціннісно-мотиваційне ставлення до праці, добробуту, норми і стереотипи соціальної поведінки і споживання, організаційні форми господарського життя є важливішими складовими економічної ментальності. У свою чергу економічна ментальність може розглядатися як своєрідний механізм забезпечення економічної діяльності.

Значний пласт ментальних характеристик соціуму становлять етичні обмеження. Залежність інститутів релігійної та господарської етики досить ретельно вивчив Вебер. Він визначив, що становлення ринкового світогляду має тісний зв’язок із релігійною ментальністю, що не кожна релігія може забезпечити ефективне існування ринкових відносин, сформувати раціональне поводження індивіда в господарюванні. Серед інших він виокремив протестантську етику як таку, що забезпечувала госпрозрахунковий напрям думок [110, с.80]. Саме такі люди були носіями нового ринкового мислення, які професійну діяльність розглядали як божественне покликання, що створювало концепцію раціональної аскези, яка до багатства ставилася як до засобу розвитку виробництва.

Релігійні обмеження обумовлюють і поведінку у сфері споживання. Католицькі релігійні обмеження проголошували стриманість у споживанні, накопиченні багатства, передаванні спадщини наступним поколінням тощо.

Це формувало мотиви трудової та господарської поведінки в домогосподарстві. Але й релігійні обмеження відрізнялися за територіальними та національними ознаками.

Таблиця 4.4

Структура економічної ментальності

Структура ментальності особистості	Структура економічної ментальності
Структурний зміст	
Функціональний субстрат	цінністно-мотиваційне ставлення до праці і багатства; норми і зразки соціальної взаємодії
Регіони свідомості	регіони економічної свідомості
Ментальні операції	економічний символізм, який, наприклад, може проявлятися у ступені сприйнятливості зарубіжного досвіду
Спосіб розподілу образного змісту менталітету в структурному змісті і регіонах свідомості	спосіб розподілу образного змісту менталітету в структурному змісті і регіонах економічної свідомості
Форми існування менталітету, спосіб дії ментальної структури в процесі об'єктивізації	інституалізовані (ті, що мають знакову форму, визначену загальну структуру – ідеологія, економіка як наука, економічне законодавство); неінституалізовані (різні тексти, предмети споживання з погляду безпосередньої належності певному економічному суб'єкту) форми об'єктивізації економічної ментальності
Образний зміст	
Структура життєвого світу людини	організаційні форми господарчої життєдіяльності
Положення і способи орієнтації індивіда в життєвому світі	стереотипи споживання
Базові (фундаментальні) уявлення	свобода, моральність, робота як самостійний сенс життя, добробут, ініціативність, традиційність, незалежність, законність

Вибір галузі економічної діяльності домогосподарствами визначається не тільки пануючими релігійними оглядами, але й умовами політичного й соціального устрою суспільства. Неможливість

реалізуватися на політичному поприщі, наприклад, за релігійною або національною ознакою (євреї, поляки, вірмени, цигани та інші некорінні мешканці) стримувала їх можливості «вмонтуватися» в існуючу соціальну структуру і спрямовувала зусилля в інші напрямки зовнішньої діяльності, наприклад, в економічну сферу (торгівлю, підприємництво, банківську, страхову).

Епоха генезису капіталізму стала не тільки часом формування механізму експлуатації найманої праці, а ще й часом формування світогляду нового типу працівника, масового виробника, наполегливого, вольового, здатного до самодисципліни, чутливого до економічного стимулювання. На арену суспільного виробництва вийшов як головний мотив економічної діяльності реальний інтерес, без якого неможлива висока ефективність виробництва. В масовому світогляді утвердилася нова господарська етика: виробництво повинне бути організованим таким чином, щоби витрати праці та засобів виробництва не тільки обов'язково окупалися, але й приносили прибуток.

Зміни у світогляді знайшли своє віддзеркалення й у наукових поглядах. Появу терміну «підприємництво» пов'язують з ім'ям французького економіста Р. Катильйона, який, по суті, першим розробив цілісну для того часу концепцію підприємництва. Принципи його теорії («купи дешево, продай дорого») зрозумілі і застосовуються підприємцями до сьогодні. Пізніше його ідеї розвинув німецький економіст Й. Г. фон Тюнен, який характеризував підприємця як винахідника і дослідника у своїй галузі. Ж.-Б. Сей був першим, хто відрізнив «підприємця» від «капіталіста», закріпивши за першим функцію комбінування чинників виробництва у єдиний виробничий організм [666, т. 2 , с. 728.]. В. Зомбарт доповнив характеристику підприємця зауваженням, що останній виконує культурну функцію турботи про матеріальний стан працівників [233, с. 133, 277, 283]. Ця думка Зомбарта призвела до того, що вже в перших роках XX століття економісти заговорили про гуманістичну спрямованість професійної діяльності підприємця. Крім того, вчений вважав, що справжньою формою виробництва для такої форми малого підприємництва, як сімейна фірма, є виключно сільське господарство: «обґрунтування, чому у сфері сільськогосподарського виробництва сімейне підприємництво має набагато більше значення, ніж у будь-якій іншій галузі господарського життя, полягає в тому, що в галузі сільського господарства господарюван-

ня продуктивне і споживацьке як з боку обсягу, так і змісту, за самою природою речей набагато тісніше злиті, так що сфера бачення жінки – споживацьке господарювання – не в такій вже мірі відрізняється, як це, наприклад, має місце у ремісничого виробника. Тут завжди має відбуватися штучне прилучення окремих членів родини до виробничої праці глави її» [234, с. 31-32]. Зомбарт також вважав, що: «...сімейне виробництво не являє собою об'єднання окремих працівників в один колективний робочий організм, але лише припускає підтримку одиничного працівника кількома помічниками» [234, с. 33.]. Ця ознака, на думку Зомбарта, є загальною у родинному виробництві та у третій формі виробництва, тобто у простій кооперації [234, с. 33].

Представники німецької школи в економіці (Вебер, Шмоллер, Зомбарт) розглядали підприємництво через категорію духу, носієм якого був підприємець. Під підприємницьким духом розуміють сукупність усіх душевних якостей, необхідних для досягнення успіху в діловій активності [96, с. 73]. Ці душевні якості припускають самовіддану працю, дуже помірне поточне споживання й вкладання всіх ресурсів у майбутнє, чесність і виконання взятих зобов'язань. Це стало ще однією значною поправкою і доповненням у розвитку терміну «підприємництво», у цьому визначенні враховувався психологічний підхід до вивчення даного поняття. Вебер також вважав, що «сучасна раціональна організація капіталістичного підприємства немислима без ... відділення підприємства від домашнього господарства...» [111, с. 26]. З іншого боку, як вже було згадано вище, протилежної думки дотримувався Зомбарт, який вважав, що сімейне підприємництво - це виключно сільськогосподарська діяльність.

Наприкінці XVIII століття в європейському науковому просторі сформувалася ідея економічної людини, яка керується власним інтересом. Тобто, за Смітом, існують не тільки загальноекономічні, а й інші – особисті – чинники господарювання [560, с.63]. Д. Рікардо доповнює дослідження Сміта дослідженням специфіки економічної поведінки окремих класів, серед яких лише капіталісти поводяться відповідно до логіки свого власного економічного інтересу [20]. У своїх дослідженнях англійські класики використовували ідеальну модель окремого індивіда, а не домогосподарства, в який головним мотивом економічної поведінки був власний інтерес людини, діяльність суб'єкта характеризувалася повною компетент-

ністю та відповідальністю, враховувалися різні, в тому числі й негрошові чинники добробуту.

Традиції класичної економічної теорії були продовжені у марксизмі. За Марксом, індивіди та домогосподарства розподілялися та виконували свої функції відповідно до заздалегідь визначеної класової структури. Чинники економічної діяльності, які не відповідали завданій класовій системі, не враховувалися та не досліджувалися. Економічним агентом за поглядами марксистів визнавався лише класово визначений індивід, а не домогосподарство.

Значний внесок у теорію підприємництва як особливої сфери економічної діяльності людей зробив Й. Шумпетер. Він визначив підприємницьку діяльність як творче руйнування, охарактеризував підприємця насамперед як новатора [668, с. 169].

Тобто розуміння поняття «підприємництво» як характеристики зовнішньої виробничої діяльності домогосподарства відбувалося поступово. На початку XVIII ст. підприємець розглядався як власник, який має капітал та інформацію, приймає незалежні рішення і задовольняє потреби власного домогосподарства в умовах невизначеності та ризику. В XIX ст. підприємницька діяльність передбачала основи менеджменту, підприємець розглядався як людина, яка отримує прибуток завдяки власним організаторським здібностям, організовує виробничу діяльність в межах виробничої одиниці, контролює, планує їх діяльність, володіє підприємством. Наприкінці XX ст. підприємець у суспільній свідомості займає провідне місце в ринковій організації національного господарства, є ключовою фігурою в бізнесі. За сучасними уявленнями, підприємець – це людина ініціативна, енергійна, здатна оптимізувати споживання та заощадження, приймати нестандартні рішення, відповідати за результати господарювання.

Характерною рисою сімейного підприємництва завжди була орієнтація на потреби споживача. Певним чином, задоволення клієнта пов’язувалося з чесним ім’ям виробника. Відомий А. Дасслер, який намагався створювати краще взуття, застосовуючи для цього кращі технології і сировину, не вважав за потрібне перекроювати світ або заробити всі гроші. Його бізнес починався з родинного виробництва взуття разом із братом у приміщенні, в якому не було ані електрики, ані техніки. І девізом роботи завжди висувалося «якість передусім». У результаті його родинна фірма виросла у знамениту «Адідас».

Таким чином, підприємець є самостійним суб'єктом ринкових відносин, який діє на свій страх і ризик задля отримання прибутку. Для нього характерними є певні риси: спрямованість на багатство, раціональність, чесність, самостійність, направленість на лідерство, новаторство, готовність до ризику. Розвиток таких рис у більшості населення може слугувати умовою ефективної діяльності домогосподарств в ринковому середовищі.

Розвиток етичних традицій, що створюють умови для існування розвинутого порядку, не відбувається як односпрямований та прямолінійний процес. Еволюція моральних правил відіграє значну роль у визначенні норм поведінки цілих народів, наприклад, правила, що ґрунтуються на племінному дусі, колективізмі, протиставленні індивіда групі тощо. Завдяки подібним традиціям і нормам людської поведінки, формувалися цивілізації, що заперечують важливість обміну, торгівлі, інституту приватної власності й індивідуалізму в цілому. Історія дає чимало прикладів подібних суспільств або тоталітарних держав, що засновують свої економічні й соціальні системи не на ринковому механізмі й волі, а на примусі й підкоренні вищим цілям і планам, які відомі тільки тиранові, диктаторові, вождеві або якомусь іншому верховному органу влади.

Ринковий механізм дозволяє оптимізувати економічну діяльність домогосподарства, знижуючи економічні витрати природним шляхом. Величина витрат трансакцій залежить не тільки від правових норм, що регламентують правила укладання угод або гарантують забезпечення прав власності, але рівною мірою й від традицій ринкової поведінки контрагентів обміну. Якщо в суспільстві не існує моральних правил поваги до прав власності, чесності в дотриманні контрактів, то контроль із боку права (навіть самого досконалого) не дозволить суттєво знизити трансакційні витрати як середні, так і абсолютні. Це чітко простежується в умовах перехідної економіки. При трансформаційних процесах відносини між суб'єктами ринку, що формується, розвиваються швидше, ніж створюються властиві ринковому порядку традиційні норми поведінки. Тому трансакційні витрати, навіть при створенні ідеальної правової системи, будуть залишатися досить високими ще порівняно тривалий час, поки не прищепляться населенню нові етичні правила, притаманні ринковому порядку. Саме неприйняття більшістю вітчизняного населення «неетичного» характеру нових відносин стримує впровадження ринкового механізму в господарювання на рівні

родини та індивіда. Як показали сучасні дослідження, на пострадянському просторі формування світогляду підприємницької діяльності відбувається під суттєвим впливом тіньового сектора та тюремної субкультури [44; 88; 314; 442].

В умовах централізованої економіки трансакційні витрати взагалі не визначалися, оскільки був відсутній механізм ринкового обміну. Однак існував тіньовий ринок, на якому була зайнята певна частина населення, а більшість населення так чи інакше зустрічалася з ним в епоху дефіциту. На тіньовому ринку трансакційні витрати були вкрай високими тому, що обмін відбувався поза правовими рамками. Під впливом такої ситуації в людей, тісно пов'язаних з «чорним» ринком, формувалися своєрідні моральні й етичні норми, що регулювали їх поведінку. Відповідність такій етиці тіньової економіки дозволяло досягти успіху. Ці норми економічної поведінки ґрунтувалися на правовому нігілізмі, оскільки в умовах реального соціалізму виробництво або торгівля за межами державних установ були поза законом і навіть каралися.

З переходом економіки на ринковий шлях розвитку «чорний» ринок у значній мірі легалізувався. Але в нових умовах його агенти не можуть відразу поміняти правила своєї поведінки, за ринкових умов вони продовжують порушувати правові норми регулювання економічної діяльності. У значній мірі правовий нігілізм визначається сформованим в уяві більшості населення протиріччям у сприйнятті держави як суб'єкта, що реалізує свої власні інтереси на противагу інтересам народу [362]. Подібна поведінка є опортуністичною й, отже, такою, що різко підвищує витрати функціонування господарської системи.

В основі економічної діяльності людей лежать глибинні психологічні настанови і цінності окремих індивідів і соціальних угруповань, їх стійкі уподобання, реакції, способи сприйняття оточення, манера відчувати і думати. Такі ментально-етичні характеристики спираються на соціальний капітал, який створюється насамперед у родині. Соціальний капітал ґрунтується на довірі, репутації учасників ринку, впевненості в тому, що інші визнають ці правила і готові їх виконувати.

Створення конкурентного ринкового середовища в національній економіці залежить від широкого спектра чинників, в тому числі від системи цінностей, сформовану на основі базових рис менталітету нації (рис. 4.5.).

Він є специфічним типом мислення, що характеризує роботу колективної свідомості. Мотиви і моделі поведінки домогосподарств у господарської діяльності визначає економічна ментальність. Вона є історично сформованою індивідуальною і суспільною свідомістю, специфічний характер якої визначається типом економічної епохи, культурними особливостями, соціальною належністю, етнонаціональними та іншими ознаками носіїв ментальності [669].

Рис. 4.5. Менталітет нації у підсистемах економічного розвитку [430, с. 163]

Економічна діяльність домогосподарств в умовах трансформаційної економіки знаходиться під впливом різноспрямованих морально-етичних чинників і рис ментальності. Так, *індивідуалізація свідомості* народу, зростання власної гідності сприяють впровадженню ринкових засад оплати праці за особистим внеском, будуванню особистої кар'єри; прагнення до господарського відособлення, незалежності домогосподарств дозволяє формалізувати ринкові відносини. Досвід *прагматизму і практицизму* домогосподарств у ринковій діяльності допомагають сконцентруватися на головному напряму, на досягненні мети господарювання. *Раціоналізм* економічної поведінки домогосподарств сприяє формуванню оптимальної структури виробництва відповідно до його цілей і завдань. Така моральна якість як прагнення до багатства визначає намагання максимізувати прибуток і мінімізувати витрати, заробляти, інвестувати. *Чесність* визначає готовність виконувати взяті обов'язки і угоди. *Пунктуальність і консерватизм* у поведінці впливають на

скрупульозність виконання завдань і угод, дисципліну виробництва, надійність у партнерстві. *Працьовитість і акуратність* зумовлюють високу продуктивність праці, високу якість продукту, культуру управління, старанність. *Ощадливість* забезпечує установку на економію ресурсів, впровадження безвідходних технологій. *Соціальна відповідальність* визначає екологічну безпеку діяльності, захист персоналу, турботу про здоров'я споживача. Такі ментальні риси, як *колективізм і патерналізм*, які є дуже поширеними цінностями у вітчизняних домогосподарствах, створюють умови для колективної відповідальності, колективного контролю, повагу до влади. Успішність ринкової діяльності домогосподарств значною мірою залежить від таких ментальних рис, як висока *здатність до адаптації, креативність*, пристосованість до нового, впровадження новацій у виробництво. *Терплячість і стриманість* будуть дуже у нагоді при спільній виробничій діяльності, укладенні угод тощо.

Однак, риси ментальності не тільки сприяють ринковій діяльності домогосподарств, вони певною мірою є *системою етичних обмежень*. Такі етичні настанови, як недовіра до оточення, домінування неформальних відносин можуть спровокувати недовіру до керівництва, орієнтацію на особисті чинники впливу. Схильність до нераціональних дій призводить до недбалого ставлення до професійних обов'язків, непродуманості комерційних рішень. Неповага до приватної власності, відсутність правових моральних цінностей, нерозвиненість правосвідомості порушують довірливі відносини у бізнесі, утриманські настрої провокують низьку вмотивованість досягнення успіху, необхідність постійного примусу до діяльності. Вказані ментальні риси є рисами особистості, але вони формуються у родині, передаються з покоління до покоління, виходять за межі окремих домогосподарств через систему сусідських, дружніх національних, релігійних та інших мережевих соціальних відносин.

Деякі етичні обмеження і ментальні настанови мають невизначений вплив на здійснення економічної діяльності. Так, почуття державності або патерналізму формують очікування сильної державної або кланової підтримки, що є не завжди бажаним у ринкових умовах. Намагання наслідувати може обмежувати самостійність в прийнятті новацій, але допоможе ефективно використати чужий досвід організації або технології.

Як зазначає О. Стегній [579, с. 30], українцям більше, ніж громадянам інших європейських країн, властиві цінності «безпеки»,

«конформізму», «влади», «традиції», «збагачення», «досягнення успіху» і менше притаманні цінності «відкритості для змін», «самостійності», «доброзичливості», «гедонізму». Найбільше значення для українців має той компонент досяжних цінностей, у якому безпосередньо виражається успішність та соціальне визнання, а найменше — компонент, що стосується здібностей, тобто не самого успіху, а його особистісних передумов.

Одне з можливих пояснень такого диспаритету полягає в тому, що населення України не вважає здібності людини неодмінною запорукою її успіху і надає більшого значення якимось іншим факторам (як зовнішнім, так і внутрішнім). Отже, «середньому українцю» властиві обачливість, потреба державного захисту, соціального визнання та збагачення, консерватизм, безініціативність. Такі риси визначають переважно традиціоналістську свідомість, що непритаманна модальному типу сучасної цивілізованої європейської людини.

Економічні дослідження поведінки економічних суб'єктів на пострадянському просторі показали, що домогосподарства не можуть вести себе повністю раціонально як внаслідок зовнішніх інформаційних обмежень, так і внаслідок ментальних обмежень [534; 535; 675]. Прийняття економічних рішень домогосподарствами здійснюється відповідно до обмежено раціональних поведінкових стратегій, яким слідують домогосподарства у своїй діяльності: орієнтація на середню думку (думку більшості), життєрадісність і оптимізм [291, гл. 12], звички і рутини. Прийняття рішень на основі звичок і рутин певним чином можна назвати раціональною поведінкою, оскільки вони дозволяють зекономити на витратах пошуку і обробки інформації [423, гл.5; 441, с. 378-380].

Неформальні правила економічної поведінки мають велике значення для економічних суб'єктів. Вони будуються на базі культурних традицій і цінностей, що діють у певному суспільстві. Культурні традиції, завдання створення і збереження яких покладено на родину, пов'язані з відтворенням стійких практик поведінки, які ввійшли у звичай, закріплені у місцевих культурних нормах. Як зазначають російські дослідники, в економічній сфері вони набувають форми господарської етики [341]. Практичним завданням господарської етики є обґрунтування й привнесення соціально орієнтованих норм в економічну діяльність. Тим самим задаються орієнтири в поведінці домогосподарств та інших економічних агентів.

При цьому слід враховувати етико-економічні витрати ринку: асиметрія інформації; монополія суб'єкта на застосування своєї власної діяльності; причини виникнення й способи коректування опортуністичної поведінки; шляхи зменшення трансакційних витрат. У рамках практичної господарської етики вирішуються проблеми виконання договірних зобов'язань, реалізації прав власності домогосподарств, виконання трудових угод, мотивації трудової діяльності. Саме тому дослідження впливу ментальності і господарської етики на економічну поведінку мікросуб’єктів дозволить забезпечити адекватний ринковим умовам розвиток інституту домогосподарства.

4.4. Інституціональні механізми реалізації інтересів домогосподарства

Як було показано, в інституціональній системі домогосподарство посідає особливе місце. За своєю природою домогосподарство є самодостатнім, але з економічних причин воно виводить за свої рамки виробництво суспільного продукту (враховуючи ефект масштабу та інші вигоди) і виробничі процеси (завдяки економії на трансакційних витратах, ринкових ризиках тощо). Тим самим домогосподарство, пред'являючи соціальне замовлення на ефективне забезпечення власних функцій, продукує розвиток інституту держави (і всі його інституціональні складові - право та ін.) та інституту фірми (і пов’язані з її існуванням ринкові інститути).

Для того, щоб закріпити за собою вигоди від делегування державі та фірмі частини своїх функцій, домогосподарство використовує інститут власності (суспільної та приватної). Для захисту прав домогосподарств-споживачів продукту і послуг і домогосподарств-продавців ресурсів, використовується складна система інститутів (законодавство, організації захисту прав тощо), розвиток якої визначається потребами населення.

Домогосподарство має потребу як у послугах держави (у суспільних продуктах), так і в послугах фірм, тому в економіці має бути і суспільний сектор, і приватний, тобто повна реалізація всього комплексу інтересів домогосподарств можлива лише у змішаній економіці. Завдання суспільства полягає у пошуку балансу інтересів економічних суб’єктів за допомогою різних моделей розподілу результатів господарської діяльності насамперед в інтересах до-

могосподарств, що визначає соціальну спрямованість національної економіки.

Тобто домогосподарство, намагаючись забезпечити ефективне виконання власних функцій, фактично є основним системостворюючим інститутом національної економіки. Проте у тріаді «Домогосподарство - Держава – Фірма» у двох останніх інститутів у більшості національних економік зосереджено багато влади, вони використовують дієві механізми впливу на розвиток національного господарства у власних інтересах. Домогосподарства змушені шукати механізми та інструменти протидії такому співвідношенню сил. Серед таких механізмів суспільного захисту вони використовують як економічні, так і суто інституціональні засоби [249]. Так, при неефективному (з погляду домогосподарств) функціонуванні ринкових фірм домогосподарства відкликають свої повноваження, використовуючи суто ринкові методи впливу, насамперед споживчий попит та пропозицію ресурсів. Це виражається у зміні економічної поведінки домогосподарств, відмові від ринкових послуг фірм, натуралізації виробництва і споживання продуктів, політиці самозабезпечення тощо. Саме тому в кризові 90-ті роки XX ст. суттєво зросло використання особистих земельних ділянок. Якщо домогосподарства – власники ресурсів не отримують адекватну плату за їх ринкове використання, вони відмовляються від їх продажу або надання в оренду. В результаті порушуються структурні якісні та кількісні пропорції на ринках праці, заощадження домогосподарств осідають поза банківською системою, зростає відтік кваліфікованої робочої сили за кордон, що стає чинником впливу домогосподарств на бізнес.

Якщо домогосподарствам не вистачає послуг держави або не задовольняє їх якість, також відбувається зміна їх економічних і соціальних рішень: відмова від послуг суспільного сектора та їх оплати (наприклад, масова відмова оплати неякісних послуг ЖКГ), від сплати податків, відхід у «тінь», самосуд і самозахист, ухилення від служби в армії тощо. Наочною така зміна поведінки стає в умовах кризи або соціальних катаклізмів. Так, вирішення проблем самозбереження держави в умовах кризи останніх років за рахунок соціальних програм, захист інтересів насамперед великих корпорацій викликали хвилі обурення та протестів населення європейських країн. Аналогічні протести відбувалися й на пострадянському економічному просторі за часів перебудови та кризи 90-х років.

Слід зазначити, що в результаті делегування частини своїх провідних функцій іншим інститутам (освіти, охорони здоров'я, охорони порядку та ін.) сучасне домогосподарство стало відносно дисфункціональним, нездатним до самостійного виконання всього комплексу власних функцій. Зміна економічної поведінки як адаптаційна реакція на несприятливі умови має певні обмеження. Сучасне домогосподарство в принципі не має змоги самостійно забезпечити якісне лікування або освіту власними силами, захистити себе від негативного впливу оточення. Це визначає необхідність державної та корпоративної соціальної політики, які є необхідною умовою існування сучасного суспільства.

Для захисту власних інтересів домогосподарство використовує і неринкові, неекономічні інструменти, наприклад, інститут демократії. Тема економічної демократії, розвиток та гармонізація економічних відносин між різними суб'єктами господарської діяльності, насамперед у зв'язку з питаннями власності та приватизації, набула актуальності у вітчизняній економічній науці під час становлення ринкової системи на постсоціалістичному просторі. В науковій літературі демократія, як правило, розглядається з позицій політології [87; 316; 431; 605; 667] або менеджменту [164], а її економічний аспект ігнорується.

Слід зауважити, що окремі напрямки розвитку економічної демократії досліджені досить ретельно (економічна влада [176 – 178], ринок [26; 331; 544, с.42], власність тощо), інші залишилися поза увагою дослідників. Так, практично немає досліджень взаємозв'язку рівня розвитку демократичних перетворень (у політичному розумінні) та економічного стану окремих господарюючих суб'єктів, зокрема домогосподарств. Тому важливо визначити роль і значення інституту економічної демократії в механізмі реалізації інтересів окремих індивідів та їх домогосподарств.

Найчастіше економічна демократія досліджується на мікрорівні як система залучення працівників до володіння власністю, участі в управлінні компанією та інших засобів активізації участі працівників в різноманітних сферах діяльності компанії [105; 164; 531]. Але такий підхід є недостатнім для визначення глибинної сутності демократичних відносин як економічного інституту. Розвиток економічної демократії, з одного боку, дійсно є процесом впровадження оптимізаційних управлінських моделей в економіці, але з іншого боку це є процес оптимізації глобальних соціальних відносин у ви-

робництві та суспільстві. Цей процес стосується багатьох базових інститутів, насамперед домогосподарства.

Базовою основою реалізації інтересів окремих індивідів, їх родин та домогосподарств та умовою становлення ринку як системи є інститут приватної власності. Розподіл створеного в національній економіці суспільного продукту відбувається з використанням інституту суспільної власності. Власність є одним з істотних видів відносин між людьми, що визначає їх економічний та суспільний статус, їх соціальні можливості. В науковій літературі власність розглядають у двох аспектах: економічному та юридичному. З юридичної точки зору категорія «власність» розкривається через поняття володіння та користування майном, фінансами, засобами виробництва та іншими ресурсами, з економічної її сутність розглядають через функціонування певної системи господарювання, за якої кожній формі власності відповідають певні механізми регуляції економічних процесів. З погляду дослідження передумов становлення та розвитку демократії найбільший інтерес становить питання про суспільні наслідки впливу приватної та державної форм власності.

Ринкова економіка виникає лише за умови, коли учасники економічного життя суспільства визнають один в одному відокремлених рівноправних власників. Ця рівність реалізується через обмін, де кожен учасник (власник економічного блага) взаємодіє з іншими на еквівалентно-оплатній основі та особистій незалежності. Визнання за інститутом домогосподарства фактично, а не номінально, рівного (а, можливо, і первинного) з іншими суб'єктами права власності дозволить остаточно сформувати в Україні ринкове середовище [243].

Роль окремих секторів простежується в різноманітті форм власності, яке відображає різний ступінь розвитку продуктивних сил і організаційно-економічних відносин, неоднакову міру усуспільнення виробництва в різних галузях господарства. У сучасній економіці найбільша різноманітність типів і форм спостерігається в приватній власності окремих домогосподарств [237]. Така змішана економіка відрізняється від повністю монополізованої (яка реалізує інтереси окремих фірм) або одержавленої (яка спрямована на задоволення інтересів інституту держави) тим, що вона краще реагує на різноманітні зміни суспільних потреб і більш повно відображає їх. Домогосподарства, реалізуючи через відносини власності свої

інтереси, забезпечують ефективний розвиток інших економічних суб'єктів та суспільства в цілому.

Яким чином пов'язані інститути приватної власності домогосподарств з економічною демократією? Історії відомо чимало суспільств, де основу економіки становлять приватна власність і які одночасно мають недемократичний устрій. Але, як зазначає С. Надель, будь-яка усталена демократія завжди ґрунтується на багатоукладній економіці з провідною роллю приватної та інших недержавних форм власності [416, с.47]. Значення приватної власності домогосподарств у тому й полягає, що вона створює певні гарантії економічної незалежності суб'єктів господарювання від диктату держави, стоїть на заваді спробам монополізації економічного життя, а відповідно, намаганням звузити поле вибору для домогосподарств як споживачів, найманих працівників та інвесторів. Зрозуміло, що не слід ідеалізувати приватну власність як умову ефективного господарювання економічної системи (насамперед, приватна власність - це інститут реалізації інтересів окремих індивідів, родин, кланів; до їх розуміння ефективності входить насамперед прагнення максимізувати прибутки, іноді навіть за рахунок шкоди суспільству та природі), але наявність інституту приватної власності є запорукою демократії, свободи та реалізації інтересів домогосподарств.

Крайню форму повної залежності особи від держави й, відповідно, одержавлення власності продемонстрували тоталітарні режими XX століття. На противагу ринковій економіці вони намагалися створити так звану «чисту» модель централізованої економіки, яка б мала подолати вади (стихійність, схильність до криз тощо) ринкових механізмів. Але впровадження в життя такої моделі передбачало насамперед підкорення особистості інтересам держави, реалізація інтересів останньої за рахунок інтересів інших економічних суб'єктів, домогосподарств і фірм.

Світова суспільна практика довела, що ринкова система може забезпечити ефективність господарської діяльності та на її основі – економічне зростання [509]. Це приводить до зростання добробуту громадян - головній економічній меті розвитку домогосподарського сектора. Слід зауважити, що в Україні, як і в інших пострадянських країнах, з переходом до ринку відбувся протилежний процес: різке зниження життєвого рівня переважної кількості населення, що руйнує умови розвитку демократії. Ще Гегель писав про руйнівний

вплив бідності на людський розвиток та стан громадянського суспільства. За його визначенням, бідність позначена «аморальністю, убозтвом, фізичним та етичним занепадом» [136, с. 205]. Глибоке соціальне розшарування та бідність є ворогами демократії, а економічна заможність та економічна незалежність значної кількості громадян формує певні гарантії демократичного розвитку суспільства.

Розвинута ринкова система сприяє розподілу багатства і доходів таким чином, що створює значний середній клас, інтегрований у суспільну систему, а не відчужений від неї. Через демократичну систему співіснування різних форм власності, насамперед приватної власності домогосподарств, формується певний баланс інтересів громади, держави та індивідів. Це призводить до того, що більшість громадян зацікавлена не тільки в збереженні ринкової системи, а й політичного устрою, що стабілізує політичну ситуацію, генерує підтримку ліберально-демократичної системи.

Оскільки ринкова система передбачає певні обмеження ролі держави, відносини в суспільстві ґрунтуються на незалежному та договірному обміні. В такому суспільстві діють гарантії юридичного захисту договірних стосунків, існує сфера приватної діяльності, якої не торкається держава, і в який повною мірою формуються приватні інтереси окремих індивідів, їх родин та домогосподарств. Тому саме демократичне суспільство стає гарантом їх реалізації. Вільний ринок, передаючи левову частину економічних ресурсів до приватної власності, створює незалежність економічної влади, яка контролює політичну владу держави. Демократичні засади ринкових відносин формують спроможність людей усвідомлювати та репрезентувати власні економічні, політичні, соціальні та інші інтереси на різних рівнях суспільства [249].

Зв’язок ринкових засад національної економіки і демократичного процесу не є прямим, але все ж вони тісно пов’язані та навіть схожі. Найбільш яскраво ринкова природа демократії висвітлюється під час виборів, коли учасники (кандидати) перетворюються в продавців, що пропонують свої послуги покупцям (виборцям) та намагаються себе вигідно продати - отримати найбільшу кількість голосів. Тобто вибори є прямою аналогією ринку, де покупець отримує право та можливість вибору. Але інститут демократії є не тотожним інституту ринку. Для того, щоб демократична система була дієвою, людям слід обирати цінності, сформовані за межами

ринку – справедливість, милосердя, прагнення захистити довкілля тощо.

На економічному ринку домогосподарства та інші економічні суб'єкти виступають у ролі виробників з одного боку, та споживачів – з іншого. Дія економічного ринку забезпечує зростання багатства, але породжує та поглиблює нерівність окремих домогосподарств, обмежує їх економічні та суспільні можливості. Політичний ринок через інститут демократії намагається компенсувати цю нерівність, пропонує механізм врівноваження інтересів та сприяє посиленню справедливості у суспільстві.

Існує й зворотній зв'язок демократії та ринку. Не тільки ринок розвиває демократію, а й демократія сприяє існуванню ринку. За аргументацією М. Олсона [444; 445], кожен із членів демократично обраного уряду сплачує податки і тому, визначаючи їх рівень, враховує не лише необхідність максимізації доходів держави, а й інтереси власного домогосподарства та домогосподарств своїх виборців, від яких залежить його подальша політична кар'єра. В результаті податковий тягар зменшується, економічне становище платників податків поліпшується, що сприяє їх економічної діяльності. Отже, за інших рівних обставин розвиток демократії пришвидшує економічне зростання та підвищує добробут громадян суспільства.

Як відомо, соціальний ефект ринкового механізму є далеко не завжди однозначно позитивним. Існують так звані «провали» ринку, тобто обмеження його ефективної дії. З одного боку, зростання суспільного багатства сприяє поліпшенню становища всіх домогосподарств, всіх членів суспільства. З іншого – наявність недосконалої конкуренції, значний вплив кон'юнктурних та інших випадкових чинників призводить до того, що в ринковій конкуренції перемагає не завжди найкращий та найефективніший підприємець. Тому концепція класичного лібералізму, що наголошувала на цінності вільного підприємництва, поступово була замінена доктриною обмеженого впливу держави. Пошук оптимального співвідношення між державою та ринком є процесом визначення балансу інтересів держави і громадян, їх домогосподарств та підприємств на основі так званої змішаної економічної системи. Під впливом соціальних рухів ліберально-демократичні уряди багатьох країн Заходу прийняли соціальні закони, які захищають економічні інтереси домогосподарств: права споживачів на якісну продукцію, заборона дитячої праці, стандарти виробничої безпеки, обмеження максимального

робочого часу, встановлення мінімальної зарплатні, права колективних переговорів для працівників та програми підтримки для бідних. Прийняття таких нормативних документів було б неможливим без наявності дієвої демократичної системи. Деякі демократії пішли набагато далі інших, але у всіх демократичних суспільствах є розуміння, що обов'язком держави є, як мінімум, забезпечення рівних можливостей всім членам суспільства.

Умовою стабільного розвитку суспільства є не тільки правові гарантії приватної власності домогосподарств, а й поважне ставлення до ефективної праці, трудової власності, визнання, з одного боку, хазяїна та підприємця найважливішою фігурою у суспільному поділі праці, з іншого – забезпечення поваги та рівних прав найманого працівника, а з третього – захист прав споживачів ринкових продуктів та послуг.

Інститут демократії дозволяє реалізувати інтереси домогосподарств у різних організаційних формах. Так, у сучасних умовах ринкову систему доповнює система певних соціальних амортизаторів, які запобігають виникненню та зменшують деструктивний вплив соціальних протиріч інтересів домогосподарств з різних соціальних верств, держави та громади. Згладжування конфліктів між багатими та бідними для більш справедливого перерозподілу багатства здійснюється насамперед через інститут оподаткування. Крім того, діють різноманітні програми соціальної підтримки, благодійності, соціального страхування.

Іншим механізмом амортизації конфліктів є система соціального партнерства, яка переводить проблемні питання в площину переговорів та угод. Головними учасниками відносин партнерства є, з одного боку, держава та її інститути, з іншого - асоціації підприємців, з третього - різноманітні інститути, які виражають інтереси домогосподарств (спілки споживачів, профспілки, інші організації найманих працівників). Така тристороння система дозволяє знайти баланс інтересів усіх суб'єктів суспільного розвитку.

Але в умовах переходу до ринкової системи та встановлення демократичних засад суспільного розвитку реалізація економічних прав окремих суб'єктів, насамперед, громадян та їх домогосподарств, не знаходить свого реального втілення. Так, в Україні під час приватизації були грубо порушені права на власність українського народу загалом та право власності окремих громадян, відбувалися численні порушення приватизаційного законодавства, права

на підприємницьку діяльність, наприклад, через недоліки в реєстраційному законодавстві, оподаткуванні тощо. Як зауважила Г. Губерна, в недемократичних суспільствах політико-економічні перетворення здійснюються зверху. Але вони відбуваються за умов відсутності цивільного суспільства, а відповідно, відсутності контролю над владою [165].

У зв'язку з браком коштів нерідко порушуються соціальні права, гарантовані Конституцією України, такі як право на працю, соціальний захист, житло, достатній життєвий рівень, охорону здоров'я, освіту, медичне страхування та медичну допомогу. Дуже складною в Україні є ситуація з порушенням авторського права, інтелектуальної власності, що свідчить про недосконалість законодавчої бази та неефективність механізму впровадження прийнятих інституціональних норм захисту економічних прав домогосподарств.

Демократичні засади забезпечення економічних та соціальних прав громадян та їх домогосподарств реалізуються в формі громадянського суспільства. «Громадянське суспільство – самоорганізована й саморегульована, автономна сфера громадського життя, в який функціонують добровільні громадські об'єднання, виникають суспільно значущі ініціативи, формується соціальний капітал (довіра, норми, мережі і навички соціальної довіри та солідарності) і, в разі потреби, «виставляються» вимоги політичним суб'єктам та структурам державної влади» [453, с.182]. Інституція громадянського суспільства є політичним засобом самовираження індивідів, їх самоорганізації та самостійної реалізації ними власних інтересів. Значну частину проблемних питань з економіки, екології, соціального розвитку тощо громади розв'язують на рівні місцевого самоврядування. В межах цивільних громад формується так званий «соціальний капітал» - ті невід'ємні риси особистості та форми взаємодії, які примножують рівень солідарності, роблять людей здатними до кооперації та спільних дій [168]. Тому саме через розвиток інститутів демократії та громадянського суспільства можлива реалізація інтересів громадян та їх економічних інституцій – домогосподарств [542].

Найбільш наочною організаційною формою реалізації інтересів громадян у демократичному суспільстві є місцево самоуправління, яке забезпечує різноманіття політичних, соціальних і економічних рішень на рівні місцевих громад. Прийнято вважати, що в Європі були сформовані дві основні моделі місцевого самовряду-

вання, які в тому чи іншому поєднанні розповсюдилися по всьому світу: англосаксонська і континентальна.

Англосаксонська модель місцевого самоврядування поширена переважно в країнах з однойменної правовою системою: Великобританії, США, Канаді, Індії, Австралії, Нової Зеландії та ін. Для неї характерними є високий ступінь автономії місцевого самоврядування, виборність, контроль насамперед з боку населення; відсутність на місцях спеціальних державних уповноважених, які контролюють органи місцевого самоврядування; відсутність місцевих адміністрацій (органів державної влади місцевого рівня). Державне регулювання може здійснюватися в непрямій формі, наприклад, з допомогою прийняття модельних законів, які органи місцевого самоврядування можуть вводити на своїй території зі змінами. Державний контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування здійснюється у формі судового контролю. Засібами впливу державної влади можуть бути державні дотації.

Континентальна модель місцевого самоврядування поширена в країнах континентальної Європи (Франція, Італія, Іспанія, Бельгія) і в більшості країн Латинської Америки, Близького Сходу, франкомовної Африки. До неї є характерним поєднання місцевого самоврядування та місцевих адміністрацій (органів державної влади місцевого рівня), виборності і призначуваності; певна ієрархія системи управління, в якій місцеве самоврядування є нижчестоящою ланкою в порівнянні з вищим державним; обмежена автономія місцевого самоврядування; наявність на місцях спеціальних державних уповноважених, контролюючих органи місцевого самоврядування.

У Німеччині, Австрії, Японії, більшості постсоціалістичних країн і у країнах, що розвиваються, діють змішані моделі, що увібрали в себе різні риси англосаксонської і континентальної.

У різних національних економіках по-різному вирішують дилему захисту прав громадян у питанні про обсяг надання і якість суспільних послуг. В одних країнах (наприклад, США, Фінляндія) права громадян розуміються насамперед як їх права на захист від втручання держави в приватне і суспільне життя. Свобода місцевих громад робити вибір, які послуги і в якому обсязі вони хочуть мати, вважається більш важливим, ніж бажання забезпечити всім громадянам однаковий набір соціальних благ. Забезпечення реалізації інтересів громадян і їх домогосподарств визначається рівнем фінан-

сової незалежності місцевої влади. Так, в країнах англо-саксонської моделі перевагу надають фіскальній автономії, побудованій на місцевих податках, які складають 60-70% джерел фінансування місцевих бюджетів.

В інших (Німеччина, Франція) необхідність державного контролю обгрунтовується тим, що чимало функцій, здійснюваних місцевим самоврядуванням, за своєю суттю носять загальнодержавний характер, у зв'язку з чим слід підтримувати хоча б деякі мінімальні стандарти їх реалізації. У цих країнах більше уваги приділяється фінансовому вирівнюванню, причому в доходах місцевих бюджетів значне місце займають державні дотації. Висока частка державних дотацій обмежує ефективність місцевого самоврядування. Як правило, дотації носять цільовий характер, вимагають спільного з державою фінансування, і часто стимулюють органи місцевого самоврядування виділяти кошти на об'єкти, які пізніше можуть виявитися непотрібними або нерентабельними. Рішення про те, в чому є потреба жителів громади: в плавальному басейні або в тенісному корті, приймається виходячи з можливості отримати дотацію, а не тільки з інтересів громадян. Цей механізм знижує загальну ефективність інвестицій, хоча й може забезпечити рівність соціального розвитку окремих територій.

Фіскальна автономія більш сприятлива для економічного розвитку, тому впродовж останніх десятиліть видаткові повноваження в країнах Західної Європи, а разом з ними і дохідні джерела перерозподілялися в бюджетній системі на користь місцевих органів влади. Таким чином, частка субсидії центрального уряду в місцевих бюджетах поступово скорочувалася, поступаючись місцем власним доходним джерелам.

Власні інституціональні механізми захисту інтересів мають домогосподарства не тільки родинного типу. Так, монастирське господарство має як власне правове регулювання, насамперед Устав, церковні звичаї та церковне законодавство [465, p. 1-3], так і регулюється державним законодавством. Значення державних законів у церковному праві має тісний зв'язок з положенням, яке займає Церква в державі, з їх взаємними відносинами. Наприклад, у формуванні права православної східної Церкви важливе значення грає законодавство християнських греко-римських імператорів. З IV-го століття, коли християнська Церква увійшла в мирний союз з державою, греко-римські християнські імператори брали участь у цер-

ковних справах. З одного боку, вони, влаштовуючи державний побут за духом і правилами християнської віри, надавали церковним постановам силу державних законів, з іншого боку, видавали від себе, у згоді з церковною владою, різні закони щодо зовнішнього добробуту і внутрішнього благоустрою Церкви. Церква зверталася до державної влади для захисту, покровительства, допомоги; проте, вона також встановлювала і своїми законами захищала межі втручання світської влади в церковні справи [465].

Економічні умови хазяйнування монастирі забезпечують за рахунок земельної та іншої власності. Сьогодні православні монастирі в Україні та Росії поділяються на штатні та нештатні, перші з них отримують з державної казни допомогу замість відібраних державою у XVIII столітті земельних угідь. Тобто церковно-монастирське домогосподарство використовує державні механізми (оподаткування, правове регулювання, адміністрацію) у власних цілях. Аналогічні інституціональні механізми використовують релігійні установи інших конфесій. Докладний аналіз механізму використання домогосподарствами державного і ринкового механізмів проведений у наступному розділі.

Таким чином, в умовах ринкової системи приватна власність є дієвим механізмом реалізації економічних інтересів індивідів та їх домогосподарств. Домогосподарства захищають власні інтереси за допомогою ринкових інститутів споживчого попиту і пропозиції ресурсів. Але ефективність ринкової системи узгодження інтересів різних економічних суб’єктів має певні об’єктивні обмеження (так звані «провали ринку»). Це призводить до порушень інституціональних прав та інтересів громадян. Розвиток інститутів демократії, становлення громадянського суспільства дозволяє зняти соціальні та економічні протиріччя ринкового суспільства, знайти баланс інтересів усіх економічних суб’єктів.

РОЗДІЛ 5. ІНСТИТУТ ДОМОГОСПОДАРСТВА В РІЗНИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМАХ

5.1. Інститут домогосподарства у ринковій і неринковій моделях національної економіки

Як було показано, домогосподарство посідає особливе місце в інституціональній системі національної економіки. Намагаючись виконати власні функції найефективнішим способом, воно передає їх частину іншим економічним суб'єктам: державі, фірмам, іншим організаціям і установам. Таким чином домогосподарство бере активну участь у формуванні інституціональної організації суспільного устрою.

Кожен з інституціональних суб'єктів (держава, фірми, домогосподарства) мають власні інтереси, пов'язані з виконанням їх функцій (табл. 5.1).

Так, головним завданням держави є забезпечення загальних умов функціонування національної економіки та надання суспільного продукту і послуг, а метою фірм є забезпечення домогосподарств власників ресурсів доходами, домогосподарств споживачів продуктами, зниження витрат виробництва та трансакцій, мінімізація різноманітних ризиків домогосподарств тощо. Кожний з економічних суб'єктів обирає найбільш адекватний інституціональний механізм реалізації власних цільових настанов. Так, ефективне функціонування фірм можливо за умов розвинутої ринкової організації національної економіки, а держава найбільш ефективно працює за умов командної моделі управління національного господарства. Як було показано, домогосподарство використовує названі моделі національної економіки з власною метою, але якщо інститути ринку та держави працюють неефективно («слабкий ринок» іа «слабка держава» за визначенням Г. Пилипенко [476, с.242]), домогосподарства застосовують власні моделі забезпечення реалізації цільової настанови. Намагання окремих домогосподарств максимізувати власний дохід призводить до використання інструментів протекції та корупції, провокує перехід домогосподарства до тіньового сектора.

Таблиця 5.1

Інститут домогосподарства в управлінні національною економікою

	Домогосподарство	Фірма	Держава
1	2	3	4
Цільова настанова функціонування (з погляду домогосподарств)	забезпечення економічних умов відтворення людини, насамперед у власній родині	- максимізація прибутку для домогосподарств власників; - забезпечення кінцевого споживання продуктів і послуг; - надання доходів за фактори виробництва; - зниження трансакційних витрат домогосподарств; - соціальна відповідальність	забезпечення домогосподарств суспільним продуктом (послугами), насамперед загальними умовами функціонування національної економіки
Механізм реалізації цільової настанови	переважно реципроктний* (безоплатне передання ресурсів)	переважно ринковий (еквівалентного обміну)	переважно командний (аллокативно-редистрибутивний*)

Закінчення табл. 5.1

1	2	3	4
Інститути, які використовуються для реалізації мети	- родина; - приватна власність, спадщина; - традиції, мораль; - демократія (парламент); - кланова протекція; - тіньові інститути (ухилення від оподаткування та ін.)	- ринкові (ціна, конкуренція, фінансова система, банки, страхування тощо); - інституціональні організації (спілки підприємців, союзи, партії) - лобіювання;	- правові; - фінансово-економічні (бюджет, податки); - ідеологічні; - виконавча влада; - державні організаційні структури (армія, поліція, міністерства і т.п.)
Модель організації управління національною економікою	сімейно-кланова	ринкова	адміністративна

*категорія, запропонована К. Поланьї. Існують аналогічні категорії: командний механізм, командно-адміністративний, плановий, «роздаток» (О.Бессонова) та ін.

За умов розвинутого («сильного») ринку домогосподарствам вигідно використовувати його механізми й інструменти, але якщо останні не працюють або працюють неефективно, домогосподарства перестають користуватися ними, що виявляється у натуралізації їх діяльності. Такі процеси притаманні, наприклад, ситуації перехідних (трансформаційних) економік, у яких корупційні (тіньові) схеми часто є провідними в економічній діяльності господарюючих суб'єктів [257]. Аналогічно домогосподарства обирають корупційні інструменти за умов неефективної держави, коли остання виконує свої обов'язки перед домогосподарствами неналежним чином [534, с.67].

Варто зауважити, що домогосподарства схиляються до тіньових методів хазяйнування й за протилежних умов, коли ринкові або державні інститути стають «занадто сильними» (з погляду домогосподарства) і використовують механізми управління національною економікою у власних інтересах на шкоду інтересам населення. Таким чином, корупцію у даному контексті можна трактувати як інструмент реалізації інтересів домогосподарств через сімейно-кланову модель управління в ринковій або командній національній економіці.

Історично становлення кланово-родинного механізму управління господарством відбувалося на основі первісної общини. Родова община сформувала міцні родинні зв'язки, територіальна (сусідська) община породила сучасний інститут земляцтва. Так, у Росії до третини представників сучасної політичної еліти становлять особи, походження або трудова діяльність яких пов'язана з Петербургом (Ленінградом) [435]. Формування економічних і політичних еліт в Україні послідовно пов'язувалася з Донецьким, Дніпропетровським та ін. регіонами.

Кланові зв'язки можуть виникати також на релігійній, національній, професійній основі, її підґрунтям можуть стати спільна діяльність (робота, навчання, служба в армії) та інші критерії. Сучасним феноменом є широке введення на рівень вищої влади Росії колишніх і діючих представників органів безпеки і силових правоохоронних структур. Їх питома вага в сучасній політичній еліті знаходиться на безпрецедентно високому рівні, перевищуючи чверть усього істеблішменту - 27% [435].

Сімейно-кланову модель національного устрою сьогодні не можна назвати розповсюдженою у сучасному західному світі, оскі-

льки суспільство виробило більш ефективні моделі управління національним господарством, але протягом історії людства дана система була досить відомою, наприклад, спадкова монархія. Прикладом сімейно-кланової моделі можна назвати Сицилію та інші області південної Італії наприкінці XIX – початку XX ст. («мафіозі»), а також Португалію та південну Францію в першій половині XX ст., деякі країни Південної Америки. Саме з такої моделі через використання окремими кланами (родинами) інституту держави виросли сучасні механізми управління національною економікою. Сьогодні сімейно-кланова система управління національною економікою фактично є провідною у більшості східних країн Азії, Африки, Південної Америки [31], а також добре відома в Італії, Греції, Франції, США та інших «демократичних» країнах, в яких значна економічна влада сконцентрована в руках декількох заможних правлячих родин.

На основі сімейно-кланового механізму управління формуються соціальні еліти, насамперед за рівнем доходу родин. У 2012 році у світі на фоні значного зростання кількості людей, що живуть в умовах крайньої бідності, налічувалося 1200 мільярдерів, сумарне багатство яких становило 5,4 трильйона доларів США. Всесвітньо відомою є фінансова група США родини Рокфеллерів, яка склалася наприкінці XIX ст. Її промислове ядро становить нафтова компанія «Стандард Ойл компані» (з 1973 р. «Ексон»), а сферою впливу постає промисловість (електротехніка, машинобудування, кредитно-фінансові інститути, страхування життя). Родинний клан Фордів контролював автомобілебудування США з початку XX ст. У західній Європі з XVIII ст. відомий фінансовий клан Ротшильдів (гірничодобувна промисловість, машинобудування, фінанси). Сьогодні серед найбагатших у США є родини Сліма, Гейтса, Баффета, Елісона, Коха. У 2012 р. в США було зареєстровано 442 родин мільярдерів, у Китаї 69, у Росії 62. За даними Світового банку, 8% всіх, хто одержує доходи, отримують 50% сукупного доходу планети [129]. Сьогодні світові багатства більш концентровані в руках еліти, ніж це траплялося в будь-який момент сучасної історії.

В Україні також не відстають у формуванні кланово-сімейного капіталу. В ТОП-50 входять родини Ахметова (31 100 млн дол. США), Пінчука (8790 млн дол. США), Коломойського (6550 млн дол. США), Боголюбова, Жеваго та ін. У 200 компаніях, які контролюються 30 найбагатшими родинами України, працює 1,1 млн

чол. (тобто майже 5% всієї робочої сили країни) [684, с. 55]. Заможні родини не тільки впливають на економічну ситуацію в країні, але й активно займаються політичною діяльністю, використовуючи державні механізми для захисту власних інтересів: серед депутатів найзаможніші К. Жеваго (1,8 млн дол. США), П. Порошенко (1 млрд дол. США), С. Тигіпко (989 млн дол. США), Б. Колеснік (430 млн дол. США) [529]. Через диференціацію родин країни за рівнем доходів формуються так звані еліти (економічна, політична, наукова, спортивна та ін.)

Формування соціальних механізмів становлення і зміни еліт досліджено соціологічними теоріями еліт, починаючи з Г. Моска і В. Парето. Моска поставив під сумнів поняття демократії, оскільки управління суспільними справами завжди знаходиться в руках меншості [413]. За його висновками всі правлячі еліти (від східної деспотії до партійної номенклатури «реального соціалізму») прагнуть стати спадковими якщо не за законом, то фактично. Парето на основі статистичних методів зробив аналіз формування правлячих еліт і зробив висновок, що багаті утворюють вершину соціальної піраміди, а бідні - її основу. Концепції еліт Моски, Парето і Міхельса [409] дали поштовх широким теоретичним, а згодом (переважно після другої світової війни) і емпіричним дослідженням груп, які керували державою чи претендували на це. Враховуючи реальну дороговизну політичних виборів, існує певний фінансовий фільтр елітарістського відбору. Родові клани Буша, Клінтона, Адамса, Кеннеді, Рузвельта мають неабиякий політичний вплив у США з використанням інститутів демократії, але насамперед за рахунок фінансових можливостей своїх сімей. Іншим фільтром відбору еліти є релігійні інститути, на регуляційну значущість яких вказував М. Вебер. Третім інститутом фільтрації еліт є освіта, можливість отримання якої також залежить від рівня доходів родини.

Кланові зв’язки можуть мати різні форми прояву:

- протекція в кар’єрі;
- особливий доступ до обмежених ресурсів або продуктів (відомий з радянських часів інститут «блату»);
- диференційований підхід до якості надання послуг (освіти, охорони здоров’я, захисту прав тощо);
- використання «управлінської команди» владою (губернаторами, президентами тощо) та менеджментом фірм.

Сучасний сімейно-клановий механізм координації господарської діяльності не можна визначати як самостійний і ставити поряд з такими моделями управління національною економікою, як ринок чи держава, але його існування як складової кожного з них визнають і політологи, і соціологи, і економісти різних країн. Він є одним з механізмів забезпечення інтересів окремих домогосподарств. Наприклад, домогосподарства використовують інститути приватної власності та спадщини як ринкові інструменти та інститут демократії як інструмент впливу на державу. Сімейно-клановий механізм діє як в ринковій [326], так і в командній системі [534].

В мононаціональному суспільстві неможлива диференціація за національною ознакою, в країні з єдиною релігійною конфесією – виникнення кланів за релігійними критеріями. Тому умовою виникнення сімейно-кланової системи управління є кластеризація населення за ознакою належності до певних кланів, а логічним результатом її дії є поглиблення соціально-економічної диференціації населення.

Приклади кланової диференціації населення розповсюджені до сьогодні. Відродження традиційних інститутів у Центральній Азії після розпаду СРСР одним з перших торкнулося сфери політичного управління. У радянський період у корінних етносів регіону збереглися традиційні соціальні структури. При цьому якщо у казахів, киргизів і туркменів існував родоплемінний розподіл, то у таджиків і узбеків - територіально-общинний тип соціальної організації [492]. Казахи, наприклад, поділялися на Старший, Середній і Молодший жузи, які складалися з племен і родів. У туркменів зберігся поділ на дев'ять племен, а у киргизів - традиційне для військової організації кочівників об'єднання племен у складі правого, лівого крила і центру. В осілих етносів важливу роль відігравала громада, що мала сусідський, а у таджиків, нерідко, і кровноспоріднений характер [97].

За радянських часів центральна влада прагнула підтримувати у представницьких органах влади союзних республік певний клановий баланс. У Казахстані, наприклад, склалася негласна традиція, згідно з якою пост першого секретаря республіканської Компартії обіймав представник Старшого, голови Ради міністрів - Середнього, а голови президії Верховної ради - Молодшого жуза [18]. У Таджицькій РСР існувала практика постійних запитів до президії

Академії наук щодо місця народження кандидатів і докторів наук, а також їх батьків [418].

Після розпаду СРСР клановий баланс в органах влади був порушений, а до кінця 1990-х рр. у більшості республік Центральної Азії домінуючу позицію посідав один з кланів. У Казахстані, за даними на 2000 р., Старшим жузом контролювалися 23, Середнім - 13, а Молодшим - 6 вищих державних постів. Вихідцями з Старшого жуза були президент, прем'єр-міністр, голова президентської адміністрації, голова нижньої палати парламенту (Мажилісу), комітету національної безпеки, митного комітету, центральної виборчої комісії, міністр оборони, закордонних справ та ін. [18]. У результаті рівень представленості Середнього жуза в органах влади помітно скоротився, а Молодший жуз був витіснений на політичну периферію.

У рамках самого Старшого жуза домінувало найближче оточення («сім'я») Н.А. Назарбаєва, до складу якого входили його дочка Даріга, що контролювала через медіа-холдинг «Хабар» («Новини») до 90% інформаційного простору країни, її чоловік, зять президента Рахат Алієв, який очолював у цей період Комітет національної безпеки, племінник Кайрат Сатибалди і другий зять Тимур Кулейбаєв, керували, відповідно, корпораціями "КазахОйл" і "КазахТрансойл" [122]. За даними журналу «Експерт» на 2006 р., у рамках правлячого клану були консолідовані всі економічні активи, крім нафтової галузі. Схвалення «сім'ї» вимагали всі реалізовані в республіці великі бізнес-проекти [549].

У Киргизії прихід до влади в 1990 р. представника впливового північного племені сарибагиш А. Акаєва означав завершення періоду правління південних кланів, раніше представлених колишнім керівником республіки А. Масалієва. На виборах були зафіксовані випадки жорстокої боротьби між племенами [184; 374]. Події «тюльпанової революції» у березні 2005 р. завершилися поваленням А. Акаєва і привели до влади представника впливового джалал-абадського клану К. Бакієва, який у липні 2005 р. здобув перемогу на президентських виборах [327].

В Узбекистані найбільш впливовими є ферганський, джизакський, ташкентський і самаркандський клани, останній з яких представляє президент І. Карімов [619].

У Туркменістані, де проживає 9 (за іншими даними - 14) племен і більше 5000 родових груп, головною опорою режиму С. Ния-

зова виступало найбільш впливове племінне об'єднання - текінці. Найчисельнішими в Туркменістані є племена текінців і іомудів, загальна чисельність яких становить більше 50% населення, а територія проживання - більше 60% площі республіки [607, с.40]. З приходом до влади С. Ніязова текінці зайняли більшість керівних постів у державному апараті, швидко відтіснивши представників інших туркменських племен [273]. Домінування текінців збереглося і після смерті С. Ніязова в грудні 2006 р. Їх представником, зокрема, є новий президент Туркменістану Г. Бердимухаммедов. За підрахунками Інтернет - видання «Хроніка Туркменістану», в даний час текінці контролюють 3/4 вищих державних постів [677].

Таким чином, кланово-сімейний механізм формування правлячих еліт є досить дієвим, що забезпечує окремим родинам стабільний ефективний доступ до важливих національних ресурсів через державні та ринкові інститути.

Наше бачення місця домогосподарства в сучасній інституціональній системі є логічним продовженням існуючих моделей національної економіки. В сучасній соціально-економічній літературі розроблено декілька моделей управління національним господарством, побудованих на співвідношенні держави і ринку. Так, російська дослідниця О. Бессонова запропонувала теорію роздаткової економіки [71], С. Кірдіна розробила теорію інституціональних матриць «Х» та «Y» типів [292; 293]. Відповідно до її концепції, різноманітні інституціональні комплекси, які регулюють життя давніх і сучасних суспільств, в основі мають одну з двох інституціональних матриць. Одна з них (Х-матриця), «східна», оскільки є характерною для більшості східних держав, інша – (Y-матриця), «західна», оскільки притаманна країнам західного світу. Кожній матриці відповідають певні групи провідних інститутів. Для Х-матриці Кірдіної, яка притаманна Росії і більшості країн Латинської Америки, характерні наступні базові інститути:

- в економіці – інститути редистрибуції, сутність яких полягає у забезпеченні опосередкованого центром руху цінностей і послуг, прав по їх виробництву і використанню;

- у політичній сфері – інститути унітарного (централізованого) політичного устрою;

- в ідеологічній сфері – інститути комунітарної ідеології, яка передбачає домінування колективних цінностей над індивідуальними.

Y-матриця, яка відповідає устрою більшості країн Західної Європи і США, включає наступні базові інститути:

- в економічній сфері – ринкові інститути;
- у політичній сфері – інститути федеративно-субсидіарного устрою;
- в ідеологічній сфері – інститути субсидіарної ідеології, в яких закріплюється домінування індивідуальних цінностей, примат особистості, її прав і свобод.

На наш погляд, сімейно-клановий механізм впливу на суспільний розвиток притаманний обом матрицям, але в X- матриці правлячі клани більш орієнтовані на використання інституту держави, а в Y-матриці – ринкових інститутів.

Концепція Кірдіної отримала подальший розвиток у теорії ресурсної економіки С. Кордонського [324]. За Кордонським, існує дві аналітичні моделі національного господарства – ринкова і ресурсна економіки. Соціальною основою ринку є класи, а соціальна структура ресурсної економіки будується як ієрархія станів [52, с. 112]. За визначенням Кордонського, «ринок і класи, що він породжує, чахне в тіні ресурсної економіки, соціальною організацією якої є становий устрій світу». Ринкова конкуренція сприяє створенню ресурсів, які розподіляються та присвоюються домогосподарствами. Це (за Кордонським) призводить до виникнення класів, що розрізняються насамперед споживанням. Ресурсна економіка, побудована на кастовому, становому принципі розподілу, передбачала лімітоване споживання відповідно до місця служіння, а не якості і кількості праці. Тому домогосподарства за таких умов намагалися задовольнити зростаючі потреби за рахунок тіньових каналів доступу до суспільних (насамперед державних) ресурсів. Кордонський навіть вводить поняття «адміністративної валюти» [324, с.61] ресурсного суспільства як дозованого права впливати на відчуження і розподіл суспільних ресурсів, забезпечуючи доступ окремих домогосподарств до різних благ. Реальна влада у радянському суспільстві як яскравому прикладі ресурсної економіки вимірювалася не тільки виробничими функціями, а й можливостями впливати на траєкторію ресурсних потоків. На наш погляд, обидві моделі управління національною економікою не суперечать сімейно-клановому механізму доступу окремих домогосподарств до суспільних ресурсів.

Хоча Кордонський розглядає ресурсну модель національного господарства на прикладі радянської економіки, на наш погляд, вона може бути трансформованою моделлю східної деспотії, що історично виникла більше 5 тис. років тому в долинах Нілу, Єфрату, Тигру, Гангу, Інду, Янцзи та ін. Саме там вперше були створені умови виникнення державності: за рахунок підвищення в десятки разів урожайності з'явилася матеріальна можливість утримувати непродуктивний, але необхідний для успішного розвитку суспільства апарат управління. Сформувалася родоплемінна знать і таке соціальне явище, як «влада-власність», суть якого полягає в праві розпоряджатися суспільною власністю завдяки перебування на певній посаді. Державний апарат виник з апарату управління родоплемінними об'єднаннями, державна влада базувалася на владі заможних родинних кланів. На відміну від Заходу, на Сході узурпувалися не засоби виробництва, а управління ними. Закріплення родинної влади відбувалося й на рівні простих родин. Так, у Китаї рабство носило домашній, сімейний характер. Але на відміну від європейського, античного рабства, побудованого на принципах приватної власності, в більшості східних країн раби були власністю держави в особі верховного правителя (фараона) та його родини, а розпоряджалися ними від його імені державні або храмові службовці.

Особливість ранніх держав Африки, що відрізняє їх від держав «східної деспотії», полягала в тому, що верховна влада була не спадковою, а виборно-спадковою, система управління будувалася на герантократичному принципі для нижніх рівнів, на аристократичному (мерітократичному) - для більш високих рівнів влади. Крім того, правителі ранніх держав Африки були пов'язані певною системою обмежень: у пересуванні, в контактах з населенням, що випливало з уявлень про їх сакральність; в прийнятті найважливіших рішень, оскільки існував відомий механізм противаги їх владі інститутом племінних рад із представників родової знаті. Фактично державна влада була владою окремих родин, каст, кланів, тобто формувалася як родинно-кланова.

Інституціональне закріплення прав окремих родин на державну владу в стародавніх державах відбувалося на основі ідеологічних, насамперед релігійних механізмів сакралізації влади («влада від Бога», правитель є посередником між Богом і людьми).

Специфікою розвитку сучасного сімейно-кастового механізму розподілу національного продукту є його протизаконний (тіньовий)

характер, оскільки за своєю суттю він протистоїть правовим (інституціонально узаконеним) механізмам ринкового або державного розподілу. Кордонський аналізує виникнення тіньового сектора радянської економіки з позицій станово-кастової стратифікації домогосподарств. Він виділяє тіньову діяльність окремих індивідів (несуни, спекулянти, фарцовщики) і ринкову організовану діяльність цеховиків (нелегальних артілей з виробництва дефіцитних товарів), цільове функціонування яких було спрямовано на максимізацію споживання їх родин. Фактично він визнає станово-кланову структуру соціального устрою радянського суспільства. Ринкова діяльність у несоціалістичному тіньовому секторі відбувалася з використанням радянської системи владних відносин, на основі принципів ресурсної організації, а попит на продукцію був наслідком товарного дефіциту планової економіки. Але адміністративний доступ до ресурсів не гарантував довічного закріплення статусу і накопичення багатства в родині, оскільки не існувало інститутів спадщини і приватної власності. Наростання протиріччя між поточним (обмеженим в часі) становим розподілом і родинним споживанням (яке передбачає міжпоколінні трансферти) визначило перехід до системи, адекватної ринковим принципам з відповідними інститутами захисту інтересів «забезпечених» домогосподарств.

І. Розмаїнський визначає сімейно-кланову модель як економічну систему, в який виробничий процес базується на застосуванні довготривалих активів, виробнича діяльність орієнтована на сімейно-кланові відносини або на самозабезпечення, більшість економічних рішень приймається децентралізовано [534, с.61].

Дослідження, проведені де Сото на прикладі Перу, показують, що домогосподарства обирають нелегальні форми організації економічної діяльності, спираючись на порівняння трансакційних витрат у легальному середовищі («ціна підпорядкування закону») і витрат у тіньовому секторі («ціна нелегальності») [569]. До витрат легальної діяльності він відніс як одноразові («витрати доступу»), пов’язані з отриманням права займатися певним видом нелегальної діяльності, так і постійні (податки, соціальні платежі, витрати бюрократичної регламентації виробничих стандартів, втрати від неефективного судочинства та стягнення боргів). Структура трансакційних витрат у нелегальному секторі є також досить складною. Вони містять «ціну ухилення від закону» (ризик покарання знижується через хабарі як особливу форму страхування діяльності), від-

носно слабку захищеність прав власності, «ціну неможливості використовувати контрактну систему» (небезпека порушень ділових зобов'язань, недостатня ефективність позаконтрактного права), неможливість брати участь у капіталомістких виробництвах. Зниження витрат діяльності домогосподарств в нелегальній економіці відбувається за рахунок механізму кланового управління, альтернативному державному.

Слід зауважити, що взагалі економічна діяльність домогосподарства значною мірою не враховується офіціальною економікою і відноситься до так званої неспостереженої її частини. Це насамперед діяльність домогосподарств для власного споживання, яка залишається поза увагою офіційного обліку. Така неформальна діяльність не може відноситися до тіньової чи незаконної.

Оскільки сімейно-кланова система управління провокує виникнення тіньового сектора і корупції, суспільство через державні та ринкові інститути намагається протидіяти його поширенню. Так, корупцію в доступі до послуг вищої освіти намагаються здолати через незалежне зовнішнє тестування як критерій зарахування до закладів освіти; використовується потенціал засобів масової інформації для суспільного обговорення рішень влади, розробляється антикорупційне законодавство, наголошується на незалежній експертній оцінці та тендерному механізмі розподілу ресурсів тощо.

Проте сімейно-кланові механізми влади, як доводить практика, є досить стійкими, що обумовлено їх певними перевагами. Зокрема, вони передбачають взаємну залежність і гарантовану підтримку між учасниками відносин, так само, як це відбувається у родині. Єдине походження, культурні основи, спільні норми і традиції дозволяють використовувати неформальні інститути в урегулюванні конфліктів та знаходити компромісні рішення. В такій системі є висока ступінь передбачуваності поступків, стабільність, що в кінцевому результаті знижує інституціональні витрати кланової влади. Певним чином це підтверджує висновок Ю. Латова про те, що організована злочинність менш шкідлива, ніж неорганізована [675, с.327-329].

Позитивним чинником існування кланового механізму координації дій економічних суб'єктів є його здатність приймати на себе окремі функції інститутів ринку і держави із забезпечення умов економічної діяльності. Так, за умов «слабкої» держави саме сімейні клани можуть гарантувати виконання контрактів, хоча примус

злочинних кланів був більш жорстким, ніж тиск держави. З іншого боку, високий рівень ризиків за умов «слабкого» ринку (порушення грошового обігу, невиконання контрактів, економічна криза, банкрутство, безробіття) також орієнтували домогосподарства на підвищення стабільності оточення шляхом контактів насамперед з родичами або членами одного клану.

Теоретичні дослідження на пострадянському просторі показали, що кланова система узгодження інтересів економічних суб'єктів має обмеження і негативні наслідки для розвитку національної економіки [534; 675]. Так, в умовах корумпованості та непрозорості економічного середовища суб'єкти сімейно-кланових відносин відмовляються від довгострокових інвестицій у людський і фізичний капітал, що стримує технічний прогрес і генерування інновацій. Кланова закритість прийняття економічних рішень звужує можливості оптимального розміщення ресурсів і тим знижує суспільну ефективність їх використання у порівнянні з конкурентним ринком. На наш погляд, розповсюдження кланових обмежень аналогічно монопольному обмеженню ринку сприяє перерозподілу національних ресурсів і доходів на користь окремих домогосподарств і їх груп.

Використання ринкового і державного механізмів для реалізації власних інтересів здійснювали не тільки родинні, а й інші домогосподарства. Серед них помітне місце посідають релігійні домогосподарства різних конфесій. Так само, як і родинні домогосподарства, релігійні господарства можна розглядати як інститут, як організацію та як економічний суб'єкт. Релігійні домогосподарства мають специфічну цільову настанову функціонування, але як і родинні, вони призвані забезпечити ефективні умови життя своїх членів.

Певним чином такі домогосподарства також організовані у своєрідні клани за ознакою конфесії, в них розроблені власні внутрішні правила (формальні та неформальні) і діє механізм забезпечення їх виконання. Протягом усієї історії існування відбувається боротьба між церковними кланами за сфери економічного і політичного впливу. Вони вступають в економічні та інші суспільні відносини з державою і ринковими інститутами і використовують їх у боротьбі за ресурси.

В історії людства відомий такий інститут, як храмова власність, що допомагає забезпечувати умови монастирсько-церковного хазяйнування. Церковне право чітко визначає інституціональні ме-

жі його використання, погоджує його з цивільним [465]. Прийняті Церквою законоположення державної влади (за грец. Νομοι) ставали, разом з церковними канонами, джерелом церковного права. По'єднання тих й інших отримало назву Номоканона. Найважливішими пам'ятками християнського законодавства про церкву служать: кодекс імператора Феодосія II (438 р.), в якому зібрана велика частина постанов попередніх імператорів із церковних справ; закони імператора Юстиніана Великого, який брав у церковних справах особливо активну участь. У його кодексі (568 р.), у перших 13-ти титулах 1-ї книги, вміщені законоположення імператорів (після Феодосія 2-го), пов'язані з Церквою. Багато його новел (до 28) також стосуються виключно церковних справ; великий кодекс, відомий під назвою базилік; у ньому перші 4 книги містять закони про Церкву; керівництво до законів (πρόχειροντωννομον) імператора Василя Македонянина (вид. 870); у ньому до 13-ти титулів (з 40) стосуються церковних справ; Еклоги імператорів Льва та Костянтина [621]. Сучасні релігійні господарства (а сьогодні в Україні діє понад 27 тисяч релігійних організацій, які представляють більш ніж сотню конфесій), також хазяйнують у правовому полі державного регулювання, використовуючи державу як умову ефективної діяльності.

Цивільні закони надають церковному господарству деякі пільги і переваги порівняно з домогосподарством приватних осіб. Землі і земельні угіддя, які належать монастирям, архієрейським будинкам і церквам, а також рибна ловля (озера), дані ним урядом, не підлягали місцевим (земським) зборам. Майно, що надходить безоплатно у власність церков, монастирів і церковних парафій, звільнялося від оплати мита. Церковні землі становили недоторканну церковну власність, не підлягали відчуженню та були захищені від будь-яких сторонніх домагань. Причет, що користується землею, є безпосереднім опікуном недоторканності і сам по собі не має права поступатися, закріплювати або закладати її кому-небудь, або міняти її на іншу; ніякі акти про це від імені причт не мають сили (Св. Зак. IX, ст. 401 і д.) [465, розділ V].

Монастирське господарство використовує державні інститути не тільки в правовому, а й у суто економічному сенсі. Так, майно православної церкви частково формувалося за рахунок держави. До таких коштів можна віднести [647]:

1) грошові вклади на (а) казенне утримання і платня архієреям, церковно-урядовим установам і службовцям в них, кафедральним соборам та їх причету; (б) оклади архієрейським будинкам і штатним монастирям, призначені замість відібраних у них в казну земельних володінь і звільнення від обов'язкової служби архієрейських і монастирських селян; (в) платню сільському парафіяльному духовенству, що перебуває у штаті, пенсії служителів єпархіального відомства, а також утримання церков при казенних установах, платню та пенсії їх служителям; (г) допомоги на загальноцерковні потреби, на особливі церковні потреби в деяких місцевостях, - напр., на поліпшення змісту духовно-навчальних закладів, на будівельні витрати по духовному відомству, на церковно-парафіяльні школи та ін. Суми, які залишилися вільними з тих, що відпускалися на утримання соборів, монастирів, архієрейських будинків, шкіл та парафіяльного духовенства знаходилися також у розпорядженні духовного відомства.

Забезпечення єпархіального парафіяльного православного духовенства постійною платою передбачалося урядом ще з XVIII століття, хоча здійснювалося воно для дуже небагатьох церков (притому в дуже мізерних розмірах), з особливою рішучістю стало вводитися за царювання Миколи I. Він наказав відпускати з казначейства грошові суми на платню парафіяльному сільському духовенству, починаючи з більш бідних єпархій, з тим, щоб ця сума щорічно поступово збільшувалася. У 1842 р. були розроблені та затверджені штати постійного утримання причетів, причому останні були розділені на 7 класів, за кількістю душ у парафії. Розмір платні був неоднаковий для різних губерній і для причетів різного класу. Таке поступове збільшення грошей, що відпускалися з казни, яке припинилося з 1861 р., було наказано відновити в 1892 р. і продовжувати надалі щорічно до тих пір, поки не буде призначено утримання від державної казни всім причетам в Імперії.

Положення про державні пенсії для духовних службовців було введено в дію з 1866 р. Про їх виплату було встановлено особливі (тимчасові) правила. Розмір платні, встановлений пізнішим законом, наступний: священику від 100 до 600 руб., диякону 80 - 300 р., псаломщику 40 - 200 р. Пенсії з Державного Казначейства призначені за 35-річну службу: 300 руб. на рік священикам, 200 руб. дияконам, псаломщикам - 100 р. Статут про пенсії священнослужителям і псаломщикам був затверджений 3 червня 1902 р. Відповідно

до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» «усім громадянам, які працюють у релігійних організаціях, їх підприємствах і закладах, державна пенсія призначається і виплачується на загальних підставах відповідно до законодавства» [219, с. 28]

2) Наділення землею та користування угіддями і лісами. Розпорядження уряду про це було прийнято в 1764 р. щодо монастирів і архієрейських будинків, а потім (в 1766 р.) і відносно сільських парафіяльних церков. У визначену тоді пропорцію земельних роздач церквам велено було зараховувати і ту кількість землі, яку до того часу було закріплено за церквами за так званими писарськими книгами («Писцові книги землі»). За діючими законами, монастирі наділялися землею з казенної власності в кількості 100 - 150 десятин (і більше, де дозволяли місцеві обставини); архієрейські будинки - в кількості 60 десятин; при цьому ті й інші отримували кращі угіддя з казенних оброчних статей (млини, рибна ловля). Для продовольчих потреб господарств сільських парафіяльних церков кожний причет обов'язково наділялася землею, яка відводилася або з казенних земель або від селянських за розпорядженням уряду. Наділ мав бути в розмірі 33 - 39 десятин, з урахуванням кількості земель, що перебували у користуванні у прихожан.

Церковно-монастирське господарство використовувало у власних цілях не тільки інститути держави, а й ринкові. Так, церковні землі могли бути оброблювані тими особами, яким вони надані в розпорядження, засобами їх власного господарства, або віддані в найм, з обмеженнями щодо терміну оренди. Ці обмеження полягали у тому, що землі, перетворені, з належного дозволу духовного начальства, в оброчну статтю, могли бути віддані в оренду з торгів, з дозволу духовного начальства і за оформленням угоди з наймачем, не більше як на 12 років; інші ж землі, польові та сінокісні, дозволялося віддавати в найм (членам парафії або всім спільно, або кожному окремо, з відома інших членів. Садибні землі не повинні були віддаватися під будівлі стороннім особам) тільки на річний термін, за письмовою угодою. Землі, які належать міським церквам, також могли мати поборові статті доходу.

Крім наділу землею і угіддями, монастирям і архієрейським будинкам (там, де була можливість) відводилися казенні лісові ділянки, з тим, щоб ці установи, користуючись лісовими матеріалами для своїх потреб, охороняли дані їм ліси від винищення й дбали про лісонасадження в них. Дозволено було також відпускати з казенних

лісових угідь за зменшену плату або безкоштовно будівельний ліс на необхідні церковні споруди.

Українське законодавство також підтримує пільгові умови господарювання релігійних організацій. Згідно із Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» «Культові будівлі і майно, які становлять державну власність, передаються організаціями, на балансі яких вони знаходяться, *у безоплатне* (курсів мій. О.З.) користування або повертаються у власність релігійних організацій *безоплатно* за рішеннями обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Республіці Крим - Уряду Республіки Крим. ... Релігійні організації мають *переважне право* на передачу їм культових будівель із земельною ділянкою, необхідною для обслуговування цих будівель», «Фінансові та майнові пожертвування, як і інші доходи релігійних організацій, *не оподатковуються*», «На майно культового призначення, що належить релігійним організаціям, *не може бути звернено стягнення* за претензіями кредиторів» [219, с. 17, 18].

Церковне господарювання у ринковій сфері здійснюється також у сфері виробництва, насамперед, виробництво і продаж воскових свічок, що становить одне з головних джерел церковного доходу. У стародавній Русі виробництво свічок і торгівля ними не були обмежені будь-якими законами і надавалися всім. Церква не мала від них доходу, вживаючи при богослужінні свічки, принесені в неї парафіянами. Імператор Петро I (Ук. 1731 П. С. З. № 3746) заборонив вільний продаж церковних свічок і наказав звернути його на користь церков з тим, щоб прибуток від продажу йшов на утримання богаділень при церквах. Але цей наказ не був опублікований і тому не вводився в дію. На початку XIX століття на доповіді колишньої Комісії духовних училищ (від 28 серп. 1808) було прийнято положення, згідно з яким тільки церквам надавалося право здійснювати роздрібний продаж церковних свічок (пол. Зб. Зак. Т. 30, № № 23122 і 23254). Такий захід відкривав багате джерело коштів на утримання духовно-навчальних закладів, так як весь прибуток від продажу свічок мав надходити до Комісії. Порядок справляння центральним духовним управлінням прибутків з доходів церков був згодом змінений, але постанова про продаж церковних свічок залишається в силі.

Доходи церкви з продажу свічок були інституціонально захищеними. За діючими законами (вони мають на увазі не тільки охо-

рону церковних грошових інтересів, але й боротьбу з фальсифікацією церковних свічок) церковні свічки повинні бути виготовлені з чистого бджолиного воску, їх розмір і форма (довжина у 6 разів більша ширини); роздрібна торгівля ними не дозволена нікому, крім церков. Щоб відрізнити церковні свічки від виготовлених для домашнього вжитку, не з чистого бджолиного воску, для перших встановлені особливий зовнішній вигляд і колір ґнота (білий з червоною ниткою) [464, розділ V].

Відповідно до сучасного українського законодавства, «релігійні організації у порядку, визначеному чинним законодавством, мають право для виконання своїх статутних завдань засновувати видавничі, поліграфічні, виробничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та інші підприємства, а також добродійні заклади (притулки, інтернати, лікарні тощо), які мають право юридичної особи. [219, с. 19]

Як і інші домогосподарства, монастирі можуть збільшувати власні доходи вкладами капіталів у кредитні установи (державні та комерційні) або купувати на ім'я церкви або монастиря цінні папери. Віддавати церковні гроші під заставу заборонено, але допускаються їх позики з однієї церкви на потреби іншої. Монастирі можуть будувати або купувати нерухоме майно з метою отримання постійного доходу, яке здають в оренду або можуть заставити. Синодальні типографії Києво-Печерської та Почаївської Лаври друкують духовну літературу, продаж якої також приносить дохід на користь цих обителей [464, розділ V].

Слід зазначити, що сучасне цивільне законодавство, насамперед Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», розглядає церковні установи як юридичні особи, що закріплює за ними статус ринкового суб'єкта [219, ст. 13.]. Власниками церковного майна можуть бути релігійні громади, монастирі (крім приписаних до інших), місіонерські товариства, духовні навчальні заклади, а також самостійні церкви.

У процесі становлення ринкових відносин церковне господарство посідає особливе місце. Як і у випадку приватного (родинного) домогосподарства, діяльність храмового господарства у сфері обміну почалася разом із формуванням ринку. Культові організації стали першими місцями зберігання товарних грошей. За храмами закріпилося також регулярне виконання функції їх обліку й розрахунку. Як підкреслюють автори підручника під ред. О. Лаврушина

[180, с. 283], в Давньому Єгипті до XV ст. до н.е. не було навіть слова, що означає поняття «торговець». Гроші, які надходили в якості державних податків і протягом багатьох століть відкладалися в царських скарбницях, фактично вилучалися з обігу. Для торгівлі не вистачало дорогоцінних металів у злитках, що вело до збереження натурального господарства, змушувало вдаватися до прямого обміну товарами, до використання товарних грошей. Храми, виконуючи основні грошові операції (зберігання, касові, облікові, розрахункові, обмінні), в умовах постійного браку коштів (при пануванні натурального господарства) були єдиними, хто міг задовольняти громадські та приватні потреби в отриманні металевих грошей (у вигляді злитків срібла і золота), при високій якості їх пропозиції. Давні держави були вкрай зацікавлені в безпеці і вмілому використанні коштів. Саме в межах храмового господарства почали формуватися операції по платному зберіганню коштів і майна, позики, оподаткування, операції з нерухомістю, лихварства. Аналогічні традиції довіри грошових операцій храмам були розповсюджені не тільки на Давньому Сході, а й у Давній Греції (Дельфійський, Делоський, Самоський, Ефеський храми), Давньому Римі, Середньовічній Європі (монастирі ордену тамплієрів). Згодом храмові господарства, як і родинні домогосподарства, намагаючись оптимізувати свою фінансову діяльність, делегували частину власних ринкових функцій спеціалізованим інститутам – банкам, страховим, кредитним та іншим фінансовим організаціям і установам.

Таким чином, забезпечуючи економічні умови ефективного хазяйнування, домогосподарства (в тому числі несімейного типу) через механізми сімейно-кланового управління ефективно використовували як ринкові, так і державні інститути для реалізації своїх економічних цілей. Сімейно-клановий механізм має як позитивний (підвищення стабільності економічного середовища, захист «своїх» від «чужих», перерозподіл ресурсів на свою користь, ухилення від зайвого (з точки зору домогосподарства) оподаткування нелегальних доходів), так і негативний (обмеження конкурентності, скорочення інвестицій, тінізація економіки, нерівність можливостей для всіх, орієнтація на самозабезпечення) вплив на становище окремих домогосподарств.

5.2. Домогосподарство в мінливому інституціональному середовищі

Протягом багатьох років економістами недооцінювалася проблема діяльності домогосподарства як суб'єкта економіки і як сформованого інституту, а також його роль у змінах, що відбуваються в суспільстві. З різних причин домогосподарство є одним з найменш вивчених економічних агентів. Проте сьогодні його взаємодія з іншими суб’єктами досліджується досить ретельно як економістами[73; 82; 86; 135; 317; 559], так і соціологами [43, 70], але мало досліджень присвячено специфіці його функціонування за умов несталого інституціонального оточення. Слід зауважити, що останніми роками в Росії проведиться системне та глибоке дослідження проблеми трансформації інституціональних суб’єктів [606].

На результати функціонування всіх економічних суб'єктів, у тому числі домогосподарств, значний вплив має інституціональне середовище: загальні зовнішні умови існування, які детермінують прийняття суб'єктами всіх рішень, можливості використання наявних ресурсів, встановлення економічних зв'язків і споживання результатів господарської діяльності. В умовах системних перетворень форми реалізації інституціональних обмежень докорінно змінюються, що надає діяльності економічних суб'єктів мікрорівня нових рис. У сучасному мінливому інституціональному середовищі домогосподарство знаходиться під впливом суспільства, держави та фірм, є головним об’єктом їх соціальної політики. Дієвість економічного інструментарію такого впливу значною мірою залежить від урахування особливостей перехідних станів домогосподарств.

У той же час зміна соціально-економічної ситуації зумовлює трансформацію моделей поведінки домогосподарств, що по-новому визначає їх природу і функції як економічного суб'єкта. У сучасній літературі вже безперечним є факт, що домогосподарства як економічні суб'єкти діють на ринках праці, споживчих благ, на фінансових ринках і в інших сферах економіки, їхня економічна поведінка і функції сприяють формуванню виробничого та економічного потенціалу, визначають темпи економічного зростання національного господарства. Але яким чином інституціональне середовище, що змінюється під тиском суспільного прогресу, впливає на діяльність домогосподарств? Традиційний погляд на домогосподарство з неокласичних позицій не може дати відповідь на таке питання. Це ви-

магає дослідження домогосподарства в мінливій економіці саме в якості конкретно-історичного інституту.

З філософської точки зору [624] поняття «зміна» є результатом взаємодії предметів та їх сторін, у процесі якого трансформується якість предмета, його структура, функції. Прогресивна зміна (розвиток) призводить до ускладнення структури і забезпечує зростання ефективності виконання функцій предмета. Поняття економічного і соціального розвитку передбачає різні результати, критерії успішності, параметри, стосується різних сфер життєдіяльності людства (природного і соціального середовища, інституціонального та економічного оточення).

Розвиток економічного предмета передбачає зміну його якісних характеристик, насамперед у тій частині, яка відповідає призначенню, цілі діяльності, що веде до розширення або звуження його функціональної корисності, його доцільності, до збільшення або зниження його потенціалу для досягнення цілей економічної ефективності, інвестиційної привабливості, конкурентоспроможності та ін. Якісні зміни під впливом зовнішніх і внутрішніх причин проявляються в динаміці структури економічного об'єкта, яку можна трактувати через перехід від однієї його стійкої форми до іншої. У економічного об'єкта його структура пов'язана з формою економічних відносин, логікою підпорядкування, інформаційної організацією його внутрішнього середовища: наприклад, ієрархія як форма відносин залежності, гетерархія - взаємозалежності, ринок - відносин незалежності тощо.

Повною мірою ці дефініції можна віднести до домогосподарства. Перехід до ринку зумовлює трансформацію моделі поведінки домогосподарств, їх природу і функції. Домогосподарство як економічний суб'єкт ринкового типу характеризується ознаками, що включають: господарсько-економічне самовизначення; діяльну активність, у тому числі підприємницьку, поєднання економічної свободи і відповідальності; виконання функцій із специфічним ринковим змістом, таких як заощадження, споживання, приватне інвестування, прийняття економічних рішень з метою раціонального використання ресурсів, що знаходяться в приватній власності домогосподарств; дотримання норм ринкової поведінки. Є.Болотіна визначила такі характерні риси домогосподарства, як адаптивність, що забезпечує виживання населення в складних соціально-економічних умовах; екстраполярність, (максимальним ступенем

збереження традицій); ірраціональність, (значною мірою порушується принцип субстантивної раціональності homo economicus). [81, с.124]

За висновками І. Розмаїнського, невизначеність майбутнього притаманна будь-якій економічній системі, в який виробничий процес базується на використанні довгострокових активів, виробнича діяльність спрямована не тільки на самозабезпечення, а й на ринок, більшість економічних рішень приймається децентралізовано [534, с.60]. Він виділяє чотири способи зниження невизначеності. По-перше, це орієнтація виробничої діяльності на самозабезпечення та сімейно-кланові відносини. Така система узгодження інтересів була провідною за часів первісного суспільства, феодалізму, зараз домінує у більшості країн, що розвиваються. По-друге, централізація прийняття рішень за рахунок одержавлення національної економіки, яке було притаманне господарствам азіатського типу і соціалістичним країнам. По-третє, використання форвардних контрактів за умови забезпечення державою виконання контрактів. Така модель характерна для ринкових економік західної Європи, США та інших країн. Четвертим механізмом координації діяльності економічних суб’єктів є форвардні контракти, забезпечені патронатом злочинних кланів.

В умовах несталого ринкового середовища господарювання на мікрорівні має свої особливості. В умовах економічної кризи домогосподарства часто обирають неринкові моделі поведінки, такі як самозабезпечення продуктами харчування, мережеву неформальну взаємодопомогу, накопичення (на чорний день, на ритуальні послуги) в неринкових формах. Це відрізняє домогосподарства від інших економічних суб'єктів - фірм і держави, які не можуть вийти за рамки ринкових та інших системних обмежень. Тому доречним є детальне вивчення специфіки діяльності домогосподарства в умовах докорінного перетворення інституціонального середовища.

Інституціональне середовище являє собою результат, з одного боку, накопичення попередніх інституціональних надбань, а з іншого боку – поступового свідомого відбору найбільш ефективних інститутів, якій формується еволюційно. *Інституціональне середовище має певну сталість*, непохитність, що забезпечує виконання всіма його економічними суб’єктами цілком визначених правил. У той же час інституціональне середовище має протилежну рису – *мінливість та певну рухливість*. Країни з розвинутою ринковою

економікою мають стійке інституціональне середовище, яке відповідає домінуючому способу економічної координації. Інша ситуація спостерігається в країнах з транзитивною економічною системою, інститути яких знаходяться в стані формування та перетворення.

Становлення нової соціально-економічної системи є насамперед процесом формування нових інституціональних умов економічної діяльності всіх економічних суб’єктів, тобто це процес зміни всього інституціонального середовища. Перехідний характер соціально-економічних процесів істотно актуалізує загальний взаємозв'язок теорії і практики. Необхідність управління перехідними процесами передбачає знання хоча б у загальному вигляді тенденцій руху економіки, характеру взаємозв'язку окремих процесів, їх можливих результатів, розуміння функціональної ролі різних груп відносин, явищ, господарюючих суб’єктів мікрорівня тощо. Інституціональні перетворення в перехідній економіці не завжди відповідають тим, що очікувалися. Ю.Латов проаналізував зміни в інституціональному середовищі Росії у 90-ті роки [345, с.106], які характерні також і для інших пострадянських держав (табл. 5.2).

Перехідний процес у цілому специфічний у порівнянні з теоретичним моделями тієї чи іншої функціонуючої системи. Його головна спільна особливість у тому, що перехідний стан - це явище міжсистемне. Воно, природно, охоплює всі рівні суспільної економіки: її цілісні, макроекономічні характеристики, тенденції, властивості (вони проявляються і на мікрорівні), а також її внутрішні складові елементи - відносно самостійні змістовно і функціонально - і зв'язки між ними. Специфічний характер має в цілому вся трансформаційна економіка.

Тому особливості несталого стану інституціональної системи слід розглядати саме як специфіку перехідності у функціонуванні названих відносно самостійних елементів (суб'єктів) економіки в порівнянні з загальними особливостями тих інтеграційних рис, які властиві перехідній економіці в цілому. При цьому ще раз важливо підкреслити, що ці інтеграційні риси обов'язково виявляються і в усіх мікроелементах, у тому числі й у домогосподарстві. В цілому ж у логіці аналізу специфіка перехідного стану в мікроекономічної сфері виявляється ніби специфікою другого порядку в порівнянні з загальними особливостями перехідної економіки.

Таблиця 5.2

Інституціональні зміни на пострадянському просторі в перехідний період

Характеристики суб'єктів перехідної економіки	Вихідний стан	Зміни	
		очікувані в ході реформ	реальні протягом 1990х рр.
1	2	3	4
Домогосподарства			
Тип працівника	«Працівники – гвинтики», слухняні і толерантні	Формування працівника нового типу – креативного, ініціативного	«Люди – равлики», які зайняті лише виживанням
Здатність до самоорганізації	Нездатність до самоорганізації	Створення громадянського суспільства	Атомізація суспільства
Трудова поведінка	Праця як буденний спосіб життя, відчуження від праці	Праця як засіб самореалізації особистості	Праця як засіб виживання і максимізації доходу, посилення відчуження від праці
Інвестиційна поведінка	Майже відсутня	Стратегія розвитку	Стратегія виживання
Структура суспільства	Переважання «радянського» середнього класу	Домінування «ринкового» середнього класу	Соціальна стратифікація, звуження соціальної бази «потенційного» середнього класу

Продовження табл. 5.2

1	2	3	4
Фірми			
Наявність фірм як самостійних економічних суб'єктів	Відсутність легальних фірм, розвиток протофірм у тіньовому секторі	Формування самостійних легальних фірм	Формування квазіфірм, тісно пов'язаних із власними структурами
Суб'єктивізація керівництва	Влада номенклатури (державних бюрократів)	«Революція менеджерів», демократизація власності	«Економіка фізичних осіб», «економіки інсайдерів»
Взаємовідносини менеджерів і найманих працівників	Взаємна особиста залежність	Відносини соціального партнерства	«Економіка патерналізму» з однобокою особистою залежністю
Механізм обміну	Плановий	Грошові розрахунки через банки	«Економіка бартеру»
Довіра до партнерів	Не потрібна	Презумпція довіри	«Економіка недовіри»
Відносини конкуренції	Запобігання конкуренції	Розвиток конкуренції	«Економіка олігополії» - придушення конкуренції
Захист прав власності	Здійснюється лише кримінальними структурами	Монополія держави на правоохоронну діяльність	«Економіка рекету» - плюралістична система правоохоронної діяльності

Закінчення табл. 5.2

1	2	3	4
Держава			
Відносини з суспільством	Диктат держави над суспільством	Держава на службі у суспільства	Відчуження держави від суспільства
Розподільна діяльність	Активний перерозподіл ресурсів і доходів	Мінімізація перерозподільних функцій	«Держава загального розподілу», більш масштабного, ніж СРСР
Виробнича діяльність	Монополія держави на легальну господарську діяльність	Мінімізація прямого державного впливу на економіку	«Держава тотального пошуку ренти» - використання держави для виробництва ренти

Оскільки ж виявлення специфіки чого-небудь взагалі засноване на порівняльному аналізі (особливе порівняно з чимось загальним), виникає питання, які існують основні аспекти аналізу економічної та інституціональної системи, за якими можна було б побачити особливості їх перехідного стану. На наш погляд, таких аспектів можна виділити три.

По-перше, *виявлення та аналіз елементів* інституціональної системи, що характеризуються сталістю в рамках усієї системи, визначеністю змісту економічних відносин, які віддзеркалюються ними та визначеністю функцій. У сучасній індустріальній системі (будь то ринкова чи планова економіки, природно, при відповідних відмінностях) такими інституціональними елементами виступають суб'єкти економічних відносин: ділові підприємства, домогосподарства, держава. Інституціональними елементами також можуть бути різні комбінації цих суб'єктів – різного роду об'єднання, партнерства, змішані форми тощо.

По-друге, *виявлення та аналіз характеру зв'язків між елементами* (складовими системи), що утворюють механізм функціонування й розвитку інституціональної системи і характеризуються стійкістю, певною одноманітністю, повторюваністю зв'язків; причинною залежністю; певною функціональної залежністю. Так, у ринковій економіці - це механізм ринкових зв'язків, що виявляється в різних товарно-грошових формах. Аналіз встановлює генетичний зв'язок таких інституціональних форм: товарна форма народжує гроші, у зв'язку з чим з'являються інститут ціни, такі форми ринкових інституціональних обмежень, як попит, пропозиція тощо. Функціональні залежності цих форм не завжди збігаються з генетичними. Так, ціна, зазвичай, виступає у вигляді незалежної змінної по відношенню до попиту і пропозиції, але можлива і зворотна залежність.

По-третє, подання та *аналіз інституціональної системи як цілісності*, що характеризується рисами:

- інтегративні властивості, яких немає в окремих елементах;
- рівновага, тобто нормальний (сталий) стан інституціональної системи;
- розвиток її в межах визначеності існуючих інституціональних елементів і структури (зв'язків);
- певний вектор (мета) системи.

Класичним прикладом інтегративної властивості може служи-

ти «невидима рука» А. Сміта. Що стосується рівноваги, то вона є специфічною для різних сторін. У обмеженій з боку попиту (ринкової) системі така рівновага реалізується на основі вирівнювання сукупного попиту і сукупної пропозиції. У системі, обмеженої з боку ресурсів (планової), рівновага припускає існування загального, хронічного та інтенсивного дефіциту. Вектором (метою) нормальної системи є саме її функціонування, в процесі якого відбувається її розвиток, не змінюються її якості, тобто в межах властивих їй елементів (суб'єктів) і зв'язків між ними.

Інституціональна структура в умовах трансформації включає інститути, що є характерними не тільки для ринкового господарського порядку, але й для командно-адміністративної, а іноді – і для традиційної економічної системи, тому принципово різні способи координації дій та функцій суб’єктів часто конфліктують між собою. В результаті загострюється конкуренція різноманітних інститутів, яка в результаті приводить до стану нерівноваги, породжуючи передумови для виникнення кризи.

Аналіз мінливої інституціональної системи, яка є притаманною, наприклад, перехідній економічній системі, виявляє її загальну специфіку за всіма названими аспектами. Перш за все вона характеризується зміною складу інституціональних елементів: порушується їх сталість, а також визначеність змісту і функцій. Останнє, природно, відноситься до елементів, які залишаються від колишньої системи. При переході від планової економіки до ринкової, характерному для постсоціалістичних країн, у тому числі і для України, такими «старими» інституціональними елементами виступають державні підприємства, колгоспи, що зберігаються, а також такі суб'єкти, як домогосподарства і держава.

За своєю зовнішньою формою, наприклад, правовою, це дійсно «старі» інститути, ті, що існували і в плановій економіці. Але тільки за формою. Зміна умов, середовища функціонування наповнює їх новим змістом, надає їм інші функції. Зокрема, функціонування домогосподарств на ринку праці набуває нових рис: самостійна зайнятість, зайнятість у домашньому господарстві, неповна та непостійна зайнятість, надзайнятість, одержання статусу самостійного працівника, освоєння нових, затребуваних видів діяльності поза межами основного місця роботи. Відповідно, відбуваються зміни в системі знань, ментальності, мотивів, переживань домогосподарств з приводу пошуку шляхів інтеграції в господарське життя

суспільства, відчуття себе як інституту і суб’єкта господарського життя. Найбільш мобільно та швидко змінюється поведінка домогосподарства як споживача, що призвело до диспропорції традиційного попиту та кризового розвитку цілих галузей економіки, орієнтованих на створення кінцевого споживчого продукту або послуги. Особливо гостро цей процес відчувається у сфері споживання духовної продукції.

Найважливішою рисою перехідної економіки є поява нових, не властивих колишній системі *елементів*. Рухливий характер економічних процесів обумовлює те, що і в даному випадку при їх характеристиці на перший план виступає не зміст, а форма. Справа в тому, що нові інституції знаходяться в процесі становлення, нові інституціональні форми, що з'являються, ще не міцні, в змістовному і функціональному плані діяльність нових суб'єктів виявляється своєрідною, часом вона істотно відрізняється від діяльності подібних суб'єктів в економіці ринковій, до якої здійснюється перехід. До таких нових елементів відносяться підприємницькі структури на базі приватної власності, у тому числі фермерські господарства та індивідуальні підприємства, які фактично є інститутом продовженням діяльності домогосподарств у виробничо-ринкової сфері; різноманітні банківські установи; недержавні пенсійні, страхові й інші фонди – інфраструктурні інституції, які детермінують ринковий характер господарювання домогосподарств та інших економічних суб’єктів; різного типу акціонерні товариства, біржі та інші інституції, що формують ринкові права приватної власності та дозволяють їх реалізувати. Їх функціонування в мінливому інституціональному та економічному оточення набуває специфічних рис.

Так, індивідуальне підприємництво громадян, яке можна розглядати як інституціональне оформлення підприємницької функції домогосподарства (підприємництво фізичних осіб), у мінливому оточенні перехідного періоду має слабку організованість і правовий захист, велику частку незареєстрованої діяльності. Як правило, такі риси мають вимушений характер і спричиняються не стільки потребами реалізації підприємницьких здібностей, скільки потребами елементарного виживання в умовах відсутності роботи і життєвих коштів у більшості населення.

Великої ризикованості набувають інші форми участі домогосподарств у підприємництві: часто права власності в акціонерних товариствах розмиті, немає чіткої картини розподілу влади, коли

реальний хазяїн ховається під підставними фірмами та особами. Неврегульованість фінансового сектора та фондового ринку призводить до появи різного роду фінансових «пірамід», масового обману і розоренню вкладників. Великий вплив на стан фінансової сфери здійснює держава, яка в тяжкому бюджетному становищі вимушено друкує державні цінні папері, що деформує фондовий ринок. Такі макроекономічні порушення суттєво впливають на фінансову та підприємницьку діяльність домогосподарств, стримують домогосподарські інвестиції та збереження.

Нестійкий стан оточуючого економічного середовища пов'язаний насамперед з появою нових, нетрадиційних інститутів, які, власне, й формують це середовище, впливають один на одного, активно створюють умови для своєї дії. Зрозуміло, що діяльність і «традиційних» інститутів, у тому числі й домогосподарств, у такому рухливому середовищі також суттєво змінюється. Так, в умовах ринкової трансформації домогосподарство діє досить специфічно на ринку робочої сили у сферах як стандартної, так і нестандартної зайнятості, з'являються нові моделі поводження домогосподарств в умовах відсутності зайнятості (безробітні домогосподарства). І головне – праця більшості працівників набуває товарного змісту. В мінливому середовищі становлення ринкових відносин інститут домогосподарства знаходить різноманітні форми самозайнятості, приватної ініціативи, реалізації нової трудової ідеології [82, 135]. Нерідко ринкова поведінка домогосподарств детермінує неформальний характер всіх форм його активного господарського життя. На споживчому ринку товарна пропозиція формує нову структуру споживання домогосподарств, з'являються нові потреби, пропонуються нові види продуктів та послуг.

Досить активно на адаптацію домогосподарств до ринкових інституціональних змін впливає ментальність народу, що формувалася століттями. Чимало досліджень пострадянського економічного простору вказують, що культурні стереотипи не тільки не сприяли ринковим реформам, а й стримували їх проведення. Наприклад, у ментальності росіян домінує антикапіталістичне відношення до індивідуального бізнесу [434]. Неприйняття значною часткою населення ринкових перетворень проявилося в намаганні не пристосуватися, а бігти, ухилитися від них.

Зміна складу інституціональних елементів у перехідному стані пов'язана і з появою специфічних перехідних форм, функції яких -

забезпечити ефективне протікання соціально-економічних перетворень і завершення перехідного процесу. Це різного роду організації, що регулюють процес перетворень, наприклад, Фонд державного майна тощо. Ці чисто перехідні (тимчасові) інституціональні форми слід відрізняти від перехідного, по-суті, характеру і «старих», і «нових» елементів в інституціональній структурі перехідної економіки.

Важливим аспектом у характеристиці загальної специфіки перехідної економіки є *зміна характеру і змісту інституціональних зв'язків* (структури системи). Сама спрямованість перехідного процесу, що почалася в умовах гострої кризи планової економіки, означає необхідність подолання системи зв'язків, властивих їй. В Україні цей процес набув додаткових специфічних рис у зв'язку з розпадом СРСР, а також розпадом господарських зв'язків у рамках країн - учасниць РЕВ. Відбувся стрімкий «розвал» старих (планово-директивних) зв'язків. Це зробило двоякий вплив на перехідний процес. З одного боку, це посилило труднощі переходу, породило для суб'єктів економіки кількість складних проблем, сприяло більш глибокому спаду виробництва. З іншого, більш швидкими темпами «розчистило» для цих суб'єктів простір для формування нових (ринкових) зв'язків. Для домогосподарств шоковий характер таких перетворень обернувся значним падінням рівня життя населення, різким зубожінням, стратифікацією за доходами, звуженим відтворенням людського капіталу.

Природно, що формування нових, ринкових зв'язків є тривалим процесом, що залежить як від самих інституціональних суб'єктів (елементів) економіки, так і від зовнішніх (для них) умов. Природно також, що нові зв'язки в процесі свого становлення виявляються часом у формах, не властивих зрілій ринковій економіці. Так, наприклад, на початковому етапі перехідного процесу тривалого часу не може нормально працювати така інституція, як кредит. Розвиток ринкових відносин проявляється в таких «ірраціональних» формах, як «закономірні» взаємні неплатежі підприємств, невиплата заробітної плати працівникам, «прокручування» грошей у комерційних (часто спекулятивних) структурах, витік валютної виручки за кордон тощо. Швидкий зріст тіньового сектора залучає майже всі домогосподарства (також і підприємства) до своєї сфери.

В цілому структура інституціональної системи як сукупність зв'язків між елементами втрачає свою головну властивість - стій-

кість, набуває стану плинності, постійних змін, які стосуються їх форм і змісту. Так, у діяльності підприємств місце директивних вказівок зверху поступово займає самостійне прийняття рішень; у самому процесі прийняття рішень підвищується роль ціни; у зв'язках між підприємствами зростаючу роль набувають ринкові чинники, зокрема реальний попит на їх продукцію. Іншими словами, проявляються тенденції трансформації системи, обмеженої з боку ресурсів, у систему, яка обмежена з боку попиту.

Зрозуміло, що й прийняття рішень на рівні окремого домогосподарства також набуває рис самостійності та відповідальності. Домогосподарство адекватно реагує на зміну умов господарювання у період трансформації. Наростання бартерних угод домогосподарств як відповідь на несталість грошової сфери має суто економічну основу: грошові трансакції з урахуванням ризиків набагато вищі, ніж у сімейному бартері, оскільки агентами є родичі та сусіди. Домогосподарства приймають загальні умови нового середовища: затримка заробітної плати і трансфертів викликає масову затримку оплати населенням послуг ЖКГ, ухилення від податків, нелегальні форми праці, участь у корупційних схемах тощо.

Доречно зауважити, що не зважаючи на досить розповсюджені патерналістські очікування, сьогодні домогосподарства більш відповідально ставляться до свого сучасного та майбутнього: намагаються здійснити накопичення, вкладають гроші в освіту молоді тощо.

Нарешті, специфіка перехідної економіки проявляється в особливому стані рівноваги і вектора розвитку. Якщо будь-яка загальна інституціональна система, як зазначалося вище, має специфічну, властиву саме їй рівновагу (стійкий стан), то для перехідного етапу такий стан «протипоказаний» за самим його характером. Перехідній економіці властива саме нестійкість, яка тільки й може забезпечувати нормальний хід необхідних перетворень.

Звичайно нестійкість системи характеризує її відхилення від нормального (сталого) стану. Прикладом такого роду відхилень можна вважати періодичні кризи в ринковій економіці. Нестійкість перехідної економіки, навпаки, є її нормальним станом. У цьому сенсі нормальний стан перехідної економіки - це її нерівновага. Збереження та відтворення протягом тривалого терміну макроекономічної нерівновагі - це одна з найважливіших тенденцій постсоціалістичного розвитку.

Закономірна нестійкість перехідної економіки обумовлює і своєрідність вектора, мету її функціонування і розвитку. Як зазначалося, у нормальній, стійкій системі таким фактором є само функціонування, «самозбереження» системи. В перехідній економіці мета її функціонування пов'язана з її зміною, переходом в іншу інституціональну систему. Вектор таких змін об'єктивно набуває такі риси як невизначеність та альтернативність інституціональних перетворень. Правда, альтернативність ця відносна, бо обмежена «залишковим матеріалом» (перехід в постсоціалістичних країнах починається з планової економіки індустріального типу та відповідної системи діючих інституцій). Відносність ця обумовлена і неоднозначністю різних альтернатив: перехідний процес здійснюється в суспільстві, якому не байдужі ті чи інші варіанти, і в якому завжди має місце певний вибір кращого з них. Відносний, правда, і критерій «кращого» - він різний для різних верств суспільства і політичних сил, що їх представляють. Історія, проте, підтверджує відносність таких чинників як невизначеність і альтернативність перехідних процесів, показує певну одноманітність, тобто закономірність у їх векторах. При всій роз'єднаності анклавів людської цивілізації на ранніх етапах історії кожен з них, незалежно від інших, здійснював свій черговий стрибок, хоч і далеко не синхронно з іншими, але кожен раз у загальному і цілому в тому ж напрямку, що й інші. Ніде не відбулося несподіваної зміни курсу. Всі анклави немов орієнтувалися по одному і тому ж історичному компасу і самостійно обирали вірний курс. Напрямки розвитку цивілізацій та методологічні підходи до їх вивчення з погляду динаміки домогосподарства докладно розглянуто у першому розділі.

Ведучи мову про вектор розвитку інституціонального середовища, треба мати на увазі і складність перехідного стану економіки, багатогранність процесу соціально-економічних перетворень. Ці перетворення відбуваються і в сукупності елементів інституціональної системи, і в її структурі, і в різних сферах, що її складають. Частину з них характеризують відносини на мікроекономічному рівні, інші - у сфері макроекономіки. Деякі процеси взагалі неможливо розглядати на певному рівні: інституціональні перетворення зачіпають всі рівні та всіх інституціональних суб’єктів. Кожен з цих процесів має свій вектор розвитку, властивий саме даній сфері. Загалом перехідна економіка в цьому сенсі виявляється багатовекторним процесом, хоча, природно, різні вектори не рівнозначні, а пе-

ребувають у певній субординації.

Природно, якщо мова йде про перехідну інституціональну систему як цілісність, визначального значення в аналізі набуває загальний вектор її руху. Так само макроекономічні зв'язки і закономірності перехідної економіки виступають провідною стороною по відношенню до функціонування окремих елементів, суб'єктів мікроекономіки. Зокрема, такий вплив на інституціональних суб'єктів мікрорівня надає такі інтегративні властивості, які формуються тільки в рамках цілісності, тобто на макрорівні. Макроекономічні закономірності в цьому сенсі впливають на елементи, які як частини системи підпорядковані цілому.

Подібна взаємодія цілого і частин, макро- і мікрорівні системи може породити ілюзію, що мікроекономічні відносини є простим наслідком того, що відбувається на макрорівні, тобто мікрорівень - лише окремий випадок макроекономічних відносин. Така ілюзія випливає зі спрощеного уявлення про співвідношення цілого і його частин, за яким ціле не тільки є первинним по відношенню до частин, але й володіє від початку, внутрішньо, якимось набором властивостей, що визначають цілісність. Такий методологічний підхід формує хибну уяву про вторинність інституціональних перетворень на мікрорівні. Але перетворення в системі в цілому неможливі без зміни інституціонального функціонування мікроекономічних суб’єктів – домогосподарств та фірм.

Насправді сама постановка питання про первинність або цілого, або його частин є неправомірною. І те, й інше формується одночасно: ціле виникає саме як сукупність певних частин, а частини - як елементи саме певного цілого. Тому взаємозв'язок між ними не однозначно односторонній, він більш складний. Так, загальний вектор розвитку інституціональної системи (у тому числі і в перехідній економіці) задається не ззовні, а формується під впливом змісту та функціонування окремих інституціональних елементів. А нова системна якість народжується як результат взаємодії саме даних, а не інших інституціональних елементів (частин системи). Складність взаємозв'язку цілого і частин і полягає в тому, що в певному розумінні функціонування мікроелементів, та чи інша їх якість, суттєво впливає на характер і зміст цілого. В економіці подібний зв'язок видно, наприклад, у характері формування агрегатних величин, які безпосередньо характеризують макроекономічні відносини, але виступають проявом процесів у сфері мікроекономіки. Іншими сло-

вами, складність взаємодії цілого і частин виявляє і такий його аспект, коли макроекономічні зв'язки виявляються лише наслідком мікроекономічних процесів.

В умовах мінливого оточення домогосподарства мають певну стійкість, здатність зберігати свої основні інституціональні основі, структуру, функції. Вони певною мірою за рахунок своїх внутрішніх ресурсів пом’якшують негативні наслідки економічних криз, поширюючи матеріальну базу виживання населення в складних умовах. Домогосподарства самі здатні формувати певні ефективні інститути свого функціонування, які мінімізують соціально-економічні ризики та забезпечують його соціально-економічну стійкість у довгострокової перспективі, здатні адаптуватися до зміни оточення. До таких інститутів самозбереження домогосподарства можуть відноситися встановлені внутрішні та зовнішні правила поведінки його членів, культурні традиції, права і обмеження у сфері виробництва, розподілу, споживання продукту, послуг.

Однак, така внутрішня здатність до самовідтворення та самозбереження має об’єктивні межі. Для стійкого існування будь-якого інституту, в тому числі й домогосподарства, важливим є не тільки його власні параметри існування. Не менш суттєвим є його відповідність зовнішнім умовам. Тому для збереження інституту домогосподарства стає важливою зовнішня підтримка. Для домогосподарства таку функцію виконує держава, що доводить доцільність (з його погляду) самого існування держави. Домогосподарство як самодостатній інститут може самостійно забезпечити своє існування, але з його погляду більш ефективним є використання інституту держави. Саме тому домогосподарство й делегує державі частину своїх функцій із забезпечення власного гомеостазу і оплачує їй цю послугу у вигляді податків.

У період радикальних трансформацій домогосподарства, як правило, мають низький рівень економічної та соціальної захищеності. В перехідних економіках постсоціалістичних перетворень домогосподарства виявилися неадаптованими до функціонування в нових умовах. З боку держави не було створено необхідних структурних елементів суспільної системи, які б забезпечили би ефективну підтримку, багато соціально-економічних проблем не було вирішено з урахуванням інтересів домогосподарств (питання приватизації, зайнятості, підтримки родинного підприємництва, функціонування податкової та кредитної системи тощо). В результаті на-

селення України та інших постсоціалістичних країн не сприймає державу як інститут, покликаний захистити їх інтереси. (табл. 5.3)

У домогосподарств, які зіткнулися з порушенням формальних норм і правил з боку держави, з нестабільним соціальним середовищем, незахищеністю, поширенням мотивів позаекономічного примусу у сферах праці та споживання, суттєво погіршилося економічне становище і обмежилася свобода вибору щодо способу економічної поведінки [173; 410].

Таблиця 5.3

Довіра громадян європейських країн до судово-правової національної системи [579, С. 26]

(середні оцінки за шкалою: 0 — зовсім не довіряю, 10 — повністю довіряю)

Країна Європи	Середній бал			
	2005	2007	2009	2011
Бельгія	4,83	4,89	4,94	4,93
Болгарія	—	2,46	2,29	2,54
Велика Британія	5,12	5,00	5,17	5,24
Данія	7,21	7,45	7,28	7,35
Естонія	4,91	5,12	4,84	5,22
Іспанія	7,21	7,45	7,28	4,41
Німеччина	5,54	5,61	5,76	5,68
Норвегія	6,35	6,55	6,76	6,85
Польща	3,01	3,75	3,87	4,26
Португалія	3,94	4,03	3,83	3,47
Росія	—	3,81	4,06	3,84
Словаччина	3,58	4,22	4,14	3,52
Словенія	3,85	4,17	4,27	3,08
Україна	**3,91**	**2,45**	**1,91**	**2,26**
Фінляндія	6,90	7,05	7,10	6,91
Франція	4,77	4,90	5,08	4,94
Швейцарія	6,14	6,24	6,35	6,28
Швеція	5,77	6,04	6,09	6,53

В результаті адаптаційне прагнення домогосподарств вижити змусило їх переміститися до тіньового сектора, що в свою чергу призвело до викривлення структурного оформлення домогосподарства як специфічного економічного ринкового інституту [46; 285]. Становлення домогосподарства як економічного ринкового інституту в таких умовах має затяжний характер і можливе лише при на-

явності комплексу чинників: економічних, соціальних, демографічних, політичних, техніко-економічних, екологічних, інформаційних, правових. У той же час саме домогосподарство як суб'єкт інституціональних перетворень може розглядатися як головна опора формування сприятливого інституціонального середовища ринкової економіки.

Вищесказане має важливе значення і для з'ясування змісту і ролі особливостей перехідного стану в мікроекономіці домогосподарства. Такою першою особливістю можна було б назвати те, що саме домогосподарство є сферою безпосередніх змістовних змін, які повинні відбуватися в рамках перехідної інституціональної системи. Мікроекономіка домогосподарства - це та сфера, де слід насамперед забезпечувати змістовні інституціональні перетворення макрорівня. Домогосподарство само суттєво змінюється в умовах інституціональних перетворень, але й активно впливає на результативність, напрями, сам факт їх здійснення. Цю обставину варто мати на увазі протягом всього процесу інституціональних перетворень. Будь-яке гальмування необхідних змін на мікрорівні є гальмуванням усього перехідного процесу.

Такий висновок, на перший погляд, здається парадоксальним. Адже відомо, що сутність глибоких системних перетворень, наприклад, в умовах перехідної економіки, пов'язана з глобальними істотними інституціональними змінами: наприклад, це перехід від планової (обмеженою за ресурсами) системи до ринкової (обмеженою попитом) системи. Головні компоненти програми перехідних перетворень - це макроекономічні параметри. До них відносяться лібералізація цін, приватизація, макроекономічна стабілізація, інституціональна реформа. Проте, ніякого парадоксу в даному висновку немає. Просто діє розглянуте вище правило: певні макроекономічні зв'язки в рамках цілого можуть скластися як прояв функціонування певних частин цілого. І без відповідного перетворення цих частин (наприклад, окремих інституціональних елементів, властивих планової економіці, або певних інституціональних форм їх прояву – «соціалістичне домогосподарство», «радянська родина» тощо) неможливо вирішити макроекономічні проблеми перехідної економіки.

Це досить чітко видно на прикладі розв'язання одного з центральних завдань перехідної економіки в постсоціалістичних країнах - забезпечення переходу від планової до ринкової системи.

Вирішення цієї глобальної для суспільства проблеми включає низку обов'язкових складових.

По-перше, патерналістські відносини між державою, фірмами та домогосподарствами повинні бути замінені рівноправними відносинами рівних господарюючих суб’єктів. Мова йде про сутнісні зміни діяльності суб’єктів мікрорівня – домогосподарств і фірм. Прямі директивні зв'язки від центру до підприємств повинні бути замінені непрямими - на основі товарно-грошових відносин - зв'язками між підприємствами. Відповідно, має змінитися мотивація діяльності підприємств: замість нарощування валового випуску продукції, керуючись обмеженням лише за ресурсами, перейти до випуску продукції в кількісному і якісному аспектах, орієнтуючись на обмеження попиту на ринку. Так само повинен змінитися характер відносин між державою та домогосподарствами. Він має засновуватися на суто ринкових засадах виходячи з інтересів кожного суб’єкта.

По-друге, патерналістські відносини фондового розподілу виробленої продукції повинні бути замінені конкурентними відносинами між підприємствами, що стимулюють їх на підвищення ефективності їх діяльності. Одночасно відносини гарантованого захисту інтересів домогосподарств з боку держави замінюються відносинами конкуренції, наприклад, у сфері зайнятості або в отриманні освіти за кошт бюджету, відбувається скорочення частки держави в формуванні соціальних виплат, покращенні житлових умов, забезпеченні захисту накопичень тощо. С. Тютюнникова підкреслює активну роль домогосподарств у формуванні інвестиційного потенціалу перехідної економіки [612].

По-третє, під час формування ринкового господарства повинні бути сформовані відповідні інституціональні суб'єкти ринкової інфраструктури (біржі, банківський сектор, відповідна система транспортних послуг, зв’язку тощо) зі специфічним ринковим інструментарієм, що дозволить практично реалізувати інтереси мікроекономічних суб’єктів, насамперед домогосподарств, на ринкових засадах.

Очевидно, що вирішення названого макроекономічного завдання залежить від складових, що повністю відносяться до інституціональних перетворень у мікроекономічної сфері. Це зміна інституціонального оформлення мікросуб'єктів економіки, зміна характеру зв'язків між ними, створення відповідних нових інституці-

ональних суб'єктів: формування підприємств на базі приватної власності, розвиток середніх і дрібних підприємств у промисловості та інших сферах, фермерських підприємств на селі, тобто всебічне залучення домогосподарств у ринкові відносини, орієнтація їх діяльності у сфері виробництва, споживання, накопичення на ринкові умови.

Причому у вирішенні завдання формування суб'єктів ринкової економіки слід розрізняти змістовну і формальну сторони. Змістовна - це вирішення завдання по суті, тобто формування необхідної кількості таких суб'єктів (підприємств, які знаходяться у ринковій власності домогосподарств – в приватної власності). Формальна - як це зробити. Часом, особливо для промисловості, шляхи цього формування пов'язують лише з приватизацією. У цьому випадку формальна сторона необґрунтовано підпорядковує собі змістовну, на що вказує ряд західних дослідників. Так, П. Мюррел вважає, що приватизація зайняла надто важливе місце серед цілей економічної реформи [414]. Здійснення приватизації перешкоджає використанню коштів для створення приватного сектора, а саме розвитку нових приватних підприємств. Приватизація - лише один з можливих шляхів досягнення цієї мети. Більш адекватною метою було б створення нового приватного сектора за рахунок залучення до ринкової діяльності додаткових економічних суб’єктів - домогосподарств.

Друга особливість перехідного стану в мікроекономіці, що логічно випливає з першої, полягає в тому, що цей мінливий стан є визначальним у вирішенні завдань перехідної економіки. Іншими словами, розглянутий аспект у взаємозв'язку цілого і частин набуває реального значення саме в процесі перехідного стану, коли нова система лише формується, тобто її цілісні інтегративні властивості знаходяться в процесі становлення, не можуть надавати визначального впливу на частини, самі в більшій мірі залежать від успішного формування цих частин. Можна вважати, що в рамках перехідного стану саме у сфері економічної діяльності домогосподарств закладаються зміни, здатні зробити перехідний процес в цілому незворотнім. Успіх і темпи інституціональних перетворень на рівні домогосподарств визначають і терміни, і загальну тривалість перехідного процесу.

В цьому зв’язку слід розрізняти функціонування домогосподарства як інституту і як господарюючого суб'єкта. Значною мірою ця відміна визначається їх різними специфічними і неспецифічними

функціями. Специфічні функції, такі як репродуктивна, функція соціалізації, відтворення «людського капіталу» тощо, обумовлені конкретно-історичною єдністю двох суспільних інститутів - сім'ї і домогосподарства. Ці функції залишаються відносно стійкими, незважаючи на зміни характеру зв'язку між домогосподарством і суспільним відтворенням. Неспецифічні функції - це ті, до виконання яких домогосподарство виявилося економічно примушеним за певних історичних умов. До них відносяться функції, пов'язані з організацією виробництва та споживання, накопиченням і передачею об'єктів і прав власності, тобто з економічним статусом домогосподарства. Ефективне функціонування інституту домогосподарства, тобто виконання його функцій, можливо лише за умови створення інституціонального середовища, адекватного новим умовам.

Домогосподарство як самостійний суб'єкт ринкової економіки має соціально-економічну визначеність: діяльну активність, у тому числі підприємницьку, поєднання економічної свободи і відповідальності; виконання функцій із специфічним ринковим змістом, таких як заощадження, споживання, приватні інвестиції і прийняття економічних рішень з метою раціонального використання ресурсів , що знаходяться в приватній власності домогосподарств; дотримання норм ринкової поведінки.

Різноманіття моделей господарської поведінки, з одного боку, детермінує важливість адаптації домогосподарств до умов економічної та соціальної кон’юнктури (наприклад, модель стандартної зайнятості виступає субститутом системи соціального захисту), стримує вплив різноманітних макроекономічних та структурних шоків, у тому числі кризових явищ. Різні моделі поводження можуть поєднуватися в різноманітних комбінаціях, наприклад, у сфері нестандартної зайнятості. З іншого боку, такі моделі нестандартної та неформальної зайнятості не сприяють створенню передумов для довгострокового реструктурування зайнятості, їх сполука веде до втрати визначеності цілей, форм, механізмів розвитку домогосподарств як ринкових інститутів та ринкових економічних суб’єктів.

Третя особливість перехідного стану на мікрорівні (окремого домогосподарства) додатково підкреслює визначальну роль цієї сфери. Саме тут відбувається найбільш важке завдання переходу: перетворення головного чинника, що визначає успіх перехідного процесу - людини. Людина як суб'єкт економічних відносин набуває більшого значення у функціонуванні суспільства в процесі істо-

ричного переходу від однієї системи до іншої. У цьому сенсі все, про що йшлося відносно зростання ролі частин по відношенню до цілого в перехідних станах, стосовно людини може бути зведено в квадрат. Зростання ролі людини в суспільстві пов'язано зі зміною домінуючих чинників у його – суспільства – функціонуванні. В аграрному суспільстві таким чинником виступала земля; в індустріальному – уречевлена людська праця (капітал); в постіндустріальному їм стає людське знання, інформація.

На тлі цієї загальноісторичної тенденції перетворення людини в перехідній економіці має більш складний, багатогранний характер. Це повинен бути перехід від переважно виконавця, що діє за наказом, до стану активного учасника виробничого процесу. На зміну суб'єкту, що знаходиться в утриманськo-патерналістському стані, повинен прийти самостійний суб'єкт, відповідальний за своє самозабезпечення. Перехід від планової економіки до ринкової створює умови для всебічного прояву підприємницьких здібностей людей. Одне з найважливіших завдань перехідної економіки – створення у ній соціального прошарку підприємців. Але формування його йде за рахунок людей – суб'єктів колишньої планової економіки, що само по собі є істотною проблемою. Головним суб’єктом, що може забезпечити таке перевтілення людини, є інститут домогосподарства, однією з основних функцій якого завжди було забезпечення умов відтворення людського капіталу та людського розвитку. Саме домогосподарство є ключовим інститутом, який формує нові риси світогляду, забезпечує освіту та виховання, активну життєву позицію майбутніх поколінь.

Специфіка перехідного стану при русі від планової економіки до ринкової обумовлює багатогранність мікроекономічних змін на рівні окремого індивіда, тобто людини. Перехід до постіндустріального суспільства відкриває нові сходинки в цьому процесі. Перетворення людини в постсоціалістичних країнах, оскільки перехідна економіка тут, як кажуть, орієнтується на «траєкторію випереджаючого розвитку», тобто на стратегічний перехід у постіндустріальне суспільство, має не тільки враховувати всі ці етапи процесу перетворення, а й намагатися реально, по можливості одночасно реалізувати всі ці аспекти. Це висуває нові вимоги до нового інституціонального середовища та окремих інститутів, насамперед до домогосподарства. На домогосподарство покладається обов’язок формування відповідних інституціональних норм і правил поведінки

(довіри, утилітаризму, звички до раціонального поводження), які підвищують ефективність суспільних перетворень [251].

Таким чином, інституціональне середовище має певні суперечливі риси. З одного боку, воно відносно стале, статичне, що забезпечує зрозумілі для всіх суб'єктів правила економічної діяльності. Саме діяльність в стабільних умовах дозволяє реалізувати свої інтереси всім економічним гравцям.

З іншого боку інституціональне поле схильне до мінливості, що забезпечує можливість суспільного та економічного прогресу. Яскравим прикладом такого глибокого перетворення інституціональної системи стала перехідна економіка на пострадянському просторі. Уроки перетворення інституціональної системи в постсоціалістичних країнах дозволяють зробити важливі висновки. Перш за все, перехідний процес - нестабільний за своєю природою. Тому суспільству необхідно забезпечувати його політичну і соціальну спрямованість. По-друге, це цілісний процес, у якому не можна нехтувати жодним важливим елементом. У зв'язку з цим врахування закономірностей і специфіки трансформації на мікрорівні дозволить провести перетворення найбільш безболісно й ефективно. По-третє, інституціональне середовище має певну еластичність, сталість, його зміни не можуть відбуватися занадто швидко. Потрібен час, який дасть можливість пристосуватися суб'єктам мікрорівня – домогосподарствам та підприємствам – до нових умов господарювання.

В умовах становлення ринкової економіки домогосподарства виступають як основний суб'єкт інституціональних перетворень господарської діяльності. Через повсякденну і практичну діяльність домогосподарств у формуванні відповідних норм і правил поведінки можливе збільшення потенціалу інституціональних ринкових трансформацій. Необхідною умовою формування домогосподарства ринкового типу є зменшення його економічної залежності від держави, реалізація ринкової свободи і відповідальності.

Водночас, домогосподарство як самостійна гомеостатична інституціональна система є досить інерційною, має схильність залишатися у певному спокої, тому під час бурхливих інституціональних зрушень домогосподарство виконує стабілізуючу роль в економічній системі.

ВИСНОВКИ

Розв'язання важливої проблеми забезпечення ефективного розвитку національної економіки неможливе без визначення місця й ролі всіх економічних суб'єктів, насамперед домогосподарства як її структурної складової. Зважаючи на існуючу потребу стабільного функціонування всіх систем національного господарства (фінансової, відтворювальної, інституціональної, управлінської), особливу увагу приділено комплексному вивченню домогосподарства і обґрунтуванню концепції його розвитку.

Категорія домогосподарства знаходилася в центрі уваги економістів упродовж всієї історії розвитку людства, еволюція її пізнання призвела до сучасного її трактування як організації та інституту. Економічні дослідження проблематики домогосподарства відображали розвиток самого домогосподарства, зміну в суспільному розвитку та їх вплив на місце домогосподарства в ньому. Світова економічна думка запропонувала широкий спектр теоретико-методологічних підходів, які слід враховувати в комплексному дослідженні домогосподарства. Водночас, проведений аналіз показав, що як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій літературі практично відсутні цілісні концепції домашнього господарства, у тому числі і в таких специфічних умовах, як перехід до ринку, глобалізації, становлення «економіки знань» тощо.

Треба відзначити, що розроблена західними вченими модель домогосподарства дозволяє виявити певні тенденції та напрями розвитку економіки домогосподарств в умовах ринкової економіки, проте вона не цілком придатна для української дійсності. Україна має свій історичний досвід, господарські та наукові традиції, що склалися, систему цінностей, за яких просте копіювання чужого досвіду може принести лише негативний результат. Тому дуже актуальною є подальша розробка аспектів дослідження домогосподарства як інституту сучасної економіки.

У ході даного дослідження виявлено, що інститут домогосподарства має досить складну архітектуру, багато рівнів існування. Доведено, що внутрішня структура, зовнішні зв'язки та організаційні форми функціонування домогосподарства детерміновані динамікою загального інституціонального розвитку суспільства і мають одночасно й ієрархічну, і мережеву основи. Врахування цих засад організації внутрішніх та зовнішніх зв'язків домогосподарства

дозволить повніше використовувати його потенціал в економічній та соціальній системах.

Статичний аналіз архітектури домогосподарства дозволив визначити його внутрішню побудову, класифікувати типи та види домогосподарств відповідно до мети дослідження. Перспективним напрямком подальших досліджень є обґрунтування ефективної соціально-економічної політики держави і підприємств щодо інституту домогосподарств з урахуванням діалектичного характеру його внутрішньої ієрархічно-мережевої структури.

Домогосподарство як складний багаторівневий феномен національної економіки може бути досліджений як економічний інститут, економічна організація та окремий економічний суб'єкт. Доведено, що існує певна логічна залежність між цими трьома аспектами функціонування домогосподарства. Домогосподарство як організація є зовнішньою формою прояву його інституційної сутності та необхідною умовою його дії як економічного суб'єкта.

Аналіз моделі поведінки домогосподарства в динаміці показав, що функції домогосподарств, зокрема споживання і заощадження, мають нелінійний характер. Динамічний аналіз поведінкових моделей свідчить, що для кожного домогосподарства існує певний рівень споживання, який визначається як достатній і після якого домогосподарство вважає за краще більшу частину свого доходу спрямовувати на заощадження.

Динамічна модель поведінки домогосподарства демонструє, що на розподіл доходу в часі і його оптимізацію істотно впливають такі переметри, як ступінь відкритості домогосподарства щодо накопичення попередніх і наступних поколінь. Створюючи фінансовий заділ (накопичення) для спадкоємців, домогосподарство забезпечує його кращі стартові умови і більш рівномірне споживання. Тим самим обґрунтовується, що громадські інституційні важелі повинні бути влаштовані таким чином, щоб стимулювати спадкування сімейного фінансового капіталу.

Статистичний аналіз показав, що в сучасній економіці домогосподарство реалізує свої функції за допомогою ринкових інструментів, вступаючи у розгалужену систему фінансових відносин з усіма господарюючими суб'єктами національної економіки (державою, підприємствами). Здійснюючи фінансову діяльність, домогосподарство формує спеціалізовані фонди грошових коштів, продукує фінансові потоки, використовує широкий спектр фінансових ін-

струментів. Фінансова діяльність домогосподарства здійснюється під впливом інституційного середовища (норм, правил, законодавства), яке розвивається відповідно до загального тренду розвитку національної економіки. Доведено, що домогосподарство займає специфічне місце у фінансовій системі, яке визначається характером його функцій і особливостями інституційних взаємодій.

На основі порівняльного аналізу національних і міжнародних методик обліку фінансових потоків на макро- і мікрорівнях обґрунтовано, що існує суттєва різниця у масштабах грошових і натуральних виплат державою та підприємствами домогосподарствам на мікрорівні, аналогічних фінансових потоків між секторами на макрорівні. Доведено, що прийнята методика обліку діяльності домогосподарств на макрорівні (в СНР) має певні обмеження та протиріччя. Тому макроекономічні показники не завжди адекватно відображають результати економічної діяльності та доходи домогосподарств. Національна система макроекономічного обліку результатів діяльності національного господарства України орієнтована на СНР і також недосконала. Зауважено, що в її методології слід певним чином відображати неринкові результати економічної діяльності, зокрема домогосподарств. Обґрунтовано, що об'єктивними індикаторами соціально-економічного стану національної економіки можуть слугувати макроекономічні показники залучення домогосподарства до ринкового середовища та ступень натуралізації їх виробництва.

Особливе місце посідає домогосподарство у відтворювальній структурі національної економіки. Аналіз запропонованої комплексної функціональної моделі діяльності домогосподарства як економічного суб'єкта у відтворювальному процесі довів, що його роль є багатомірною і тісно пов'язаною з реалізацією специфічних функцій на різних етапах процесу суспільного відтворення. Так, дослідження діяльності домогосподарства у сфері споживання показало, що для забезпечення її ефективності функціонує відповідне інституційне середовище, яке має певну організаційну структуру, правове регулювання, систему контролю прав споживачів. Оскільки головною функцією домогосподарства є забезпечення економічних умов відтворення людського капіталу та людського розвитку, споживацька діяльність спрямована на її реалізацію. Аналіз показав, що діяльність домогосподарства у сфері споживання потребує затрат певних ресурсів, серед яких визначено ресурси часу, витрат зусиль (праці), інформаційні та капітальні ресурси. Зауважено, що

оцінка ефективності економічної діяльності домогосподарства має їх враховувати, хоча частина витрат здійснюється у натуральній (неринковій) формі.

Виявлено, що діяльність домогосподарства у виробничій сфері має певну специфіку. Заслуговує на увагу двоїста природа процесу домашнього виробництва: як процесу виробництва базових споживчих благ і як процесу споживання факторів виробництва. Споживча діяльність, заснована на обміні, здійснюється у дві стадії (покупка – споживання). Споживча діяльність, заснована на домашньому виробництві, здійснюється в три стадії (покупка – доробка – споживання). В цьому аспекті важливим є питання оцінки результатів домашньої праці. Оскільки значна частина продукту домогосподарств не проходить крізь ринок і споживається у натуральному вигляді або розподіляється на неринкових засадах (реціпроктні мережеві відносини), ринкові механізми формування й оцінки їх вартості не працюють. Ця проблема тісно пов'язана з методологічними питаннями обліку на макрорівні результатів виробничої діяльності домогосподарств, що визначає напрямки подальшого дослідження організації процесу та результатів виробничої діяльності домогосподарств у національній економіці.

Дослідження показало, що уявлення про домогосподарство як суб'єкта виключно особистого кінцевого споживання, відірваного від єдиного суспільного відтворювального процесу, не тільки занадто спрощене, а й по суті викривлює його роль у відтворювальному циклі національної економіки.

В сучасній економіці домогосподарство активно задіяне у сфері суспільного обміну. Тому врахування його впливу дозволяє ефективно управляти витратами з доведення товарного потоку від первинного джерела сировини до кінцевого споживача на основі обліку не тільки суто витрат виробництва та обігу, а й витрат споживання. Адекватне визначення місця і ролі домогосподарств у сфері ринкового обміну та торгівлі надає можливість вирішувати завдання прикладного характеру, зокрема, визначати запаси домашніх господарств, виявляти місця придбання споживчих товарів, оцінювати роль і перспективи розвитку торгових центрів, продовольчих та речових ринків, визначати періодичність і розміри покупок основних груп товарів, дослідити вплив типів харчування в домогосподарствах на сферу громадського харчування, розробляти

рекомендації з розвитку торгівельних послуг з доставки товарів додому тощо.

Аналіз показав, що на розподіл ресурсів домогосподарства знизу і зверху впливає низка формальних і неформальних інституційних обмежень, вплив яких на споживання, заощадження та інвестування домогосподарств іноді є опосередкованим. Адекватна оцінка ефективності розподілу доходів за окремими напрямками здійснюється насамперед через ринковий механізм. Доведено, що оптимізація розподільних рішень домогосподарств можлива тільки при достатньому розвитку відповідної ринкової інфраструктури.

Дослідження домогосподарства в інституційній системі національної економіки довело, що воно виконує системоутворюючу роль. На основі запропонованої концептуальної моделі інституту домогосподарства стає очевидним, що національна інституційна система є складним механізмом реалізації оптимального економічного вибору домогосподарства. Так, доведено, що причиною появи фірми як окремого інституту та економічного суб’єкта стало делегування назовні частини функцій домогосподарства, що обумовлено намаганням домогосподарства знизити витрати виробництва, трансакційні витрати та витрати ризику, винести їх за межі власного господарства. Аналогічно домогосподарства, орієнтуючись на власні економічні мотиви, делегували частину своїх функцій державі: забезпечення прав власності, безпечного оточення, частину соціальних функцій та ін.

Аналіз діяльності домогосподарства за допомогою інституціональних методів показав, що виконання окремих функцій призводить до появи агентських конфліктів (конфліктів інтересів) між різними домогосподарствами. Для ефективного вирішення протиріч домогосподарства укладають формальні та неформальні угоди (контракти, правила дії), а інститути фірми та держави використовують як гаранти їх виконання.

Показано, що через участь домогосподарства в системі економічних відносин власності забезпечується реалізація соціальних, економічних та інших потреб усіх господарюючих суб'єктів, серед яких інтереси домогосподарств первинними і сістемоутворюючими. Домогосподарство є носієм насамперед прав приватної власності. Реалізуючи свої інтереси приватного власника, домогосподарство формує і всю іншу систему відносин власності. Через реалізацію інтересів власника домогосподарство детермінує всі параметри

відтворення в національній економіці: його обсяги, структуру, цільові установки, динаміку тощо на всіх фазах відтворювального процесу, забезпечуючи тим самим саме існування сучасної економічної системи.

Аналіз концептуальної моделі інституту домогосподарства показав, що у ринковій економіці домогосподарства є інституціональними уповноваженими споживачів, через ринковий механізм примушуючи виробників найкращим чином служити їх інтересам. Приватна власність домогосподарств, за суттю, означає остаточне інституціональне оформлення самовизначення споживачів.

Чимале значення для економічних суб’єктів мають неформальні правила економічної поведінки. Вони будуються на базі культурних традицій і цінностей, що діють у певному суспільстві. Культурні традиції, завдання створення і збереження яких покладено на родину, пов’язані з відтворенням стійких практик поведінки, які ввійшли у звичай, закріплені у місцевих культурних нормах. В економічній сфері вони набувають форми господарської етики, практичним завданням якої є обґрунтування й привнесення соціально орієнтованих норм в економічну діяльність. Тим самим задаються орієнтири в поведінці домогосподарств та інших економічних агентів. При цьому слід враховувати етико-економічні витрати ринку: асиметрія інформації; монополія суб'єкта на здійснення власної діяльності; причини виникнення й способи коректування опортуністичної поведінки; шляхи зменшення трансакційних витрат. У ході дослідження визначено, що в рамках практичної господарської етики вирішуються проблеми виконання договірних зобов'язань, реалізації прав власності домогосподарств, виконання трудових угод, мотивації трудової діяльності. Саме тому врахування впливу ментальності і господарської етики на економічну поведінку мікросуб’єктів дозволить забезпечити розвиток інституту домогосподарства, адекватний ринковим умовам.

У ході дослідження доведено, що в умовах ринкової системи дієвим механізмом реалізації економічних інтересів індивідів та їх домогосподарств є приватна власність. Крім того, домогосподарства захищають власні інтереси за допомогою ринкових інститутів споживчого попиту і пропозиції ресурсів. Але ефективність ринкової системи узгодження інтересів різних економічних суб’єктів має певні об’єктивні обмеження (так звані «провали ринку»). Наприклад, наявність надмірної політичної та економічної влади держави

(одержавлення економіки) та її монополізація (спрямованість на превалювання інтересів окремих фірм) пригнічує економічні можливості господарювання домогосподарств. Це призводить до порушень інституційних прав та інтересів громадян. Доведено, що зняти соціальні та економічні протиріччя ринкового суспільства, знайти баланс інтересів усіх економічних суб'єктів дозволяє розвиток інститутів демократії, становлення громадянського суспільства.

Проведений аналіз показав, що домогосподарства всебічно використовують існуючу інституціональну систему суспільства у власних інтересах. Але якщо дана система діє неефективно (з погляду окремих домогосподарств), вони намагаються впровадити власні інституціональні механізми. Так, за умов «слабких» інститутів держави та ринку виникають механізми сімейно-кланового управління. Через них у багатьох національних економіках «сильні» домогосподарства (в тому числі несімейного типу) ефективно використовують як ринкові, так і державні важелі для реалізації власних економічних цілей, забезпечуючи економічні умови ефективного господарювання. Сімейно-клановий механізм управління в національному господарстві має як позитивний (підвищення стабільності економічного середовища, захист «своїх» від «чужих», перерозподіл ресурсів на свою користь, ухилення від зайвого (з точки зору домогосподарства) оподаткування доходів), так і негативний (обмеження конкурентності, скорочення інвестицій, тінізація економіки, нерівність можливостей для всіх, орієнтація на самозабезпечення) вплив на становище окремих домогосподарств. Боротьба суспільства з негативними проявами кланового управління має будуватися на адекватному розвитку інститутів держави і .ринку, пропонуючи домогосподарствам легальні механізми реалізації інтересів.

Інституційне середовище національного господарства має певні суперечливі риси. З одного боку, воно відносно є сталим, статичним, що забезпечує зрозумілі для всіх суб'єктів правила економічної діяльності та дозволяє реалізувати інтереси всім економічним гравцям. З іншого боку інституційне поле схильне до мінливості, що забезпечує можливість суспільного та економічного прогресу. Яскравим прикладом такого глибокого перетворення інституційної системи стала перехідна економіка Завдяки дослідженню виявлено, що в умовах становлення ринкової економіки домогосподарства виступають основним суб'єктом інституційних перетворень госпо-

дарської діяльності. Саме через їх повсякденну і практичну діяльність у формуванні відповідних норм і правил поведінки можливе збільшення потенціалу інституційних ринкових трансформацій. Тому необхідною умовою формування домогосподарства ринкового типу є зменшення його економічної залежності від держави, реалізація ринкової свободи і відповідальності. З іншого боку, доведено, що домогосподарство як самостійна гомеостатична інституційна система є досить інерційною, має схильність залишатися у певному спокої, тому під час бурхливих інституційних зрушень домогосподарство виконує стабілізуючу роль в економічній системі. Тому в проведенні інституційних трансформацій національної економіки важливо враховувати цю двоїсту природу інституту домогосподарства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1 Абалкин, Л. И. Диалектика социалистической экономики [Текст] / Л. И. Абалкин. — М. : Мысль, 1981. – 351 с.

2 Абалкин, Л. И. Новый тип экономического мышления [Текст] / Л. И. Абалкин. — М. : Экономика, 1987. — 189 с.

3 Абалкин, Л. И. Политическая экономия и экономическая политика [Текст] / Л. И. Абалкин. — М. : Мысль, 1970. – 232 с.

4 Абалкин, Л. И. Хозяйственный механизм развитого социалистического общества [Текст] / Л. И. Абалкин. — М. : Мысль, 1973. – 263 с.

5 Аврамова, Е. М. Сбережения населения: перспективы частного инвестирования [Текст] / Е. М. Аврамова, Л. Н. Овчарова // Социологические исследования. – 1998. – № 1. – С. 62–67.

6 Австрийская школа в политической экономии: К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер. [Текст]. – М. : Экономика, 1992. – 493 с.

7 Автономов, В. С. Модель человека в экономической науке [Текст] / В. С. Автономов. – СПб. : Экономическая школа, 1998. – 229 с.

8 Автономов, В. С. Человек в зеркале экономической теории (Очерк истории западной экономической мысли) [Текст] / В. С. Автономов. – М. : Наука, 1993. – 176 с.

9 Агабекова, Н. Методология оценки продолжительности экономических периодов в жизнедеятельности человека [Текст] / Н. Агабекова // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка (Економіка). – 2011. – № 129. – С. 24 – 26.

10 Агабекова, Н. В. Статистическая оценка экономии совместного проживания для домашних хозяйств Республики Беларусь [Текст] / Н. Агабекова // Вопросы статистики. – 2007. – № 3. – С.15 – 19.

11 Аксаков, К. С. Замечания на новое административное устройство крестьян в России [Текст] / К. С. Аксаков. – Лейпциг: Изд.-во Ф. Вагнера, 1861. – 126 с.

12 Аксенов, С. М. Шведская модель развития общества [Текст] / С. М. Аксенов // ЭКО: Экономика и орг. пром. пр-ва. – 2006. – № 10. – С. 137 – 151.

13 Активы пенсионных фондов в США [Текст] // Экономика и управление в зарубежных странах. – 2007. – № 9. – С. 32 – 45.

14 Алимова, Т. Стратегии поведения семейных фермерских хозяйств [Текст] / Т. Алимова, В. Буев, П. Вакуров // Вопросы экономики. – 1995. – № 1. – С.47 – 56.

15 Аллахвердян, Д. А. Финансово-кредитная система СССР [Текст] / Д. А. Аллахвердян. – М. : Наука, 1982. – 365 с.

16 Алчиан, А. Производство, стоимость информации и экономическая организация [Текст] / Армен А. Алчиан, Гарольд Демсец // Вехи экономической мысли: монографія / – Том 5: Теория отраслевых рынков – Санкт-Петербург: Экономическая школа, 2003. – С. 280 – 317.

17 Алчиан, А. Рента [Текст] / А. Алчиан // Экономическая теория: монографія под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена. – М., 2004. – 931 с.

18 Амрекулов, Н. Жузы в социально-политической жизни Казахстана [Электронный ресурс] / Н. Амрекулов // Центральная Азия и Кавказ. – Електрон. дані. – 2000. – № 3 (9). – Электрон. данные. – Режим доступу: http://www.ca-c.org/journal/cac-09-2000/16.Amrek.shtml. – 11.01.2012. – Загол. з екрана.

19 Аникин, А. В. Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса [Текст] / А. В. Аникин. – М. : Политиздат, 1985. – 367 с.

20 Антология экономической классики: Петти, Смит, Рикардо [Текст]. – М. : Эконов-Ключ, 1993. – 486 с.

21 Антонов, А. И. Социология семьи [Текст] / А. И. Антонов, В. М. Медков. – М., 1996.

22 Антонова О. В. Налоговые системы зарубежных стран [Текст]: учебно-методическое пособие / сост. О. В. Антонова. – Хабаровск : РИЦ ХГАЭП, 2010. – 130 с.

23 Антонюк, В. П. Формування та використання людського капіталу в Україні: соціально-економічна оцінка та забезпечення розвитку [Текст]: монографія / В. П. Антонюк – Донецьк, 2007. – 348 с.

24 Антыкуз, В.М. Особенности функционального распределения доходов в Украине [Текст] / В. М. Антыкуз // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. – Донецьк : ДонНТУ, 2009. – Вип. 37-3 (156). – С. 92–99.

25 Артамонова, Ю.С. Теоретико-экономическая модель потребительской деятельности домохозяйств: многофакторный под-

ход [Текст] / Ю. С. Артамонова // Экономика образования. – 2007. – № 3. – С. 115 – 121.

26 Артьомова, Т. І. Методологія інституціоналізму в контексті теорії вартості [Текст] / Тетяна Іванівна Артьомова // Економіка і прогнозування. – 2003. – №3. – С. 108 – 118.

27 Аузан, А. Молодежи о политической экономии [Текст]: под ред. В. В. Куликова / А. Аузан и др. – М. : Экономика, 1987. – 221 с.

28 Аузан, А. Современное самоуправление в экономике: политэкономический аспект [Текст] / А. Аузан. – М. : Экономика, 1987. – 152 с.

29 Аукуционек, С. Доминирующие категории собственников и их влияние на хозяйственное поведение предприятий [Текст] / С. Аукуционек, В. Жуков, Р. Капелюшников // Вопросы Экономики. – 1998. – № 12. – С. 108 – 127.

30 Афанасьева, Т. П. Анализ состояния внешней среды малого предпринимательства в России [Текст] / Т. П. Афанасьева, В. В. Буев, Т. И. Пуденко. – М. : АНО ИКЦ «БИЗНЕС-ТЕЗАУРУС», 2005 – 167 с.

31 Ахмирова, Р. Туркменистан – "рай на земле" или восточная деспотия? [Электронный ресурс] / Р. Ахмирова // Собеседник – Электрон. данные. – 21 сентября 2011. – № 36. – Режим доступу: http://www.sobesednik.ru/incident/turkmenistan-rai-na-zemle-ili-vostochnaya-despotiya. – 10.02.2012. – Загол. з екрана.

32 Аюров, Д. Синергетика экономики [Текст] / Д. Аюров. – М. : Изд-во моск. горного ун-та, 2005. – 124 с.

33 Бабаева, Л. Семейное предпринимательство [Текст] / Л. Бабаева // Человек и труд. – 1993. – N 9. – С. 82 – 83.

34 Бабич, А.М. Финансы [Текст]: учеб. для студ. высш. учебн. зав. / А. М. Бабич, Л.Н. Павлова – М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2000. – 647 с.

35 База даних Міжнародної організації праці Social Security Programs Throughout the World (SSPTW) [Електронний ресурс]: – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.ssa.gov/policy/docs/progdesc/ssptw/2010-2011/europe/austria.html. – 23.01.2012. – Загол. з екрана.

36 Базилевич, В.Д. Державні фінанси [Текст]: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В.Д. Базилевич, Л.О. Баластрик. – К.: Атіка, 2002. . — 368 с.

37 Байгереев, М. Расчет дохода семьи: возможен ли единый порядок? [Текст] / М. Байгереев // Человек и труд. – 2001. – №3. - С. 33-40

38 Балабанов, И. Т. Финансы граждан (как россиянам создать и сохранить богатство) [Текст] / И. Т. Балабанов. – М. : Финансы и статистика, 1995. – 224 с.

39 Балабанова, С.Е. Гендерные исследования. Домашний труд как символ гендера и власти. [Электронный ресурс] / С.Е. Балабанова // Универсальные базы данных East View. – Электрон. данные. – 2005. – Режим доступу: http://www.ebiblioteka.ru/sources/article. – 05.11.2010. – Загол. з екрана.

40 Баланда, А. Доходи населення в контексті безпечного розвитку особи та суспільства [Текст] / А. Баланда // Україна: аспекти праці. – 2006. – №5. – С. 3 – 7.

41 Балацкий, Е. Отношение к неравенству доходов: количественная оценка [Текст] / Е. Балацкий // Экономист. – 2007. – № 6. - С. 39-49

42 Барр, Р. Политическая экономия [Текст]: ученик для студ. высш. учебн. зав. / Р. Барр. – в 2-х т. – Т.1. – М : Международные отношения, 1994. – 609 с.

43 Барсукова, С. Ю. Сетевые обмены российских домохозяйств: опыт эмпирического исследования [Текст] / С. Ю. Барсукова // Социологические исследования. – 2005. – № 8. – С. 6 – 12.

44 Барсукова, С. Теневая экономика: специфика фаз в условиях раздатка [Текст] / С. Барсукова // Вопросы экономики. – 2012. – № 12. – С.133-145

45 Барсукова, С. Ю. Сущность и функции домашней экономики, способы измерения домашнего труда [Текст] / С. Ю. Барсукова // Социологические исследования. – 2003. – № 12. – С. 21 – 30.

46 Барсукова, С.Ю. Неформальная экономика в России: краткий обзор [Текст] / С. Ю. Барсукова // Экономическая социология. – 2012. – Т.13. – №2. – С. 99 – 111.

47 Барсукова, С.Ю. Неформальная экономика и сетевая организация пространства в России [Текст] / С. Ю. Барсукова // Мир России. – 2000. – № 1. – С. 52 – 68.

48 Барсукова, С.Ю. Теневой и фиктивный рынки труда в современной России [Текст] / С. Ю. Барсукова // Pro et Contra. – 2000. – Том 5. – Вып.1. – С. 174 – 194.

49 Барсукова, С. Ю. Легенда о гендере. Принципы распределения труда между супругами в современной городской семье [Текст] / С. Ю. Барсукова, В. В. Радаев // Мир России. – 2000. – №4. – С. 65 – 102.

50 Барсукова, С. Ю. Нерыночные обмены между российскими домохозяйствами: теория и практика реципрокности [Текст] / С. Ю. Барсукова. – М. : ИД ГУ ВШЭ, 2004. – (Препринт / ГУ ВШЭ ; WP4/2004/02. Серия WP4. Социология рынков.)

51 Барсукова, С. Ю. Неформальная экономика: экономико-социологический анализ [Текст] / С. Ю. Барсукова. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. – 448 с.

52 Барсукова, С. Ю. Ресурсная экономика и сословная рента: концепция С.Кордонского [Текст] / С, Ю. Барсукова // Экономическая социология. – 2011. – Т1. – № 14. – С. 112 – 121.

53 Барсукова, С. Ю. Сетевая взаимопомощь российских домохозяйств: теория и практика экономики дара [Текст] / С. Ю. Барсукова // Мир России. – 2003. – № 2. – С. 81 – 122.

54 Барулин, С. В. Сущность финансов: новые реалии [Текст] / С. В. Барулин, Т. М. Ковалева // Финансы и кредит. – 2004. – № 5(143).

55 Бархатова, Н.М. Семейный бизнес и семьи в бизнесе [Текст] / Н. М. Бархатова // ЭКО: Экономика и орг. пром. пр-ва. – 1999. – № 2. – С. 127 – 150.

56 Барышников, М.Н. Семейная фирма в царской России [Текст] / М. Н. Барышников // ЭКО: Экономика и орг. пром. пр-ва. – 2005. – № 11. – С. 167 – 179.

57 Батракова, А. Г. Сбережения домашних хозяйств: сущность, группировки и роль в современной экономике [Текст] / А. Г. Батракова // Деньги и кредит – 2006. – N 11 – С. 66 – 75.

58 Беккер, Г. Экономика семьи и макроповедение [Текст] / Г. Беккер // США: экономика, политика, идеология. – 1994. – № 1. – С. 99 – 107.

59 Беккер, Г. Экономика семьи и макроповедение [Текст] / Г. Беккер // США: экономика, политика, идеология. – 1994. – № 2. – С. 93 – 112.

60 Беккер, Г. Человеческий капитал (главы из книги) [Текст] / Г. Беккер // США: экономика, политика, идеология. – 1994. – №11 – С.107 – 119, № 12. – С. 86 – 104.

61 Беккер, Г. Экономика семьи и макроповедение [Текст] / Г. Беккер // США: экономика, политика, идеология. – 1994. – №1 – С. 99 – 107.

62 Беккер, Г. С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории [Текст]: пер. с англ. / Сост., науч.ред., послесл. Р. И. Капелюшников; предисл. М. И. Левин / Г. Беккер. – М. : МГУ-ВШЭ, 2003. – 672 с.

63 Беларусбанк: итоги развития карточного бизнеса на 1 ноября 2012 г [Текст] // Карт – бланш. – 2012. – № 8 – 9. – С. 11.

64 Белозёров, С.А. Сущность и функции финансов домашнего хозяйства [Текст] / С. А. Белозеров // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. Серия 5.– 2006. – Вып. 3. – С. 30 – 40.

65 Белозёров, С. А. Сущность и функции сбережений домашних хозяйств [Текст] / С. А. Белозёров – М. : ООО «Изд-во Проспект». – 2006.

66 Белозеров, С. А. Финансы домашнего хозяйства как элемент финансовой системы [Текст] / С. А. Белозеров // Дайджест-финансы: информац.-аналитич. журнал. – 2007. – №8 (152).

67 Белозеров, С. А. Финансы домашнего хозяйства: инвестиционный аспект [Текст]: монография / С. А. Белозеров. – СПб. : Изд. С.-Петерб. ун-та, 2006. – 194 с.

68 Белозеров, С. А. Финансы домашних хозяйств как элемент финансовой системы [Текст] / С. А. Белозеров // Финансы и кредит. – 2008. – № 1. – С. 29–37.

69 Белокрылова, О.С. Институциональные особенности распределения доходов в переходной экономике [Текст] / О.С. Белокрылова, В.В. Вольчик, А.А. Мурадов. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 2000.

70 Бессонова, О. Э. Институты раздаточной экономики в России: ретроспективный анализ [Текст] / О. Э. Бессонова. – Новосибирск: ИЭ и ОПП СО РАН, 1997. – 72 с.

71 Бессонова, О. Э. Раздаток: институциональная теория хозяйственного развития России [Текст] / О. Э. Бессонова. – Новосибирск : ИЭиОПП СО РАН, 1999. – 152 с.

72 Бессонова, О. Э. Рыночный эксперимент в раздаточной экономике России: демонстрационные проекты в жилищном хозяйстве [Текст] / О. Э. Бессонова, С. Г. Кирдина, Р. О'Салливан.– Новосибирск: НГУ, 1996. – 312 с.

73 Биттер, А. Денежные и совокупные доходы сельских домохозяйств Карпатского региона [Текст] / А. Биттер // Экономика Украины. – 2006. – № 2. – С. 58 – 64.

74 Блауг, М. Экономическая мысль в ретроспективе [Текст] / М. Блауг. – М. : Дело Лтд, 1994. – 720 с.

75 Блэкуэлл, Д. Поведение потребителей [Текст]: пер. с англ. / Д. Блэкуэлл, П. Миниард, Дж. Энджел – СПб. : Питер, 2002. – 624 с.

76 Бобков, В. Реальные масштабы бедности в России значительно больше, чем принято считать [Текст] / В. Бобков // Человек и труд. – 2007. – №5.

77 Бобух, І. Диспропорції нагромадження людського капіталу: взаємний вплив і шляхи мінімізації [Текст] / І. Бобух // Економіст. – 2009. – №7. – С. 32 – 35.

78 Богданов, А. А. Всеобщая организационная наука (Тектология) [Текст] /А. А. Богданов. – М. : Книга, 1925. – 184 с.

79 Боди, З. Финансы [Текст]: пер. с англ. / З. Боди, Р. Мертон: уч. пос. – М. : Издательский дом «Вильямс», 2000. – 592 с.

80 Болотина, Е. В. Экономическая роль домохозяйств в создании национального продукта [Текст] / Е. В. Болотина, Е. Е. Семеренко // ВІСНИК Донбаської державної машинобудівної академії – 2006. – № 1Е (6).

81 Болотіна, Є. Методологія інституціонального аналізу поведінки домашніх господарств [Текст] / Є. Болотіна // Галицький економічний вісник. — 2012. — №2(35). — С. 123 – 130.

82 Болотіна, Є. В. Домогосподарство в умовах інституціоналізації перехідної економіки України [Текст] / Є. В. Болотіна // Вісник Донбаської державної машинобудівної академії – 2009. – №2 (16) – С. 30 – 36.

83 Борисенко, Н. Ю. Мировой опыт проведения пенсионных реформ [Текст] / Н. Ю. Борисенко // Финансы и кредит. – 2004. – № 18 (156). – С. 53 – 58.

84 Борисенко, Н. Ю. Основные направления совершенствования государственной системы пенсионного обеспечения Герма-

нии [Текст] / Н. Ю. Борисенко // Финансы и кредит. – 2005. – № 7 (175). – С. 50 – 55.

85 Борисенко, Н. Ю. Пенсионная реформа в Швеции [Текст] / Н. Ю. Борисенко // Финансы и кредит. – 2005. – № 17 (185). – С. 77 – 81.

86 Бочан, І. Домогосподарство – основний суб'єкт приватного сектору в перехідній економіці [Текст] / І. Бочан // Регіональна економіка. – 2001. – № 4. – С. 193 – 198.

87 Бриттан, С. Капитализм с человеческим лицом [Текст]: пер. с англ. / С. Бриттан. – СПб. :Экономическая школа, 1998. – 399 с.

88 Бузгалин, А. Мутантный капитализм как продукт полураспада мутантного социализма [Текст] / А. Бузгалин // Вопросы экономики. – 2000. – № 6. – С. 102 – 113.

89 Бузгалин, А. В. Пределы капитала: методология и онтология. Реактуализация классической философии и политической экономии (избранные тексты) [Текст] / А. В. Бузгалин, А. И. Колганов. – М., 2009.

90 Бузгалин, А. В. Реализация общенародных интересов [Текст] / А. В. Бузгалин, А. И. Колганов. – М. : Экономика, 1985. – 104 с.

91 Булгаков, А. В. Влияние теневой экономики на гармонию интересов субъектов экономики России [Текст] / Алексей Булгаков, Артем Сиротовский // Вестник ТГУ. – 2011. – № 11 (103) – С. 28 – 33.

92 Булганина, С. Н. Природа и структура экономических субъектов [Текст]: монографія / С. Н. Булганина. – Оренбург : ГОУ ВПО ОГУ, 2003. – 340 с.

93 Бурдье, П. Формы капитала [Текст] / П. Бурдье // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3. – № 5. – С. 60–74.

94 Бурлачук, В. Традиция, ритуал, праздник как система социального чувствования [Текст] / В. Бурлачук // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – №2. – С. 147 – 159.

95 Бурлуцкий, С. Економічна диференціація домогосподарств у контексті соціального регулювання доходів [Текст] / С. Бурлуцький // Україна: аспекти праці. – 2008. – №6. – С. 33 – 38.

96 Бусыгин, А.В. Предпринимательство [Текст]: учеб. для студ. высш. учебн. зав. – 2-е изд., испр. /А. В. Бусыгин. – М. : Дело, 2000. – 640 с.

97 Бушков, В. И. Таджикистан: традиционное общество в постиндустриальном мире [Текст] / В. Бушков // Этнографическое обозрение. – 1995. – №4. – С. 89 – 90.

98 Быкова, Е. Е. Характеристика инвестиционных стратегий поведения домашних хозяйств [Текст] / Е. Е. Быкова // Финансы. – 2008. – №4. – С. 91 – 95.

99 Валовий внутрішній продукт за категоріями кінцевого використання [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/vvp/vvp_ric/vvpzkkv_u.htm. – 09.09.2013. – Загол. з екрана.

100 Вальтух, К. К. Информационная теория стоимости и законы неравновесной экономики [Текст] / К. К. Вальтух. – М., 2001.

101 Василенко, Н. В. Доверие как интегральный показатель качества институциональной среды [Текст] / Н. В. Василенко // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. – Донецьк : ДонНТУ, 2009. – Вип. 37–2. – С. 20–24.

102 Василик О. Д. Теорія фінансів [Текст]: підручник для студ. вищ. навч. закл. / О. Д. Василик. – К.: НІОС, 2000. – 416 с.

103 Васильчук, Ю. А. Социальное развитие человека. Фактор семьи [Текст] / Ю. Васильчук // Общественные науки и современность. – 2008. – № 3. – С. 53–63.

104 Васильчук, Ю. А. Трансформация потребностей — развитие личности и общества [Текст] / Ю. Васильчук // ПОЛИС. – 1994. – № 5.

105 Васкес И. Ключевая роль экономической свободы в условиях демократии / перевод статьи The Central Role of Economic Freedom in Democracy, Issues of Democracy, December / [Електронний ресурс] – Электрон. данные. – 2005. – Режим доступу: http://3dway.org/node/5883. – Загол. з екрана.

106 Ватаманюк, М. М. Споживча поведінка домогосподарств в умовах перехідної економіки [Текст] / М. Ватаманюк // Фінанси України. – 2004. – № 12. – С. 75 – 76.

107 Введение в гендерные исследования [Текст]: учеб. пособ. для студ. ВУЗов / И.В. Костикова и др.: Под общ. ред. И.В. Костиковой. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 235 с.

108 Вдовиченко, А. Визначення детермінантів заощаджень та споживання населення України на основі емпіричного дослідження [Текст] / А. Вдовиченко // Економіка України. – 2009. – № 9. – С. 40 – 46.

109 Вебер, М. Типы господства [Текст] / Макс Вебер // Социологические исследования. — 1988. — № 5.

110 Вебер, М. Избранные произведения [Текст]: пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Давыдова Ю. Н.; предисл. Гайденко П. П. / Макс Вебер. — М. : Прогресс, 1990. – 808 с.

111 Вебер, М. Протестантская этика. [Текст]: Сб. статей., Ч. I. / пер. и введение М. И. Левиной / Макс Вебер – М., 1972.

112 Вебер, М. Хозяйственная этика мировых религий. Попытка сравнительного исследования в области социологии религии // Избранное. Образ общества [Текст]: пер. с нем. / Макс Вебер. — М. : Юрист, 1994.

113 Веблен, Т. Теория праздного класса [Текст] / Т. Веблен. – М., 1984.

114 Великая трансформация К. Поланьи: прошлое, настоящее, будущее [Текст] / под общ. ред. О. И. Ананьина. – М. : ГУ ВШЭ, 2006. – 406 с.

115 Верников, А. В. Частные сбережения и иностранные банки [Текст] / А. В. Верников // Деньги и кредит. – 2005. – № 2.

116 Веселов, Ю. В. Классики экономической социологии: Карл Поланьи [Текст] / Ю. Веселов // Социологические исследования. – 1999. – № 1.

117 Видяпин, В. Молодые неспециалисты [Текст] / В. Видяпин // Финансы. – 2005. – № 2.

118 Витрати домогосподарств Структура сукупних витрат [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/. – 20.09.2013. – Загол. з екрана.

119 Витрати і ресурси домогосподарств України (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств) [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. –

Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/, http://pronalogi.info. – 23.07.2013. – Загол. з екрана.

120 Вівчар, О. Й. Сучасні тенденції розвитку ринку цінних паперів в Україні [Текст] / О. Й. Вівчар, Л. Б. Колесник // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.9. – С. 178 – 182.

121 Вільямсон, О. Економічні інституції капіталізму: Фірми, маркетинг, укладання контрактів [Текст] / О. Вільямсон. – К. : Видавництво «АртЕк», 2001. – 472 с.

122 Власть в Центральной Азии: семьи, кланы, жузы // Радио Свобода. – Электрон. данные. – 26 июля 2001.– Режим доступу: http://www.svoboda.org/programs/RT/2001/RT.072601.asp/. – 25.09.2013. – Загол. з екрана.

123 Внутрішня торгівля (1990-2012 рр.). [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua. – 11.08.2013. – Загол. з екрана.

124 Войтицкая, Л. Гастарбайтеры перевели в Украину 3 млрд. долларов [Електронний ресурс] / Л. Войтицкая, Б. Давиденко // Дело – Электрон. данные. – Режим доступу: http://delo.ua/dengi/banki/gastarbajtery-pereveli-v-ukrainu-mlrd.-dollarov-138771/. – 22.10.2013. – Загол. з екрана.

125 Волга, В. Підсумки 2009 року. Політика регулятора ринку страхування у 2010 році // Матеріали V Міжнародній конференції по страхуванню та перестрахуванню «Київська весна 2010», 21 квітня 2010. – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/dpn/Kiev_21.04.2010.pdf. – 11.10.2012. – Загол. з екрана.

126 Волков, А. Г., Типология семей и домохозяйств: развитие и анализ [Текст] / А. Г. Волков, Е. Л. Сороко // Вопросы статистики. – 1999. – № 5. – С. 40-52.

127 Вольчик, В. В. Иерархия и комплементарность институтов в рамках хозяйственного порядка [Текст] / В. В. Вольчик, И. В. Бережной // TERRA ECONOMICUS (Экономический вестник Ростовского государственного университета). – 2009. – Т. 7 – № 2. – С. 65 – 73.

128 Воробйов, Ю. М. Фінанси домогосподарств: сучасна парадигма [Текст] / Ю. М. Воробйов // Науковий вісник: Фінанси, банки, інвестиції. – 2011. – № 4. – С. 6 – 9.

129 Восемь процентов самых богатых людей планеты получают половину её доходов. [Электронный ресурс] // MixedNews – Электрон. данные. – Режим доступу: http://mixednews.ru. – Загол. з екрана.

130 Всеукраїнський перепис населення. Державна служба статистики [Електронний ресурс] : Web-сайт. / Державна служба статистики // Офіційний сайт всеукраїнського перепису населення – Електрон. дані та прогр. – Режим доступу: http://www.ukrcensus.gov.ua/. – 24.12.2012. – Загол. з екрана.

131 Вуколова, Т. С. Национальная экономическая ментальность в эпоху рыночных реформ [Текст] / Т. Вуколова // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2004. – Т. 2. – № 1. – С. 72 – 84.

132 Вьюницкий, В. И. Шведский опыт. Реформирование пенсионной системы [Текст] / В. И. Вьюницкий, Л. И. Чижик // Пенсия. – 2002. – № 3. – С. 70 – 72.

133 Галанов, В.А. Финансы, денежное обращение и кредит [Текст]: учеб. для студ. высш. учебн. зав. / В. А. Галанов. – М.: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2006. 413 с.

134 Галицкий, Е. Б. Затраты домохозяйств на образование детей и взрослых по результатам третьей волны мониторинга «Экономика образования» [Текст] / Е. Б. Гилицкий, М. И. Левин // Вопросы образования. – 2005. – № 2. – С. 2 – 19.

135 Гаршина, О. К. Экономическое поведение домохозяйств: сущность и классификация [Текст] / О. К. Гаршина // Вісник Донбаської державної машинобудівної академії. – 2009. – № 2 (16). – С. 45 – 50.

136 Гегель, Г. В. Основи філософії права [Текст] / Г. Гегель. – Київ, 2000.

137 Геєць, В. М. Взаємодія довіри і розвитку [Текст] / В. М. Геєць // Економічна теорія. – 2002. – № 3. – С. 3 – 16.

138 Геллнер, Э. Разум и культура [Текст] / Э. Геллнер. – М. : Изд-во Моск. шк. полит. исследований, 2003.

139 Гесиод, Труды и дни [Текст] / Гесиод. – М., 2001. – 157 с.

140 Гладникова, Е. В. Обзор подходов к исследованию частных межпоколенных трансфертов [Текст] / Е. Гладникова // Экономическая социология. – Т.10. – 2009. – №5. – С. 93 – 110.

141 Глух, Н. А. Сравнительная экономика К. Поланьи [Текст] / Н. Глух // Вестник Московского университета. Серия 6: Экономика. – 1997. – № 3.

142 Глухов, В. В. Индивидуальность финансов домашних хозяйств [Текст] / В. В. Глухов // Финансы и кредит. – 2008. – № 20 (308). – С. 59–62.

143 Глущенко, В. В. Финансы населения в условиях глобализации [Текст] / В. Глущенко // Финансы и кредит. – 2006. – № 30 (234). – С. 2–8.

144 Гоббс, Т. Избранные произведения – Т.1-2 [Текст] // Философское наследие. – Т. 7, 8 / Т. Гоббс — М., 1964.

145 Гомер, Илиада [Текст]: пер. Минского, вступ. ст. П. Ф. Преображенского. / Гомер. – М. : Госполитиздат, 1949. – 551 с.

146 Гомер, Одиссея [Текст]: пер. Вересаева. – М., 1935. – 424 с.

147 Гордієнко, Л. А. Проблеми формування фінансів домогосподарств [Текст] / Л. А. Гордієнко // Теорія і практика сучасної економіки. – 2003. – С. 51–53.

148 Горовець, Н. О. Проблеми розвитку недержавних пенсійних фондів в Україні [Текст] / Н. О. Горовець, М.Г. Горовець // Економіка. Фінанси. Право. – 2011. – № 6. – С. 22 – 25.

149 Горожанкина, М. Е. Социальный капитал: политэкономический аспект [Текст]: монографія / М. Е. Горожанкина. – Донецк: ДонГУЭТ им. М.Туган-Барановского, 2006. – 289 с.

150 Господарський Кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. - № 18, № 19-20, № 21-22, ст.144 (436-1V)

151 Государственная программа развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2008–2012 годы. Утверждена постановлением правительства РФ от 14 июля 2007 г. № 446. – Электрон. данные. – Режим доступу: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_129185/?frame=1#p36. – 15.12.2012. – Загол. з екрана.

152 Государственная собственность в экономике России и других стран. Вопросы истории и теории [Текст]: под ред. В. Н. Черковца. – М.: ТЕИС, 2002. – 593 с.

153 Градов, А. П. Национальная экономика [Текст] / А. П. Градов. – СПб. : Питер, 2005. – 240 с.

154 Градосельская, Г. В. Социальные сети: обмен частными трансфертами [Текст] / Г. Градосельская // Социологический журнал. – 1999. – № 1/2. – С. 156–163.

155 Гредин, Г. Н. Основные субъекты социалистического производства и их экономические интересы / Г. Н. Гредин. – Кемерово, 1984. – Деп. в ИНИОН. – № 19462.

156 Григорьева, Ю. В. Факторы сберегательного поведения российских домашних хозяйств [Текст] / Ю. Григорьева // Вестник ОГУ – 2010 – №8 (114). – С.14 – 19.

157 Гринберг Р. Рациональное поведение государства [Текст] / Руслан Гринберг. – М. : ИСЭ ПРЕСС, 2003. – 241 с.

158 Гриценко, А. А. Економіка і право: структура взаємозв'язків [Текст] / А.А. Гриценко // Вісн. Нац. юрид. акад.ім. Ярослава Мудрого. Серія: Економічна теорія та право. – Х. : Право, 2010. – Вип. 1. – С. 7 – 17.

159 Гриценко, А. А. Иерархия и сетевые структуры в институциональной архитектонике экономических систем [Текст] / А. А. Гриценко // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. – Донецьк : ДонНТУ, 2007. – Вип. 31–1 (117). – С. 51–55.

160 Гриценко, А. А. Институциональная архитектоника: объект, теория и методология [Текст] / А. А. Гриценко // Постсоветский институционализм: монография под ред. Р. М. Нуреева, В. В. Дементьева. – Донецк : Каштан, 2005 – 480 с.

161 Гриценко, А. А. Совместно-разделенная собственность – основа институциональной архитектоники экономической системы [Текст] / А. Гриценко // Институциональная архитектоника и динамика экономических преобразований: монография под ред. А. А. Гриценко. – Х. : Форт, 2008, – С. 286-289.

162 Гриценко, А. А. Совместно-разделенные отношения: труд, собственность и власть [Текст] / А. А. Гриценко // Экономика Украины. – 2003. – № 3. – С. 50 – 58.

163 Грызлова, А. Обзор зарубежных пенсионных систем [Текст] / А. Грызлова, Е. Яненко // Отечественные записки. – 2005. – № 3. – С. 230 – 239.

164 Грэттон, Л. Демократическое предприятие: раскрепощение бизнеса благодаря свободе, гибкости и приверженности [Текст]

/ Л. Грэттон. – С.-Пб. : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2005. – 282 с.

165 Губерная, Г. К. Наследство в управлении страной и реформами [Текст] / Галина Константиновна Губерная // Менеджер. – 2002. – № 4 (20). – С. 156 – 161.

166 Губерная, Г. К. Природа современного кризиса [Текст] / Г. К. Губерная // Економіка промисловості – 2009. – № 2. – С. 209 – 218.

167 Губерная, Г. К. Рынок и необходимость государственного управления [Текст] / Г. К. Губерная. – Донецк : Технопарк, 2012. – 157 с.

168 Гугнин, Э. Феномен социального капитала [Текст] / Э. Гугнин, В. Чепак // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 49 – 56.

169 Гудзь, П. В. Організаційно-економічні засади розвитку потенціалу соціально-економічних систем [Текст] : монографія / П. В. Гудзь. – Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2011. – 445 с.

170 Гудзь, П.В. Инновационная практика внедрения системы управления качеством ISO 9001:2000 на муниципальные услуги [Текст] / П. В. Гудзь // Управление качеством. – 2008. – № 7 – С. 56 – 60.

171 Гумилев, Л.Н. Этногенез и биосфера Земли [Текст] / Л. Н. Гумилев. – М. : Айрис-пресс, 2010. – 640 с.

172 Гура, М. Пенсійна реформа: виклик для України [Текст] / Марек Гура / за ред. Марчіна Свєнчіцкі, Інни Чапко, Анастасії Єрмошенко. – К. : Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки ПРООН, 2008. – 68 с.

173 Давыдова, Н. Государственная социальная политика и стратегия выживания домохозяйств [Текст] / Н. М. Давыдова, Н. Меннинг, Т. Ю. Сидорина [и др.]. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 463 с.

174 Дадашев, А. З. Финансовая система России [Текст]: учеб. пособие для студ. высш. учебн. зав. / А. З. Дадашев, Д. Г. Черник. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 248 с.

175 Дементьев, В. Институты: проблема определения понятия [Текст] / В. Дементьев // Проблемы современной экономики и институциональная теория / под ред. В. В. Дементьева, Р. М. Нуреева. – Донецк: Дон НТУ, 2008. – 500 с.

176 Дементьев, В. В. Власть: экономический анализ. основы экономической теории власти [Текст]: монографія / В. В. Дементьев. – Донецк : «Каштан», 2003. – 200 с.

177 Дементьев, В. В. Экономика как система власти [Текст]: монографія / В В. Дементьев. – Донецк : Изд-во «Каштан», 2003. – 404 с.

178 Дементьев, В. В. Экономическая власть и институциональная теория [Текст] / В. В. Дементьев // Вопросы экономики. – 2004. – № 3. – С. 50 – 64.

179 Дементьев, Н. П. Институциональная структура распределения и использования доходов в экономике России и развитых стран [Текст] / Н. П. Дементьев // Вестник НГУ. Серия: Социально-экономические науки. – 2006. – Т.6. – Вып. 2. – С. 119 – 127.

180 Деньги, кредит, банки [Текст]: учебник для студ. высш. учебн. зав. / под ред. Лаврушина О.И. – 8-е изд., стер. – М. : Кнорус, 2009. – 560 с.

181 Депозити за секторами економіки у 2013 році [Електронний ресурс] / НБУ // Бюлетень Нац. банку України (електронне видання). – 2013. – Електрон. дані та прогр. – Режим доступу http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=57446.; http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=4881597 – 24.10.2013. – Загол. з екрана.

182 Державна служба статистики України. Офіційний сайт [Електронний ресурс] : Web-сайт. – Електрон. дані та прогр. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/. – 23.11.2013. – Загол. з екрана.

183 Джевонс, У. С. Об общей математической теории политической экономии. Краткое сообщение об общей математической теории политической экономии [Текст] / [У. С. Джевонс] // Теория потребительского поведения и спроса. Серия «Вехи экономической мысли». Вып. 1 / [под ред. В.М.Гальперина] – С.-Пб. : Экономическая школа, 1993. – С.67 – 77.

184 Джунушалиев, Д. Трайбализм и проблемы развития Кыргызстана [Текст] / Д. Джунушалиев, В. Плоских // Центральная Азия и Кавказ. – 2000. – №3.

185 Диференціація життєвого рівня населення. [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу:

http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/gdvdg_rik/dvdg_u/duferen2006_u.htm. – 03.10.2013. – Загол. з екрана.

186 Добро пожаловать в семью, или Посторонним вход разрешен [Электронный ресурс] / Deutsche Welle // – Электрон. данные. – Режим доступу: http://www.dw.de/dw/article/0,,5124128,00.html. – 03.12.2011. – Загол. з екрана.

187 Долан, Дж. Рынок: микроэкономическая модель [Текст] / Дж. Долан, Д. Линдсей / под общ. ред. Б. Лисовика. – СПб. : «СПб. оркестр», 1992.

188 Домострой / [сост., вступ. ст., пер. и коммент. В. В. Колесова]. – М. : Советская Россия – 1990. – 207 с.

189 Доходи та витрати населення. [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua. – 05.12.12. – Загол. з екрана.

190 Дуракова, Е. Современный подход к изучению затрат потребления [Текст] / Е. Дуракова, И. Кулинич // Молодой ученый. — 2011. — № 5. – Т.1. — С. 198 – 200.

191 Евстигнеева, Л.П. Экономическая синергетика [Текст] / Л. П. Евстигнеева, Р. Н. Евстигнеев. – М. : Ин-т экономики РАН, 2007. – 228 с.

192 Егоров, С. Человеческий фактор и экономический рост в условиях постиндустриализации [Текст] / С. Егоров // Вопр. экономики. – 2004. – № 5.

193 Економіка домогосподарств [Текст]: монографія / Бондар І.К., Сологуб О.П., Манцуров І.Г., Антошкіна Л.І., Чернявська О.В. та ін. – К. : Видавничий дім «Корпорація», 2010. – 300 с.

194 Економічна активність населення України 2010 [Текст]: статист. зб. / Відповідальна за випуск І.В. Сеник. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 205 с.

195 Екшембиев, Р. С. Персональные финансы в финансовой системе государства [Текст] / Р. С. Екшимбаев / Под ред. В.А. Слепова. М. : Магистр, 2008. – 302 с.

196 Елизаров, В. В. Экономико-демографические аспекты социальной защиты семьи с детьми в связи с переходом к рынку [Текст] / В. В. Елизаров // Вестн. МГУ. Сер. 6. Экономика. – 1992. – № 5. – С. 63 – 72.

197 Ермакова, Н. А. Бюджеты жизненного цикла семьи / Н. А. Ермакова, В. М. Жеребин, В. Н. Землянская // Вопросы статистики. – 2006. – № 11. – С. 39 – 44.

198 Єрохін, С. А. Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект) [Текст]: монографія / С. А. Єрохін. – К. : Світ знань, 2002. – 528 с.

199 Жеребин, В. М. Временные ресурсы семьи [Текст] / В. М. Жеребин, О. А. Алексеева, Н. А. Ермакова // Вопросы статистики. – 2006. – № 8. – С. 45 – 53.

200 Жеребин, В. М. Уровень жизни населения [Текст] / В. М. Жеребин, А. Н. Романов. – М. : ЮНИТИ – ДАНА, 2002. – 592 с.

201 Життя у Великій Британії [Електронний ресурс]./ Law firm limited // – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.lawfirmuk.net/tax_1314.html; http://www.lawfirmuk.net/life_in_uk_pensions.html. – 04.04.2011. – Загол. з екрана.

202 Жуков, И. И. Роль и значение семейного предпринимательства для экономики страны [Текст] / И. И. Жуков // Сервис PLUS. – 2008. – №2. – С. 29 – 32.

203 Жуковська, А. Ю. Соціальні стандарти у сфері доходів населення та проблематика їх запровадження в Україні [Текст] / А. Ю. Жуковська // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – №11 (101). – С. 181 – 189.

204 Задорожный, Г.В. Собственность и экономическая власть [Текст] / Г. В. Задорожный. – Х. : Основа, 1996. – 144 с.

205 Закон України «Про акціонерні товариства» (№ 514-VI) : офіц. текст прийнятий Верх. Радою України 17.09.2008 р. : із змінами та доп. станом на 11.10.2013 / М-во юстиції України. // Відомості Верховної Ради України. – 2008. - № 50-51. – Ст. 384.

206 Закон України «Про банки і банківську діяльність» (№ 2121-III) : офіц. текст прийнятий Верх. Радою України 17.12.2000 р. : із змінами та доп. станом на 11.10.2013 / М-во юстиції України. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - № 5-6. – Ст. 30.

207 Закон України «Про вищу освіту Закон України» (№ 2984-III) : офіц. текст прийнятий Верх. Радою України 17.01.2002р. : із змінами та доп. станом на 05.12.2012 / М-во юстиції України. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. - № 20. – Ст. 134.

208 Закон України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» (№ 448/96-ВР) : офіц. текст прийнятий Верх. Радою України 30.10.1996 р. : із змінами та доп. станом на 11.10.2013 / М-во юстиції України. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 51. – Ст. 292.

209 Закон України «Про дошкільну освіту» (№ 2628-III) : офіц. текст прийнятий Верх. Радою України 11.07.2001 р. : із змінами та доп. станом на 05.12.2012 / М-во юстиції України. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - № 49. – Ст. 259.

210 Закон України «Про загальну середню освіту» (№ 651-XIV) : офіц. текст прийнятий Верх. Радою України 13.05.1999 р. : із змінами та доп. станом на 05.12.2012 / М-во юстиції України. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. - № 28. – Ст. 230.

211 Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» (№ 236/96-ВР) : офіц. текст прийнятий Верх. Радою України 07.06.1996 р. : із змінами та доп. станом на 05.12.2012 / М-во юстиції України. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - № 36. – Ст. 164.

212 Закон України «Про захист прав споживачів» (№ 1023-XII) : офіц. текст прийнятий Верх. Радою України 12.05.1991 р. : із змінами та доп. станом на 02.12.2012 / М-во юстиції України. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 30. – Ст. 379.

213 Закон України «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)» (№ 2299-III) : офіц. текст прийнятий Верх. Радою України 15.03.2001 р. : із змінами та доп. станом на 11.10.2013 / М-во юстиції України. // Відомості Верховної Ради України. – 2008. - № 21. – Ст. 103.

214 Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» (№ 1057-IV) : офіц. текст прийнятий Верх. Радою України 09.07.2003 р. : із змінами та доп. станом на 11.10.2013 / М-во юстиції України. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. - № 47 – 48. – с. 372.

215 Закон України «Про освіту» (№ 1060-XII) : офіц. текст прийнятий Верх. Радою України 23.05.1991 р. : із змінами та доп. станом на 01.01.2013 / М-во юстиції України. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 34. – с. 451.

216 Закон України «Про позашкільну освіту» (№ 1841-III) : офіц. текст прийнятий Верх. Радою України 22.06.2000 р. : із змі-

нами та доп. станом на 05.12.2012 / М-во юстиції України. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. - № 46. – Ст. 393.

217 Закон України «Про професійно-технічну освіту» (№ 103/98-ВР) : офіц. текст прийнятий Верх. Радою України 10.02.1998 р. : із змінами та доп. станом на 05.01.2013 / М-во юстиції України. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. - № 32. – Ст. 215.

218 Закон України «Про рекламу» (№ 270/96-ВР) : офіц. текст прийнятий Верх. Радою України 03.07.1996 р. : із змінами та доп. станом на 01.01.2013 / М-во юстиції України. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - № 39. – Ст. 181.

219 Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (№ 987-XII) : офіц. текст прийнятий Верх. Радою України 23.04.1991 р. : із змінами та доп. станом на 12.12.2012 / М-во юстиції України. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. — № 25. – Ст. 283.

220 Закон України «Про страхування» (№ 85/96 – ВР) : офіц. текст прийнятий Верх. Радою України 07.03.1996 р. : із змінами та доп. станом на 11.08.2013 / М-во юстиції України. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. — № 18. – Ст. 78.

221 Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» (№ 2664-III) : офіц. текст прийнятий Верх. Радою України 12.07.2001 р. : із змінами та доп. станом на 23.10.2013 / М-во юстиції України. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. — № 1. – Ст. 1.

222 Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» (№ 3480-IV) : офіц. текст прийнятий Верх. Радою України 23.02.2006 р. : із змінами та доп. станом на 11.10.2013 / М-во юстиції України. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – №31. – Ст.264.

223 Занятость и поведение домохозяйств: адаптация к условиям переходной экономики России [Текст]: под ред. В. Кабалиной и С. Кларка. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – 311 с.

224 Заславская, Т. Социально-трансформационная структура России [Текст] / Т. И. Заславская // Общество и экономика. – 1999. – № 3 – 4.

225 Заславская, Т. И. Бизнес-слой российского общества: сущность, структура, статус [Текст] / Т. Заславская // Социологические исследования. – 1995. – №3. – С. 3 – 12.

226 Заславская, Т. И. Социальные результаты реформ и задачи социальной политики [Текст] / Т. И. Заславская // Социетальная трансформация российского общества. – М., 2002. – С. 170 – 183.

227 Заславская, Т. И. Социетальная трансформация российского общества: Деятельностно – структурная концепция [Текст] / Т. И. Заславская. – М. : Дело, 2003. – 568 с.

228 Зверева, Н. В. Экономический подход в исследованиях семьи в современных условиях [Текст] / Н. В. Зверева // Вестн. Моск. ун-та. Сер.6, Экономика. – 1994. – № 6. – С. 38 – 48.

229 Звіт Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку за перше півріччя 2011року [Електронний ресурс]./ Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку // – Електрон. дані. – Режим доступу до ресурсу : http://www.ssmsc.gov.ua/user_files/content/58/1314361768.pdf. – 17.11.2011. – Загол. з екрана.

230 Здравомыслов, А Г. Потребности. Интересы. Ценности [Текст] / А. Г. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 223 с.

231 Земцов, А. А. О структуре активов домашнего хозяйства [Текст] / А. А. Земцов, Т. Ю. Осипова // Вестник Томского государственного университета. – 2011. – № 1(13)

232 Земцов, А. А. Финансы домохозяйств [Текст]: материалы к лекциям. – Ч. 1 / А. Земцов. – Томск, 2008. – 54 с.

233 Зомбарт, В. Буржуа. Этюды по истории духовного развития современного экономического человека [Текст] / Вернер Зомбарт. – М. : Наука, 1994. – 443 с.

234 Зомбарт, В. Современный капитализм. Т.1 Генезис капитализма [Текст] / Вернер Зомбарт. – М. : Госиздат, 1931.

235 Зуева, О. Н. Логистические подходы к функционированию домашних хозяйств [Текст] / О. Н. Зуева // Журнал экономической теории. – 2007. – №1 (10).

236 Зухба, Е. Н. Демократизация образования как фактор глобализации [Текст] / Е. Н. Зухба // Вісник Донецького університету економіки та права: Зб. наук. пр. – Донецьк: ДонУЕП, 2005. – №2. – С.198 – 207.

237 Зухба, Е. Н. Институт домохозяйства в системе отношений собственности [Текст] / Е. Н. Зухба // Наукові праці Донецько-

го національного технічного університету. Серія: економічна. – Донецьк : ДонНТУ, 2009. – Вип. 36–1 (128). – С. 28–34.

238 Зухба, Е. Н. Інноваційні ефекти діяльності домогосподарства [Текст] / Е. Н. Зухба // Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2013. - № 4 (145). – С. 30 – 32.

239 Зухба, Е. Н. Институциональные контуры распределения доходов домохозяйства [Текст] / Е. Н. Зухба // Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2010. – С.168 – 179.

240 Зухба, Е. Н. Макроэкономическая стабилизация в структуре системных преобразований переходной экономики Украины [Текст] / Е. Н. Зухба // Экономические проблемы и перспективы стабилизации экономики Украины: сб. науч. тр. – Т.2. – Донецк : ИЭП НАН Украины, 2002 – С. 176 – 183.

241 Зухба, Е. Н. Методологические основы институционального исследования потребления домохозяйств [Текст] / Е. Н. Зухба // Национальные и региональные особенности развития потребительского рынка на основе инновационных информационных технологий: материалы II междунар. заоч. научно-практ. конф., 20 мая 2011г. – Армавир: РИЦ АГПА, 2011. – С. 37 – 41.

242 Зухба, Е. Н. Образование как ключевая компонента процесса формирования человеческого капитала инновационного типа [Текст] / Е. Н. Зухба / Инновационное развитие экономики России: институциональная среда: сб. науч. ст.; под ред. В. П. Колесова, Л. А. Тутова. – Т.2. – М. : Макс-пресс, 2011. – С.563 – 571.

243 Зухба, Е. Н. Развитие института экономической демократии как социальная инновация в интересах домохозяйств [Текст] / Е. Н. Зухба / Инновационное развитие экономики России: сценарии и стратегии: сб. науч. ст.; под ред. В. П. Колесова, Л.А.Тутова. – Т.1. – М. : ТЕИС, 2012. – С. 228-235.

244 Зухба, Е. Н. Специфика переходных состояний в микроэкономике [Текст] / Е. Н. Зухба // Економіка: проблеми теорії та практики: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. – Вип. 142. – С. 219 – 229.

245 Зухба, О. М. Архітектура домогосподарства: ієрархія та мережева структура [Текст] / О. М. Зухба // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна.– Донецьк : ДонНТУ, 2011. – Вип. 39–1. – С. 43–47.

246 Зухба, О. М. Домогосподарство в системі економічних відносин інституціональних суб’єктів суспільства [Текст] /

О. М. Зухба // Ціннісні орієнтири інституціоналізації економічного розвитку: кол. монографія за ред. А. О. Задої. – Д. : Державний ВНЗ «НГУ», 2010. –С.301-325.

247 Зухба, О. М. Домогосподарство та споживання: методологія міждисциплінарного соціоекономічного дослідження [Текст] / О. М. Зухба // Соціоекономіка : зб. наук. праць. – 2010. – С. 120 – 131.

248 Зухба, О. М. Домогосподарство як інститут: функціональний аспект дослідження [Текст] / О. М. Зухба // Вісник ЗНУ. – 2013. – № 1(17). – С. 102 – 106.

249 Зухба, О. М. Економічна демократія як інститут реалізації інтересів домогосподарства [Текст] / О. М. Зухба // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: Економічна. – Донецьк : ДонНТУ, 2011. – Вип. 40–3. – С. 38–42.

250 Зухба, О. М. Економічна ментальність як система інституційних обмежень діяльності домогосподарств [Текст] / О. М. Зухба // Актуальные проблемы и перспективы развития экономики Украины: материалы IX междунар. научно-практ. конф., 30 верес. – 2 жовт. 2010 р. – Алушта – Симферополь, 2010. – С.145 – 146.

251 Зухба, О. М. Інститут господарської етики та економічна поведінка в період трансформаційних змін [Текст] / О. М. Зухба, Л. І. Ляшенко // Ціннісні орієнтири інституціоналізації економічного розвитку: кол. моногр. за ред. А. О. Задої. – Д. : Державний ВНЗ «НГУ», 2010. – С. 447-479.

252 Зухба, О. М. Інститут домогосподарства: еволюція поглядів [Текст] / О. М. Зухба // Економічний вісник національного гірничого університету. – 2011. – № 2. – С. 6 – 11.

253 Зухба, О. М. Освіта та розвиток людського капіталу як складова інноваційності в епоху економіки знань [Текст] / О. М. Зухба // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»: зб. наук. праць. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2011. – №7-1’2011. –С. 44 – 52.

254 Зятковський, І. В. Фінанси суб’єктів господарювання в умовах інституційних перетворень [Текст]: монографія / І. В. Зятковський. – Т. : Екон. думка, 2006. – 388 с.

255 Ибрагимова, Д. Х. Типы сберегательного и кредитного поведения [Электронный ресурс] / Д. Х. Ибрагимова // Мониторинг общественного мнения. – 2009. – № 2 (90). – Электрон. данные. – Режим доступу :

http://wciom.ru/fileadmin/Monitoring/90/2009_2(90)_6_Ibragimova.pdf . – Загол. з екрана.

256 Ибрагимова, Д. Х. Возможности населения участвовать в жилищных кредитных программах [Текст] / Д. Х. Ибрагимова, С. В. Сурков // Аналитический банковский журнал. – 2008. – № 9 (160). – С. 70 – 73.

257 Иванова, Н. Н. Масштабы и динамика развития теневой экономики в постсоциалистических государствах Евразии (обзор зарубежных исследований) [Текст] / Н. Н. Иванова // Экономическая теория преступлений и наказаний. – 2002. – Вып. 4(1). – С. 110 –115.

258 Ильина, И. Ю. Домохозяйство как базовая потребительская единица [Текст] / И. Ю. Ильина // Вестник Ижевского госуд. технич. ун-та. – 2007. – № 2. – С.125 –128.

259 Ильинский, И.В. Инвестиции в будущее: образование в инновационном воспроизводстве [Текст] / И. Ильинский. – СПб. : Изд. СПбУЭФ, 1996.

260 Индекс развития человеческого потенциала — информация об исследовании. [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий. – Электрон. данные. – Режим доступу: http://gtmarket.ru/ratings/human-development-index/human-development-index-info. – Загол. з екрана.

261 Институциональная архитектоника и динамика экономических преобразований [Текст] / Под ред. д-ра экон. наук А.А.Гриценко. – Х. : Форт, 2008. – 928 с.

262 Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория: [Текст] учебник / под общей ред. д.э.н., проф. А.А. Аузана. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 416 с.

263 Институциональные проблемы эффективного государства [Текст] / Под ред. В. В. Дементьева, Р. М. Нуреева. – Донецк : ДонНТУ, 2011. – 292 с.

264 История клинико-экономических исследований [Електронний ресурс] / МОО "Общество фармакоэкономических исследований" // – Электрон. данные. – Режим доступу: http://www.rspor.ru/farm.php. – 30.12.2012. – Загол. з екрана.

265 История мировой экономики [Текст]: учебник для вузов / под ред. Г. Б. Поляка, А. Н. Марковой. – М. : ЮНИТИ, 1999.

266 Іванюк, Т. І. Заощадження домогосподарств – вагоме джерело інвестування в національну економіку [Текст] // Проблеми

і перспективи розвитку фінансової системи України / Т. І. Іванюк – К., 1998. – С. 161–166.

267 Іващенко, М. В. Інституціональний аналіз видів фінансової поведінки українських домогосподарств [Текст] / М. В. Іващенко // Вісник Університету Банківської справи НБУ. – 2011. – № 1 (10). – С. 17 –21.

268 Індекс гендерної рівності [Електронний ресурс] / United Nations Development Program // UNDP, The 2012 Gender Equity Index – Електрон. дані. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/en/statistics/gii/. – Загол. з екрана.

269 Індекс людського розвитку країн світу. [Електронний ресурс] / United Nations Development Program: Human Development Index 2013. // Центр гуманитарных технологий – Електрон. дані. – Режим доступу: http://gtmarket.ru/ratings/human-development-index/human-development-index-info#ukraine. – Загол. з екрана.

270 Індекс рівня освіти країн світу. [Електронний ресурс] / United Nations Development Program: Human Development Report 2012. Education Index 2011. – Електрон. дані. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/. – Загол. з екрана.

271 Індекси фізичного обсягу товарної структури роздрібного товарообороту підприємств в Україні [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2010/tz/sr/ifotst/ifotst_u.htm . – 09.11.2013. – Загол. з екрана.

272 Йохна, М. А. Про деякі підходи до визначення інституцій [Текст] / М. А. Йохна // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна.– Донецьк: Дон НТУ, 2007. – Вип. 31–1(117). – С. 127–131.

273 Кадыров, Ш. Х. Туркменистан: институт президентства в клановом постколониальном обществе [Текст] / Ш. Х. Кадыров // Вестник Евразии. – 2001. – №2. – С. 5 –32.

274 Казаков, А. П. Экономика [Текст] / А. П. Казаков, Н. В. Минаева. – М., 1999. – 298 с.

275 Как развивается семейный бизнес во всём мире? – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-13013/ – Загол. з екрана.

276 Калабихина, И. Е. Гендерный фактор воспроизводства человеческого капитала [Текст] / И. Е. Калабихина // Вестник Московского ун-та. – Сер. 6. Экономика. – 1998. – № 5. – С.43 – 59.

277 Калабихина, И. Е. Некоторые аспекты теоретического анализа домохозяйства [Текст] / И. Е. Калабихина // Вестник Московского ун-та. Серия Экономика – 1995. – № 5.– С. 28 –37.

278 Калабихина, И. Е. Факторы домохозяйства и модели занятости. Домохозяйство, семья и семейная политика [Текст] / Ред. В. В. Елизаров, Н. В. Зверева / И. Е. Калабихина. – М., 1997.

279 Калькова, В. Л. Смещение власти: знание, богатство и принуждение на пороге XXI века [Текст] / В. Л. Калькова, О. М. Тоффлер. – М. : ИНИОН АН СССР, 1991.

280 Канаян, К. Инновационные технологии в торговле [Текст] / К. Кананян, Р. Канаян // Управление магазином. – 2009. – № 1. – С. 3–9.

281 Капелюшников, Р. Сoственность без легитимности? [Текст] / Р. Капелюшников // Вопросы экономики. – 2008. – №3.

282 Капелюшников, Р. И. Экономическая теория прав собственности (методология, основные понятия, круг проблем) [Текст] / Ростислав Исакович Капелюшников. – М. : ИМЭМО РАН, 1990. – 90 с.

283 Капелюшников, Р. И. Экономический подход Гэри Беккера к человеческому поведению / Ростислав Исакович Капелюшников // США: экономика, политика, идеология. – 1993. – №11.

284 Капіталізація економіки України [Текст] / За ред. акад. НАН України В.М.Гейця, д-ра екон. наук А.А.Гриценка. – К. : Ін-т екон. та прогнозув., 2007. – 220 с.

285 Капустин, А. А. К вопросу о статистической оценке доходов домашних хозяйств в теневой экономике [Текст] / А. А. Капустин, Э. Ю. Щипанов // Вестник Ростовского государственного университета путей сообщения. – 2005. – № 4. – С. 74 –78.

286 Карлсон, А. Общество – семья – личность: социальный кризис Америки [Текст] / А. Карлсон. – М., 2003.

287 Карнаухова, Е. С. Дифференциальная рента и экономическая оценка земли [Текст] / Е. Карнаухова. – М. : Экономика, 1977. – 167 с.

288 Кастельс, М. Россия и сетевое сообщество [Текст] / М. Кастельс, Э. Киселева // Мир России. – 2000. – №1. – С. 23 –51.

289 Каутский, К. Размножение и развитие в природе и обществе [Текст]: под ред. Д. Б. Рязанова. / К. Каутский. – М. : Пролетарии 1923. – 284 с.

290 Кашин, Ю. Финансовые активы населения (сбережения): подход к оценке уровня жизни [Текст] / Ю. Кашин // Вопр. статистики. – 1998. – № 5. – С. 43 –51.

291 Кейнс, Дж. Общая теория занятости, процента и денег [Текст] / Дж. Кейнс. – М. : Гелиос , 2002. – 352 с.

292 Кирдина, С. X- и Y-экономики: институциональный анализ [Текст] / С. Кирдина. – Москва, 2004.

293 Кирдина, С. Институциональные матрицы и развитие России [Текст] / С. Кирдина. – 2-е изд., Новосибирск, 2002.

294 Кириленко, О. Недержавні пенсійні фонди на фінансовому ринку: світовий досвід та реалії України [Текст] / Ольга Кириленко, Анатолій Сидорчук // Світ фінансів. – 2005. – № 3 – 4. – С. 134 –142.

295 Кичко, І. І. Економічна функція власності у забезпеченні особистих потреб населення [Текст] / І. І. Кичко // Формування ринкових відносин в Україні. – 2009. – № 7(98). – С. 26 –32.

296 Кізима, Т. Споживча поведінка домогосподарств: сутність, моделі, вектори оптимізації [Текст] / Тетяна Кизіма, Олена Шаманська // Світ фінансів. – 2012. – № 1. – С.7 –16.

297 Кізима, Т. О. Фінанси домогосподарств: сучасна парадигма та домінанти розвитку [Текст] / Т. О. Кізима ; [вст. слово С.І.Юрія]. – К. : Знання, 2010. – 431 с.

298 Кількість зайнятих працівників на суб’єктах господарювання за видами економічної діяльності у 2011 році [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу:
http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/fin/osp/kzp/kzp_u/kzp_u_11.htm. – 20.10.2012. – Загол. з екрана.

299 Кількість суб’єктів господарювання за видами економічної діяльності у 2011 році [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/fin/osp/ksg/ksg_u/ksg_u_11.htm. – 14.10.2012. – Загол. з екрана.

300 Кінцеві споживчі витрати домашніх господарств за цілями [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/. – 26.10.2013. – Загол. з екрана.

301 Кінцеві споживчі витрати некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства, за цілями за 2012 рік. Категорії кінцевого використання ВВП за функціональними класифікаціями [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/vvp/kkv_vvp/kkv_vvp_u/ksv_no2012_u.htm. – 23.06.2013. – Загол. з екрана.

302 Кінцеві споживчі витрати сектору загального державного управління за функціями за 2012 рік [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/vvp/kkv_vvp/kkv_vvp_u/ksv_du2012_u.htm. – 24.06.2013. – Загол. з екрана.

303 Кларк, Дж. Б. Распределение богатства [Текст] / Дж. Кларк. – М.: Гелиос, 2000. – 368 с.

304 Классификатор индивидуального потребления домашних хозяйств по целям. – М. : Росстат, 2007. – 142 с.

305 Клейнер, Г. Агенты и институты: к проблеме институционального выбора [Текст] // Homo institutius – человек институциональный / Г. Клейнер. – Волгоград: ВолГУ, 2005. – 852 [1] с.

306 Клименко, Н. С. Концептуальні підходи до оцінки форм власності та їх ефективності [Текст] / Н. С. Клименко // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Серія «Економіка». –2010. – Вип. 4(3). – С. 10 –17.

307 Ковалев, В. В. Финансы предприятий [Текст]: учеб. пособие для студ. высш. учебн. зав. / В.В. Ковалев, Вит. В. Ковалев – М., 2002. – 640 с.

308 Ковалевский, М. М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности [Текст] / М. Ковалевский. – М. : ЛКИ, 2007. – 149 с.

309 Коваль, Л.А. Основні аспекти поведінки споживачів і чинників, що зумовлюють вибір певного типу споживацької пове-

дінки [Текст] / Л. А. Коваль, С. А. Романчук // Збірник наукових праць КНТУ: економічні науки. – 2010. – Вип. 18 (II). – С. 117–122.

310 Ковальчук, С.В. Фінанси [Текст]: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С.В. Ковальчук, І.В. Форкун. – Львів : «Новий Світ – 2000», 2006. – 568 с.

311 Кодекс законів про працю України (№ 322-VIII) : офіц. текст прийнятий Верх. Радою України 10.12.1971 р. : із змінами та доп. станом на 15.10.2013 / М-во юстиції України. // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – додаток до № 50. – с. 375.

312 Колганов, А. И. К вопросу о власти клановокорпоративных групп в России [Текст] / А. И. Колганов // Вопросы экономики. – .2000. – № 6. – С. 114 – 125.

313 Колдуэлл, Д. Теория рождаемости: от высокого «плато» - к дестабилизации [Электронный ресурс] / Д. Колдуэлл, Перевод с английского Н. В. Зверевой. – Электрон. данные. – Режим доступу: http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=20&idArt=249.

314 Колесникова, Л. Организационные структуры и культура предпринимательства [Текст] / Л. Колесникова, В. Перекрестов // Вопросы экономики. – 2000. – № 8. – С. 15 – 30.

315 Коллонтай, А. М. Семья и коммунистическое государство [Текст] / А. Коллонтай. – М. : Коммунист, 1918. – 32 с.

316 Колодій, А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні [Текст] / А. Колодій. – Львів : Червона калина, 2002. – 276 с.

317 Колот, А. До проблеми розвитку теорії розподільчих відносин [Текст] / А. Колот // Україна: аспекти праці. – 2008. – № 8. – С. 3 –11.

318 Кондратьев, Н. Д. Проблемы экономической динамики [Текст] / Николай Дмитриевич Кондратьев. – М., 1989. – 526 с.

319 Коновалова, Е. Роль семьи в формировании человеческого капитала инновационной экономики [Текст] / Екатерина Коновалова // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. – 2011. – № 2. – С. 327 – 330.

320 Конституція України: прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. / Мін-во юстиції України. – К. : Право, 1996. – 63 с.

321 Концептуальные основы устойчивого развития личных подсобных хозяйств [Текст] / Е. Г. Лысенко [и др.] ; рец. А. А.

Шутьков, В. В. Регуш ; Российская академия сельскохозяйственных наук, Государственное научное учреждение «Всероссийский научно-исследовательский институт экономики, труда и управления в сельском хозяйстве». – Москва : [б. и.], 2008. – 257 с.

322 Концептуальные основы устойчивого развития личных подсобных хозяйств / [Лысенко Е.Г., Колпач К.В., Хухрин А.С. и др.]. – М. : Россельхозакадемия, 2008. – 257 с.

323 Копач, К. В. Личное подсобное хозяйство сельского населения и его интеграция с предприятиями агропромышленного комплекса [Текст] / К. В. Копач. – М. : Росинформагротех, 2002. – 309 с.

324 Кордонский, С. Г. Сословная структура постсоветской России [Текст] / Сергей Кордонский. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2008. . – 216 с.

325 Корсак, А. К. О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства (кустарной и домашней промышленности) в Западной Европе и в России [Текст] / А. Корсак. – М.: Типография Грачеваи комп., 1861. – 310 с.

326 Косалс, Л. Я. Центр реформ – микроуровень [Текст] / Л. Я. Косалс // НГ-Политэкономия. – 2000. – №1 (42). – 18 января.

327 Костюкова, И. В Киргизии очень сильна клановость [Электронный ресурс] / И. Костюкова И. // Газета.ru– Электрон. данные. 18.04.2005 – Режим доступу: http://www.gazeta.ru/comments/2005/04/18 _x_271389.shtml. – Загол. з екрана.

328 Котляр, А. Э. Занятость женщин в производстве [Текст] / А. Э. Котляр, С. Я. Турчанинова. – М., 1975. – 144 с.

329 Коуз, Р. Фирма, рынок и право [Текст] / Р. Коуз // США: экономика, политика, идеология. – 1993. – № 2.

330 Коуз, Р. Природа фирмы [Текст] / Р. Коуз / под ред. О. И. Уильямсона и С. Дж. Уинтера. – М. : Дело, 2001. – 360 с.

331 Коуз, Р. Фирма, рынок и право: сб. статей [Текст] / Р. Коуз. / пер. с англ. Б. Пинскера; науч. ред. Р. Капелюшников. — М. : Новое издательство, 2007. – 224 с.

332 Кравченко, В. В. Основные направления инвестиционной деятельности домохозяйств в национальной экономике [Текст] / В. В. Кравченко, Т. С. Чунихина // Економічний простір. – 2008. – № 16. – С. 27–32.

333 Кравченко, Ж. В. Женщины и мужчины на работе и дома: гендерное разделение труда в России и Швеции [Текст] / Ж. В. Кравченко, А. Мотеюнайте // Журнал исследований социальной политики. – 2008. – Т. 6. – № 2. – С. 177–200.

334 Кронрод, Я. А. Очерки социально-экономического развития XX века [Текст] / Я. Кронрод. – М., 1992. – 236 с.

335 Кронрод, Я. А. Производительные силы и обществ. собственность [Текст] / Я. Кронрод. – М., 1987. – 352 с.

336 Ксенофонт Афинский. Сократические сочинения [Текст] / Ксенофонт. – М. – Л. : ACADEMIA, 1935.

337 Ксенофонт, Домострой. Воспоминания о Сократе [Текст] / Ксенофонт. – М. : Наука, 1993.

338 Ксенофонт, Киропедия [Текст] / Ксенофонт. – М., 1976.

339 Кто и куда стремится вести Россию?.. Акторы макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса [Текст] / [под общ. ред. Т. И. Заславской]. – М. : МВШСЭН, 2001. – 384 с.

340 Кузык, Б. Н. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее [Текст]: В 2 т. – Т.I. Теория и история цивилизаций / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец — М. : Институт экономических стратегий, 2006.

341 Кузьминов, Я. Институты: от заимствования к выращиванию (опыт российских реформ и возможность культивирования институциональных изменений) [Текст] / Я. Кузьминов, В. Радаев, А. Яковлев, Е. Ясин // Вопросы экономики. – 2005. – № 5. – С. 5–27.

342 Лавриненко, Л.М. Кінцеві споживчі витрати домогосподарств [Текст] / Л. М. Лавриненко // Технічний прогрес та ефективність виробництва. Вісник Харківського політехнічного університету: зб. наук. праць – Х. : НТУ “ХПІ” – 2003. – № 23. – Т. 3. – С. 28–30.

343 Лаврова, Т. В. Подходы к исследованию домашнего хозяйства как экономического субъекта [Текст] / Т. В. Лаврова // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Экономика. – 2007. – № 3 –4. – С. 5 –11.

344 Ланкастер, К. Перемены и новаторство в технологии потребления [Текст] / К. Ланкастер // Вехи экономической мысли. Теория потребительского поведения и спроса / под ред. В. М. Гальперина. – С.-Пб. : Экономическая школа, 2000.– Т. 1. – С. 326 –336.

345 Латов, Ю. В. Россия 90-х годов: недоразвитость через упадок или развитие через спад? [Текст] / Ю. В. Латов // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2003. – Т. 1. – № 1. – С. 100–115.

346 Латышев, А. П. Семейные хозяйства. Точка зрения социолога [Текст] / А. П. Латышев, Н. О. Гордеева // Новый хозяин. – 1999. – № 1. – С. 8–11.

347 Лейбенстайн, Х. Эффект присоединения к большинству, эффект сноба и эффект Веблена в теории покупательского спроса // Теория потребительского поведения и спроса / под ред. В.М.Гальперина. СПб. : Экономическая школа, 1993. – С. 304 – 325.

348 Леонтьев, В. Е. Финансы. Деньги, кредит и банки [Текст] / В. Леонтьев. – М. : [б.и.], 2003. – 329 с.

349 Литвак, М. Л. Домогосподарство у сфері розподільчих відносин суспільства [Текст] / М. Литвак // Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2003. – Вип.2. – С. 339–346.

350 Литвак, М. Л. Роль домогосподарств у ринкових перетвореннях [Текст] / М. Литвак // Вісник Київського націон. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Серія: Економіка.– 2003. – Вип. 66–67. – С. 74–75.

351 Лібанова, Є. Середній клас в Україні: сучасні масштаби і проблеми розвитку [Текст] / Є. Лібанова // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 8. – С. 27 –32.

352 Лісогор, Л. С. Конкурентність ринку праці: механізми реалізації [Текст]: монографія / Л. С. Лісогор. – К. : Ін-т демографії та соц. дослідж., 2005. – 165 с.

353 Лісогор, Л. С. Формування ринку праці в Україні [Текст]: монографія / Л. С. Лісогор. – К. : Ін-т економіки, 2003. – 294 с.

354 Локк, Дж. Сочинения [Текст]: в 3-х т. / Дж. Локк – М. : Мысль, 1985.

355 Лопухин, В. Ю. Развитие системы человеческих ресурсов как определяющий фактор построения в России инновационного общества [Текст] / В. Лопухин // Инновации в социальной сфере. – 2010. – №1. – С.11–18.

356 Лукашевич, М.П. Соціологія економіки [Текст]: підручник для студ. вищих навч. закладів / М.П. Лукашевич. – К.: Каравела, 2005. – 283 с.

357 Лукьянова, А. Л. Пенсионное страхование, неформальная занятость и самозанятость [Текст] / А. Л. Лукьянова – М. : Изд.

дом Высшей школы экономики, 2012. — 56 с. – (Препринт / Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики» ; WP3/2012/02)

358 Лыкова, Л.Н. Налоговые системы зарубежных стран [Текст]: учебник для магистров / Л.Н. Лыкова – М. : Юрайт, 2013. – 428 с.

359 Лысенко, Е. Г. Эволюция личных подсобных хозяйств населения: современность и перспективы [Текст] / Е. Г. Лысенко. – Москва : [б. и.], 2005. – 149 с.

360 Лыткина, Т. С. Распределение власти в семье как фактор стратегий занятости и организации домохозяйства [Текст] / Т. С. Лыткина // Рубеж. – 2001. – № 16–17.

361 Ляшенко, Л. И. Хозяйственная этика в экономических отношениях: институциональные аспекты [Текст] / Л. И. Ляшенко // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна.– Донецьк : ДонНТУ, 2008. – Вип. 34-1 (138). – С. 118 –124.

362 Магун, В. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами [Текст] / В. Магун, М. Руднев // Украинское общество в европейском пространстве / под. ред. Е. Головахи, С. Макеева. — К. : Ин-т социологии НАНУ, Харьковский национ. ун-т им. В.Н. Каразина, 2007. — С. 226–273.

363 Маевский, В. Иерархическая концепция потребностей [Текст] / В. Маевский, Ю. Максимова // Федерализм. – 2006. – № 2. – С. 5 –20.

364 Маевский, В. И. Эволюционная теория и неравновесные процессы (на примере экономики США) [Текст] / В. И. Маевский // Экономическая наука современной России. – 1999. – № 4. – С. 45 – 62.

365 Мажара, В. В. Математическое моделирование потребления домохозяйств [Текст] / В. В. Мажара // Экономические науки. – 2009. – № 8 (57). – С. 321 –326.

366 Макинтайр, Р. Социальная политика в странах с переходной экономикой в аспекте развития человеческих ресурсов [Текст] / Р. Макинтайр // Проблемы прогнозирования. – 2002. – № 2. – С. 142 –150.

367 Макклоски, Д. Н. Система «открытых полей» [Текст]: пер. с англ. под ред. Дж. Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена / Дональд Н. Маклоски // Экономическая теория – М. : ИНФРА-М, 2004. – 931 с.

368 Малахов, С. Трансакционные издержки и макроэкономическое равновесие [Текст] / С. Малахов // Вопросы экономики. – 1998. – № 11. – С. 78 – 96.

369 Малий, І. Й. Теорія розподілу суспільного продукту [Текст]: монографія / І. Й. Малий. – К. : КНЕУ, 2000. – 248 с.

370 Малий, І. Й. Інститут довіри та конкурентоспроможність національної економіки [Електронний ресурс]/ І.Й. Малий // Теоретичні та прикладні питання економіки. Зб. Наук. праць – Електрон. дані. – 2009. – № 19. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/tppe/2009_19/Zb19_02.pdf. – 23.08.2012. – Загол. з екрана.

371 Малкова, М. А. Домашний труд в современной российской семье: типологический анализ [Текст] / М. А. Малкова; Я. М. Рощина. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 84 с. – (Препринт / ГУ ВШЭ ; WP15/2010/02)

372 Малкова, М. А. Типологический анализ домашнего труда в современной российской семье [Текст] / М. А. Малкова, Я. М. Рощина // Мир России. – 2011. – №1. – С. 147 –166.

373 Малышев, И. С. Общественный учет труда и цена при социализме [Текст] / И. С. Малышев – М. :[б.и.], 1960.

374 Мамытова, Э. Проблемы становления политической оппозиции в Кыргызстане [Электронный ресурс] / Мамытова Э. // Центральная Азия и Кавказ. – 2000. – №10 – Электрон. данные. – Режим доступу : /http://www.ca-c.org/journal/cac-10-2000/05.mamit.shtml. – 20.11.2011. – Загол. з екрана.

375 Мандибура, В. О. Відновлення довіри суб’єктів кінцевого споживання як складова соціальної відповідальності бізнесу [Текст] / В. О. Мандибура // Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2010. – Вип. 21. – С. 55 –68.

376 Манцуров, І. Г. Збалансованість попиту та пропозиції на ринку кваліфікованої праці як фактор інноваційного розвитку економіки України [Текст]: монографія / І. Г. Манцуров, З. П. Бараник, С. С. Ващаєв, А. В. Яценко / за наук. ред. І. Г. Манцурова. — К. : КНЕУ, 2008. – 381 с.

377 Манцуров, І. Г. Розвиток малих підприємств: статистичне оцінювання впливу на економічне зростання та конкурентоспроможність країни [Текст]: монографія / І. Г. Манцуров, С. С. Ващаєв, С. Г. Дрига та ін. / за наук. ред. І. Г. Манцурова. — К. : КНЕУ, 2009. — 181 с.

378 Манцуров, І. Г. Статистика економічного зростання та конкурентоспроможності країни [Текст]: монографія / І. Г. Манцуров. – К.: КНЕУ, 2006. – 388 с.

379 Марець, О. Р. Домогосподарство в умовах ринкової трансформації економіки України : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. екон. наук : 08.01.01 / Марець О.Р. ; Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. — Л. [б.в.], 2004. — 20 с.

380 Марков, М. М. Семья и семейные отношения в механизме воспроизводства трудовых ресурсов [Текст] / М. М. Марков // Экономическая и хозяйственная практика. – СПб., 1992. – С.62 –68.

381 Марков, Ю. Г. Функциональный подход в современном научном познании [Текст] / Ю. Г. Марков. – Новосибирск : «Наука», 1982.

382 Маркс, К. Капитал: Критика политической экономии Т. 1. [Текст] / К. Маркс. // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс : в 50 т. – Т. 23. – М. : Политиздат, 1960. – 900 с.

383 Маркс, К. Капитал: Критика политической экономии Т. 3. [Текст] / К. Маркс. // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс : в 50 т. – Т. 25 (II). – М. : Политиздат, 1962. – 548 с.

384 Маркс, К. Введение (Из экономических рукописей 1857-1858 годов). 1. Производство, потребление, распределение, обмен (обращение) [Текст] / К. Маркс. // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс : в 50 т. – Т. 12. – М. : Политиздат, 1958. – С. 709-738.

385 Маркс, К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта [Текст] / К. Маркс. // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс : в 50 т. – Т. 8. – М. : Политиздат, 1985. – С. 115-217.

386 Маркс, К. Конспект книги Льюиса Г. Моргана «Древнее общество» [Текст] / К. Маркс. // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс : в 50 т. – Т. 45. – М. : Политиздат, 1975. – С. 227-372.

387 Маркс, К. Немецкая идеология. [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс : в 50 т. – Т. 3. – М. : Политиздат, 1955. – С. 7-544.

388 Маршалл, А. Принципы экономической науки: В 3-х т.: Т. 1. [Текст] / А. Маршалл – М. : Прогресс, 1993. – 415 с.

389 Маршалл, А. Принципы экономической науки: В 3-х т.: Т. 2. [Текст] / А. Маршалл – М. : Прогресс, 1993. – 310 с.

390 Маршалл, А. Принципы экономической науки: В 3-х т.: Т. 3. [Текст] / А. Маршалл – М. : Прогресс, 1993. – 351 с.

391 Маршев, В. И. О проблемах управления семейными компаниями [Текст] / В. И. Маршев, И. В. Маршев // Вестник РГТУ. – 2009. – № 18. – С. 27 – 48.

392 Маслоу, А. Психология бытия [Текст]: пер. с англ. / А. Г. Маслоу – М. : Рефл-бук, Ваклер, 1997. – 304 с.

393 Маслоу, А. Г. Мотивация и личность [Текст]: пер. с англ. / А. Г.Маслоу – С.-Пб. : Евразия, 1999. – 480 с.

394 Махначева, В. Нижняя палата назвала причины введения понятия "семейная собственность". [Электронный ресурс] / В. Махначева // Собеседник.RU /– Электрон. данные.– Режим доступу: http://www.sobesednik.ru/news/20130815-nazvany-prichiny-sozdaniya-zakonoproekta-semeinaya-sobstvennost. – 15.08.2013 – Загол. з екрана.

395 Мацковский, М.С. Социология семьи: проблемы теории, методологии и практики [Текст] / М. С. Мацковский. – М. : Наука, 1989. – 116 с.

396 Международная ассоциация пенсионных и социальных фондов [Электронный ресурс] : Web-сайт. – Электрон. Данные и прогр. – Режим доступу: http://apsf.ru/Info.shtml/. – Загол. з екрана.

397 Международная стандартная отраслевая классификация всех видов экономической деятельности [Текст]: статистич. док-ты. Серия М, №4. – Женева : Изд-е ООН, 1990.

398 Мещеров, В. А. Градостроительная рента в современных условиях [Текст] / В. А. Мещеров – Самара : Самар. гос. экон.ун-т, 2001. – 80 с.

399 Мещеров, В. А. Современные рентные отношения: теория, методология и практика хозяйствования [Текст] / В. А. Мещеров – М. : Экон. науки, 2006. – 312 с.

400 Мизес, Л. фон. Индивид, рынок и правовое государство [Текст] / Л. фон Мизес – С.-Пб. : Пневма, 1999. — 196 с.

401 Микитенко, І. Формування сукупних доходів і витрат у домогосподарствах [Текст] / І. Микитенко // Економіка АПК. – 2002. – № 6. – С. 107 –111.

402 Миляков, Н.В. Финансы [Текст]: учебник для студ. высш. учебн. зав. / – М.: ИНФРА-М, 2002. – 431 с.

403 Минакова, И. В. Сектор «Домашние хозяйства» в расчетах макроэкономических показателей (на примере Курской области) [Текст] / И. В. Минакова, А. А. Бурдейный // Вестник Череповецкого госуд. ун-та. – 2011. – №3 (32). – Т.2. – С. 36 –40

404 Миндрин, А. С. Личное подсобное хозяйство: вчера, сегодня, завтра [Текст] / А. С. Миндрин // Развитие ЛПХ: устойчивость, интеграция, стратегия: материалы заседания «круглого стола» ВНИЭТУСХ. – М. : Восход-А, 2007. – С. 6 –12.

405 Мифология древнего мира [Текст]: пер. с англ. – М., 1975.

406 Михайлов, А. М. Проблемы реализации экономических и институциональных интересов собственников факторов производства [Текст]: монография / А. М. Михайлов. – М. : Экономические науки, 2006. – 232 с.

407 Михеева, А. Р. К вопросу о социальном механизме трасформации семейных отношений: опыт теоретизирования в рамках генетического структурализма [Текст] / А. Р. Михеева // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2012. – Т. XV – № 2. – С. 57-80.

408 Михеева, А. Р. Сельская семья в Сибири: жизненный цикл и благосостояние [Текст] / А. Р. Михеева / отв. ред. Ф. М. Бородкин; ИЭОПП СО РАН. – Новосибирск, 1993. – 160 с.

409 Михельс, Р. Социология политической партии в условиях демократии [Текст] / Роберт Михельс // Диалог. – 1990. – № 3. – С. 56 – 63.

410 Мишура, В. Б. Институциональная среда домохозяйств и ее особенности в период финансово-экономического кризиса [Текст] / В. Б. Мишура // Вестник алтайской науки. – 2010. – № 2. – С. 101 –108.

411 Можайкина, Н. Системный подход как основа совершенствования исследований домохозяйств [Текст] / Н. В. Можайкина // Вісник ХНУ ім. В. Н.Каразіна. Серія економ. – 2006. – № 734. – С. 25 –28.

412 Можайкина, Н. В. Социально-экономическая сущность категории домохозяйства [Текст] / Н. Можайкина // Вісник МСУ. – 2008. – Т. XI. – № 1. – С. 54 – 60.

413 Моска, Г. Правящий класс [Текст] / Гаэтано Моска // Социологические исследования. – 1994. – № 10. – С. 97 – 117.

414 Мюррел, П. Эволюционные реформы в экономике восточноевропейских стран [Текст] / П. Мюррел // Мировая экономика и международные отношения. – 1991. – № 6.

415 Набруско, І. Ю. Стилі споживання та статусна нерівність в умовах сучасної України [Текст] / І. Небруско // Методологія, те-

орія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – 2010. – Вип. 16. – С. 373–376.

416 Надель, С. Рыночная экономика и экономическая демократия [Текст] / С. Надель // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – №1. – С. 45 –53.

417 Налоговые системы зарубежных стран [Текст]: учебник для вузов / под ред. проф. В. Г. Князева, проф. Д. Г. Черника. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1997. – 191 с.

418 Нарзикулов, Р. Двуликий Янус в сердце Азии: некоторые итоги 70-летнего развития среднеазиатских республик в составе СССР [Текст] / Р. Нарзикулов // Восток. – 1991. – №5. – С. 128 – 133.

419 Народонаселение: прошлое, настоящее, будущее [Текст] / В. М. Медков, Д. К. Шелестов, Г. М. Коростылёв и др. – М. : Мысль, 1987. – 253 с.

420 Національні рахунки [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua. – 16.10.2013. – Загол. з екрана.

421 Наявність у домогосподарствах окремих товарів тривалого користування. [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/gdvdg_rik/dvdg_u/Ndtt2006_u.htm. – 20.03.2013. – Загол. з екрана.

422 Не скримингом единым. Ситуация с карточными мошенничествами в России и Беларуси [Текст] // Карт – бланш. – 2012. – № 8 –9. – С. 58 –61.

423 Нельсон, Р. Р. Эволюционная теория экономических изменений [Текст] / Р. Р. Нельсон, С. Дж. Уинтер – М. : Дело, 2002. – 536 с.

424 Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу [Текст] : за ред. Е.М.Лібанової. − К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. – 404 с.

425 Ниворожкина, Л. И. Статистическое оценивание уровня неравенства и бедности российских домохозяйств (альтернативный подход на основе декомпозиции коэффициента Джини) [Текст] / Л. И. Ниворожкина, С. В. Арженовский, Л. А. Сафарова // Учет и статистика. – 2007. – № 10. – С. 155 –163.

426 Никитин, С. Личные доходы населения (на примере развитых стран) [Текст] / С. Никитин // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – №2.

427 Никольская, Г. Семья в условиях постиндустриального общества (На примере США) [Текст] / Г. Никольская // Мировая экономики и международные отношения. – 2006. – № 8. – С. 71–80.

428 Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015. Національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. – К. : НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.

429 Новожилов, В.В. Проблемы измерения затрат и результатов при оптимальном планировании [Текст] / В. В. Новожилов. – М. : Наука, 1972. – 322 с.

430 Новокшонова, Л. В. Экономическая ментальность как фактор совершенствования конкурентной среды [Текст] / Л. В. Новокшонова, М. Ю. Хазан // Вестник Нижегородского ун-та им. Н. И. Лобачевского. – 2009. – № 1. – С. 162–168.

431 Норгаард, О. Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн [Текст] / О. Норгаард. – К. : Ніка-Центр, 2007. – 424 с.

432 Норт, Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки [Текст] : пер. з англ. І. Дзюб. / Д. Норт. – К. : Основи, 2000. – 198 с.

433 Носова, О. В. Институциональные подходы к исследованию переходной экономики [Текст] / О. В. Носова // Экономическая теория. – 2006. – № 2.

434 Нуреев, Р.М. Домохозяйства: нерыночное приспособление к рынку [Електронний ресурс] / Р.М. Нуреев. // Материалы Интернет-конференции «Поиск эффективных институтов для России XXI века»– Электрон. данные. – Режим доступу: http://www.ecsocman.edu.ru/text/16214693/. – 27.09.2013. – Загол. з екрана.

435 О рекрутинге политических элит [Електронний ресурс] // RIC Україна. – Электрон. данные. – Режим доступу: http://ric.ua/index.php?newsid=2052. – 18.05.2012. – Загол. з екрана.

436 Обзор основных тенденций валютного рынка Украины за март 2013 г. Национального банка Украины (НБУ) [Электронный ресурс] / РБК Украина // – Электрон. данные. – Режим доступу : http://www.rbc.ua. – 20.05.2013. – Загол. з екрана.

437 Обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг) суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності у 2011 [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу:http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/fin/osp/orps/orps_u/orps_u_11.htm. – 04.01.2013. – Загол. з екрана.

438 Обусловленные денежные трансферты. Сокращение бедности в настоящем и будущем [Текст]: пер. с англ. / [Ариэль Фицбайн, Норберт Шади, Франсишку Х.Г. Ферейра и др.] – М. : Изд-во «Весь Мир», 2011. – 404 с.

439 Овчинников, Н. Ф. Структура и симметрия [Текст] / Н. Ф. Овчинников // Системные исследования. – М., 1969.

440 Одинцова, М.И. Институциональная экономика [Текст]: учеб. пособие для студ. высш. учебн. зав. / М. И. Одинцова ; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – 2-е изд. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. – 397[1] с.

441 Олейник, А.Н. Институциональная экономика [Текст]: учеб. пособие для студ. высш. учебн. зав. / – М.: ИНФРА-М, 2000. – 416 с.

442 Олейник, А. Н. «Бизнес по понятиям»: об институциональной модели российского капитализма [Текст] / А. Н.Олейник // Вопросы экономики. – 2001. – № 5. – С. 4 - 25.

443 Олейник, А. Н. Домашние хозяйства в переходной экономике: типы и особенности поведения на рынке [Текст] / А. Н. Олейник // Вопросы экономики. – 1998. – №12. – С. 56 - 66.

444 Олсон, М. Возвышение и упадок народов. Экономический рост, стагфляция, социальный склероз [Текст] / Мансур Олсон. – Новосибирск : ЭКОР, 1998. – 432 с.

445 Олсон, М. Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп [Текст] / Мансур Олсон. – М. : ФЭИ, 1995. – 174 с.

446 Онищенко, О. М. Господарства населення: продуктивність, ефективність, перспективи [Текст] / О. М. Онищенко. – К. : Ін-т економіки НАНУ, 2003. – 100 с.

447 Опарін, В. М. Фінансова система України (теоретико-методологічні аспекти) [Текст]: монографія / В. М. Опарін. – К. : КНЕУ, 2005. – 240 с.

448 Осадчая, И.М. Современное кейнсианство [Текст]: монография / И. М. Осадчая. – М. : Мысль, 1971. – 176 с.

449 Осадько, М. П. Производство и распределение необходимого и прибавочного продукта в коммунистическом обществе [Текст] / М. П. Осадько. – М. : МГУ, 1967. – 154 с.

450 Освіта. [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua. – 18.09.2013. – Загол. з екрана.

451 Осипенков, П. С. Проблемы социалистического распределения. (Закон распределения по труду и механизм его использования) [Текст] / П. С. Осипенков. – М. : Мысль, 1972. – 158 с.

452 Осипов, Ю.М. Теория хозяйства [Текст] : начала высш. экономии: Учебник: В 3-х т.: Т. 1. / Ю. М. Осипов. – М. : Изд-во МГУ ТЕИС, 1995. – 458 с.

453 Основи демократії [Текст]: підручник для студ. вищ. навч. закл. / За ред. А.Ф. Колодій. – третє видання, оновлене і доповнене – Львів: Астролябія, 2009. – 832 с.,

454 Основи економічної теорії [Текст]: підручник для студ. вищ. навч. закл. / Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого; за заг. ред. Л.С. Шевченко. – Х., 2008. – 448 с.

455 Особенности налогообложения в Германии [Електронний ресурс]. / Информационный портал о юридических услугах // – Электрон. данные. – Режим доступу: http://picma.ru/novosti/18-2012/2181-2012-10-06-18-58-27.html. – Загол. з екрана.

456 Особисті підсобні господарства України [Текст] – К.: ІАЕ УААН, 2001. – 238 с.

457 Офіційний сайт соціального забезпечення Естонії [Електронний ресурс] : Web-сайт. – Електрон. дані та прогр. – Режим доступу: http://www.ensib.ee. – 22.06.2012. – Загол. з екрана.

458 Павленко, Ю. В. Ієрархічні та мережеві структури в суспільно-економічній історії людства [Текст] / Ю. Павленко // Економічна теорія. – 2007. – № 1. – С. 13 –35

459 Папаіка, О. О. Розподільча економічна система держави: розвиток стійкості відносин [Текст]: монографія / О. О. Папаіка. – Донецьк : ДонУЕТ, 2005. – 304 с.

460 Паппэ, Я. Ш. Российский крупный бизнес: первые 15 лет. Экономические хроники 1993–2008 гг. [Текст] / Я. Ш. Паппэ, Я. С. Галухина – М. : ГУ-ВШЭ, 2009. – 424 с.

461 Паршаков, Е. А. Экономическое развитие общества. Концепция кооперативного социализма: Историческое исследование. [Текст] / Е. А. Паршаков. – Запорожье : Дикое Поле, 1997. – 440 с.

462 Пахомов, Ю. Н. Пути и перепутья современной цивилизации [Текст] / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко. – К. : Международный деловой центр, 1998. – 432 с.

463 Пациорковский, В. В. Инновации в хозяйствах сельских подворий [Текст] / В. В. Пациорковский, В. В. Пациорковская // Никоновские чтения. – 2008. – №13. – С. 299 –302.

464 Певцов, В.Г. Государственные законы относительно церкви. [Электронный ресурс]. / В.Г. Певцов, Лекции по церковному праву // Православие и современность. Информационно-аналитический портал Русской Православной церкви. – Электрон. даные. – Режим доступу: http://lib.eparhia-saratov.ru/books/15p/pevcov/law/7.html. – Загол. з екрана.

465 Певцов, В.Г. Источники церковного права. Законодательство Церкви. [Электронный ресурс]. / В.Г. Певцов, Лекции по церковному праву // Православие и современность. Информационно-аналитический портал Русской Православной церкви. – Электрон. даные. – Режим доступу: http://lib.eparhia-saratov.ru/books/15p/pevcov/law/5.html. – Загол. з екрана

466 Пеникас, Г. И. Анализ эволюции потребительского поведения в России за период 2000 – 2005 гг. [Текст] / Г. Пеникас // Экономический журнал ВШЭ. – 2008. – Том 12. – № 4. – С. 512 – 542.

467 Пенсионный фонд Российской Федерации [Электронный ресурс] : Web-сайт – Электрон. дан. и прогр. – Режим доступу: http://www.pfrf.ru/. – 22.06.2012. – Загол. з екрана.

468 Пенсійна реформа в Україні: інформаційно-освітні матеріали [Електронний ресурс] : Web-сайт. – Електрон. дані та прогр. – Режим доступу: http://www.pension.kiev.ua/. – 22.06.2012. – Загол. з екрана.

469 Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації [Текст]: кол. монографія / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 270 с.

470 Пенсійний фонд України. Офіційний ВЕБ-сайт [Електронний ресурс] : Web-сайт. – Електрон. дані та прогр. – Режим доступу:

http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article?art_id=201509&cat_id=201451. – 22.06.2012. – Загол. з екрана.

471 Пенсійні системи: світовий досвід [Електронний ресурс] / Пенсійний фонд України. // – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/pfu. – 22.06.2012. – Загол. з екрана.

472 Перегудов, С. П. Группы интересов и российское государство [Текст] / С. П. Перегудов, Н. Ю. Лапина, И. С. Семененко. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 352 с.

473 Петруня Ю.Є. Еволюція теорії ринкової поведінки споживача [Текст] / Ю. Є. Петруня, І. О. Гут // Теорії мікро- та макроекономіки: зб. наук праць. – К.: Академія муніципального управління, 2001. – Вип.8. – С.3 –11.

474 Пигу, А. Экономическая теория благосостояния [Текст]: пер. с англ. под общ. ред. С. П. Аукционека / Артур Сесил Пигу. – М. : Прогресс, 1985. – Т.1. – 512 с.

475 Пигу, А. Экономическая теория благосостояния [Текст]: пер. с англ. под общ. ред. С. П. Аукционека / Артур Сесил Пигу. – М. : Прогресс, 1985. – Т.2. – 454 с.

476 Пилипенко, Г. М. Інституціональні чинники співвідношення державної та ринкової координації економічної діяльності [Текст] / Г. М. Пилипенко: монографія. – Д.: Національний гірничий університет, 2012. – 293 с.

477 Пилипенко, Г. М. Категоріальне оформлення поняття інститут: проблеми і перспективи інституціональної теорії [Текст] / Г. М. Пилипенко // Економічний вісник НГУ. – 2008. – № 4. – С. 12–18.

478 Пищуліна, О. М. Диференціація населення за рівнем доходу та ефективність інституційної організації механізмів його перерозподілу в Україні [Текст] / О. М. Пищуліна // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 2(3). – С. 93 –102.

479 Піднесення Півдня: людський прогрес у різноманітному світі. Доповідь ПРООН про людський розвиток 2013. Human Development Report 2013. The Rise of the South: Human Progress in a Diverse World [Електронний ресурс] / ПРООН // – Електрон. дані. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2013/download/ru/. – Загол. з екрана.

480 Підсумки діяльності кредитних спілок, інших кредитних установ та юридичних осіб публічного права за 9 місяців 2012 року

[Електронний ресурс] / Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг // – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/dpn/ks_3_kv_2012.pdf. – 23.06.2013. – Загол. з екрана.

481 Підсумки діяльності страхових компаній за 9 місяців 2012 року – / Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг // – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/dpn/sk_3_kv_2012.pdf. – 23.06.2013. – Загол. з екрана.

482 Підсумки розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення за 2012 рік. Інформація про стан і розвиток фінансових компаній, лізингодавців та ломбардів України / Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг // – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/dpn/npz-2012r.pdf. – 23.06.2013. – Загол. з екрана.

483 Податковий Кодекс України (№ 2755-VI) : офіц. текст прийнятий Верх. Радою України 02.12.2010 р. : із змінами та доп. станом на 01.10.2013 / М-во юстиції України. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – №№ 13-17. – Ст.112.

484 Подоходное налогообложение физических лиц во Франции по сравнению с Россией. [Электронный ресурс] – Электрон. данные. – Режим доступу: http://vinnypoh.livejournal.com/218608.html. – Загол. з екрана.

485 Поланьи, К. Экономика как институционально оформленный процесс [Текст] / Карл Поланьи // Экономическая социология. – 2002. – Т.3. – № 2. – С. 62–73.

486 Поллак, Р. Трансакционный подход к изучению семьи и домашнего хозяйства [Текст] / Р. Поллак // THESIS. – 1994. – Вып.6. – С. 50 –76.

487 Попов, М. В. Домашнее хозяйство (Эволюционно-функциональный подход) : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.01 / М. В. Попов ; Волгоград : [б.в.], 2003 – 174 с.

488 Пороховский, А. А. Вектор экономического развития [Текст] / А. А. Пороховский. – М. : ТЕИС, 2002. – 304 с.

489 Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми запровадження системи управління якістю в органах

виконавчої влади» № 614 від 11 травня 2006 р. // Збірник документів, довідкової, методичної та рекомендаційної інформації. – Київ: Асоціація «Українські акредитовані органи з оцінки відповідності», 2006. – С.88-93. (Постанова втратила чинність на підставі Постанови КМУ №704-2011-п від 07.07.2011)

490 Постанова КМУ «Про підвищення розмірів пенсій у зв'язку із зростанням середньомісячної заробітної плати штатного працівника в Україні» (№ 264) від 15.04 2013 р. / М-во юстиції України. // Урядовий кур'єр. –19.04.2013 – № 74.

491 Постсоветский институционализм [Текст]: монографія / под ред. Р. М. Нуреева, В. В. Дементьева. – Донецк : Каштан, 2005. – 480 с.

492 Постсоветский трайбализм: клановые элиты стран Центральной Азии [Электронный ресурс] / Фонд стратегической культуры. // – Электронное издание. – Электрон. данные. – Режим доступу: http://www.fondsk.ru/news/2008/04/23/8780-8780.html. – 08.04.2013. – Загол. з екрана.

493 Правота, Ю. С. Институциональная эволюция домохозяйств как собственников ресурсов [Текст] / Ю. С. Правота // Вестник Ростовского государственного экономического университета «РИНХ». – 2008. – №2. – С. 23 –29.

494 Применение системы национальных счетов в странах с переходной экономикой. Методологические исследования. Руководство по национальному счетоводству [Електронний ресурс] / ООН // – Нью-Йорк, 1997. – 195с. – Электрон. данные. – Режим доступу: http://unstats.un.org/unsd/publication/SeriesF/SeriesF_66R.pdf. – Загол. з екрана.

495 Природний рух населення у січні – листопаді 2012 року [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua. – 06.02.2013. – Загол. з екрана.

496 Про впровадження системи оприлюднення інформації на фондовому ринку України. Рішення Державної комісії з цінних паперів № 173 від 24.05.2001. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 6.06.2001. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України // Верховна Рада України. Офіційний веб - портал – Електрон. дані. –

Режим доступу: – http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0568-01. – Загол. з екрана.

497 Про Всеукраїнський перепис населення Закон України N 2058-III від 19 жовтня 2000 [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/zakon/ukr/perep_u.html. – Загол. з екрана.

498 Про затвердження Ліцензійних умов провадження страхової діяльності. Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг від 28.08.2003 №40 [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0805-03/page. – Загол. з екрана.

499 Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. Указ президента України № 1070/2011 від 23 листопада 2011 року 1070/2011 [Електронний ресурс] / Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг // – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.dfp.gov.ua/844.html. – 12.10.2012. – Загол. з екрана.

500 Проблемы социальных отношений и форм зависимости на древнем Востоке [Текст]. – М., 1984.

501 Програма розвитку ООН: Доповідь про розвиток людини 2010-му. United Nations Development Programme: Human Development Report 2010. Life Expectancy Index 2012 [Електронний ресурс] / ПРООН // – Електрон. дані. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/. – 07.10.2013. – Загол. з екрана.

502 Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) / [Електронний ресурс] – Електрон. дані. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/. 20.04.2011. – Загол. з екрана.

503 Продаж основних продовольчих товарів у торговій мережі підприємств в Україні у 2012 році [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/sr/tsrt/tsrt_u/popt_u.htm. – 24.05.2013. – Загол. з екрана.

504 Радаев В. Революция в торговле: влияние на потребление и жизнь [Електронний ресурс] // Полит Ру / В. Радаев – Электрон. данные. – Режим доступу: www.polit.ru. – 18.04.2010. – Загол. з екрана.

505 Радаев, В. Внеэкономические мотивы предпринимательской деятельности (по материалам эмпирических исследований) [Текст] / В. В. Радаев // Вопросы экономики. – 1994. – №7. – С. 85 – 97.

506 Радаев, В. В. Домашнее хозяйство – неформальная экономика [Текст] / В. В. Радаев // Социологические исследования. – 1997. – № 4. – С. 64 – 72.

507 Радаев, В. В. Российский бизнес: структура трансакционных издержек [Текст] / В. В. Радаев // Общественные науки и современность. – 1999. – № 6. – С. 5–19.

508 Радаев, В. В. Экономические интересы при социализме / В. В. Радаев. – М., 1971. – 335 с.

509 Радыгин, А. В поисках институциональных характеристик экономического роста (новые подходы на рубеже XX – XXI вв.) [Текст] / А. Радыгин, Р. Энтов // Вопросы экономики. – 2008. – № 8. – С. 4 – 27.

510 Радыгин, А. Российская приватизация: национальная трагедия или институциональная база постсоветских реформ? [Текст] / А. Радыгин // Мир России. – 1998. – Т. 7. – № 3. – С. 3 – 32.

511 Радыгин, А. Д. Собственность и интеграционные процессы в корпоративном секторе (некоторые новые тенденции) [Текст] / А. Д. Радыгин // Вопросы экономики. – 2001. – № 5. – С. 26 – 45.

512 Райзберг Б. А. Современный экономический словарь. / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева – 5-е изд., перераб. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2006. — 495 с.

513 Рамський, А. Ю. Інвестиційний потенціал заощаджень фізичних осіб та механізми його реалізації [Текст] / А. Ю. Рамський // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – №5 (71). – С.173 – 178.

514 Рахунки інституційних секторів економіки за 2011 рік [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2013/vvp/nrzise/nrzise2011_u.htm . – 11.05.2013. – Загол. з екрана.

515 Рахунок використання наявного доходу. [Електронний ресурс] [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/. – 18.10.2013. – Загол. з екрана.

516 Рашковский, Е. Мировые цивилизации и современность: (К методологии анализа) [Текст] / Е. Рашковский, В. Хорос // Мировая экономика и междунар. отношения. – 2002. – № 1. – С. 14 – 18.

517 РБК Украина. Аналитический обзор [Электронный ресурс] / РБК Украина // Web-site РБК Украина – Электрон. данные. – Режим доступу: http://www.rbc.ua/rus/top/rubric/chistaya-pokupka-naseleniem-valyuty-v-2012-godu-snizilas-na-11012013182500. – 01.10.2013. – Загол. з екрана.

518 Резник Г. А. Мотивы формирования сбережений в реформируемом обществе [Электронный ресурс] / Г. А. Резник, С. Г. Спирина. // Федеральный образовательный портал: Экономика. Социология. Менеджмент – Электрон. данные. – Режим доступу: http://ecsocman.hse.ru/data/028/785/1219/Sotsis_09_06_p120-122.pdf. – Загол. з екрана.

519 Резолюция о статистике доходов и расходов домохозяйств [Електронний ресурс] / 17-я Международная конференция статистиков по труду // Международная организация труда – Электрон. данные. – МОТ, 2003. – Режим доступу: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/normativeinstrument/wcms_087509.pdf. – 11.07.2010. – Загол. з екрана.

520 Результати огляду Європейських пенсійних систем, 2012 рік [Електронний ресурс] / Парламентська Асамблея Ради Європи // – Електрон. дані. – 15 березня 2012. – Режим доступу: http://assembly.coe.int/CommitteeDocs/2012/BILsocdocinf06rev_2012.pdf. – 22.06.2012. – Загол. з екрана.

521 Рейтинг країн і територій за розміром валового національного доходу на душу населення. The World Bank: World Development Indicators, 2013. Gross National Income per Capita 2012. [Електронний ресурс] / информационно-аналитическое агентство *Центр гуманитарных технологий* // Гуманитарные технологи и развитие человека. Экспертно-аналитический портал – Електрон. дані. – Режим доступу: http://gtmarket.ru/ratings/rating-countries-gni/rating-countries-gni-info. – Загол. з екрана.

522 Рейтинг країн світу за індексом екологічної ефективності 2102., The 2012 Environmental Performance Index [Електронний ресурс] / Yale Center for Environmental Law and Policy // Yale Universi-

ty web site – Електрон. дані. – Режим доступу: http://epi.yale.edu/. – 17.10.2013. – Загол. з екрана.

523 Рейтинг країн світу за індексом щастя. The Happy Planet Index 2012. / [Електронний ресурс] / New Economic Foundation // The Happy Planet Index web site – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.happyplanetindex.org/. – 23.04.2013. – Загол. з екрана.

524 Рейтинг країн світу за рівнем витрат на освіту. World Development Indicators, 2012 [Електронний ресурс] / The World Bank // The World Bank web site – Електрон. дані. – Режим доступу: http://data.worldbank.org/. – 23.04.2013. – Загол. з екрана.

525 Рейтинг країн світу за рівнем витрат на охорону здоров'я. World Development Indicators, 2012 [Електронний ресурс] / The World Bank // The World Bank web site – Електрон. дані. – Режим доступу: http://data.worldbank.org/. – 04.11.2013. – Загол. з екрана.

526 Рейтинг країн світу за рівнем дитячої смертності. Levels and Trends in Child Mortality Report, 2011 [Електронний ресурс] / информационно-аналитическое агентство Центр гуманитарных технологий // Гуманитарные технологи и развитие человека. Экспертно-аналитический портал; The UN Inter-Agency Group for Child Mortality Estimation. – Електрон. дані. – Режим доступу: http://gtmarket.ru/ratings/child-mortality-rate/info#ukraine ; http://www.childmortality.org/. –17.10.2013. – Загол. з екрана.

527 Рейтинг країн світу за темпами зростання населення / Population Growth Rate. [Електронний ресурс] / The United Nations Department of Economic and Social Affairs (UNDESA) // UNDESA – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.un.org/en/development/desa/population/. – 17.10.2013. – Загол. з екрана.

528 Рейтинг процвітання країн світу The Legatum Prosperity Index, 2012. / [Електронний ресурс] / The Legatum Institute. // – Електрон. дані.– Режим доступу: http://www.prosperity.com/. – 18.10.2013. – Загол. з екрана.

529 Рейтинги [Текст] // Forbes. – 2012. – октябрь. – С. 16.

530 Римашевская, Н. М. Качественный потенциал населения России: взгляд в 21 век [Текст] / Н. М. Римашевская // Проблема прогнозирования. – 2001. – №3.

531 Ринген С. Распределительная теория экономической демократии / [Електронний ресурс] / С. Ринген // Логос – № 2 (42), 2004 – С. 113-136. – Электрон. данные. – Режим доступу:

http://www.ruthenia.ru/logos/number/42/09.pdf. – 06.08.2010. – Загол. з екрана.

532 Ринок цінних паперів в Україні: формування і розвиток. [Електронний ресурс] – Електрон. дані. – Режим доступу: http://cybportal.univ.kiev.ua. – 20.10.2013. – Загол. з екрана.

533 Рівень тривалості життя в країнах світу. Life Expectancy Index 2012 [Електронний ресурс] / United Nations Development Program: Human Development Report // – Електрон. дані. – Режим доступу: http://gtmarket.ru/ratings/life-expectancy-index/life-expectancy-index-info#ukraine. – 17.06.2013. – Загол. з екрана.

534 Розмаинский, И. Основные характеристики семейно-кланового капитализма в России на рубеже тысячелетий: институционально-посткейнсианский подход [Текст] / И. Розмаинский // Экономический вестник Ростовского госуд. ун-та. – 2004. – Т. 2. – № 1. – С. 59–71.

535 Розмаинский, И. На пути к общей теории нерациональности поведения хозяйствующих субъектов [Текст] / И. Розмаинский // Экономический вестник Ростовского госуд. ун-та. – 2003. – Т. 1, № 1. – С. 86 – 99.

536 Розмаинский, И. В. Изменение потребительского поведения российских домохозяйств / И. В. Розмаинский // Экономические субъекты постсоветской России (институциональный анализ): десять лет спустя : кол. моногр. / [под ред. Р. М. Нуреева] ; – М. : Московский общественный научный фонд, 2010. – Ч.1. – С. 26 – 28.

537 Розпорядження Кабінету Міністрів № 581-р від 9 квітня 2008 р. «Про проведення у 2013 році Всеукраїнського перепису населення» / зі змінами, внесеними згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 жовтня 2012 року №799-р [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Всеукраїнський перепис населення. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу:
http://www.ukrcensus.gov.ua/ukr/laws/2008/kmu_581_20080409.pdf. – 12.10.2013. – Загол. з екрана.

538 Ролз, Дж. Теория справедливости [Текст] / Дж. Ролз. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – 536 с.

539 Россинская, Г. Домохозяйства: особенности потребительского поведения в трансформационной экономике России [Текст] / Г. Россинская // Вестник Института экономики РАН. – 2008. – № 3. – С. 153 – 171.

540 Рощина, Я. М. Стратегии родителей школьников и воспитанников ДОУ в области образования в 2012 г. [Текст] / Я. М. Рощина. Информационный бюллетень «Мониторинг экономики образования» – № 6 (69) – М. : Мин. образования РФ, ГУ-ВШЭ, ФОМ, 2013. – 44 с.

541 Рощина, Я. М. Семейный капитал как фактор образовательных возможностей российских школьников [Текст] / Я.М. Рощина // Вопросы образования. – 2012. – № 1. – С. 257 – 271.

542 Рузавин, Г. Самоорганизация как основа эволюции экономических систем [Текст] / Г. Рузавин // Вопросы экономики. – 1996. – №3. – С. 103 – 114.

543 Руководство по обследованию домашних хозяйств (переработанное издание) [Текст] / Нью-Йорк: ООН, 1986. – 387с.

544 Рыбалкин, В. Рынок как экономический институт собственности [Текст] / В. Рыбалкин // Экономика Украины. – 2001. – № 2.

545 Рынок платежных карт Украины. Итоги 3-го квартала 2012 г. // Карт – бланш. – 2012. – № 8 – 9. – С. 4 – 5.

546 Сайт Міністерства праці та соціальної політики Болгарії [Електронний ресурс] : Web-сайт. – Електрон. дані та прогр. – Режим доступу: http://www.mlsp.government.bg/. – 24.06.2012. – Загол. з екрана (у перекладі з болг.).

547 Семейный бизнес: за и против. [Електронний ресурс] // Интернет портал Идея дела. – Электрон. данные. – Режим доступу: http://ideadela.ru/kak-otkryt-delo/semejnyj-biznes-za-i-protiv.html. – 18.09.2012. – Загол. з екрана.

548 Серегина, С. Ф. Роль государства в экономике. Синергетический подход / С. Ф. Серегина. – М. : ДИС, 2002. – 288 с.

549 Сиваков, Д. Сервисно-сырьевой гигант [Текст] / Д. Сиваков, А. Виньков // Эксперт. Обзоры стран. – 2006. – № 9 (14). – С. 46.

550 Система знаний о народонаселении [Текст]. – М., 1976.

551 Система национальных счетов 1993 года / Всемирный банк, Комиссия Европейских сообществ, МВФ, ООН, ОЭСР. – Брюссель, Люксембург, Нью-Йорк, Париж, Вашингтон, 1998. – 1139 с.

552 Сільське господарство Житомирської області за 2009 рік [Текст]: Статистичний щорічник – Житомир, 2010. – 39 с.

553 Сільське господарство. Зведені показники [Електронний ресурс]. / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/. – 23.10.2013. – Загол. з екрана.

554 Сільське господарство. Рослинництво. Державна служба статистики України. [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/. – 23.10.2013. – Загол. з екрана.

555 Сім’я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. – К. : ТОВ «Основа-Принт», 2009. – 248 с.

556 Скитовски, Т. Суверенитет и рациональность потребителя [Текст] / Т. Скитовски // Теория потребительского поведения и спроса. Серия «Вехи экономической мысли». – Вып. 1 / Под ред. В.М.Гальперина. – С.-Пб. : Экономическая школа, 1993. – С. 370 – 376.

557 Скібіна, С. О. Динаміка, тенденції й системність формування доходів домашних господарств в умовах трансформації економіки в Україні [Текст] / С. О. Скібіна // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – №11 (101). – С. 190 – 199.

558 Словарь бизнес – терминов [Електронний ресурс] / Академик // Словари и энциклопедии. Интернет портал – Электрон. данные. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/contents.nsf/business/. – Загол. з екрана.

559 Слюсар, Л. І. Інститут сім'ї у перехідному соціумі сучасної України [Текст] / Л. Слюсар // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. – Донецьк : ДонНТУ, 2007. – Вип.31–3 (117). – С. 39–42.

560 Смит, А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит ; [пер. с англ.; предисл. В.С. Афанасьева]. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с.

561 Смит, А. Теория нравственных чувств / Адам Смит. — М. : Республика, 1997. – 352 с.

562 Собственность в экономической системе России [Текст] : под ред. В.Н. Черковца и В.М. Кулькова. – М. : ТЕИС, 1998. – 556 с.

563 Собственность классиков: Людвиг фон Мизес [Текст] // Отечественные записки. Журнал для медленного чтения. – 2004. – №6 (21).

564 Сови, А. Общая теория населения / А. Сови. [в 2-х т.] – Т.1. – М., 1977. – 503 с. ; – Т.2. – М., 1977. – 519 с.

565 Соколов, Б. И. О принципах выведения понятия «финансы» [Текст] / Б. И. Соколов // Актуальные проблемы экономической науки и хозяйственной практики: материалы междунар. научной конф. – СПб., 2004.

566 Соколовський, Д. Підхід до визначення базових понять інституціонального дискурсу [Текст] / Д. Соколовський // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. – Донецьк: Дон НТУ, 2007. – Вип. 31–1 (117). – С.87–93.

567 Сомова, И. Домашнее хозяйство: экономические и финансовые основы [Текст] / И. Сомова // Народное образование. – 2003. – № 10. – С. 147– 156.

568 Сорокин, П. Кризис современной семьи: (Социологический очерк) [Текст] / Питирим Сорокин // Ежемесячный журнал для всех. – 1916. – № 2, 3.

569 Сото, Э. де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Эрнандо де Сото. – М. : Олимп – бизнес, 2001. – 320 с.

570 Социальное положение и уровень жизни населения России, 2009 [Текст]: стат. сб. / Росстат. – М., 2009. – 503 с.

571 Соціальний захист населення України [Текст]: статист. зб. – К., 2013. – 123 с.

572 Соціальні індикатори рівня життя населення [Текст]: статист. зб. – К., 2012. – 204 с.

573 Соціальні індикатори рівня життя населення [Текст]: статист. зб. / Відповід. за випуск І.Калачова. – К., 2012. – 204 с.

574 Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2011 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств) [Текст]: статист. зб.. Державний комітет статистики України. [Відповід. за випуск І.І.Осипова.] – К.: Держкомстат України, 2011. – 79 с.

575 Соціально-економічний розвиток України за 2012 рік [Текст]: статист. зб. / Державна служба статистики України. – К., 2013. – 31 с.

576 Споживання продуктів харчування в домогосподарствах [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу:

http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/gdvdg_rik/dvdg_u/spojiv2006_u.htm. – 20.09.2013. – Загол. з екрана.

577 Станкевич, Ю. Характеристика виробничої діяльності сучасного домогосподарства [Текст] / Ю. Станкевич // Формування ринкової економіки. – 2010. – № 24. – С. 51 – 60.

578 Статистичні матеріали [Електронний ресурс] / НБУ // Бюлетень Нац. банку України (електронне видання).– Електрон. дані. – 2013. – лютий. – Режим доступу http://www.bank.gov.ua/files/stat.pdf. – 03.07.2013. – Загол. з екрана.

579 Стегній, О. Г. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі за даними Європейського соціального дослідження (наукове повідомлення на засіданні Президії НАН України 26 вересня 2012 року) [Текст] / О. Г. Стегній // Вісн. НАН України. – 2012. – № 11. – С. 24 – 31.

580 Стиглиц, Дж. Ю. Экономика государственного сектора [Текст] : пер. с англ. / Дж. Ю. Стиглиц. – М. : Изд-во МГУ: ИНФРА-М. – 1997. – 720 с.

581 Стрельцова, Н.Т. Финансы и банки в условиях переходной экономики. Ч. I. Финансы в переходный период. [Текст] / Н. Т. Стрельцова. – Новосибирск, 1999. – 237 с.

582 Структура сукупних витрат домогосподарств. [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua. – 05.12.12. – Загол. з екрана.

583 Структура сукупних ресурсів [Електронний ресурс]: / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/gdvdg_rik/dvdg_u/strukt_res2006_u.htm. – 05.12.2012. – Загол. з екрана.

584 Струмилин, С.Г. Избранные произведения [Текст] Т.1. Определение общественно необходимых затрат труда / С.Г.Струмилин. – М. : Соцэкиз, 1963. – 459 с.

585 Суринов, А. Е. Статистика доходов населения [Текст] / А. Суринов. – М. : ЗАО «Финнстатинформ», 2001.

586 Суринов, А. Е. Доходы населения. Опыт количественных измерений [Текст] / А. Суринов. – М. : Финансы и статистика, 2000.

587 Сухарев, О. С. Основы институциональной и эволюционной экономики [Текст]: курс лекций для студ. высш. учебн. зав. / – М.: Высш. шк., 2008. – 391с.

588 Счета сектора домашних хозяйств: опыт использования понятий и составления счетов [Текст] / ООН, Департамент по экономическим и социальным вопросам, Статистический отдел, – Нью-Йорк, 2001, ST/ESA/STAT/SER.F/75/Vol.1.

589 Тамбовцев, В. Л. О разнообразии форм описания институтов [Текст] / В. Л. Тамбовцев // Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 107–118.

590 Тапилина, В. С. Финансовое поведение домохозяйств в России в середине 90-х годов [Текст] / В. С. Тапилина, Т. Ю. Богомолова // Экономическая наука современной России. – 1998. – № 4. – С. 60 – 69.

591 Тапилина, В. С. Финансовое поведение российских домохозяйств [Текст] / В. С. Тапилина // ЭКО: Экономика и орг. пром. пр-ва. – 1998. – №10. – С. 119 – 128.

592 Тарасенко, О. С. Фактори, що впливають на рівень трансакційних витрат [Текст] / О. С. Тарасенко // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. – Донецьк: Дон НТУ, 2007. – Вип. 31–1(117).– С. 120–125.

593 Тарасенко, Г. Д. Дещо про базові причини бідності [Текст] / Г. Д. Тарасенко // Наукові праці Дон НТУ. Серія економ. – 2007. – Вип.32 (126). – С. 5 – 11.

594 Тарасенко, Г. Д. Закон возвышения потребностей и жизненный уровень трудящихся. [Текст] / Галина Демьяновна Тарасенко. – К. : Вища школа, 1977. – 191 с.

595 Тарасенко, Г. Д. Змішана економіка: дещо новий підхід до визначення поняття [Текст] / Г. Д. Тарасенко, О. М. Головінов // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. – Донецьк : ДонНТУ, 2005. – Вип. 97. – С. 115–123.

596 Тарасенко, Г. Д. Економічні аспекти формування соціальної сфери в Україні [Текст] / Г. Д. Тарасенко // Социальная экономика. – 2004. – № 1 – 2. – С. 129 – 138.

597 Тарасов, Н. Г. Методические подходы к классификации хозяйств населения [Текст] / Н. Г. Тарасов // Вопросы статистики – 2008. – N 3 – С. 32 – 38.

598 Таршис, Е. Я. Ментальность человека: подходы к концепции и постановка задач исследования [Текст] / Е. Я. Таршис. – М., 1999.

599 Теория человеческого капитала и его применение в оценке финансовых потоков здравоохранения [Електронний ресурс] / Институт практической психологи. Информационный портал // – Электрон. данные. – Режим доступу: http://www.economer.khv.ru/content/n045/16_kap. – 07.09.2011.. – Загол. з екрана.

600 Терещенко, Г. М. Проблеми становлення та напрями удосконалення функціонування ринку цінних паперів в Україні [Текст] / Г. М. Терещенко // Фінанси України. – 2010. – № 6. – С. 95 – 106.

601 Товарна структура роздрібного товарообороту підприємств в Україні за 9 місяців 2012 року. Держкомстат України / [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Державна служба статистики України. Офіційний сайт – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/sr/tsrt/tsrt_u/tsrt_u_03. – 19.11.2012. – Загол. з екрана.

602 Тода, М. Логика систем: введение в формальную теорию структуры [Текст]. / М. Тода, Э. Х. Шуфорд // Исследования по общей теории систем. М., 1969. – 522 с.

603 Тойнби, А. Дж. Постижение истории [Текст] : пер. с англ. Е.Д.Жаркова / А. Дж. Тойнби. – М. : Айрис-пресс, 2003. – 640 с.

604 Токвилль, де А. Демократия в Америке [Текст] : пер. с франц. / Алексис де Токвилль. – М. : Прогресс. 1992. – 554 с.

605 Токвіль, де А. Про демократію в Америці [Текст] / Алексис де Токвилль. – К. : Всесвіт, 1999. – 589 с.

606 Трансформация экономических институтов в постсоветской России (микроэкономические аспекты) [Текст] / под ред. Р. Нуреева. – М., 2000.

607 Трофимов, Д. Центральная Азия: проблемы этноконфессионального развития [Текст] / Д. Трофимов. – М., 1994.

608 Тумакова, О. А. Формы адаптационного поведения домохозяйств в условиях транзитивной экономики и их влияние на макроэкономическую систему [Текст] / О. А. Тумакова // БИЗНЕС-ИНФОРМ. – 2005. – №5 – 6. – С. 7 – 13.

609 Туріянська, М. М. Інвестиційні джерела [Текст]: монографія / М. М. Туріянська. – Донецьк : Юго-Восток, 2004. – 317 с.

610 Тюгашев Е.А. Экономика домашнего хозяйства и окружающего социума [Текст]: учебное пособие для студ. высш. учебн. зав. / – Новосибирск: СибУПК, 2002. – 182с.

611 Тютюнникова, С. Актуализация духовной составляющей человеческого капитала в современных условиях [Текст] / С. В. Тютюнникова, Н. В. Перепелица // Социальная экономика. – 2005. – № 1 – 2. – С. 47 – 63.

612 Тютюнникова, С. Роль домохозяйств в формировании инвестиционного потенциала переходной экономики [Текст] / С. В. Тютюнникова, Н. В. Можайкина // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія економ. – 2002. – № 575. – С. 43 – 47.

613 Тютюнникова, С. В. Домохозяйство как субъект рыночной трансформации [Текст]: монографія / С. В. Тютюнникова, Н. В. Можайкина. – Полтава : СКАЙТЕК, 2010. – 157 с.

614 Уильямсон, О. Вертикальная интеграция производства: соображения по поводу неудач рынка [Текст] / О. Уильямсон // Теория фирмы. – С.-Пб. : Экономическая школа, 1995. – С. 33-53.

615 Указ Президента України «Про Державний комітет стандартизації, метрології та сертифікації України» № 926/2000 – липень 2000 р. (втратив чинність на підставі Указу Президента № 225/2003 від 18.03.2003)

616 Указ Президента України «Про Положення про Державну інспекцію України з питань захисту прав споживачів» № 465/2011 від 13.04.2011 : із змінами та доп. станом на 22.02.2012 / М-во юстиції України. – Урядовий кур'єр. – 2011. - № 87 від 17.05.2011.

617 Украина — информация о государстве . // Центр гуманитарных технологий. [Электронный ресурс] / информационно-аналитическое агентство Центр гуманитарных технологий // Гуманитарные технологи и развитие человека. Экспертно-аналитический портал – Электрон. данные. – Режим доступу: http://gtmarket.ru/countries/ukraine/ukraine-info. – Загол. з екрана.

618 Україна: на шляху до соціальної інтеграції // Цілі розвитку тисячоліття: національна доповідь за 2011 рік. – К. – Женева, 2012. – 124 с.

619 Улунян, А.А. Узбекистан: бархата не будет [12.07.2006] // Апология. 2005. №4 [Электронный ресурс]. – Режим доступу:

http://www.journal-apologia.ru/rnews.html?id=192&id_issue=61. – 18.11.2010. – Загол. з екрана.

620 Урланис, Б. Ц. Демографические процессы и демографическая политика [Текст] / Б. Ц. Урланис // Проблемы повышения эффективности использования рабочей силы в СССР – М., 1983. – 148 с.

621 Учреждение, устройство и управление монастырей. / Лекции по церковному праву. // Православие и современность. Информационно-аналитический портал Русской Православной церкви. / [Електронний ресурс]. – Электрон. данные. – Режим доступу: http://lib.eparhia-saratov.ru/books/15p/pevcov/law/98.html. – Загол. з екрана.

622 Фетисов, В. Д. Финансы граждан [Текст] / В. Д. Фетисов. – Нижний Новгород, 2000. – 87 с.

623 Фетисов, В. Д. Финансы и кредит [Текст]: учеб. пособие для вузов / В. Д. Фетисов , Т. В. Фетисова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2006. – 399 с.

624 Философский словарь [Текст]: под ред. И.Т. Фролова. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Политиздат, 1991. – 559 с.

625 Финансовое поведение населения в социологическом измерении [Электронный ресурс] / Информационный портал – Электрон. данные. – Режим доступу: http://www.nlpnamibia.com/?p=352&page=1. – 09.10.2012. – Загол. з екрана.

626 Финансы [Текст]: учеб. для студ. высш. учебн. зав. / под ред. В. В. Ковалева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. – 640 с.

627 Финансы [Текст]: учеб. для студ. высш. учебн. зав. / под ред. С.И. Лушина, В.А. Слепова. – М. : Экономистъ, 2006. – 682 с.

628 Финансы [Текст]: учеб. для студ. высш. учебн. зав. / С.А. Белозеров, С.Г. Горбушина и др.; Под ред. В.В. Ковалева. – М.: ТК Велби: Изд-во Проспект, 2005. – 511 с.

629 Финансы [Текст]: учеб. пособие для студ. высш. учебн. зав. / В.М. Родионова, Ю.Я. Вавилов, Л.И. Гончаренко и др., под ред. В.М. Родионовой. – М. : Финансы и статистика, 1993.

630 Финансы [Текст]: учеб. пособие для студ. высш. учебн. зав. / П.Н. Шуляк, Н.П. Белотелова – М.: Дашков и К, 2001. – 450 с.

631 Финансы. Денежное обращение. Кредит [Текст]: учебник для вузов / Л.А. Дробозина, Л.П. Окунева, Л.Д. Андронова и др.; – под ред. Л.А. Дробозиной]. – М. : ЮНИТИ, 2000.

632 Финансы. Денежное обращение. Кредит [Текст]: учебник для вузов / под ред. Г.Б. Поляка. – 2-е изд. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 703 с.

633 Фирсова, О. Н. Семейный бизнес как форма занятости городских домохозяйств [Текст] / О. Н. Фирсова // Вестник экономической интеграции. – 2007. – № 2. – С. 101–104

634 Фишер, С. Экономика [Текст] / С. Фишер, Р Дорнбуш, Р. Шмалензи ; пер. с англ. – М. : Дело, 1999. – 829 с.

635 Фінанси (теоретичні основи) [Текст]: підручник для студ. вищ. навч. закл. / М.В. Грідчіна, В.Б. Захожай, Л.Л. Осіпчук та інш. – 2-е вид. К. – МАУП. – 2004 . – 312 с.

636 Фінанси [Текст]: підручник для студ. вищ. навч. закл. / за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. – 611 с.

637 Фридмен, М. Анализ полезности при выборе среди альтернатив, предполагающих риск [Текст]: под ред. В. М. Гальперина. / М. Фридмен, Л.Дж. Сэвидж // Теория потребительского поведения и спроса – СПб., 1993.

638 Фукуяма, Ф. Доверие [Текст] / Ф. Фукуяма. – М., 2004.

639 Хайек, Ф. Индивидуализм и экономический порядок [Текст] / Ф. Хайек – М. : Изограф, 2000. – 256 с.

640 Хайек, Ф. Конкуренция как процедура открытия [Текст] / Ф. Хайек //Мировая экономика и международные отношения. – 1989. – № 12. – С. 6 – 14.

641 Хайек, Ф. Пагубная самонадеянность [Текст] / Ф. Хайек – М. : Новости, 1992. – 304 с.

642 Ханипов, А. Т. Интересы как форма общественных отношений [Текст] / А. Т. Ханипов. – Новосибирск: Наука, 1987. – 255 с.

643 Хикс, Дж. Р. Стоимость и капитал [Текст]: пер. с англ. под общ. ред. и вступ. ст. Р. М. Энтова. / Дж. Р. Хикс. – М.: «Прогресс», 1993. – 488 с.

644 Хикс, Дж. Р. Пересмотр теории ценности [Текст] / Дж. Хикс, Р. Г. Д. Аллен // Теория потребительского поведения и спроса / под ред. В. М. Гальперина. – СПб.: Экономическая школа, 1993. – С.117-141.

645 Хрестоматия по истории древнего Востока [Текст]: под ред М. А. Коростовцева и др. [в 2-х т.] – Т.1. – М.: Высшая школа,1980. – 328 с.

646 Цаголов, Н. А. Курс политической экономии [Текст]: в 2-х т. – 3-е изд, переработ. и доп. / Н. А. Цаголов. – М.: «Экономика», 1973 – 1974 – Том 1 – 831 с.; Том 2 – 670 с.

647 Церковное имущество. / Лекции по церковному праву // Православие и современность. Информационно-аналитический портал Русской Православной церкви. / [Электронный ресурс]. – Электрон. данные. – Режим доступу: http://lib.eparhia-saratov.ru/books/15p/pevcov/law/127.html. – Загол. з екрана.

648 Цивилизационная структура современного мира [Текст]: в 3-х т. / Национальная академия наук Украины. Ин-т мировой экономики и международных отношений / под ред. Ю.Н.Пахомова, Ю.В.Павленко. – К. : Наукова думка, 2008.

649 Цивільний Кодекс України (№ 435-IV) : офіц. текст прийнятий Верх. Радою України 16.01.2003р. : із змінами та доп. станом на 11.10.2013 / М-во юстиції України. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40 – 44. – Ст.356.

650 Цирель, С. В. Рыночная экономика и типы потребления [Текст] / С. В. Цирель // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2004. – Т.2. – №1. – С. 45 – 58.

651 Чаянов, А. В. Организация крестьянского хозяйства: [Текст]: редкол. сер.: Л.И.Абалкин и др. / А. В. Чаянов. // Крестьянское хозяйство – Москва: Экономика, 1989. – С. 194-442.

652 Чаянов, А.В. Крестьянское хозяйство: Избранные труды [Текст]: редкол. сер.: Л.И.Абалкин и др. / А. В. Чаянов. – Москва: Экономика, 1989. – 492 с.

653 Черевиков, Є. Л. Сучасна практика моделювання функції приватного споживання [Текст] / Є. Л. Черевиков // Економіка і прогнозування. – 2009. – № 2. – С. 110 – 118.

654 Число миллиардеров в мире увеличилось до 2160 человек [Електронний ресурс] // «Новые известия» – 18 сентября 2012. – Электрон. данные. – Режим доступу: http://www.newizv.ru/economics/2012-09-18/169957-chislo-milliarderov-v-mire-uvelichilos-do-2160-chelovek.html. – 23.10.2012. – Загол. з екрана.

655 Чобану, К. Г. Финансы домохозяйств в системе национальных счетов [Текст] / К. Г. Чобану // Вопросы статистики. – 2003. – № 9. – С. 10–21.

656 Чорна, О. М. Концептуальні підходи до розвитку фінансів домашніх господарств в економіці України [Текст] / О. М. Чорна, К. В. Баранова // Науковий вісник: Фінанси, банки, інвестиції – 2011 – № 4. – С. 33 – 39.

657 Шабанова, М. А. Массовые адаптационные стратегии и перспективы институциональных трансформаций /[Текст] / М. А. Шабанова / Мир России. – 2001. – Т.10. – № 3. – С. 78 – 104.

658 Шаститко, А. Механизмы обеспечения соблюдения правил (экономический анализ) [Текст] /А. Шаститко // Вопросы экономики. – 2002. – № 1. – С. 32–49.

659 Шаститко, А. Модели рационального экономического поведения человека [Текст] / А. Шаститко // Вопросы экономики. – 1998. – № 5. – С. 53 – 67.

660 Школьник, І. О. Фінансовий ринок України: сучасний стан і стратегія розвитку [Текст]: монографія / І. О. Школьник. – Суми : Вид-во "Мрія": УАБС НБУ, 2008. – 348 с.

661 Шпенглер, О. Закат Европы [Текст] / О. Шпенгер. Т.1 – М. : Наука, 1993.

662 Шпичак, О. М. Особисті підсобні господарства України – аналіз витрат та ефективності виробництва видів сільськогосподарської продукції [Текст] / [О.М.Шпичак (ред.), П.Т.Саблук, В.П.Ситник, З.П.Ніколаєва, Т.В.Ярославська] ; УААН, Ін-т аграрної економіки – К., 2001. – 236 с.

663 Штейн, В. М. Гуань-цзы: Исследование и перевод [Текст] / В. М. Штейн. – М., 1959.

664 Шубная, Е. В. Классификация домохозяйств как субъекта национальной экономики [Текст] / Е. В. Шубная // Вісник Донбаської державної машинобудівної академії. – 2006. – № 1Е (6).

665 Шульський, М. Г. Особисті господарства населення: стан, можливості і перспективи [Текст]: монографія / М. Г. Шульський. – Львів : Край, 2003. – 280 с.

666 Шумпетер, Й. История экономического анализа [Текст] / Й. Шумпетер // Истоки. Вып. 3: под ред. Я. И. Кузьминова – М. : ГУ ВШЭ, 2001. – 512 с.

667 Шумпетер, Й. А. Капитализм, Социализм и Демократия [Текст]: Пер. с англ. и общ. ред. В. С. Автономова. / Й. Шумпетер.– М. : Экономика, 1995. – 540 с.

668 Шумпетер, Й. Теория экономического развития: исследования предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюктуры. [Текст] / Й. Шумпетер // Теория экономического развития. – М. : Эксмо, 2007. – 864 с.

669 Экономическая ментальность россиян: Тула – Россия – мир (грантовое исследование № КТК-292-2-02 Ю.В. Латова, Н.В. Латова, Т.С. Вуколовой) / [Електронний ресурс] . [Электронный ресурс] / Ю.В. Латова, Н.В. Латова, Т.С. Вуколова // // Федеральный образовательный портал: Экономика. Социология. Менеджмент – Электрон. данные. – Режим доступу: http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/115492.html. – 25.05.2012. – Загол. з екрана.

670 Экономическая Энциклопедия. Политическая экономия [Текст]: в 4-х т.: гл. ред. А. М. Румянцев. – М. : «Советская энциклопедия», 1972. – Т. 1 – 560 с.

671 Экономическая Энциклопедия. Политическая экономия [Текст]: в 4-х т.: гл. ред. А. М. Румянцев. – М. : «Советская энциклопедия», 1975. – Т. 2 – 560 с.

672 Экономическая Энциклопедия. Политическая экономия [Текст]: в 4-х т.: гл. ред. А. М. Румянцев. – М. : «Советская энциклопедия», 1979. – Т. 3 – 624 с.

673 Экономическая Энциклопедия. Политическая экономия [Текст]: в 4-х т.: гл. ред. А. М. Румянцев. – М. : «Советская энциклопедия», 1980. – Т. 4 – 672 с.

674 Экономические субъекты постсоветской России (институциональный анализ) [Текст]: в 3-х т.: / [Р.М.Нуреев и др.] – Т. 1. – М. : Моск. обществ. науч. фонд, 2001. – 196 с.

675 Экономические субъекты постсоветской России (институциональный анализ) [Текст]: в 3-х т.: / [Р.М.Нуреев и др.] – Т. 2. – М. : Моск. обществ. науч. фонд, 2001. – 349 с.

676 Энгельс, Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства [Текст] / К. Маркс. // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс : в 50 т. – Т. 21. – М. : Политиздат, 1961. – С. 23-178.

677 Эсен, А. Состав руководства Туркменистана [Электронный ресурс] / Аман Эсен // Хроника Туркменистана. Издание туркменской инициативы по правам человека. – Электрон. данные.

– 2 апреля 2008. – Режим доступу: http://www.chrono-tm.org /?026404393800000000000000011000000. – 18.10.2010. – Загол. з екрана.

678 Эспинас, А. История политико-экономических доктрин [Текст]: пер. с франц. / А. Эспинас. – СПб. : «Тип. Человеколюбивого о-ва», 1905. – 226 с.

679 Юрий, С. И. Финансы домохозяйств: теоретические подходы и трактование сущности [Текст] / С. И. Юрий, Т. О. Кизима // Фінанси України. – 2008. – № 8. – С. 3 – 11.

680 Юхименко, П. І. Теорія фінансів [Текст]: підручник для студ. вищ. навч. закл. / [П. І. Юхименко, В. М. Федосов, Л. Л. Лазебник та ін.] ; за ред. В. М. Федосова, С. І. Юрія. – К. : центр учеб. л-ри, 2012. – 576 с.

681 Яворська, Т. Тенденції державної підтримки сільського господарства Польщі [Текст] / Т. Яворська // Економіка АПК. – 2011. – №4. – С. 166 – 172.

682 Ядов, В. Теоретическая социология в России: проблемы и решения [Текст] / В. Ядов // Общество и экономика. – 1999. – № 3 – 4.

683 Янина, Т. Ф. Современное развитие личных подсобных хозяйств и их взаимодействие с сельскохозяйственными организациями в рамках многоукладной экономики [Текст] / Т. Ф. Янина // Известия Пензенского госуд. педагог. ун-та им. В.Г.Белинского: Общественные науки. – 2011. – № 24. – С. 499 – 504.

684 200 крупнейших компаний [Текст] // Forbes. – 2012. – октябрь. – С. 55 – 128.

685 Ando, A. The Life Cycle Hypothesis of Savings: Aggregate Implications and Tests [Text] / Albert Ando, Franco Modigliani // American Economic Review. – 53. – 1963. – P. 55 – 84.

686 Ando, A.K. Tests of the Life Cycle Hypothesis of Saving [Text] / Franco Modigliani, Albert Ando // Bulletin of the Oxford University Institute of Statistics 19 (May 1957), pp. 99 – 124.

687 Becker, G. S. A Theory of Social Interactions [Text] / Gary S. Becker // Journal of Political Economy. – 1974. – № 82: – P. 1063 – 1093.

688 Becker, G. S. Human Capital : A Theoretical and empirical analysis, with spetial reference to education [Text] / G.S. Becker. – Chicago : University of Chicago Press. 1993. – 412 p.

689 Becker, G. S. Theory of the Allocation of Time [Text] / Gary S. Becker // Economic Journal. – 1965. Vol.75. – № 299. – P. 493 – 517.

690 Brumberg, R. Utility Analisys and the Consumption / R. Brumberg, F. Modigliani, // Post-Keynesian Economics / – [K. Kurihara (ed.)] – New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1954. – 517 p., – P. 388-436.

691 Cheal, D. Intergenerational Family Transfers [Text] / David J. Cheal // Journal of Marriage and the Family. 1983. – 45 (4) : – P. 805 – 813.

692 Coleman, J. Social capital in the creation of the human capital [Text] / James S. Coleman // American Journal of Sociology. – Vol. 94. – P. 95 – 120.

693 Collins, J. Unwaged labor in comparative perspective: recent theories and unanswered questions [Text] // Work without wages [Jane L. Collins and Marta Gimenez] – State University of New York Press, 1990. / Jane L. Collins – P. 3 – 24.

694 Dahlman, C. J. The Open Field System and Beyond: a property rights analysis of an economic institution [Text] / C. J. Dahlman. – Cambridge : Cambridge University Press. 1980. – 234 p.

695 Doing Business 2013 [Electronic resource] : Web-site / The World Bank Group, 2012. – Mode of access: http://doingbusiness.org/.

696 Dovring, F. Land and Labor in Europe in the 20th Century : A comparative survey of recent agrarian history [Text] / F. Dovring. – 3rd ed. – Martinus Nijhoff. 1965.– 511 p.

697 Duesenberry, J. Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior [Text] / J. Duesenberry. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1949. – 128 p.

698 Fenoaltea, S. Risk, transaction costs, and the organization of medieval agriculture [Text] / Stefano Fenoaltea // Explorations in Economic History. – 13(2), 1976, April. – P. 129 – 151.

699 Fisher, I. Theory of Interest [Text] / I. Fisher. – N.Y. : Macmillan, 1930. – 602 p.

700 Freedom of the Press 2013 [Electronic resource] : Web-site / Freedom House, 2013. – Mode of access: http://freedomhouse.org/.

701 Friedman, M. Theory of the Consumption Function [Text] / M. Friedman. – Princeton: Princeton University Press, 1957. – 420 p.

702 Governance Matters. World Bank Policy Research, June 2012 [Electronic resource] : Web-site / World Bank, 2012. – Mode of access: http://info.worldbank.org/governance/wgi/.

703 Hisrich, R. D. Entrepreneurship: Starting, Developing and managing a new enterprise [Text] / R. D. Hisrich, M. P. Peters – Homewood. Boston. Irwing. 1989.

704 Hoem J. A macro chain model of working life table a new method for the construction of working life [Text] / J. Hoem, M. Fong // Laboratory of actuarial mathematics WP-2 – Copenhagen, 1976.

705 Human capital in a global and knowledge-based economy. Final report [Electronic resource] : Web-site / A. de la Fuente & A. Ciccone. – Mode of access: http://europa.eu.int/comm/employment_social/news/2002 /jul/report _final.pdf.

706 Human Development Report 2012. Education Index 2011. / [Electronic resource] : Web-site / United Nations Development Programme – Mode of access: http://hdr.undp.org/. – 06.11.2012. – Загол. з екрана.

707 IEA Statistics 2012 [Electronic resource] : Web-site / International Energy Agency. – Mode of access: http://www.iea.org/stats/. – 04.11.2012. – Загол. з екрана.

708 Jensen, C. Michael, and William Meckling. Theory of the Firm: Managerial Behavior, Agency Cost, and Capital Structure [Text] / Michael C. Jensen and Meckling William // Journal of Financial Economics. – 1979. October. – pp. 305 – 360.

709 Katona, G. Psychological Analysis of Economic Behavior [Text] / G. Katona. – N.Y.: McGraw-Hill, 1951. – 347 p.

710 KEI and KI Indexes 2012 [Electronic resource] : Web-site / The World Bank Group, July 2012. – Mode of access: http://www.worldbank.org/kam. – 22.10.2013. – Загол. з екрана.

711 Kertzer, D. Household History and Sociological Theory [Text] / David I. Kertzer // Annual Review of Sociology. – 1991. – № 17. – pp. 155 – 179.

712 Kuznets, S. National Product since 1869 [Text] / S. Kuznets. – N.Y. : NBER, 1949. – 231 p.

713 Lee, Y. Sons, Daughters, and Intergenerational Support in Taiwan [Text] / Yean-Ju Lee, William Parish, Robert Willis // The American Journal of Sociology. – 1994. – 99 (4): – pp. 1010 – 1041.

714 McCloskey, D. N. English open fields as behavior towards risk [Text] / Donald N. McCloskey // Research in Economic History – Vol. 1, – Greenwich: JAI Press, – 1976. – P. 124 – 171.

715 Milgrom, P. Economics, Organization and Management [Text] / – Paul Milgrom and John Roberts. London: Prentice-Hall. 1992.

716 Modigliani, F. The Life-Cycle Individual Thrift and Wealth of Nations [Text] / Franco Modigliani // American Economic Review – 1986. – June – P. 76.

717 Personal finance [Electronic resource] : Web-site / – Mode of access : http://en.wikipedia.org/ wiki/Personal_finance. –

718 Polanyi, K. Primitive, Archaic and Modern Economics: Essays of Karl Polanyi [Text] / K. Polanyi – Boston: Beacon Press, 1968. – 346 P., p. 59-77.

719 Samuelson, P. The Pure Theory of Public Expenditure [Text] / Paul A. Samuelson // The Review of Economics and Statistics. – Vol. 36. – No. 4. (Nov., 1954). – P. 387 – 389.

720 Schoen, R. Labor force status life tables for the United State, 1972 [Text] / Robert Schoen, Karen Woodrow // Demography. – Vol.17, No 3 (Aug.,1980). – 1980. – P.317 – 324.

721 Schumpeter, J. On the Concept of Social Value [Text] / Josef A. Schumpeter // Quarterly Journal of Economics. – 1909. – Vol. 23. 2. – P. 213 – 232.

722 Science and Engineering Indicators, 2012 [Electronic resource] : Web-site / National Science Foundation. – Mode of access: http://www.nsf.gov/statistics/

723 Seebohm, F. The English Community [Text] / F. Seebohm. – London: Longman & Co. 1883. – 464 p.

724 Sen, A. K. Poverty: An Ordinal Approach to Measurement [Text] / Amartya Sen // Econometrica, – Vol. 44, 1976, March, №.2. – PP. 219 – 231.

725 Sik, E. Family, Household and Inter-household Network Coping with Economic Crises / Препринт WP4/2002/02. / E. Sik. – М.: ГУ ВШЭ, 2002. Цит. за: Барсукова С.Ю. Сущность и функции домашней экономики, способы измерения домашнего труда [Текст] // Социологические исследования. - 2003.- № 12. – С. 21–31.

726 Sloan, F. Upstream Intergenerational Transfers [Text] / Frank A. Sloan, Harold H. Zhang, Jinqshu Wang // Southern Economic Journal. – Vol. 69, No 2 (Oct., 2002): – P. 363 – 380.

727 Stinchcombe, A. Social Structure and Organization [Text] / A. Stinchcombe // Handbook of Organizations. / [J.G. March (ed.)] ; Chicago: Rand McNally Company, 1965. Berkeley: University of California Press. 1990. – pp. 142-193. // Цит. за: Сухарев О.С. Основы ин-

ституциональной и эволюционной экономики. Курс Лекций. – М.: Высш. шк., 2008. – 391с.

728 Survey of Current Business, January 2009 [Electronic resource] : Web-site / Bureau of economic analysis. – Mode of access: http://www.bea.gov/scb/toc/0109cont.htm.

729 The 2012 Environmental Performance Index [Electronic resource] : Web-site / Yale Center for Environmental Law and Policy – Mode of access: http://epi.yale.edu/.

730 The 2012 Gender Equity Index [Electronic resource] : Web-site / United Nations Development Programme. – Mode of access : http://hdr.undp.org/.

731 The 2012 Sustainable Society Index. / [Electronic resource] : Web-site / Sustainable Society Foundation. – Mode of access: http://www.ssfindex.com/.

732 The 2013 Index of Globalization [Electronic resource] : Web-site / KOF Swiss Economic Institute. – Mode of access: http://globalization.kof.ethz.ch/.

733 The Corruption Perceptions Index 2012 [Electronic resource] : Web-site / Transparency International, 2012. – Mode of access: http://cpi.transparency.org/.

734 The Democracy Index 2012 [Electronic resource] : Web-site / Economist Intelligence Unit, 2013. – Mode of access: http://www.eiu.com/

735 The Fund for Peace [Electronic resource] : Web-site / – Mode of access: http://www.fundforpeace.org/.

736 The Global Competitiveness Report 2012–2013 [Electronic resource] : Web-site / World Economic Forum, 2012. – Mode of access: http://www.weforum.org/gcr.

737 The Global Enabling Trade Index 2012. / [Electronic resource] : Web-site / World Economic Forum, 2012 – Mode of access: http://www.weforum.org/getr.

738 The Global Innovation Index 2013 [Electronic resource] : Web-site / INSEAD – Mode of access: http://www.globalinnovationindex.org/.

739 The happy planet index [Electronic resource] : Web-site / New Economic Foundation. – Mode of access: http://www.happyplanetindex.org/.

740 The ICT Development Report 2012 [Electronic resource] : Web-site / International Telecommunication Union. – Mode of access: http://www.itu.int/.

741 The International Property Right Index 2011. / [Electronic resource] : Web-site / Property Rights Alliance. – Mode of access: http://www.internationalpropertyrightsindex.org/.

742 The Legatum Prosperity Index, 2012. / [Electronic resource] : Web-site / The Legatum Institute. – Mode of access: http://www.prosperity.com/.

743 The United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2011. / [Electronic resource] : Web-site / – Mode of access : http://hdr.undp.org/.

744 The United Nations Department of Economic and Social Affairs. World Population Prospects 2012. / [Electronic resource] : Web-site / – Mode of access: http://www.un.org/en/development/desa/population/.

745 The United Nations E-Government Survey 2012 / [Electronic resource] : Web-site / Unated nations public administration network. – Mode of access: http://www.unpan.org/.

746 The World Giving Index 2012 [Electronic resource] : Web-site / Charities Aid Formation. – Mode of access: http://www.cafonline.org/worldgivingindex.

747 The World Road Statistics 2012 [Electronic resource] : Web-site / International Road Federation. – Mode of access: http://www.irfnet.org/

748 The Global Information Technology Report 2013 [Electronic resource] : Web-site / The World Economic Forum, 2013. – Mode of access: http://www.weforum.org/gitr.

749 The Global Peace Index 2013 [Electronic resource] : Web-site / Economist Intelligence Unit, Institute for Economics and Peace, 2013. – Mode of access: http://www.visionofhumanity.org/.

750 The Global Terrorism Index 2012 [Electronic resource] : Web-site / University of Maryland, Institute for Economics and Peace, 2012. – Mode of access: http://www.visionofhumanity.org/.

751 The Index of Economic Freedom 2013 / [Electronic resource] : Web-site / The Heritage Foundation. – Mode of access: http://www.heritage.org/index/.

752 Tropman, J.E. Entrepreneurial Systems for 1990’s [Text] / J. E. Tropman, G. Morningstar – N.Y. : Quorum books. 1989. – 260 p.

753 UNESCO Institute for Statistics [Electronic resource] : Web-site / – Mode of access: http://www.uis.unesco.org/.

754 Willekens, F.J. Multistate analysis: tables of working life / F.J. Willekens // Ronment and planning. – Vol. A1. – 1980. – P. 563 – 582.

755 World Development Indicators, 2012 [Electronic resource] : Web-site / The World Bank. – Mode of access: http://data.worldbank.org/

756 World Development Indicators, 2013. Gross Domestic Product 2012 [Electronic resource] : Web-site / The World Bank. – Mode of access: http://www.worldbank.org/.

757 World Development Indicators, 2013. Gross National Income per Capita 2012 [Electronic resource] : Web-site / The World Bank. – Mode of access: http://www.worldbank.org/.

758 World Intellectual Property Indicators 2012. [Electronic re-source] : Web-site / World Intellectual Property Organization. – Mode of access: http://www.wipo.int/.

ДОДАТКИ

Додаток А
Компендіум термінології, що характеризує фінанси населення в фінансовій системі національної економіки

Особисті фінанси - фінанси населення, фінанси домашніх господарств; фінанси не окремих людей, а їх природних спільнот - сімей, домогосподарств [133, с. 281].

Особисті фінанси - фінанси окремих членів сім'ї [142, с. 59].

Персональні фінанси - застосування принципів фінансів до грошово-кредитних рішень родини або індивідів. Відноситься до способів, якими індивіди або сім'ї отримують, планують, зберігають і витрачають грошові ресурси протягом певного періоду часу, беручи до уваги різні фінансові ризики і майбутні події в житті. Складовими частинами персональних фінансів можуть бути контроль і облік заощаджень, менеджмент у сферах кредитних карт і споживчого кредитування, інвестицій на фондовому ринку та пенсійного забезпечення, соціальних пільг і оптимізації оподаткування [717].

Персональні фінанси - система формування і використання грошових доходів окремих індивідів відповідно до їх рішень. Індивіди приймають рішення про використання доходів на цілі споживання і накопичення [195, с. 15].

Сімейні фінанси характеризують економічні відносини подружжя [142, с. 59].

Фінанси домогосподарства як економічна категорія – це сукупність економічних відносин з приводу формування, розподілу і користування фондів грошових коштів, у які вступають домашні господарства та їх окремі учасники в процесі соціально-економічної діяльності [64, с. 35].

Фінанси громадян - фінансові відносини громадян з іншими економічними суб'єктами, що виникають при русі грошей у процесі їх утворення та витрачання [38, с. 9–10].

Фінанси громадян та сім'ї - розподільні та перерозподільні відносини в грошовій формі з приводу вимушеного зниження, збереження, придбання більш високого соціального статусу, вирішення завдань поточного і перспективних етапів життєвого циклів сім'ї та громадянина. Автор виділяє з терміну «фінанси домашніх господарств» грошові відносини громадян, пов'язані з виробничою діяльністю (індивідуальне підприємництво) [143, с. 5].

Фінанси домашніх господарств - грошово-фінансові відносини, що виникають усередині домашнього господарства, це сума сімейних фінансів і особистих фінансів [142, с. 59].

Фінанси домашніх господарств - система формування і використання грошових доходів груп осіб, які проживають в одному приміщенні і ведуть спільне господарство з метою спільного споживання і накопичення [195, с. 15].

Фінанси домашніх господарств - сукупність грошових відносин, що складаються з приводу формування та використання сімейних бюджетів; економічні відносини, що виникають при реальному обороті грошей в секторі домашніх господарств [34, с. 16].

Фінанси домашніх господарств - сукупність грошових доходів і витрат, що здійснюються в рамках домашніх господарств як специфічного сектора національної економіки [195, с. 12].

Фінанси домашнього господарства - сукупність грошових відносин з приводу створення та використання фондів грошових коштів, у які вступають домашнє господарство і його окремі учасники в процесі своєї соціально-економічної діяльності [628, с. 385].

Фінанси домашнього господарства - сукупність економічних відносин з приводу формування, розподілу і використання фондів грошових коштів, у які вступають домашні господарства і його окремі учасники в процесі своєї соціально-економічної діяльності [68, с. 34].

Фінанси домашнього господарства - сукупність економічних грошових відносин, пов'язаних з формуванням і використанням грошових коштів, створюваних у результаті індивідуальної діяльності [632, с. 496].

Фінанси домашнього господарства - сукупність його фінансових активів і зобов'язань, а також способів ефективного управління ними в умовах ринкової економіки [68, с. 36].

Фінанси домогосподарств - особисті фінанси, тобто фінансові відносини між фізичними особами, які спільно проживають і ведуть спільне господарство. На відміну від сім'ї домогосподарство може включати, крім родичів, також людей, які вносять свою частку до бюджету домогосподарства, а також складатися з однієї особи, яка забезпечує себе матеріально [402, с. 12].

Фінанси домогосподарств - сукупність грошових відносин, що виявляються в особливих формах доходів і витрат, а через це - у

формуванні та використанні бюджету кожного домогосподарства з метою задоволення особистих і сімейних потреб [630, с. 57].

Фінанси домогосподарств — це економічна категорія, яка характеризує процес розподілу та перерозподілу частини вартості ВВП країни з метою формування фінансових ресурсів, грошових та негрошових доходів на рівні домогосподарств, забезпечення їх фінансових інтересів, підвищення загального рівня добробуту кожного члена домогосподарства [128; с.7].

Фінанси домогосподарств (фінанси населення) - сукупні доходи і витрати населення з урахуванням його структури (окремі соціальні групи, сім'ї і т.д.) [627, с. 109].

Фінанси домогосподарства за змістом - кінцева мета розподільних і перерозподільних процесів [297, с. 92-93].

Фінанси домогосподарства за сутністю - сукупність економічних відносин, у які вступають домогосподарства ... з приводу формування, розподілу і використання фондів грошових коштів») [297, с. 92-93].

Фінанси домогосподарства за формою - основні елементи, які характеризують рух грошових фондів домашніх господарств [297, с. 92-93].

Фінанси домогосподарства як явище - внутрішні і зовнішні грошові потоки [297, с. 92-93].

Фінанси населення (домашніх господарств) - сукупність грошових відносин, що виявляються в особливих формах доходів і витрат, а отже - у формуванні та використанні бюджету кожного домогосподарства з метою задоволення особистих і сімейних потреб [174, с. 18].

Фінанси представляють собою сукупність дій по створенню, збереженню, збільшенню, використанню та адмініструванню грошових фондів, які відбуваються в умовах невизначеності [232, с. 4].

Фінанси сектора «Домашні господарства» - фінансові відносини, виражені в грошовій формі, що виникають при утворенні, розподілі та використанні грошових доходів і накопичень у процесі виробництва і реалізації товарів, виконання робіт і надання різних послуг [655, с. 14].

Фінанси фізичних осіб - система освіти і витрачання грошових ресурсів індивідів. Грошові ресурси функціонують через індивідуальні бюджети, позабюджетні фонди, страхові, кредитні та інші фінансові інструменти [623, с. 63–64].

Фінансова система - сукупність відокремлених, але взаємопов'язаних сфер та ланок фінансових відносин, які мають певні особливості в мобілізації та використанні фінансових ресурсів, а також відповідний апарат управління та нормативно-правове забезпечення» [636, с.30].

Фінансова система - сукупність фінансових органів та інституцій, які здійснюють управління грошовими потоками та фондами грошових коштів [636; с. 30].

Фінансовий ринок забезпечує накопичення і розподіл інвестиційних ресурсів та надання фінансових послуг. Складовими фінансового ринку виступають грошово-кредитний ринок, страховий ринок, ринок цінних паперів та похідних (деривативів), ринок послуг спільного інвестування, ринок недержавних пенсійних послуг та інші ринки фінансових послуг. [125, с. 1].

Фінансові активи населення - включають вклади та депозити в банках (у рублях і валюті), вклади населення в цінні папери, запаси населення в готівковій та іноземній валюті, резерви страхових внесків населення; формуються за рахунок заощадження - невикористаної частини грошових доходів фізичних осіб або їх сімей [655, с. 14].

Фінанси – це економічний інструмент розподілу і перерозподілу ВВП і національного доходу, контролю за утворенням і використанням фондів грошових коштів. Їх головне призначення полягає в тому, щоб шляхом утворення грошових доходів і фондів забезпечити не тільки потреби суб'єкта господарювання в грошових коштах, але й контроль за витрачанням цих фінансових ресурсів [348, с. 25].

Існують й інші визначення фінансів домогосподарств та розуміння їх місця у фінансовій системі суспільства [36, 102, 310, 635, 680 та ін.].

Додаток Б

Таблиця Б.1

Структура сукупних ресурсів домогосподарств України у 1999-2011 р, % [583]

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**	**11**	**12**	**13**	**14**
Грошові доходи	63,8	68,1	75,8	80,0	81,1	85,1	86,4	87,6	89,0	87,9	88,5	90,1	89,9
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	23,0	17,1	13,1	10,3	9,5	7,0	6,0	5,4	4,8	4,0	4,6	4,8	4,5
Пільги та субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива	3,7	2,9	2,5	2,0	1,4	0,9	0,5	0,6	0,7	0,5	0,6	0,5	0,6

Закінчення табл. Б.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Пільги безготівкові на оплату товарів та послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку тощо, на оплату послуг транспорту, зв'язку *	0,9	0,9	0,7	0,7	1,0	0,9	0,6	0,6	0,5	0,5	0,6	0,5	0,5
Інші надходження	8,6	11,0	7,9	7,0	7,0	6,1	6,5	5,8	5,0	7,1	5,7	4,1	4,5
Довідково: загальні доходи, грн	322,5	397,8	500,4	583,2	678,6	876,3	1262,1	1544,4	1939,1	2722,8	2892,0	3377,2	3720,9

* У 1999 – 2002рр. – пільги безготівкові на оплату санаторно-курортних путівок, послуг міжміського транспорту, зв'язку.

Таблиця Б.2

Структура сукупних ресурсів у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство [583]

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**	**11**	**12**	**13**	**14**
Сукупні ресурси в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн													
	332,0	422,9	520,8	608,1	708,6	911,8	1321,4	1611,7	2012,1	2892,8	3015,3	3469,1	3841,7
Структура сукупних ресурсів домогосподарств, %													
Грошові доходи	63,8	68,1	75,8	80,0	81,1	85,1	86,4	87,6	89,0	87,9	88,5	90,1	89,9
- оплата праці	34,1	37,1	40,8	42,8	44,9	45,2	46,0	48,4	50,6	49,4	47,9	47,9	49,3
- доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	2,6	2,4	3,1	3,2	3,4	4,4	4,9	4,6	5,2	5,3	5,1	6,2	4,6
- доходи від продажу сільськогосподарської продукції	3,8	5,3	5,5	5,0	5,4	4,8	4,6	3,8	3,6	3,3	2,9	3,4	3,2
- пенсії, стипендії, соціальні допомоги, надані готівкою*	16,2	15,9	18,0	20,4	18,4	22,2	24,0	23,7	23,0	23,1	26,0	25,9	25,5

Закінчення табл. Б.2.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
- грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	7,1	7,4	8,4	8,6	9,0	8,5	6,9	7,1	6,6	6,8	6,6	6,7	7,3
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	23,0	17,1	13,1	10,3	9,5	7,0	6,0	5,4	4,8	4,0	4,6	4,8	4,5
Пільги та субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива	3,7	2,9	2,5	2,0	1,4	0,9	0,5	0,6	0,7	0,5	0,6	0,5	0,6
Пільги безготівкові на оплату товарів та послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку тощо, на оплату послуг транспорту, зв'язку**	0,9	0,9	0,7	0,7	1,0	0,9	0,6	0,6	0,5	0,5	0,6	0,5	0,5
Інші надходження	8,6	11,0	7,9	7,0	7,0	6,1	6,5	5,8	5,0	7,1	5,7	4,1	4,5
Довідково: загальні доходи, грн	322,5	397,8	500,4	583,2	678,6	876,3	1262,1	1544,4	1939,1	2722,8	2892,0	3377,2	3720,9

* Починаючи з 2002р. – з урахуванням субсидій на відшкодування витрат для придбання скрапленого газу та палива, наданих готівкою.

** У 1999–2002рр. – пільги безготівкові на оплату санаторно-курортних путівок, послуг міжміського транспорту, зв'язку.

Додаток В

Таблиця В.1

Структура сукупних витрат домогосподарств України у 2001-2011 роках [118]

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн	607,0	658,3	736,8	903,5	1229,4	1442,8	1722,0	2590,4	2754,1	3072,7	3456,0
Структура сукупних витрат домогосподарств	відсотків										
Споживчі сукупні витрати	93,7	92,8	93,3	92,6	91,1	90,5	90,0	86,2	87,8	90,0	90,2
продукти харчування та безалкогольні напої	61,6	59,1	58,6	57,5	56,6	53,2	51,4	48,9	50,0	51,6	51,3
алкогольні напої, тютюнові вироби	2,8	2,6	2,8	2,8	2,9	2,6	2,6	2,2	3,2	3,3	3,4
непродовольчі товари та послуги	29,3	31,1	31,9	32,3	31,6	34,7	36,0	35,1	34,6	35,1	35,5
в тому числі											
одяг і взуття	…	5,4	5,3	5,7	5,7	5,8	5,9	5,9	5,6	6,1	5,8
житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	…	10,5	10,4	9,7	8,5	9,6	10,9	9,1	9,4	9,3	9,6

Закінчення табл. В.1

предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	…	1,7	2,0	2,3	2,6	2,8	2,9	2,8	2,3	2,4	2,2
охорона здоров'я	…	3,0	2,8	2,8	2,5	2,5	2,5	2,7	3,1	3,1	3,1
транспорт	…	3,0	3,3	3,0	3,0	3,7	3,4	4,0	3,8	3,7	4,0
зв'язок	…	1,3	1,5	1,8	2,1	2,6	2,6	2,3	2,5	2,7	2,6
відпочинок і культура	…	1,9	2,3	2,4	2,6	2,4	2,4	2,5	1,8	1,8	2,0
освіта	…	1,2	1,1	1,3	1,1	1,4	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3
ресторани та готелі	…	1,1	1,4	1,6	1,7	2,2	2,3	2,4	2,5	2,4	2,5
різні товари і послуги	…	2,0	1,8	1,7	1,8	1,7	1,8	2,1	2,3	2,3	2,4
Неспоживчі сукупні витрати	6,3	7,2	6,7	7,4	8,9	9,5	10,0	13,8	12,2	10,0	9,8
Довідково: оплата житла, комунальних продуктів та послуг	9,0	9,2	8,7	7,7	6,4	7,1	8,5	6,6	7,7	7,6	8,0

Додаток Д

Таблиця Д.1

Показники діяльності банківської системи України

(за даними Національного банку України) [182]

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Процентні ставки банків у національній валюті, %									
за кредитами	40,3	31,9	24,8	20,2	17,9	16,4	15,4	14,4	17,8
за депозитами	13,5	11,2	7,8	7,1	7,8	8,5	7,6	8,2	9,9
Зобов'язання банків за коштами, залученими на рахунки суб'єктів господарювання та фізичних осіб, млн грн	18738	25674	37715	61617	82959	132745	184234	279738	357204
Зобов'язання банків за коштами, залученими на рахунки фізичних осіб,млн грн	6780	11338	19302	32396	41611	73202	106715	164159	215087
у національній валюті	3481	6566	11601	18875	22116	42176	57837	99411	107526
в іноземній валюті	3299	4772	7701	13521	19495	31026	48878	64749	10756

Додаток Е

Таблиця Е.1

Депозити за секторами економіки у січні-листопаді 2013 року [181, с.18-22]

Показники	Січень		Листопад			
	залишки на кінець періоду, млрд грн	зміна в річному обчисленні, %	залишки на кінець періоду, млрд грн	зміна в річному обчисленні, %	зміна до попереднього місяця, %	частка в загальному обсязі депозитів, %
Нефінансові корпорації	175.1	19.2	179,6	18,4	0,0	27,5
на вимогу	104.8	12.7	102,6	30,2	-0,2	15,7
до 1 року	42.3	29.4	43,2	-6,3	0,7	6,6
від 1 до 2 років	20.3	40.2	24,0	20,1	-2,1	3,7
більше 2 років	7.7	14.4	9,5	43,6	3,5	1,5
Домашні господарства	**377.8**	**19.0**	**440,1**	**21,7**	**1,2**	**67,4**
на вимогу	76.0	6.2	91,2	20,0	0,7	14,0
до 1 року	130.4	19.1	121,7	-1,0	0,0	18,6
від 1 до 2 років	143.7	25.2	213,7	56,4	1,9	32,7
більше 2 років	27.7	27.5	13,6	-48,0	3,3	2,1
Інші фінансові корпорації	22.1	17.4	24,2	39,2	5,2	3,6
Сектор загального державного управління	5.2	-5.4	5,6	-32,0	-9,5	0,9
Некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства	3.4	26.5	3,8	21,2	0,3	0,6
Усього	583.6	18.7	653,4	20,5	0.9	100.0

Додаток Ж

Світовий досвід реформування пенсійних систем [471]

Пенсійна система Болгарії [546;520]

Реформування пенсійної системи

Пенсійна реформа в Болгарії розпочалася на початку 2000 року із запровадженням трирівневої пенсійної системи та нових більш високих вимог для призначення пенсії – підвищення пенсійного віку та необхідного страхового стажу. Умови для призначення пенсії по старості до реформи були такими: жінки – досягнення 55 років і наявність 20 років трудової діяльності, чоловіки - досягнення 60 років і наявність 25 років трудової діяльності.

З початку 2000 року розпочався процес підвищення пенсійного віку: по 6 місяців за рік до досягнення віку 60 років для жінок і 63 років для чоловіків. Чоловіки досягли цього віку у 2005 році, а жінки – у 2009 році. Законодавство дозволило поєднання параметрів пенсійного віку та вислуги років для отримання пенсії. У період з 2005 року по 2009 рік було проведено ряд додаткових реформ в пенсійній системі, найбільш важливі з яких:

– введення більш гнучких форм участі у пенсійній системі відповідно до демографічних прогнозів і розвитку ринку праці;

– заохочення відстрочки виходу на пенсію та продовження терміну трудової діяльності шляхом щорічного збільшення відповідного коефіцієнта в пенсійній формулі від 1% до 1,5%, а згодом – від 1,5% до 3%;

– запровадження нового механізму індексації пенсій, який враховує однаковою мірою інфляцію та зміну середнього доходу в країні;

– зниження ставки пенсійних внесків на 7 процентних пунктів;

– запровадження нового механізму розрахунків розміру мінімальної пенсії (гарантованої державою) і максимальної пенсії, яка призначається державною пенсійною системою;

– проведення політичного курсу на заохочення громадян до участі у пенсійній системі шляхом підвищення реальних доходів у пенсійній формулі від 1% до 1,1% при визначенні розміру пенсії.

Наприкінці 2010 року була проведена реформа, яка підвищила вимоги для отримання пенсії, а саме:

– з 2011 року право на пенсію у Болгарії мають жінки – після досягнення 60 років і за наявності 34 років трудового стажу, чоловіки – після досягнення 63 років і за наявності 37 років трудового стажу;

– з початку 2012 року розпочато процес щорічного збільшення стажу для чоловіків і жінок на 4 місяці до досягнення 40 років для чолові-

ків і 37 років трудового стажу для жінок у 2020 році, при цьому збережено мінімальний вік для виходу на пенсію, а саме 63 роки для чоловіків і 60 років для жінок;

– для тих, хто не має достатнього стажу, починаючи з 1 січня 2012 року пенсійний вік (65 років) збільшується на 6 місяців протягом календарного року до досягнення 67 років з 1 січня 2024 року;

– з 1 січня 2021 року запроваджено щорічне збільшення необхідного віку для отримання права на пенсію на 6 місяців до досягнення 63 років для жінок у 2026 році і 65 років для чоловіків у 2024 році;

– передбачається збільшення суми внесків на загальнообов'язкове додаткове пенсійне страхування до 2017 року з 5% до 7%;

– з 2017 року очікується збільшення вартості кожного року трудової діяльності в пенсійній формулі для розрахунку пенсії з 1,1% до 1,2%, як захід для підвищення пропорційності пенсій.

Структура пенсійної системи

І рівень: Система загальнообов'язкового пенсійного страхування – солідарна пенсійна система – побудована на принципі солідарності та перебуває у підпорядкуванні Інституту національного страхування. Існує тісний зв'язок між розміром пенсій та особистими внесками застрахованих осіб у системі; існує диференціація внесків між страхувальником, страховиком і державою (з початку 2009 року держава являє собою особливий тип страховика та бере участь у трансфертах з державного бюджету в пенсійний фонд у розмірі 12 відсотків від суми страхових доходів усіх застрахованих осіб за календарний рік).

ІІ рівень: Додаткове пенсійне страхування побудовано на принципі рівності (накопичувальна пенсійна система) і здійснюється ліцензованими компаніями приватного пенсійного страхування. Ця система охоплює усіх застрахованих осіб, які народилися після 31 грудня 1959 року. Додаткове пенсійне страхування здійснюється через пенсійні плани із встановленими внесками, які накопичуються і капіталізуються на індивідуальних пенсійних рахунках. Така система не замінює, а доповнює загальнообов'язкове соціальне забезпечення за принципом солідарності та дозволяє отримати більше однієї пенсії і тим самим збільшити коефіцієнт заміщення трудового доходу. Пенсійне страхування реалізується через участь в універсальних і професійних пенсійних фондах, ними управляють ліцензовані компанії пенсійного страхування.

З 1 січня 2002 року ті, хто народився після 31 грудня 1959 року, повинні бути учасниками загальнообов'язкової державної системи і сплачувати внески до універсальних пенсійних фондів. Забезпечення універсальних та професійних пенсійних фондів здійснюється за рахунок щомісячних страхових внесків. Внески до універсальних пенсійних фондів мають розподілятися між страховиками і застрахованими особами згід-

но з нормативом. В останні роки зростає розмір внеску, який сплачує застрахована особа. Застраховані особи мають право на додаткову довічну пенсію по старості, що виплачується за рахунок цих фондів.

Участь у професійних пенсійних фондах з 1 січня 2000 року є обов'язковою для всіх осіб, зайнятих у професіях з високим ризиком для здоров'я, незалежно від їх віку. Для застрахованих осіб, які народилися після 31 грудня 1959 року, пенсійне забезпечення здійснюється через універсальний пенсійний фонд. Сплату внесків у професійні пенсійні фонди повністю бере на себе роботодавець. Застраховані особи отримують тимчасову професійну пенсію до виходу на пенсію за віком, яка виплачується за рахунок вищезазначених фондів.

III рівень: Додаткове добровільне пенсійне страхування побудовано на принципі рівності (накопичення) і здійснюється ліцензованими компаніями приватного пенсійного страхування. По суті, це форма довгострокових заощаджень для забезпечення більш високого рівня пенсії. До кінця 2006 року діяльність додаткового добровільного пенсійного страхування здійснювалась тільки в одному типі фондів – додаткового добровільного пенсійного страхування, що ними управляють ліцензовані пенсійні компанії. Ці фонди створюють та адмініструють так звані індивідуальні програми пенсійного забезпечення (плани). Ці програми розроблені для приватних осіб, тобто не пов'язані з трудовими відносинами, в яких перебуває особа. Таким чином, фонди, через які здійснюються індивідуальні пенсійні програми, є відкритого типу.

У болгарському пенсійному законодавстві виділено окремий тип фондів – фонди для додаткового добровільного пенсійного страхування з професійними програмами. Такі професійні програми встановлюють правила додаткового добровільного пенсійного страхування, погоджені в колективному договорі або колективному договорі між страхувальником та компанією - страховиком. Участь у професійних програмах обов'язково пов'язана з трудовою діяльністю. Фонди для додаткового добровільного пенсійного страхування з професійним програмами організовані та діють на тих же засадах, що й фонди для додаткового добровільного пенсійного страхування відкритого типу та створюються і управляються ліцензованими компаніями пенсійного страхування.

Винятки при призначенні пенсії за віком

У Болгарії застосовуються такі привілеї при призначенні пенсії за віком:

1) для військових, поліцейських та інших осіб, які працюють у галузі національної безпеки, немає вимог щодо пенсійного віку, але встановлена вимога щодо наявності 27 років загального страхового стажу, дві третини з яких вони проходили службу у відповідних галузях.

2) для працівників, зайнятих в особливих умовах, так само як і в умовах підвищеного ризику для здоров'я, застосовують два методи диференціації – І-й та ІІ-й робочий клас. Умови для виходу на пенсію:

- перший клас: 10 років роботи такої роботи, пенсійний вік – 47,4 року для жінок та 52,4 року для чоловіків. До 2014 року – 48 років для жінок та 53 роки для чоловіків;

- другий клас: 15 років такої роботи, пенсійний вік – 52,4 року для жінок та 57,4 року для чоловіків. До 2014 року – 53 роки для жінок та 58 років для чоловіків.

3) для осіб, у яких не вистачає страхового стажу, – пенсійний вік 65,4 року і для чоловіків, і для жінок, із щорічним збільшенням на чотири місяці до досягнення 67 років у 2017 році. Особи повинні мати не менше 15 років страхового стажу.

Пенсії в Естонії [396;457]

При настанні старості, виникненні непрацездатності або у разі втрати годувальника держава сплачує щомісячну компенсацію з фондів соціального забезпечення - державну пенсію. Ця компенсація, що базується на принципі солідарності, виплачується постійним мешканцям Естонії та іноземцям, що проживають на території Естонії на підставі строкового виду на проживання чи постійного виду/права на проживання.

Державною пенсією забезпечується людина, яка, відповідно до закону про соціальний податок, сплачувала або щодо якої існував обов'язок сплачувати частину соціального податку - пенсійне страхування.

Також пенсією забезпечується особа, у якої, відповідно до закону про державне пенсійне страхування, виникає право на державну пенсію з інших підстав.

У багатьох професіях пенсія або надбавка до пенсії виплачується на підставі спеціальних законів.

Види державних пенсій:

- пенсія по старості, в тому числі:
    - дострокова пенсія по старості;
    - відстрочена пенсія по старості;
    - пенсія по старості на пільгових підставах;
- пенсія по непрацездатності;
- пенсія у зв'язку з втратою годувальника;
- народна пенсія.

Пенсії на підставі інших законів:

- пенсія по старості на пільгових умовах;
- пенсія за вислугу років;

- спеціальні пенсії та пільги.

Пенсія по старості. Право на отримання пенсії по старості має особа, яка досягла 63-річного віку та має не менше 15 років отриманого в Естонії пенсійного стажу.

У зв'язку з поступовим вирівнюванням пенсійного віку чоловіків і жінок, у жінок з'являється право на пенсію по старості до настання 63 років наступним чином:

- 1947 р.н. – вихід на пенсію в 60 років;
- 1948 р.н. – в 60 років 6 місяців;
- 1949 р.н. – в 61 рік;
- 1950 р.н. – в 61 рік 6 місяців;
- 1951 р.н. – в 62 роки;
- 1952 р.н. – в 62 роки 6 місяців;
- 1953 р.н. та які народилася пізніше – в 63 роки.

Пенсія по непрацездатності Право на отримання пенсії по непрацездатності має визнана непрацездатною особа, яка досягла щонайменше 16-річного віку, втрата працездатності якої становить від 40 до 100 відсотків, і яка до встановлення початкового терміну постійної непрацездатності у визначеному розмірі, отримала в Естонії певний пенсійний стаж. Особі, яка визнана непрацездатною, призначається пенсія по непрацездатності на весь час непрацездатності, але не довше, ніж до досягнення пенсійного віку. Якщо розрахована пенсія по непрацездатності буде нижче, ніж ставка народної пенсії (134,10 €), то пенсія по непрацездатності буде виплачуватися в розмірі народної пенсії.

Пенсія по втраті годувальника

Члени сім'ї, які перебувають на утриманні у годувальника, в разі його смерті, мають право на пенсію по втраті годувальника. Дитині, батькам або вдові призначають пенсію незалежно від того, чи були вони на утриманні у годувальника. Пенсію по втраті годувальника призначають, якщо у годувальника був отриманий в Естонії необхідний пенсійний стаж тієї ж тривалості, що й при призначенні пенсії по непрацездатності.

Народна пенсія

Народну пенсію призначають:

1. Особі, яка досягла 63-річного віку, у якої немає необхідного для отримання пенсії по старості пенсійного стажу, і яка постійно або на підставі строкового виду на проживання безпосередньо перед подачею клопотання про виплату пенсії проживала в Естонії не менше 5 років. Ставка народної пенсії складає 134,10 €.

2. Особі, яка досягла пенсійного віку, якій народна пенсія досі виплачувалася у зв'язку зі стійкою непрацездатністю. Розмір пенсії становить 100% ставки народної пенсії.

3. При втраті стійкої працездатності особи, відсоток втрати непрацездатності якої становить не менше 40%, у якої немає необхідного для отримання пенсії по непрацездатності пенсійного стажу, і яка постійно або на підставі строкового виду на проживання безпосередньо перед поданням клопотання про виплату пенсії проживала в Естонії не менше 1 року. Розмір народної пенсії особи зі стійкою непрацездатністю становить відсоток від ставки народної пенсії, що відповідає відсотку втрати працездатності.

4. У разі смерті годувальника членам його сім'ї, у яких, у зв'язку з відсутністю у годувальника необхідного пенсійного стажу, немає права на пенсію по втраті годувальника, якщо той постійно або на підставі строкового виду на проживання проживав до смерті в Естонії не менше 1 року.

Пенсія за вислугу років. Призначення та виплата пенсії за вислугу років регулюється законом про пенсії за вислугу років та прийнятою Урядом Республіки постановою від 16.07.1992 р. за № 207 «Перелік професій і посад, які дають право на пенсію за вислугу років, а також порядок розрахунку стажу, необхідного для призначення такої пенсії». Пенсія за вислугу років призначається працівникам і спеціалістам тих професій, які виконують таку роботу, яка до досягнення віку, що дає право на отримання пенсії по старості, тягне за собою втрату або зменшення працездатності, що перешкоджає можливості продовжувати працювати за цією професією або на цій посаді.

Право на отримання пенсії за вислугу років мають:

1) співробітники поліції, службовці рятувальної служби, а також працівники в'язниць;

2) певна категорія працівників цивільної авіації та льотчики-випробувачі;

3) підземні та наземні гірничі роботи - працівники деяких професій;

4) працівники певних професій і посад плавскладу морського і річкового флоту, а також риболовецького флоту;

5) працівники текстильної промисловості;

6) педагоги дитячих будинків, навчальних закладів для людей з особливими потребами та установ для хворих дітей;

7) певна категорія артистів державних, муніципальних та приватних театрів та театральних установ, що діють як цільова установа, а також національної опери;

8) медичні працівники, заражені вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ);

9) водії громадського транспорту, що працюють на регулярних міських лініях.

До стажу, що дає право на отримання пенсії за вислугу років у названих професіях або на названих посадах, не зараховується час роботи з неповним робочим часом.

Ставка народної пенсії становить 134,10 євро.

Починаючи з 1 січня 2013 року, до пенсії по старості, пенсії по непрацездатності та пенсії в разі втрати годувальника нараховується додаткова надбавка до пенсії за виховання дитини:

• одному з батьків, одному з подружжя, опікуну чи піклувальнику в сім'ї - на кожну дитину, яка народилася в період з 31 грудня 1980 по 31 грудня 2012 року і яку він виховував щонайменше вісім років, - у розмірі двох пенсійних річних розцінок;

• одному з батьків, одному з подружжя, опікуну чи піклувальнику в сім'ї, який народився до 1 січня 1983 року і який не є зобов'язаною особою за змістом закону про накопичувальні пенсії, - на кожну дитину, яка народилася 1 січня 2013 або пізніше і яку він виховував щонайменше вісім років, - у розмірі трьох пенсійних річних розцінок;

• починаючи з 1 січня 2015 року: одному з батьків, одному з подружжя, опікуну чи піклувальнику в сім'ї - на кожну дитину, яка народилася до 1 січня 2013 року і яку він виховував щонайменше вісім років, - у розмірі однієї пенсійної річної розцінки.

Додатковий державний внесок у II рівень страхування

З 1 січня 2013 року держава починає здійснювати додаткові внески у II рівень страхування осіб, зобов'язаних сплачувати внески по обов'язковій накопичувальній пенсії на підставі закону про накопичувальні пенсії, які виховують дитину віком до трьох років. Право на додатковий внесок виникає з моменту народження дитини.

Держава здійснює внески в II рівень страхування у розмірі 4% від середнього доходу, що отримується в Естонії та який оподатковується соціальним податком. Внески здійснюються щомісячно за попередній календарний місяць. Клопотання про виплату внесків слід подавати в Департамент соціального страхування.

За один раз сплачуються додаткові внески за одного з батьків. Якщо стосовно однієї й тієї ж дитини право клопотати про виплату внесків мають кілька правомочних осіб, між ними укладається угода про те, хто скористається правом на додаткові внески. Угода виражається у письмовій згоді.

Виплата накопичувальної пенсії

Накопичувальна пенсія - головна підмога до державної пенсії, що забезпечує пенсіонеру додатковий дохід. Накопичувальна пенсія ґрунтується на попередньому фінансуванні: працююча людина сама збирає гроші, сплачуючи в пенсійний фонд два відсотки від своєї брутто-зарплати. На додаток до двох відсотків, які людина вносить сама, дер-

жава, зі свого боку, вносить чотири відсотки за рахунок виплаченого роботодавцем сьогодні соціального податку за працівника. Це означає, що значна частина соціального податку сьогоднішнього працівника йде на пенсії нинішнім пенсіонерам, та вищезгадані чотири відсотки підуть дійсно на забезпечення особистого майбутнього самого працівника.

Страховий пай державної пенсії особи, що вступила до системи накопичувальної пенсії, відповідно зменшується (за ті роки, коли на державну пенсію надходило 16 відсотків брутто-зарплати працівника замість 20 відсотків).

Приєднання до II рівня пенсійної системи є добровільним для людей, що народилися до 1983 року. Для тих, хто зараз вступає на трудовий ринок, тобто для народжених у 1983 році або пізніше, приєднання до II ступеня є обов'язковим. Право та обов'язок утримання внесків виникає для них з 1 січня наступного за 18-річчям року.

Право на виплату накопичувальної пенсії особа отримує при досягненні пенсійного віку. У той же час, якщо особа, наприклад, вирішила вийти на державну пенсію, але продовжує працювати, вона має право, якщо бажає, відкласти отримання виплат по накопичувальній пенсії.

Розмір накопичувальної пенсії залежить з одного боку від внесків або, іншими словами, від величини заробітної плати і від періоду, протягом якого ці внески проводились. З іншого боку розмір пенсії буде залежати від продуктивності вибраного пенсійного фонду, тобто від розміру відсотків, що отримуються зі внесків до цього фонду.

Пенсійна система Словацької Республіки [471]

На сьогодні у Словацькій Республіці функціонує трирівнева пенсійна система. З січня 2005 р. тут набрав чинності новий закон – № 43 від 2004 р., відповідно до якого реформовано солідарну систему пенсійного страхування та запроваджено другий рівень пенсійної системи – обов’язкову накопичувальну схему із встановленими внесками.

До запровадження пенсійної реформи жінки у Словаччині виходили на пенсію у 53 – 57 років (залежно від кількості дітей), чоловіки – у 60 років. Після старту реформи пенсійний вік для жінок і чоловіків було вирішено підвищити до 62 років поступово – на дев’ять місяців у рік. Нині чоловіки виходять на пенсію в 62 роки, а жінки в такому віці виходитимуть на пенсію у 2014 році. Мінімальний необхідний стаж становить 15 років. Якщо немає достатнього страхового стажу, виплачується соціальна допомога – у розмірі прожиткового мінімуму.

У солідарній системі розмір пенсії при 40-річному страховому стажі становить 50% заробітної плати, а її середній розмір сягає 47% зарплати.

Пенсіонер, який отримує пенсію за віком, може працювати. Водночас, з 1 січня 2011 року пенсіонер, який отримує дострокову пенсію, не може працювати або отримувати будь-який інший прибуток окрім пенсії.

На час запровадження обов'язкової накопичувальної пенсійної системи учасниками в обов'язковому порядку були громадяни, які тільки-но почали працювати. Для тих, хто мав будь-який страховий стаж на дату введення другого рівня, передбачено право вибору участі в одному чи двох рівнях пенсійної системи. З 1 січня 2008 р. для осіб, які тільки почали працювати, участь у системі є добровільною. Внески становлять 9 % фонду оплати праці.

З 1993 року в Словаччині були скасовані пільгові пенсії (шахтарям та деяким іншим категоріям) у рамках солідарної пенсійної системи, але ті особи, які отримали право на пільгову пенсію до 1993 року, отримуватимуть її до 2023 року. Роботодавці пільгових категорій осіб зобов'язані платити внески у розмірі 3% фонду оплати праці в фонди добровільного пенсійного страхування. А самі працівники, зайняті на роботах зі шкідливими та важкими умовами, можуть сплачувати внески за бажанням (мінімальний розмір внеску – 2% останнього заробітку).

Пенсійні внески на третьому рівні сплачуються до страхових компаній, які функціонують у формі акціонерних товариств.

На 1.05.2012 р. – 700 тис. осіб застраховані в системі добровільного пенсійного страхування.

Пенсійна система республіки Казахстан [471]

З 1 січня 1998 року в Республіці Казахстан була введена багаторівнева пенсійна система, що є поєднанням солідарної і накопичувальної системи.

Правовий та інституційний механізми оновленої системи було визначено у Законі «Про пенсійне забезпечення в Республіці Казахстан», який набув чинності з 1 січня 1998 року. Цей закон визначив терміни призначення пенсій, встановив вимогу обов'язкового пенсійного накопичення, правову та інституційну інфраструктуру, на якій буде базуватися нова пенсійна система.

Відповідно до закону, громадяни Республіки Казахстан, а також особи, які не є громадянами Казахстану, але постійно мешкають на території країни, мають право на отримання пенсій за віком, якщо вони відповідають певним вимогам. Особи пенсійного віку, які продовжують працювати, також мають право отримувати пенсії. З 1 липня 2001 року пенсійний вік для чоловіків становить 63 роки (за наявності 25 років стажу), а для жінок - 58 років (за наявності 20 років стажу). У цьому віці

вкладники набувають право отримувати як пенсії із солідарної системи, так і пенсійні виплати за рахунок коштів, накопичених на їх індивідуальних рахунках у накопичувальній системі. Ті ж самі вимоги до віку застосуються і для отримання пенсій за рахунок добровільних внесків.

Водночас, до досягнення пенсійного віку особи мають право на призначення державної соціальної допомоги, що включає допомогу по інвалідності (після визнання інвалідами I або II групи) та по втраті годувальника. Пенсіонери можуть отримувати або пенсію за віком, або соціальну допомогу, але не обидві одночасно. При цьому пенсіонери, яким пенсія призначена до 1 січня 1998 року, отримують соціальну допомогу за віком замість пенсії за віком.

Стаж роботи повинен підтверджуватися відповідними записами у трудовій книжці, або, як альтернатива, рішенням суду, або документами, що підтверджують сплату страхових внесків до накопичувального пенсійного фонду.

Пенсії із солідарної системи виплачуються довічно кожний місяць.

Виплата пенсій за рахунок накопичених коштів у накопичувальній системі здійснюється за графіком, залежно від віку отримувача та розміру коштів, облікованих на індивідуальному рахунку. Законом передбачається, що пенсії із накопичувальної системи (як за рахунок обов'язкових, так і за рахунок добровільних внесків) можуть виплачуватися у формі ануїтетів через страхові компанії. Відповідно до Закону дозволяється придбати ануїтет тільки тій особі, яка має достатньо коштів, щоб забезпечити себе мінімальною пенсією. Закон також передбачає право успадкування коштів, облікованих на індивідуальних рахунках.

Державне гарантування пенсій. Держава гарантує пенсії всім, хто пішов на заслужений відпочинок до 1 січня 1998 року. Тим, хто пішов на пенсію після цієї дати і хто продовжував працювати щонайменше протягом трьох місяців після започаткування реформи, держава гарантує, що їх пенсії із солідарної системи будуть не менше розміру мінімальної пенсії. Закон вимагає від накопичувальних фондів гарантувати платникам внесків, що реальна вартість їхніх внесків на накопичувальних пенсійних рахунках не буде принаймні зменшена.

Рівень мінімальної пенсії встановлюється урядом та коригується за спеціальними правилами.

З 1 січня 2012 р. встановлені такі розміри пенсій:

- базова пенсія - 8 720 тенге;
- мінімальна пенсія - 17 491 тенге;
- максимальна пенсія - 47 327 тенге.

Водночас, прожитковий мінімум з 1 січня 2012 р. дорівнює 15 817 тенге.

Пенсійне забезпечення в Австрії [35]

Пенсійна система Австрії складається з трьох рівнів:
- державна пенсія;
- накопичувальна професійна пенсійна система;
- приватна пенсійна система.

1. Державна пенсія: Внески: Застрахована особа: 10,25 % заробітної плати; Самозайнята особа: 16,25 – 20 % доходу особи. Внески фермерів – 15 % заробітку. Роботодавець: 12,55 % фонду оплати праці.

Пенсія за віком. Пенсія призначається при досягненні чоловіками 65 років, жінками - 60 років за умови, якщо особа підлягала соціальному страхуванню протягом 180 місяців за останні 30 років, з яких 84 місяці працювала. Коефіцієнт заміщення заробітної плати пенсією: 60 %.

2.Накопичувальна професійна пенсійна система: Охоплює всіх осіб, які були працевлаштовані після 31 грудня 2002 року. Внески: Роботодавець: 1,53 % заробітку працівника (не підлягають оподаткуванню). Працівник не сплачує внесків.

3.Приватна пенсійна система: Внески сплачуються відповідно до умов договору.

Пенсійне забезпечення в Австрії має складну інституціональну систему. Органи, які займаються соціальним забезпеченням в Австрії:

- Агентство з пенсійного забезпечення (управляє 85 % всіх пенсій. Іншими 15 % управляють окремі агентства, які займаються пенсійним забезпеченням працівників залізничного транспорту, шахтарів і самозайнятого населення) (http://www.pensionsversicherung.at);
- Федерація агентств соціального страхування Австрії (http://www.sozialversicherung.at);
- Федеральне міністерство праці, соціальних справ і захисту справ споживачів (http://www.bmask.gv.at);
- Федеральне Міністерство охорони здоров’я, сім’ї та молоді (http://www.bmgfj.gv.at);
- Федеральне Міністерство фінансів (http://www.bmf.gv.at).

Види пенсій та умови їх призначення в Росії [467]

З 2002 року в Росії діє пенсійна модель, побудована на страхових принципах. На відміну від колишньої системи, пенсійні права громадян тепер залежать не лише від стажу, але і від розміру зарплати і пенсійних внесків.

З 1 січня 2010 року трудова пенсія по старості складається з двох частин – страхової і накопичувальної. Розподіл на складові трудової пенсії по інвалідності і трудової пенсії в разі втрати годувальника не передбачено. При цьому, розміри страхової частини трудової пенсії по старості, трудової пенсії по інвалідності і трудової пенсії в разі втрати годувальника визначаються із врахуванням фіксованого базового розміру страхової частини трудової пенсії по старості, фіксованого розміру трудової пенсії по інвалідності і фіксованого розміру трудової пенсії в разі втрати годувальника відповідно.

З 1 січня 2010 року замість базової частини трудової пенсії введено фіксований базовий розмір трудової пенсії (страхової частини трудової пенсії по старості), як складова частина страхової частини трудової пенсії по старості, трудової пенсії по інвалідності і фіксованого розміру трудової пенсії в разі втрати годувальника.

Фіксований базовий розмір трудової пенсії (страхової частини трудової пенсії по старості) встановлюється в твердому розмірі. При цьому застосовується порядок його диференціації, аналогічний порядку відносно базової частини трудової пенсії, що діяв раніше.

Умовою призначення трудової пенсії по старості є наявність п'яти років страхового стажу і досягнення встановленого законодавством пенсійного віку. Трудова пенсія по інвалідності встановлюється громадянам, визнаним в установленому порядку інвалідами I, II і III групи.

Тарифи страхових внесків для осіб 1967 року народження і молодших розподіляються таким чином: 20 % – на страхову частину трудової пенсії, 6 % – на накопичувальну частину трудової пенсії.

Для осіб 1966 року народження і старше сплачені роботодавцями страхові внески в повному обсязі надходять на страхову частину трудової пенсії. На кожну застраховану особу в Пенсійному фонді відкрито індивідуальний особовий рахунок, на який зараховуються внески, що сплачуються роботодавцем.

Пенсійна система Нідерландів [470]

Пенсійна система Нідерландів базується на трьох китах: соціальна пенсія (базова державна), пенсія роботодавця й індивідуальне пенсійне накопичення.

Пенсійний вік у Голландії складає 65 років для чоловіків і жінок. По досягненні цього віку будь-який громадянин (будь то лікар чи домогосподарка) здобуває право на одержання базової державної пенсії, розмір якої становить 650 євро. Цікаво, що диференціація розмірів державних пенсій здійснюється тільки за одною ознакою: самотні пенсіонери одержують більш високі пенсії в порівнянні з подружніми

парами (різниця становить приблизно 20-30%). До базової пенсії додатково, як правило, додаються від держави ще 70-110 євро в залежності від соціальних, у тому числі житлових умов, здоров'я пенсіонера, наявності в нього дітей і ін.

Пенсія роботодавця розглядається як додаткова до базової пенсії. Держава не зобов'язує роботодавців укладати договори про формування майбутньої пенсії з працівниками, але якщо договір укладений, то дотримуватись законодавства обов'язково. Щоб забезпечити схоронність грошей, існує обов'язкове перестрахування пенсій, що накопичуються.

При бажанні громадянина збирати гроші на майбутню пенсію самостійно він може це зробити шляхом страхування життя в страховій компанії. Як показують результати соціологічних опитувань, проведених серед населення Голландії, більш половини голландців вважають цілком розумними розміри внесків у пенсійні фонди, а 74% опитаних підтримують принцип примусової участі в пенсійних планах.

На сьогоднішній день урядом Нідерландів ухвалено рішення підняти планку пенсійного віку до 2025 року на два роки - до 67 років.

Модель пенсійної системи США [471]

Ця модель ґрунтується переважно на особистому пенсійному страхуванні населення.

У США функціонують як державні, так і приватні пенсійні системи. Вони виконують не тільки соціальну, але й інвестиційну роль. Більш того, саме нагромадження в пенсійних фондах, насамперед створених у рамках накопичувальної системи, служать одним з головних джерел інвестицій в американську економіку.

У *розподільчій системі* пенсіонери одержують не свої гроші, а гроші нині працюючих і податки, що платять, у відповідні пенсійні фонди. У свою чергу внески нинішніх пенсіонерів одержали попередні покоління пенсіонерів. Таким чином, розподільча система являє собою «обмін між поколіннями». Принцип «обміну» здійснюється в обов'язковому (законодавчому) порядку і може працювати тільки на державному рівні. Державна розподільна система призначена не для інвестицій, а для гарантованої виплати пенсій пенсіонерам.

Найбільша державна пенсійна система США, так звана Загальна федеральна програма - ЗФП (Social Security), що охоплює майже всіх зайнятих у приватному секторі економіки, побудована по розподільному принципі. Програма діє відповідно до Закону про соціальне страхування 1935 р. (з наступними виправленнями). Кошти фондів ЗФП не можуть використовуватися ні на які інші цілі, крім установлених законом. Зокрема, вкладення коштів може здійснюється тільки в державні

цінні папери. Так, частка інвестиційного доходу в загальних надходженнях фондів ОФП склала в другій половині 90-х рр. близько 9,5 %. Однак, у цілому, головна державна пенсійна система США виконує, насамперед, соціальну, а не інвестиційну функцію. Для двох третіх пенсіонерів державні пенсії складають 50% і більше їхнього доходу. Число бідних серед похилих, у 50-і роки яке становило більш 40%, у даний час не перевищує 12%. У цю категорію попадають головним чином ті, хто з якихось причин не зміг заробити собі право на повну державну пенсію.

Накопичувальні пенсійні системи. Якщо головна державна пенсійна програма має розподільний характер і виконує, насамперед, соціальну функцію, то практично всі інші пенсійні системи, що існують у США, навпаки, побудовані за накопичувальним принципом. Їхня інвестиційна функція відіграє першорядну роль, насамперед для фондозабезпечення самих програм. Одночасно відповідні пенсійні фонди служать найбільшим джерелом довгострокових інвестицій в економіку.

До накопичувальних систем відносяться як державні, так і приватні пенсійні програми. Державні накопичувальні програми призначені для забезпечення працюючих на уряд і місцеві органи влади (хоча частина зайнятих у держсекторі одержує пенсійне забезпечення по ЗФП). Федеральні програми охоплюють головним чином урядових чиновників, а також військовослужбовців. Головним джерелом надходжень у ці фонди служать щорічні внески Федерального уряду, а також інвестиційний доход фондів.

У порівнянні з державною пенсійною системою, участь у який є обов'язковою і яка охоплює практично всю робочу силу країни, приватна пенсійна система поступається їй у розмірі приблизно в два рази. Однак вона розвивається випереджальними темпами. Так, наприклад, з 1980 по 1993 р. обсяг виплат по ЗФП збільшився з 117 до 302 млрд дол., чи в 2,6 рази, а обсяг виплат у рамках приватних пенсійних програм зріс за цей же період з 35 до 156 млрд дол., чи в 4,5 рази.

Існують два види накопичувальних пенсійних програм: із встановленими виплатами (defined benefit plan) і встановленими внесками (defined contributionplan). Перший вид гарантує учасникам фіксований розмір пенсії, що для кожного працівника визначається з урахуванням розміру зарплати і стажу роботи в компанії. Як правило, програми з установленими виплатами формують фонди за рахунок відрахувань з підприємців, а самі наймані робітники внески в ці фонди не платять.

У 1980-90-і роки в приватному секторі економіки особливо швидкими темпами росли програми із встановленими внесками. Ці пенсійні програми звичайно фінансуються підприємцями і найманими робітниками в рівних частках. При цьому кожен учасник такої програми має свій персональний рахунок у пенсійному фонді і має право вибору між

різними інвестиційними програмами, пропонованими керуючими компаніями. Учасником приватної пенсійної програми може стати будь-як працівник компанії. Право на пенсію можна одержати, проробивши в даній компанії п'ять-десять років.

Крім участі в групових пенсійних програмах, організованих за місцем роботи, кожен американець може відкрити і свій особистий пенсійний рахунок - ОПС (англійською мовою – IRA - individual retirement account). Розміри щорічних внесків на ОПС обмежені верхньою межею в 2 тис. дол. Кошти з рахунку не можна зняти до досягнення 59,5 років, а після досягнення 79,5 років рахунок закривається в обов'язковому порядку. З іншого боку, ОПС може бути відкритий з моменту народження дитини. За увесь час нагромадження коштів на ОПС ці кошти не підлягають оподатковуванню, однак у момент їхнього зняття і закриття рахунку з накопиченої суми віднімається прибутковий податок. Звичайно ОПС відкриваються в комерційних і ощадних банках, пайових фондах, страхових компаніях. Рахунки в будь-який момент можуть бути переведені з одного місця в інше. За бажанням власника рахунку він може сам керувати ним (тобто планувати найбільш вигідне розміщення коштів, що накопичуються на ОПС) чи довірити керування ОПС згаданим фінансовим організаціям. Особисті пенсійні рахунки стають усе більш розповсюдженою формою пенсійного забезпечення. Так, тільки за 11 років - з 1985 по 1996 р. - нагромадження на цих рахунках зросли з 200 до 1347 млрд дол.

Таким чином, усе більше число американців забезпечує собі не одну, а три пенсії: державну, приватну колективну за місцем роботи і приватну індивідуальну шляхом відкриття ОПС.

Шведська модель пенсійного забезпечення [471]

Пенсійне забезпечення в Швеції надає універсальні базові пенсії (національна базова пенсія) з невеликим додатковим компонентом (національна додаткова пенсія), в якій враховується розмір внесків. Крім того, на додаток до державного комбінованого пенсійного забезпечення створені: квазі-обов’язкові професійні схеми, які охоплюють 90 % працівників, ануїтети страхових компаній, індивідуальні пенсійні ощадні рахунки та інші види приватних заощаджень. Таким чином, населення Швеції має диверсифікований набір джерел пенсійних виплат.

Таблиця Ж.1

Порівняння мінімальних пенсій в пострадянських країнах [471]
(в дол. США)

Країна	**Розмір мінімальної пенсії на початок 2001 року**	**Розмір мінімальної пенсії на початок 2008 року**	**Збільшення (рази)**
Росія	5,4	97,14	18
Азербайджан	4,0	72,16	18
Білорусь	17,7	94,36	5,3
Казахстан	24,1	100,46	4,7
Киргизстан	4,2	12,36	3
Вірменія	5,2	22,0	4,3
Латвія	49,2	170,76	3,5
Литва	34,5	144,04	4,2
Естонія	47,6	192,22	4
Молдова	5,2	42,0	8
Україна	**7,3**	**100**	**13,7**

Додаток К

Таблиця К.1

Порівняльний аналіз пенсійного законодавства в Україні: результати пенсійної реформи для домогосподарств

Попередній пенсійний закон	**Новий пенсійний закон** (діє з 1 жовтня 2011 року)
Пенсійний вік:	
• 60 років – для чоловіків • 55 років – для жінок.	Підвищує пенсійний вік: • Пенсійний вік для жінок збільшується поступово до 60 років протягом 10 років, тобто до квітня 2021 року. • Пенсійний вік для осіб, які мають право на спеціальні пенсії, збільшується до 60 років для жінок і 62 років для чоловіків.
Період сплати страхових внесків	
• Мінімальний період сплати страхових внесків для отримання права на пенсію за віком – 5 років. • Мінімальний період сплати страхових внесків для отримання мінімальної пенсії за віком – 20 років для жінок і 25 для чоловіків. • Мінімальний період сплати внесків для отримання пенсії по інвалідності для осіб у віці 32 роки або старше – 5 років, для молодших – від 2 до 4 років. • Мінімальний період сплати внесків для отримання інвалідами другої і третьої груп пенсії по інвалідності у розмірі пенсії за віком – 20 років для жінок і 25 років для чоловіків.	Збільшує період сплати страхових внесків: • З 1 жовтня 2011 року збільшено до 15 років мінімальний період сплати страхових внесків, необхідний для отримання пенсії за віком. • Збільшено до 30 років для жінок і 35 років для чоловіків мінімальний період сплати страхових внесків для отримання мінімальної пенсії за віком. • Поступово збільшується до 10 років мінімальний період сплати страхових внесків, необхідний для отримання пенсії по першій групі інвалідності в залежності від віку визнання особи інвалідом. • Для інвалідів другої та третьої груп поступово збільшується до 14 років мінімальний період сплати внесків, необхідний для отримання пенсії по інвалідності, в залежності від віку визнання особи інвалідом. • Поступово збільшується до 25 років для жінок і до 30 років для чоловіків страховий стаж, необхідний для призначення пенсії по інвалідності у розмірі пенсії за віком непрацюючим інвалідам другої групи.

Розрахунок мінімальної пенсії:	
Жінка, яка сплачувала внески більше 20 років, або чоловік, який сплачував внески більше 25 років, але чия розрахована пенсія була нижчою, ніж прожитковий мінімум для непрацездатних осіб, отримували пенсію у мінімальному розмірі. Додатково нараховувалася сума з розрахунку 1% від мінімальної пенсії за кожний рік сплати внесків понад 20 або 25 років.	Змінює розрахунок мінімальної пенсії: Жінка, яка сплачувала внески більше 30 років, і чоловік, який сплачував внески більше 35 років, і чия розрахована пенсія є меншою за прожитковий мінімум для непрацездатних осіб, будуть мати пенсію в розмірі мінімальної. За кожний рік сплати внесків, що перевищує мінімальний період сплати внесків, до пенсії додається по 1% розміру пенсії за кожний рік понад мінімально необхідний стаж (30 або 35 років).
Фінансові стимули працювати довше:	
Пенсії збільшувалися на відсотки, які сплачувались особі за кожний повний рік, на який вона відкладала свій вихід на пенсію. В більшості випадків ці відсотки були меншими за ті, які запропоновано новим законом.	Зміцнює фінансові стимули працювати довше: Протягом перехідного періоду до 2021 року за кожні 6 місяців, на які жінці відкладено вихід на пенсію, розмір її пенсії збільшується на 2,5%. Для чоловіків та жінок, які після досягнення пенсійного віку працюють та відкладуть вихід на пенсію на строк до 5 років, пенсія буде збільшена на 0,5% за кожний місяць страхового стажу після досягнення пенсійного віку. Якщо ними буде прийняте рішення відкласти вихід на пенсію на строк, який перевищує 5 років, пенсія буде збільшена на 0,75% за кожний повний місяць страхового стажу після досягнення пенсійного віку
Максимальна пенсія:	
Пенсії встановлювались без обмеження максимальним розміром.	Запроваджує максимальну пенсію. Максимальний розмір пенсії, який може отримати пенсіонер із солідарної системи, дорівнює 10 розмірам прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб.

Заробітна плата для розрахунку пенсії: • Заробіток для призначення пенсії визначався з урахуванням середньої заробітної плати за останній рік перед виходом на пенсію. • Пенсія обчислювалася із заробітної плати за будь-які 60 місяців до 1 липня 2000 року та за весь період сплати внесків після 1 липня 2000 року. • Для розрахунку пенсії враховувалася заробітна плата у межах 15 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб	Змінює розмір бази заробітної плати для розрахунку пенсії: • Заробіток для призначення пенсії визначається з урахуванням середньої зарплати за останні три роки, що передують зверненню за пенсією. • Пенсія обчислюється із заробітної плати за даними системи персоніфікованого обліку, починаючи з 1 липня 2000 року. До 1 січня 2016 року зберігається право надати довідку про заробітну плату за будь-які 60 місяців за період до 1 липня 2000 року, підтверджену первинними документами. • Для розрахунку пенсії враховується заробітна плата, що не перевищує 17 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.
Новий закон стосується тих пенсіонерів, яким пенсія призначається після 1 жовтня 2011 року.	
Військовослужбовці	
Мінімальний строк служби для отримання пенсії за вислугу років становив 20 років.	Збільшує мінімальний строк служби. Мінімальний строк служби для військовослужбовців для отримання пенсії за вислугу років поступово збільшується з 20 до 25 років. Пенсія обмежується 10 прожитковими мінімумами для непрацездатних осіб і 80% від грошового забезпечення.
Працівники бюджетної сфери	
Одноразова виплата кратних сум місячної пенсії у разі виходу на пенсію не була передбачена	Надає одноразову неоподатковувану грошову виплату окремим працівникам бюджетної сфери, які працюватимуть у цій сфері на день досягнення визначеного пенсійного віку та мають спеціальний стаж у державних та комунальних установах не менше 35 років – чоловіки та 30 років – жінки, у розмірі їх десяти місячних пенсій.

Закінчення табл. К.1

Працюючі пенсіонери	
Пенсія працюючого пенсіонера у разі збільшення показника прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб перераховувалась незалежно від факту роботи	Змінює розрахунок трудових пенсій. У випадку, якщо особа отримує трудову пенсію і продовжує працювати, її пенсія буде перераховуватися у зв'язку зі збільшенням показника прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб, після звільнення з роботи.
Розмір пенсійних внесків	
Розмір внесків до солідарної системи (до Пенсійного фонду України): • Роботодавець сплачує 33,2% у вигляді пенсійних внесків за свого працівника до Пенсійного фонду України. • Працівник сплачує 2% від своєї зарплати у вигляді внесків до Пенсійного фонду України.	Змінює розмір внесків у обов'язковому державному пенсійному страхуванні: • Зменшиться пенсійний внесок роботодавців (очікується, що в кінцевому підсумку він буде зменшений до 28,2%). Цей внесок фінансуватиме пенсійні виплати в солідарній системі. • Збільшиться внесок працівника (до накопичувальної системи максимальний внесок – 7%). Внески працівників, старших за 35 років, будуть спрямовані до солідарної системи. • Передбачається збільшення заробітних плат для компенсації працівникам збільшення пенсійних внесків у зв'язку із запровадженням обов'язкової накопичувальної пенсійної системи.

Примітка:

Складено автором на основі даних офіційних сайтів [486; 470; 471].

Додаток Л

Таблиця Л.1

Валовий внутрішній продукт за категоріями кінцевого використання [99]

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
У фактичних цінах, млн грн										
Валовий внутрішній продукт	**225810**	**267344**	**345113**	**441452**	**544153**	**720731**	**948056**	**913345**	**1082569**	**1302079**
Кінцеві споживчі витрати	170325	201624	245556	337879	424906	558581	758902	772826	914230	1113008
домашніх господарств	124560	146301	180399	252624	319383	423174	582482	581733	686082	865860
некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства	4226	4493	4547	4727	5173	6445	7257	7079	8222	9716
сектора загального державного управління	41539	50830	60610	80528	100350	128962	169163	184014	219926	237432
індивідуальні споживчі витрати	24803	29936	36767	49418	61125	79914	105879	120213	143909	155059
колективні споживчі витрати	16736	20894	23843	31110	39225	49048	63284	63801	76017	82373
Валове нагромадження основного капіталу	43289	55075	77820	96965	133874	198348	250158	167644	195927	241785
Зміна запасів матеріальних оборотних коштів	2209	3661	–4883	2736	655	4685	14379	–12274	3616	27714
Придбання за виключенням вибуття цінностей	96	115	133	175	211	285	346	445	375	520
Експорт товарів і послуг	124392	154394	219607	227252	253707	323205	444859	423564	549365	707953

Закінчення табл. Л.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Імпорт товарів і послуг	– 114501	– 147525	– 193120	– 223555	– 269200	– 364373	– 520588	– 438860	– 580944	– 788901
Відсотків до підсумку										
Валовий внутрішній продукт	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
Кінцеві споживчі витрати	75,4	75,4	71,2	76,5	78,1	77,5	80,1	84,7	84,5	85,5
домашніх господарств	55,1	54,7	52,3	57,2	58,7	58,7	61,4	63,7	63,4	66,5
некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства	1,9	1,7	1,3	1,1	1,0	0,9	0,8	0,8	0,8	0,8
сектора загального державного управління	18,4	19,0	17,6	18,2	18,4	17,9	17,9	20,2	20,3	18,2
індивідуальні споживчі витрати	11,0	11,2	10,7	11,2	11,2	11,1	11,2	13,2	13,3	11,9
колективні споживчі витрати	7,4	7,8	6,9	7,0	7,2	6,8	6,7	7,0	7,0	6,3
Валове нагромадження основного капіталу	19,2	20,6	22,6	22,0	24,6	27,5	26,4	18,3	18,1	18,6
Зміна запасів матеріальних оборотних коштів	1,0	1,4	–1,4	0,6	0,1	0,7	1,5	–1,3	0,3	2,1
Придбання за виключенням вибуття цінностей	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Експорт товарів і послуг	55,1	57,8	63,6	51,5	46,6	44,8	46,9	46,4	50,8	54,4
Імпорт товарів і послуг	–50,7	–55,2	–56,0	–50,6	–49,4	–50,5	–54,9	–48,1	–53,7	–60,6

Таблиця Л.2

Кінцеві споживчі витрати некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства, за цілями за 2012 рік [301]

(у фактичних цінах)

	У цілому за рік	
Кінцеві споживчі витрати некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства	**10 245**	**100,0**
Житлові послуги	1 902	18,6
Охорона здоров'я	1 215	11,9
Відпочинок і культура	348	3,4
Освіта	801	7,8
Соціальний захист	700	6,8
Релігія	1 117	10,9
Політичні партії, профспілкові та професійні організації	4 162	40,6
Охорона навколишнього середовища	...	...
Послуги, не віднесені до інших категорій	...	...

Таблиця Л.3

Кінцеві споживчі витрати сектора загального державного управління за функціями за 2012 рік [302]

(у фактичних цінах)

	У цілому за рік	
	млн грн	відсотків до підсумку
Кінцеві споживчі витрати сектору загального державного управління	**272 816**	**100,0**
Державні послуги загального характеру	25 060	9,2
Діяльність та послуги в галузі оборони	11 991	4,4
Діяльність по забезпеченню громадського порядку та безпеки	31 959	11,7
Економічна діяльність	15 170	5,6
Охорона навколишнього середовища	1 166	0,4
Діяльність та послуги в галузі житлово-комунального господарства	5 608	2,1
Діяльність та послуги в галузі охорони здоров'я	58 985	21,6
Діяльність та послуги у сфері відпочинку, культури та релігії	8 171	3,0
Діяльність та послуги в галузі освіти	90 868	33,3
Діяльність та послуги у сфері соціального забезпечення та соціальної допомоги	23 838	8,7

Додаток М

Таблиця М.1

Доходи та витрати населення України [182]

(млн грн)

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Доходи - всього	**185073**	**215672**	**274241**	**381404**	**472061**	**623289**	**845641**	**894286**	**1101175**	**1266753**
в тому числі:										
заробітна плата	78950	94608	117227	160621	205120	278968	366387	365300	449553	529133
прибуток та змішаний доход	33540	36330	43828	58404	69186	95203	131139	129760	160025	200230
доходи від власності (одержані)	5297	6706	8337	11072	13855	20078	28432	34654	67856	68004
соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти	67286	78028	104849	151307	183900	229040	319683	364572	423741	469386
в тому числі:										
- соціальні допомоги	31601	35318	52035	84617	103092	124472	180455	204101	237213	263633
- інші одержані поточні трансферти	6656	8281	11500	12545	14510	18209	26092	32984	34397	40978
- соціальні трансферти в натурі	29029	34429	41314	54145	66298	86359	113136	127487	152131	164775
Витрати та заощадження - всього	**185073**	**215672**	**274241**	**381404**	**472061**	**623289**	**845641**	**894286**	**1101175**	**1266753**
в тому числі:										
придбання товарів та послуг	153589	180730	221713	306769	385681	509533	695618	709025	838213	1030635
доходи від власності (сплачені)	334	902	1864	3523	8374	16924	30406	37831	28844	29064
поточні податки на доходи, майно та інші сплачені поточні трансферти	14092	17763	19030	25461	33803	49053	67606	67053	72251	83931
в тому числі:										
- поточні податки на доходи, майно тощо	11054	13789	13553	17774	23396	35598	46926	45368	51112	60683
- внески на соціальне страхування	2080	2584	3647	5064	7134	8326	11987	11796	13073	13827

Закінчення табл. М.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
- інші поточні трансферти	958	1390	1830	2623	3273	5129	8693	9889	8066	9421
нагромадження нефінансових активів	2464	1680	3254	4444	7159	9939	29515	10493	19578	-1159
приріст фінансових активів	14594	14597	28380	41207	37044	37840	22496	69884	142289	124282
з них:										
- приріст грошових вкладів та заощаджень в цінних паперах	10184	21592	20475	53297	54880	94526	91212	2528	81024	43607
- заощадження в іноземній валюті	-825	-3881	13288	7200	17961	19908	32561	75834	44406	75922
- позики, одержані за виключенням погашених (-)	-2103	6236	6256	19355	45766	77043	116629	-39172	-31639	-8288
Наявний доход	**141618**	**162578**	**212033**	**298275**	**363586**	**470953**	**634493**	**661915**	**847949**	**988983**
Наявний доход у розрахунку на одну особу, грн	**2938,0**	**3400,3**	**4468,4**	**6332,1**	**7771,0**	**10126,0**	**13716,3**	**14372,8**	**18485,6**	**21637,9**
Реальний наявний доход, у відсотках до відповідного періоду попереднього року	**118,0**	**109,1**	**119,6**	**123,9**	**111,8**	**114,8**	**107,6**	**90,0**	**117,1**	**108,0**

Додаток Н

Таблиця Н.1

Основні структурні показники діяльності суб'єктів господарювання [298; 299]

	У тому числі				
	підприємства	з них			фізичні особи-підприємці
		великі підп-риємства	середні під-приємства	малі підпри-ємства	
Кількість суб'єктів господарювання, у відсотках до загальної кількості суб'єктів					
2010	16,0	0,1	0,9	15,0	84,0
2011	20,4	0,1	1,2	19,1	79,6
Кількість суб'єктів господарювання на 10 тис. осіб наявного населення, одиниць					
2010	75	1	4	70	394
2011	74	0	4	70	290
Кількість зайнятих працівників, тис. осіб					
2010	7958,2	3305,3	2507,2	2145,7	2814,5
2011	7793,1	3375,7	2346,6	2070,8	2371,4
Кількість найманих працівників, тис. осіб					
2010	7836,4	3305,2	2506,3	2024,9	1009,4
2011	7712,4	3375,7	2345,6	1991,1	1045,5
Обсяг реалізованої продукції, (робіт, послуг), млн грн					
2010	3366228,2	1640279,5	1241555,2	484393,5	230418,2
2011	3991239,4	2045185,8	1422415,4	523638,2	211215,8

Додаток П

Таблиця П.1

Індекси обсягу сільськогосподарського виробництва в Україні,

% до попереднього року

	Продукція сільського господарства		
	усі категорії господарств	у тому числі	
		сільськогосподарські підприємства	господарства населення
1990	...	...	...
1991	86,8	82,5	97,0
1992	91,7	83,8	107,6
1993	101,5	99,0	105,4
1994	83,5	79,0	90,2
1995	96,4	92,3	101,8
1996	90,5	79,9	103,0
1997	98,2	98,1	98,3
1998	90,4	83,3	96,9
1999	93,1	91,1	94,7
2000	109,8	98,1	118,6
2001	110,2	120,0	104,1
2002	101,2	97,6	103,8
2003	89,0	74,4	98,8
2004	119,7	142,5	108,1
2005	100,1	101,1	99,4
2006	102,5	108,3	98,6
2007	93,5	94,5	92,8
2008	117,1	136,3	102,5
2009	98,2	94,9	101,5
2010	98,5	97,7	99,1
2011	119,9	128,7	111,8

Примітка:
Розраховано автором на основі даних Держкомстату України [553]

Додаток Р

Таблиця Р.1

Україна в міжнародних рейтингах людського розвитку

	Назва рейтингу	Рік	Місце (рейтинг) України	Джерело
1	2	3	4	5
	Показники соціального розвитку			
1	ВНД на душу населення	2012	120 зі 193	World Intellectual Property Indicators 2012. [Electronic resource] : Web-site / World Intellectual Property Organization. – Mode of access: http://www.wipo.int/
2	Індекс розвитку людського потенціалу / Індекс людського розвитку / Human Development Index	2013	78 зі 186	Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) / [Електронний ресурс] – Електрон. дані. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/.
3	Індекс очікуваної тривалості життя 2012-му	2010	128 зі 194	Програма розвитку ООН: Доповідь про розвиток людини 2010-му. United Nations Development Programme: Human Development Report 2010. Life Expectancy Index 2012 [Електронний ресурс] / ПРООН // – Електрон. дані. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/. – Загол. з екрана.

Продовження табл. Р.1

1	2	3	4	5
4	Рейтинг країн світу за темпом зростання населення / Population Growth Rate	2010	194 зі 195	The United Nations Department of Economic and Social Affairs. World Population Prospects 2012. / [Electronic resource] : Web-site / – Mode of access: http://www.un.org/en/development/desa/population/
5	Індекс рівня освіти / Education Index	2011	31 зі 188	Human Development Report 2012. Education Index 2011. / [Electronic resource] : Web-site / United Nations Development Programme – Mode of access: http://hdr.undp.org/
6	Рейтинг процвітання / The Legatum Prosperity Index	2012	71 зі 142	The Legatum Prosperity Index, 2012. / [Electronic resource] : Web-site / The Legatum Institute. – Mode of access: http://www.prosperity.com/
7	Світовий індекс щастя / The Happy Planet Index	2012	100 зі 151	The happy planet index [Electronic resource] : Web-site / New Economic Foundation. – Mode of access: http://www.happyplanetindex.org/
8	Рейтинг країн світу за рівнем витрат на охорону здоров'я / Expenditure on Health	2010	71 зі 187	World Development Indicators, 2012 [Electronic resource] : Web-site / The World Bank. – Mode of access: http://data.worldbank.org/
9	Рейтинг країн світу за рівнем витрат на освіту / Expenditure on Education	2006-2010	57 зі 153	The World Bank. World Development Indicators, 2012. / [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://data.worldbank.org/
10	Індекс екологічної ефективності / The Environmental Performance Index	2012	102 зі 132	The 2012 Environmental Performance Index [Electronic resource] : Web-site / Yale Center for Environmental Law and Policy – Mode of access: http://epi.yale.edu/

Продовження табл. Р.1

1	2	3	4	5
11	Індекс гендерної рівності / The Gender Equity Index	2010	57 зі 148	The 2012 Gender Equity Index [Electronic resource] : Web-site / United Nations Development Programme. – Mode of access : http://hdr.undp.org/
12	Рейтинг країн світу за рівнем дитячої смертності / Child Mortality Rate	2011	60 зі 193	Рейтинг країн світу за рівнем дитячої смертності. Levels and Trends in Child Mortality Report, 2011 [Електронний ресурс] / информационно-аналитическое агентство *Центр гуманитарных технологий* // Гуманитарные технологи и развитие человека. Экспертно-аналитический портал; The UN Inter-Agency Group for Child Mortality Estimation. – Електрон. дані. – Режим доступу: http://gtmarket.ru/ratings/child-mortality-rate/info#ukraine ; http://www.childmortality.org/. – Загол. з екрана.
13	Всесвітній індекс благодійності / The World Giving Index	2012	111 зі 145	The World Giving Index 2012 [Electronic resource] : Web-site / Charities Aid Formation. – Mode of access: http://www.cafonline.org/worldgivingindex
14	KOF Index of Globalization / Індекс глобалізації KOF	2013	47 зі 187	The 2013 Index of Globalization [Electronic resource] : Web-site / KOF Swiss Economic Institute. – Mode of access: http://globalization.kof.ethz.ch/
15	Рейтинг країн світу за рівнем урбанізації / Urban Population	2011	64 зі 194	The United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2011. / [Electronic resource] : Web-site / – Mode of access : http://hdr.undp.org/
16	Рівень автомобілізації населення	2010	51 з 94	International Road Federation. The World Road Statistics 2012. / [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.irfnet.org/

Продовження табл. Р.1

1	2	3	4	5
	Показники економічного розвитку			
17	Валовий внутрішній продукт (ВВП) / Gross Domestic Product (GDP)	2012	53 зі 190	World Development Indicators, 2013. Gross Domestic Product 2012 [Electronic resource] : Web-site / The World Bank. – Mode of access: http://www.worldbank.org/
18	Валовий національний доход (ВНД) / Gross National Income (GNI)	2012	120 зі 193	World Development Indicators, 2013. Gross National Income per Capita 2012 [Electronic resource] : Web-site / The World Bank. – Mode of access: http://www.worldbank.org/
19	Індекс економічної свободи / Index of Economic Freedom	2012	161 зі 177	The Index of Economic Freedom 2013 / [Electronic resource] : Web-site / The Heritage Foundation. – Mode of access: http://www.heritage.org/index/
20	Індекс глобальної конкурентоспроможності / The Global Competitiveness Index	2012	73 зі 144	The Global Competitiveness Report 2012–2013 [Electronic resource] : Web-site / World Economic Forum, 2012. – Mode of access: http://www.weforum.org/gcr
21	Індекс «Ведення бізнесу» / Doing Business	2012	137 зі 185	Doing Business 2013 [Electronic resource] : Web-site / The World Bank Group, 2012. – Mode of access: http://doingbusiness.org/
22	Міжнародний індекс захисту прав власності / The International Property Right Index	2011	4 з 10	The International Property Right Index 2011. / [Electronic resource] : Web-site / Property Rights Alliance. – Mode of access: http://www.internationalpropertyrightsindex.org/
23	Індекс залученості країн світу в міжнародну торгівлю / The Global Enabling Trade Index	2012	86 зі 132	The Global Enabling Trade Index 2012. / [Electronic resource] : Web-site / World Economic Forum, 2012 – Mode of access: http://www.weforum.org/getr
24	Рейтинг країн світу за рівнем споживання електроенергії / Electric Power Consumption	2010	56 зі 135	IEA Statistics 2012 [Electronic resource] : Web-site / International Energy Agency. – Mode of access: http://www.iea.org/stats/

Продовження табл. Р.1

1	2	3	4	5
	Показники політичного розвитку			
25	Індекс демократії країн світу / The Democracy Index	2012	80 зі 167	The Democracy Index 2012 [Electronic resource] : Web-site / Economist Intelligence Unit, 2013. – Mode of access: http://www.eiu.com/
26	Індекс недієздатності держав / Failed States Index	2013	117 зі 178	The Fund for Peace [Electronic resource] : Web-site / – Mode of access: http://www.fundforpeace.org/
27	The Sustainable Society Index / Індекс стійкості суспільст-ва	2012	102 зі 151	The 2012 Sustainable Society Index. / [Electronic resource] : Web-site / Sustainable Society Foundation. – Mode of access: http://www.ssfindex.com/
28	Глобальний індекс миролю-бності / Global Peace Index	2013	111 зі 162	The Global Peace Index 2013 [Electronic resource] : Web-site / Economist Intelligence Unit, Institute for Economics and Peace, 2013. – Mode of access: http://www.visionofhumanity.org/
29	Рейтинг країн світу за рівнем тероризму / The Global Terrorism Index	2001-2012	56 зі 158	The Global Terrorism Index 2012 [Electronic resource] : Web-site / Univer-sity of Maryland, Institute for Economics and Peace, 2012. – Mode of access: http://www.visionofhumanity.org/
30	Свобода преси у світі / Freedom of the Press	2013	132 зі 197	Freedom of the Press 2013 [Electronic resource] : Web-site / Freedom House, 2013. – Mode of access: http://freedomhouse.org/
31	Індекс сприйняття корупції / Corruption Perceptions Index	2012	144 зі 176	The Corruption Perceptions Index 2012 [Electronic resource] : Web-site / Transparency International, 2012. – Mode of access: http://cpi.transparency.org/

Продовження табл. Р.1

1	2	3	4	5
	Рейтинг якості державного управління / Governance Matters:	2012		Governance Matters. World Bank Policy Research, June 2012 [Electronic resource] : Web-site / World Bank, 2012. – Mode of access: http://info.worldbank.org/governance/wgi/
	Врахування думки населення та підзвітність державних органів.		46 зі 100	
	Політична стабільність і відсутність насильства.		42 зі 100	
	Ефективність роботи уряду		22 зі 100	
	Якість законодавства		32 зі 100	
	Верховенство закону		23 зі 100	
	Стримування корупції.		17 зі 100	

Продовження табл. Р.1

1	2	3	4	5
	Показники науково-технічного розвитку			
32	Індекс економіки знань / The Knowledge Economy Index	2011	56 зі 146	KEI and KI Indexes 2012 [Electronic resource] : Web-site / The World Bank Group, July 2012. – Mode of access: http://www.worldbank.org/kam
33	Глобальний індекс інновацій / The Global Innovation Index	2013	71 зі 142	The Global Innovation Index 2013 [Electronic resource] : Web-site / INSEAD – Mode of access: http://www.globalinnovationindex.org/
34	Рейтинг патентної активності країн світу / Patent Intensity	2011	23 зі 103	World Intellectual Property Indicators 2012. [Electronic resource] : Web-site / World Intellectual Property Organization. – Mode of access: http://www.wipo.int/
35	Рейтинг країн світу за рівнем науково-дослідницької активності / Scientific and Technical Activity	2009	40 зі 180	Science and Engineering Indicators, 2012 [Electronic resource] : Web-site / National Science Foundation. – Mode of access: http://www.nsf.gov/statistics/
36	Рейтинг країн світу за рівнем витрат на НДДКР / Research and Development Expenditure	2010	36 з 91	UNESCO Institute for Statistics [Electronic resource] : Web-site / – Mode of access: http://www.uis.unesco.org/
	Показники інформаційно-комунікаційного розвитку			
37	Індекс розвитку інформаційно-комунікаційних технологій / ICT Development Index	2011	67 зі 155	The ICT Development Report 2012 [Electronic resource] : Web-site / International Telecommunication Union. – Mode of access: http://www.itu.int/
38	Індекс мережевої готовності / Networked Readiness Index	2012	73 зі 144	The World Economic Forum, 2013. The Global Information Technology Report 2013 [Electronic resource] : Web-site / The World Economic Forum, 2013. – Mode of access: http://www.weforum.org/gitr

Закінчення табл. Р.1

1	2	3	4	5
39	Рейтинг країн світу за рівнем розвитку телефонного зв'язку / Telephony Development	2011	57 зі 190	International Telecommunication Union. The ICT Development Report 2012. / [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.itu.int/
40	Рейтинг країн світу за рівнем розвитку Інтернету / Internet Development	2011	108 зі 189	International Telecommunication Union. The ICT Development Report 2012. / [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.itu.int/
41	The UN Global E-Government Development Index / Індекс розвитку електронного уряду	2012	68 зі 190	The United Nations E-Government Survey 2012 / [Electronic resource] : Web-site / Unated nations public administration network. – Mode of access: http://www.unpan.org/

Примітка:

Складено автором за матеріалами міжнародних досліджень [270; 501; 502; 523; 526; 617; 695; 700; 702; 707; 710; 722; 729 - 738; 740 - 751; 753; 755 - 758].

Додаток С

Таблиця С.1

Ставки податку на доходи фізичних осіб на 01.01.2013 р.,
складені на основі р. IV «Податок на доходи фізичних осіб»
Податкового кодексу України від 02.12.10 р. № 2755-VI.

Вид доходу	Ставка податку	Стаття (пункт, підпункт) Кодексу
1	2	3
Доходи, одержані, у тому числі, але не виключно у формі заробітної плати, інших заохочувальних та компенсаційних виплат або інших виплаті винагород, які виплачуються (надаються) платнику у зв'язку з трудовими відносинами та за цивільно-правовими договорами:		
– у розмірі, що за звітний податковий місяць не перевищує 10-тикратнийрозмір МЗП	15 %	абз. 1 п. 167.1
– у розмірі, що за звітний податковий місяць перевищує 10-тикратнийрозмір МЗП	17 %	абз. 2 п. 167.1
Доходи, отримані фізичною особою – підприємцем від провадження господарської діяльності	15 (17) %	п. 177.1
Доходи громадян, отримані протягом календарного року від провадження незалежної професійної діяльності	15 (17) %	п. 178.2
Суми надміру витрачених коштів, отриманих на відрядження або під звіт, та не повернутих у встановлений строк	15 (17) %	п. 170.9
Доходи, отримані від надання майна в лізинг, оренду або суборенду (строкове володіння та/або користування)	15 (17) %	п. 170.1

Продовження табл. С.1

1	2	
Кошти або вартість майна (послуг), що надаються роботодавцем як допомога на поховання платника податку, в сумі перевищення над сумою подвійного розміру місячного прожиткового мінімуму для працездатної особи, встановленого на 1 січня звітного податкового року,помноженою на 1,4 та округленою до найближчих 10 гривень	15 (17) %	пп. «б» пп. 165.1.22
Частина благодійної допомоги, що підлягає оподаткуванню з урахуванням норм п. 170.7 ПКУ	15 (17) %	п. 170.7
Виграші, призи, дарунки		
Виграш, приз у державну грошову лотерею в розмірі, що не перевищує 50 МЗП	не оподатковується	пп. 165.1.46
Виграш у державну та недержавну грошову лотерею, виграш гравця(учасника), отриманий від організатора азартної гри	15 (17) %	абз. 1 п. 167.1
Виграші або призи (крім виграшів у державній та недержавній грошовій лотереї та виграшу гравця (учасника), отриманого від організатора азартної гри)	30 %	абз. 1 п. 167.3
Дарунки (а також призи переможцям та призерам спортивних змагань), якщо їх вартість не перевищує 50 % однієї МЗП (у розрахунку на місяць), встановленої на 1 січня звітного податкового року, за винятком грошових виплат у будь-якій сумі	не оподатковуються	пп. 165.1.39
Грошові виграші у спортивних змаганнях (крім винагород спортсменам – чемпіонам України, призерам спортивних змагань міжнародного рівня, у тому числі спортсменам-інвалідам, визначених у пп. «б» пп. 165.1.1 ПКУ)	15 (17) %	абз. 2 п. 167.3
Кошти, майно, майнові чи немайнові права, вартість робіт, послуг,подаровані платнику податку, оподатковуються за правилами для оподаткування спадщини (див. розділ «Спадщина»)	0 %, 5 %, 15 (17) %	п. 174.6

Продовження табл. С.1

1	2	3
Дивіденди, роялті		
Дивіденди, нараховані на користь платника податку у вигляді акцій (часток, паїв), емітованих юрособою-резидентом, за умови, що таке нарахування не змінює пропорцій (часток) участі всіх акціонерів(власників) у статутному фонді емітента, та в результаті якого збільшується статутний фонд емітента на сукупну номінальну вартість нарахованих дивідендів	не оподаткову-ються	пп. 165.1.18
Дивіденди, нараховані платнику податку емітентом корпоративних прав – резидентом, що є юридичною особою (крім дивідендів,вказаних далі)	5 %	абз. 9 п. 167.2
Дивіденди, нараховані на користь фізичних осіб (у т. ч. нерезидентів) за акціями або іншими корпоративними правами, які мають стату с привілейованих або інший статус, що передбачає виплату фіксованого розміру дивідендів чи суми, яка є більшою за суму виплат, розраховану на будь-яку іншу акцію (корпоративне право),емітовану таким платником податку	15 (17) %	пп. 170.5.3
Роялті	15 (17) %	пп. 170.3.1
Продаж нерухомості		
Дохід від продажу (обміну) не частіше 1 разу протягом звітного податкового року житлового будинку, квартири або їх частини,кімнати, садового (дачного) будинку, а також земельної ділянки та за умови перебування такого майна у власності платника податку понад 3 роки	не оподаткову-ється	п. 172.1
Дохід від продажу протягом звітного податкового року більш як одного з об'єктів нерухомості, зазначених у п. 172.1. Дохід від продажу об'єкта нерухомості, не зазначеного в п. 172.1	5 %	абз. 1 п. 172.2

Закінчення табл. С.1

1	2	3
Дохід від продажу (обміну) об'єкта незавершеного будівництва	5 %	абз. 2 п. 172.2
Продаж рухомого майна		
Дохід від продажу (обміну) об'єкта рухомого майна (крім винятку, див. далі)	5 %	п. 173.1
Дохід від продажу одного з об'єктів рухомого майна у вигляді легкового автомобіля, мотоцикла, моторолера не частіше одного разу протягом звітного податкового року (як виняток з попередньої норми)	1 %	п. 173.2
Спадщина		
Вартість власності, що успадковується членами сім'ї спадкодавця першого ступеня споріднення	0 %	пп. 174.2.1
Вартість власності, зазначеної в пп. «а», «б», «г» п. 174.1 ПКУ, що успадковується особою, яка є інвалідом I групи або має статус дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування. Вартість власності, зазначеної в пп. «а», «б» п. 174.1 ПКУ, що успадковується дитиною-інвалідом	0 %	пп. 174.2.1
Вартість будь-якого об'єкта спадщини, отриманого у спадщину спадкоємцями, що не є членами сім'ї спадкодавця першого ступеня споріднення	5 %	пп. 174.2.2
Спадщина, отримана будь-яким спадкоємцем від спадкодавця-нерезидента, та будь-який об'єкт спадщини, що успадковується спадкоємцем-нерезидентом від спадкодавця-резидента	15 (17) %	пп. 174.2.3

До відома: Відповідно до п. 164.5 ПКУ під час нарахування (надання) доходів у будь-якій негрошовій формі базою оподаткування є вартість такого доходу, розрахована за звичайними цінами, помножена на так званий «натуральний коефіцієнт», який при ставці податку: - 15 % дорівнює 1,176471

- 17% дорівнює 1, 204819

Наукове видання

Зухба Олена Миколаївна

ІНСТИТУТ ДОМОГОСПОДАРСТВА В НАЦІОНАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Монографія

українською мовою

Здано до набору 24.02.2014 р. Підписано до друку 18.06.2014 р.
Формат 60х84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк: ризографія. Ум. друк. арк. 32,0. Обл.-вид. арк. 29,7.
Тираж 300 прим. Зам. № 14061801.

Видавництво: ДП «Ордена «Знак Пошани»
всеукраїнське державне багатопрофільне видавництво «Донбас»,
вул. Лагутенка, буд.4, м. Донецьк, Донецька обл., Україна, 83086.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 4492 від 25.02.2013р.

Надруковано: ТОВ «Донпринт»,
б. Шевченко, 25, Донецька обл., Україна, 83017.